

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**«XIII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XIII ТОРАЙҒЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 2

**ПАВЛОДАР
2021**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
О-59

Редакция алқасының бас редакторы:

Садықов Е. Т., э.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ
Басқарма Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ
Басқарма Төрағасының ғылыми жұмыс және халықаралық ынтымақтастық
жөніндегі орынбасары

Редакция алқасының мүшелері:

Абыкенова Д. Б., Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексеитов Т. К.,
Кислов А. П., Колесников Ю. Ю., Муканов Р. Б.

Жауапты хатшылар:

Бахбаева С. А., Исақова З. С., Кайниденов Н. Н., Калтаев А. Г.,
Каменов А. А., Куанышева Р. С., Мажитова А. Е.

О-59 «XIII Торайғыров оқулары»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының материалдары. – Павлодар: Торайғыров
университеті, 2021.

ISBN 978-601-345-229-6 (жалпы)
Т. 2. – 2021. – 431 б.
ISBN 978-601-345-228-9

«XIII Торайғыров оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының (29 қазан 2021 жыл) жинағында келесі ғылыми
бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Жаратылыстану
ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар, Экономика және
құқық, Инженерия, Ауыл шаруашылық ғылымдары, Энергетика және
Компьютерлік ғылымдар.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-228-9 (Т. 2)
ISBN 978-601-345-229-6 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2021

2 Секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
2 Секция. Гуманитарные и социальные науки

2.1 Филологияның өзекті мәселелері
2.1 Актуальные проблемы филологии

**КАТЕГОРИЯ РОДА ЗООНИМОВ В РУССКОМ,
КАЗАХСКОМ, АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ КАК ОТРАЖЕНИЕ
НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА**

АБИЛЬХАНОВА Б. К.

учитель русского языка и литературы, Школа-гимназия № 24
многопрофильного направления, г. Экибастуз

БАЛТАБАЕВА Б. А.

учитель английского языка, Школа-гимназия № 24 многопрофильного
направления, г. Экибастуз

КАБЫКЕНОВА М. С.

учитель казахского языка и литературы, Школа-гимназия № 24
многопрофильного направления, г. Экибастуз

Окружающая природа всегда была в центре внимания человека с древнейших времен, поэтому лексико-тематическая группа названий предметов и явлений окружающего мира начала формироваться вместе с появлением человека и в дальнейшем служили основой для формирования терминологической номенклатуры этих групп. Лексика живой природы: названия растений, птиц, рыб, насекомых, диких и домашних животных - всегда занимала значительное место в исследовании ученых-языковедов. Нас заинтересовал вопрос наименований животных по половому признаку не только в русском, казахском, но и в английском языках.

В данной работе сделана попытка выявить сходства и различия наименований по половому признаку домашних и диких животных в русском, казахском и английском языках. Этот вопрос и определил цель нашего исследования: описание и сопоставление семантических и функциональных особенностей зоонимов русского, казахского и английского языков, характеризующих различные аспекты человека и деятельность с учетом их этнокультурной специфики.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи, определившие этапы работы над проектом:

- выявить и описать слова-наименования животных по половому признаку;
- провести семантический анализ зоонимов в исследуемых языках;
- выделить из состава исследуемых языков пословицы, поговорки, фразеологизмы с компонентом-зоонимом;
- классифицировать зоонимы по степени сходства-различия в представлении языковой картины мира;

Методы исследования: описательный, сравнительно-сопоставительный анализ, метод индукции и дедукции.

Актуальность темы исследования определяется потребностями изучения различных способов выражения культурных ценностей. Изучение зоонимов, активно участвующих в формировании языковой картины мира, может способствовать решению таких актуальных проблем, как соотношение языка и мышления, языка и культуры. Семантический анализ зоонимов и использование их в пословицах, поговорках и фразеологизмах русского, казахского и английского языков поможет приоткрыть нам некоторые стороны исторического развития народов, их национальной культуры, позволит глубже понять и сопоставить то, что было наиболее ценным для каждой из изучаемых нами культур.

Научная новизна заключается в сравнительно-сопоставительном анализе зоонимов и использование их в пословицах, поговорках и фразеологизмах русского, казахского и английского языков, отражающих особенности разных систем ценностей в разных национальных сообществах, что связано со спецификой национального мышления данного этноса и сложившихся в нем культурно-языковых традиций.

Практическое применение. Включение знаний о животном мире в систему образных средств, характеризующих человека, – закономерный этап развития человеческого знания о себе как об особом объекте. Представляет интерес не только результат работы над проектом, но и сам процесс исследования. Материал исследования может использоваться на уроках русского языка и литературы, на спецкурсах, а также для всех, кто интересуется данным вопросом.

Для исследования нами были отобраны наименования только тех домашних и диких животных, представленных на территории проживания этносов – носителей русского, казахского и английского языков. Домашних животных – 10, диких – 12.

Наблюдая за окружающей средой, народ создал удивительные памятники народной мудрости – пословицы, поговорки, фразеологизмы. Казахские пословицы и поговорки носят название макал-мәтелдер, английские – proverbs, sayings. Мы отобрали наиболее распространенные паремии с компонентом зооним, так как в них в большей степени отражается быт и миропонимание человека. Но и здесь мы анализировали с точки зрения проявления их к родовой и половой принадлежности.

Было отобрано в русском языке 105 паремий, в казахском языке – 104 и в английском языке – 96, проведен сопоставительный анализ пословиц, поговорок и фразеологизмов в сравниваемых языках.

Таблица № 1 – Сравнительно-сопоставительная таблица зоонимов (домашние животные)

Общее наименование животного	Зооним мужского рода (для обозначения самца)			Зооним женского рода (для обозначения самки)				
	Русские	Казахские	Английские	Русские	Казахские	Английские		
Лошадь	ат	Horse – 23 (100%)	Конь – 18 (85,7%)	Жылқы – 16 (74%), Айғыр – 3 (13%)	-	Кобыла – 1 (4,3%)	Бие – 3 (13%)	-
Собака	ит	Dog – 23 (100%)	Пес – 4 (14,8%)	Ит – 23 (100%)	-	Сука – 0		-
Корова	сыр	Cow – 14 (100%)	Бык – 2 (15,3%)	Сыр – 14 (100%)	-	Корова – 11 (84,6%)		-
Кошка	мысык	Cat – 13 (100%)	Кот – 2 (20%)	Мысык – 13 (100%)	-	Кошка – 8 (80%)		-
Баран	кой	Sheep – 5 (100%)	Баран – 7 (77,7%)	Кой – 9 (100%)	-	Овца – 2 (22,2%)		-

Из данных, представленных в таблице, можно сделать вывод, категория рода вообще отсутствует в английских паремиях, в казахских отмечается только в зоонимах лошадь/ат, в русских, так как язык имеет категорию рода, это проявляется также в паремиях. Зооним мужского рода конь отмечается в 18 фразеологических единицах (дареному коню в зубы не смотрят, не в коня овес и др.), женского рода кобыла – только один раз (баба с возу – кобыле легче) [1].

В традиционной культуре казахов лошадь является самым почитаемым животным и близким другом кочевника, в отношении жылқы соблюдали почтительное отношение как к верховому коню. У земледельческих же народов: русских и англичан лошадь не только

верховая, но и работница. Так как для верховой езды, военного дела и сельскохозяйственного труда важны сила, выносливость, а эти качества связаны с мужчинами. Из этого мы можем сделать вывод, что в русском языке слово конь мужского рода, из 21 поговорки о лошадях только в трех (14,2 %) употребляется слово женского рода лошадь, и одно слово кобыла (4,7 %). Интересно, что эти паремии выражают отрицательные человеческие качества: пренебрежение, осуждение, порицание – хорошая лошадь, но ест жухлую траву; недоверие, осторожность – темная лошадка;

Еще один распространенный зооним – это собака – 85 % паремий употребляются с этим словом женского рода, однако это слово является также и общим наименованием этого вида животных, поэтому нельзя утверждать, что этот зооним обозначает самку, напротив, по смысловой нагрузке больше отражает мужские качества, нежели женские – собака – лучший друг человека, собака лает – караван идет, и т.д. Компонент корова также многочислен в сравнении с зоонимом мужского рода бык (2-15,3%) быку лоб расшибет и взять быка за рога. Это доказывает хозяйственное значение коровы, ее роль в домашнем укладе народа. Также малопродуктивны в паремиях парные по роду зоонимы кошка/кот, баран/овца [2].

Таблица № 2 – Сравнительно-сопоставительная таблица зоонимов (дикие животные)

Общее наименование животного			Зооним мужского рода (для обозначения самца)			Зооним женского рода (для обозначения самки)		
Русские	Казахские	Английские	Русские	Казахские	Английские	Русские	Казахские	Английские
Волк	Қасқыр – 15 (100 %)	Wolf – 13 (100 %)	Волк – 15 (100%)	-	-	-	-	-
Лиса	Түлкі – 5 (100 %)	Fox – 3 (100 %)	-	-	-	Лиса – 6 (100%)	-	-
Заяц	Қоян – 3 (100 %)	Hare – 2 (100 %)	Заяц – 3 (100%)	-	-	-	-	-

Из анализа таблицы по диким животным, видно, что в казахском и английском языках наблюдаются только общие наименования животных, в русском же, зоонимы – слова мужского рода волк и заяц, можно сказать, употребляются или в значении общего наименования вида животного, или в прямом мужском роде, а зооним лисица – в женском роде. Таким образом, категория рода в зоонимах диких животных в паремических конструкциях

непродуктивна, что указывает на незначительное влияние этих животных в быте и жизни народов.

Осылайша, қазақ тіліндегі зоонимдермен мақал-мәтелдерді талдау қоғамдық санада көрініс табатын және мәдениеттің әртүрлі формаларында – салт-дәстүрлерде көрініс табатын қазақ өзіндік санасының стереотиптерінде көрінетін ұлттық-мәдени ерекшеліктің болуын көрсетеді.

Қазақ тілінде жалпы зоонимдерді мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестерде қолдану барысында жалпы атаулар қолданыс табады. Тек жылқы малында ұршағы атаулар кездеседі. Біздің жинақтаған сөздікте «бие»-ұрғашы атауына 26 жалпы жинақталған мақал-мәтелден: бие- 3 (13 %), айғыр– 3 (13 %), жалпы жылқы атау 16 (74 %) ретінде қолданыс табады. Менің ойымша бие ол көбінде уақытқа байланысты қолданылған, себебі биені әр сағат сайынсауын уақыты болып отырған. Ал айғыр ол үйірде біреу ғана болуы мүмкін, бірақ ол үйірді өзімен айдап әкетіп отырады екен. Төрт түлік малдың ішінде қара малға байланыста мақал-мәтелдер аз емес. Оның ішінде бір ерекшелігі тек сиыр атауы қолданылады. Сиыр – халықтың тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алған, сауса сүті, жесе еті, кесе киімі дегендей, сол себепті сиыр атуы қолданылуы мүмкін. Ал қалған ит, мысық, қой, қасқыр, қоян, түлкі атауларының барлық 100 % жалпы атауында қолданылады [3].

Осыған байланысты малдың еркектік және ұрғашы атаулары болғанымен көбінде жалпы атауларын жиі қолданған. Оның ақты түсіндіру қиын. Мүмкін болса жалпы атауы түсінікті болсын деген оймен болар. Еінші жағынан алып қарасақ мақал-мәтелдер ерте заманда қалыптасқан ауыз әдебиеті ол кезде тек жалпы атау болуы мүмкін деген қағиданы да айтуға болады. Қалай болса да бізге жеткен асыл мұра ол болашақ ұрпақтың тәрбиесіне мол үлесін қосады деген ойдамын.

This research allowed us to identify a number of animals that are involved in the language picture of the world of English society, and to determine the category of the genus and what qualities and character traits of a person relate to a particular animal. In English Proverbs it is clear that the zoonyms «dog», «cat», «horse», «cow», «sheep» are the most popular. This is due to the fact that these animals were tamed first and were constantly near people. Wild animals such as «wolf», «hare» and «fox» were also considered. A total of 95 proverbs, sayings, and phraseological units in English were reviewed. Of these, dogs – 23, cats – 13, horses – 23, cows – 14, sheep – 5, wolf – 13, hares – 2 and

foxes – 3. Then we have come to the conclusion that the zoonym «dog» is the leader of proverbs about animals in English.

The image of a dog is associated with a hidden threat. «Beware of a silent dog and still water», «Dumb dogs are dangerous», one of the main signs of this pet – the ability to bark – is also clearly reflected in English Proverbs. «The dog barks, but the caravan goes on», «One barking dog sets the whole street a barking» [4].

«Cat» is a symbol of witchcraft, vitality, and cunning. «The cat shuts her eyes while it steals cream», «When the cat's away, the mice will play». Another pet, «the horse», is also associated with a significant number of English Proverbs and sayings. Note that the horse was used both in agriculture and as a vehicle away from home, as well as for hunting. «Look not a gift horse in the mouth», «A horse stumbles that has four legs», «Don't change horses in midstream». «Sheep» is a symbol of timidity, meekness, stupidity, defenselessness. Sheep means disorganized, chaotic. «To follow like sheep», «A lazy sheep thinks its wool heavy».

As we know, in English, gender is not a grammatical category, i.e. the sentence does not contain any grammatical combinations between words and changes in their forms related to the gender category, gender in English is a lexical category.

All zoonyms in the listed proverbs, sayings, and phraseological units are used in the neuter gender. This proves once again that the category of gender is not an important aspect for transmitting meaning, as it reflects the worldview and mentality of the English.

В ходе проведения данного исследования удалось выявить определённые закономерности обозначения половой принадлежности животных, характерные для русского, казахского и английского языков.

Прежде всего, необходимо отметить, что в русском языке, имеющем грамматическую категорию рода, общий для всех представителей вида (рода) зооним мужского/женского рода может иметь и узкое значение «самец/самка данного животного». Например, в русском языке слово рысь обозначает не только любого зверя вида «рысь», но и самку данного вида или рода. Такая возможность отсутствует в казахском и английском языках, так как в них грамматической категории рода нет [5].

Как правило, названия животных вообще и названия самцов и самок животных в частности являются однокоренными словами. Однако в ряде случаев они могут быть образованы от совершенно

разных корней. Например, в наименованиях животных, которых мы анализировали при проведении данного исследования, имеются образованные от разных корней названия особей мужского/женского пола таких животных как курица (в русском: петух – курица, казахском мекиен – әтеш, қораз, в английском соответственно: cock – hen и т.п.

Можно предположить, что наличие в языке таких разнокоренных зоонимов связано с особой ролью называемых ими животных в жизни (в частности, в хозяйственной деятельности) человека, придавшей для последнего важность точному указанию на пол обладателя названия.

Мы пришли к выводу, что во всех рассмотренных языках имеются специальные слова для обозначения самцов и самок, способы образования зоонимов в семантическом плане в основном сходны между собой.

При этом по количеству понятий, слов, связанных с природой и ее явлениями, можно судить об их значимости в жизни определенного языкового коллектива. Номенклатура животных является одной из существенных составляющих для лексики любого языка, потому что жизнь любого народа на протяжении веков всегда связана с окружающим животным миром. Человек никогда не обходился без животных, с древних времен они живут в тесном взаимодействии друг с другом. Результаты проведенного исследования по использованию зоонимов позволили дать образную и более яркую национальную картину определенного этноса.

Мы отметили много совпадений в метких образных выражениях – паремиях, созданных многовековым жизненным укладом народа. Это, наверное, объясняется тем, что образ жизни людей во многом одинаков, и связан он со схожим ведением хозяйства и бытом. Подводя итог выше сказанному, следует отметить, что паремии рассмотренных нами языков содержат в своей семантике национально-культурный компонент, помогают глубже изучить культуру, историю, нравы и обычаи русского, казахского и английского народов. Мир народной мудрости и яркой фантазии полон неожиданностей и неразгаданных тайн, которые нам еще предстоит разгадать.

ЛИТЕРАТУРА

1 Калинина О. Н. Способы выражения гендерных отношений в современном русском языке // Молодой ученый. – 2018. – № 16. – С. 333–335.

2 Кличева, Н. А. Zoonimsasseparatelexicalunits / Н. А. Кличева, Ф. Р. Адамбаева. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 12.4 (116.4). – С. 106–108.

3 Пешковский М. А. Лингвистика. Поэтика. Стилистика. Избранные труды / сост. и науч. ред. О. В. Никитин – М.: Высшая школа, 2007г

4 Ширяева С. Н. Категория рода имени существительного // Молодой ученый. – 2017. – № 7. – С. 594–597.

THE PECULIARITIES OF TROPES IN THE NOVEL «SHANTARAM» BY G. D. ROBERTS

AKHMETBEKOVA A. M.
PhD, associate professor, Pavlodar
SEITKENOV K. B.
student, Pavlodar

The language of a literary text is significantly different from everyday speech. It is usually characterized by its expressiveness and picturesque. The way a literary text affects the reader does not largely depend on what it is written about, but rather on how it is written. A qualified literary work directly depends on the quality of images, as they are carriers of the author's idea. The article is devoted to the analysis of peculiarities of tropes in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts. This literary masterpiece sparks interest among the readers from all over the world. The novel is distinguished by a dynamic plot, which is closely intertwined with spiritual transformations, philosophical statements, wisdom and aphorisms of the characters, inspiring to accept what is happening as it is. Defining the concept «trope» and its types, an attempt is made to analyze the variety of tropes and their expressiveness in the novel.

Literary texts influence the feelings of a reader and provoke an aesthetic response. A literary text can evoke images – visual, auditory, tactile, and gustative. These images remain not indifferent to the content of literary texts. They become a «by-product» of the reading process [1, p. 23].

So, literary texts express the author's thoughts and feelings by means of figurative thinking, which is a complex reflection of facts, phenomena of reality in the form of aesthetic representations, associatively connected with each other. These facts and phenomena of reality can be real or created by the author's imagination. A literary text is that which employs the literary language, a type of language which obeys aesthetic concerns

in order to capture the interests of readers. In fiction writing tropes are often used for non-literal meanings, like metaphors, metonymies, personifications, etc. Images, which are expressed by using tropes, serve the function of making a literary text more figurative.

According to Yu. M. Skrebnev, all kinds of transfer denominations (from a traditional object to a situational object) bear the name «tropes». From the Greek tropos means 'turning'. Every trope demonstrates a combination, a coincidence of two semantic planes (actually, of two different meanings) in one unit of form. A trope is a linguistic unit (a word, a phrase, a sentence, a paragraph, a text) with two senses, both left by language users. Tropes serve to create images that combine notions and as a result express something different from them both [2, p. 99].

In the most general (linguistic) sense of the word, tropes are words and expressions used in a figurative sense. There is also a wider, aesthetic understanding of tropes. A trope is: 1) a word or a figure of speech used in journalistic or literary texts in a figurative sense to create expressiveness; 2) any linguistic unit used in a literary or journalistic text with its transferred meaning: a metaphor, a metonymy, an epithet; a trope focuses on the background, possessing a non-literal meaning [3, p. 304].

I. V. Arnold also notes that tropes are lexical expressive means, in which a word or a word-group is used in a transformed meaning. A large variety of tropes and their functions has given rise to a multitude of their classifications [4, p. 123].

So, tropes are figures of speech with their transferred meanings which serve to create images. The nature of tropes consists in comparing the concept represented in the traditional use of a linguistic unit and the concept transmitted by the same unit in a literary speech when performing a special stylistic function. Tropes are widely used in literary texts with the purpose to enhance the figurativeness of a language and the expressiveness of speech.

Tropes are figures of replacement as language users discard the usual name of the object and replace it with another. The most important tropes are a metaphor, a personification, an antonomasia, a metonymy, a synecdoche, an irony, a hyperbole, and a litotes [2, p. 100-120; 4, p. 124-130].

Let us do a review of the tropes and analyze their functioning in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts. The novel is considered to be the first work of the Australian writer. It has everything that could interest a modern person: money, love, passion, career, betrayal and dreams. It also shows everything that a person is capable of to make his dream come

true. This fiction possesses a rich lexical composition. An important role is occupied by tropes that are an inseparable part of the novel.

Table 1 – The analysis of tropes in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts

<p>Metaphor denotes expressive renaming on the basis of similarity of two objects: the real object of speech and the one whose name is actually used. But there is only affinity, no real connection between them.</p>	<p>Camels are unsuspecting tourists who help the smuggler to get across the border. A heavy-set man in his fifties with a halo of grey-white hair. Biarritz ... how to explain it ... I think it's the ocean. The Atlantic. I allowed myself to be drawn by the soft pleading of the waves, and the roulade of her voice; by the black sky, and the darker night of her hair. But the living emerald in Karla's eyes, made luminous by the sunflowers of gold light that surrounded the pupils, was softer, fat softer.</p>
<p>Irony is a transfer by contrast: the two objects (actions, qualities) a diametrically opposite.</p>	<p>World wanted to put me back in the same cage I'd escaped from, where the good guys, the guys in prison-guard uniforms who got paid to do the right thing, had chained me to a wall and kicked me until they broke my bones. A terrible place. I hate myself for enjoying it so much here.</p>
<p>Personification is attributing human properties to lifeless objects – mostly to abstract notions.</p>	<p>But whenever I return to Bombay, now, it's my first sense of the city – that smell, above all things – that welcomes me and tells me I've come home. Fate put me into the game there. But in the flinch and bite of the chain, when it's all you've got, that freedom is a universe of possibility. The brown smoke of the fires was just a whisper of ruin. It was the kind of room that moved people to write their names.</p>
<p>Antonomasia is the use of the name of a historical, literary, mythological, or biblical personage applied to a person whose characteristic features resemble those of the well-known original.</p>	<p>Everybody knows the Karla.</p>

<p>Metonymy is a transfer based upon contiguity, upon a real connection between the object of nomination and the object whose name is used.</p>	<p>I was a revolutionary who lost his ideals in heroin, a philosopher who lost his integrity in crime, and a poet who lost his soul in a maximum-security prison. I lost the custody of my daughter, and I lost my life in drugs, crime, imprisonment, and escape. I allowed myself to be drawn by the sea-tree-stone smell of the sleeping street, and the perfume sublime on her warm skin. Sitting at Leopold's, night after night, and listening to the tables around me, I heard many foreigners and not a few Indians. It seemed to me, as I got to know her well that she flirted with the world.</p>
<p>Synecdoche denotes the simplest kind of metonymy: using the name of a part to denote the whole or vice versa.</p>	<p>I didn't know that I'd already given my heart to the woman, and the city. «Sir! Sir!» A voice called behind me.</p>
<p>Hyperbole is an expression of emotional evaluation of reality by a speaker who is either unrestrained by ethical conventions or knows that exaggeration would be welcome.</p>	<p>Every corner carried gigantic posters, advertising Indian films. Every day, when you're on the run, is the whole of your life. Many people believe that he is a saint, with supernatural capabilities. The sea is so frightening that it turns people to stone. The Borsalino is more than just a hat. The Borsalino is a work of art!</p>

According to the analysis that has been done, it turns out that the novel «Shantaram» by G. D. Roberts is full of tropes which are used to portray the image of India. The image of India becomes the central to the entire novel. Using tropes the author presents the life in India, conveys the lifestyle and traditions of Indians, and describes the unusual climate of this country.

The variety of tropes let the author capture the interest of the readers describing Indian nature, the atmosphere on the streets of Bombay, reflecting the philosophical view of the Indians on the world, the images of the characters of the novel. With the help of personification, India begins to breathe and speak with its readers in its own language. Exaggeration is used when describing Indian buildings. Hyperboles help the reader to be figuratively transported into this environment and fill the text with emotional tension. Numerous metaphors and metonymies make the image of India more expressive. In this article the peculiarities of tropes in the novel have been partially studied and require further research.

REFERENCES

- 1 Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-ое стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 144 с.
- 2 Скребнев Ю. М. Основы стилистики английского языка : Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – 2-е изд., испр. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСЕ», 2003. – 221 с.
- 3 Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, испр. и доп. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2005. – 376 с.
- 4 Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 384 с.
- 5 Roberts G. D. A novel «Shantaram». – Abacus, 2010. – 933 p.

РОК-ПОЭЗИЯ КАК НАПРАВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ВЕРВЕЙКО Т. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ИОСТ О. А.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Русская рок-поэзия прочно вошла в нашу повседневность и стала неотъемлемой частью современной русской литературы и культуры в целом. Впервые о рок-н-ролле в СССР заговорили в 1957 году, что связано с всемирным фестивалем молодежи и студентов. Тогда гостями этого масштабного события стали представители 131 страны мира. Советская молодежь беспрепятственно общалась с иностранцами и знакомилась с зарубежной культурой, в том числе и с новой, не похожей на привычную для уха советского человека, музыкой.

В Москве и Ленинграде в середине 60-х начинают появляться первые бит-группы, которые исполняли кавер-версии зарубежных хитов (группы «Сокол», «Скифы», «Скоморохи» и «Славяне»). В этот период советская рок-музыка слепо копирует уже готовые западные формы, не создавая при этом ничего нового. При этом текст как таковой отсутствует, слова всячески коверкаются в угоду ритма. На первый план выходит музыкальная составляющая.

О более серьезном подходе к созданию песен можно говорить, начиная с 70-х годов. Связано это, в первую очередь, с творчеством рок-групп «Машина времени» и «Аквариум». В этот период

происходит слияние заимствованных зарубежных музыкальных и поэтических форм с русской поэтической традицией. Этот синтез выводит русский рок на иной уровень. В дальнейшем наблюдается развитие собственной традиции и отказ от подражания зарубежному року в практике работы со словом.

Постепенно рок-культура становится все более популярной, одна за другой рождаются новые группы, а рок-движение приобретает значительные масштабы, что требует организации. В связи с этим начало 80-х было ознаменовано появлением первых официальных рок-клубов. Это позволило музыкантам легально проводить концерты и записывать пластинки, находясь при этом под контролем властей. Наиболее известными объединениями стали Ленинградский рок-клуб (1981 г.), Московская рок-лаборатория (1985 г.) и Свердловский рок-клуб (1986 г.).

Одной из особенностей русского рока становится открытость, борьба за свободу и правду, невозможность и нежелание поэта молчать. Поскольку цензура тщательно отбирала тексты для публичного исполнения, а нерешенных вопросов становилось все больше, то именно рокеры взяли на себя ответственность петь о том, что волнует страну и отдельного человека. Исполнялись такие тексты на квартирниках среди «своих» и для «своих». На первый взгляд, это социальные проблемы, протест молодого поколения, но за каждым из таких вопросов стоит нечто большее, имеющее глубокий смысл. Так, В. Цой, который жаждал перемен, не столько призывал к смене власти, сколько обращался, прежде всего, к самому себе и каждому своему слушателю, резюмируя: «И больше нет ничего, всё находится в нас» [1, с. 159].

Начиная с 1990-х годов, русская рок-поэзия «все ближе приходит к естественному литературному состоянию. Рок-авторы, творящие в постперестроечное время, отыскивали для рок-поэзии собственную культурную нишу, сделав ее одним из актуальных поэтических направлений современной литературы. Разнообразную авторскую рок-поэзию продолжает объединять наличие общих ключевых тем, мотивов и идейно-мировоззренческих принципов» [2, с. 77].

К основным представителям рок-поэзии, чье творчество давно вошло в историю русского рока, став его классикой, следует отнести А. Макаревича, Б. Гребенщикова, В. Цоя, А. Башлачева, Е. Летова, К. Кинчева, А. Васильева, В. Бутусова, Д. Арбенину, С. Сурганову, Земфиру и других.

В последнее время филологи все больше внимания уделяют изучению русской рок-поэзии. Если в начале 90-х годов XX столетия исследователи относились к данному виду искусства скептически и не всегда включали его в состав литературы, то сегодня практически не осталось сомнений в культурной значимости этого направления.

Еще в конце прошлого века песни рокеров послужили плодотворной почвой для исследований музыковедов, социологов, культурологов и др. Научные изыскания литературоведов, обратившихся к данному явлению, появляются немного позднее. В первую очередь, такая задержка связана с неоднозначностью жанра, его синкретичным характером и попыткой определиться с методикой исследования.

История изучения русской рок-поэзии начинается в 1998 году, и связана она с выходом первого сборника научных статей «Русская рок-поэзия. Тест и контекст» [3], который пользуется популярностью до сих пор. Разнообразие тематики и проблематики научных работ, посвященных изучению русской рок-поэзии, лишь подтверждает актуальность данного направления в современном литературоведении. Нельзя не отметить работы таких ученых, как Доманский Ю. В., Нежданова Н. К., Козицкая Е. А., Ивлева Т. Г., Кожевникова Т. С., Буйнов И. А., Никитина Е. Э., Щербенок А. В., Свиридов С. В., в которых впервые были рассмотрены специфика образа лирического героя, проблема автора, особенности циклизации рок-поэзии, работа рок-поэта со словом, а также взаимодействие рок-поэзии с литературой.

По словам Е. А. Козицкой, первоначально отказ от литературоведческого подхода при рассмотрении вопроса о русской рок-поэзии сводился к двум аргументам: низкая художественная ценность и несамостоятельность рок-текста [4]. Действительно, употребление термина «рок-поэзия» зачастую имеет достаточно условный характер, ибо далеко не все рокеры являются поэтами в русском традиционном их понимании, и, соответственно, далеко не все рок-тексты несут какую-то значимую эстетическую и мировоззренческую функцию. При этом, следует заявить, что лучшие образцы рок-поэзии вписаны в общую тенденцию русской словесности с ее принципиальной ориентацией на единство содержания и формы.

Одной из первых причин соотнесения литературы и рок-поэзии послужило именно наличие печатных сборников песенных текстов,

вызвавших интерес исследователей не просто звучащему, а уже напечатанному слову.

Изначально, когда новая культура только адаптировалась на советской почве, все тексты были исключительно переводными. Но позже авторы приходят к мысли, что западные образцы расходятся с окружающей действительностью и не соответствуют мировоззрению как их самих, так и слушателей. Главным отличием русской рок-поэзии от западных образцов становится ориентация на содержательность и философский характер. В этот момент появляются первые песни русского рока собственного сочинения. Их количество постепенно увеличивается, а поклонники стараются передавать друг другу не только редкие переписанные пластинки, но и занимаются сбором текстов, что позже выливается в первые печатные самиздатовские сборники песен, наличие которых свидетельствует о «самостоятельном функционировании рок-стихов как фактов литературы» [5].

Оговоримся сразу, что большая часть песенных произведений современных авторов не всегда подходит для чтения с листа, где даже повторы и нерифмованные строки зачастую выглядят странно и нелепо, а сам текст становится намного бледнее, чем исполненная композиция. Это связано с тем, что создаются они не как самостоятельные стихи, а для исполнения с музыкальным сопровождением, при использовании необходимых интонаций и пауз. Поэтому в рок-поэзии очень редко соблюдаются стихотворные размеры, но они зачастую подменяются музыкальным ритмом. При этом А. В. Щербенок отмечает, что «текст песни функционирует как метафора даже в том случае, если он не содержит ни одного тропа, и звучит как рифма даже тогда, когда не имеет никаких созвучий» [6].

Таким образом, при исследовании конкретного рок-текста невозможно рассматривать его отдельно от исполнителя и музыки, нарушая первозаданную природу, отстраняться от элементов шоу, исключать из анализа наличие клипов и обложек альбомов, иботакой подход может привести к потере первоначального авторского замысла, который реализуется посредством всех возможных элементов рок-композиции.

Взаимодополнение слова и музыки можно назвать одним из существенных отличий рок-поэзии от поэзии классической, но при этом любое литературное произведение всегда выходит за рамки самого текста, включая в себя личность автора, исторический и литературный контекст и многое другое. В связи с этим,

вышеупомянутая музыка, элементы шоу и прочее окружение песни также можно считать контекстом каждого конкретного произведения, написанного в рамках рок-поэзии.

В своем исследовании Г. В. Шостак делает акцент на основных качествах рок-поэзии. По словам ученого, они включают в себя ряд таких признаков, как «приоритет слова над музыкой, глубокую содержательность и искренность, обращение к личности, социальную направленность, честность, проблемность, комбинаторное приращение смысла, опору на традиции русской литературы» [7, с. 16]. Такое понимание рок-поэзии максимально приближает ее к литературе. Акцент на преемственность делают и ряд других исследователей – таких, как И. А. Буйнов, Т. С. Кожевникова и О. В. Борисова, которая определяет рок-поэзию не иначе, как русскую поэзию Бронзового века [8, с. 154].

Традиционная русская рок-поэзия представляет собой слияние разнообразных стилей различных эпох. Сродни романтикам XIX века, рокеры обращаются к фольклорному элементу, основывают тексты на принципе двоемирия и берут за основу библейские мотивы. Многие из них считают себя последователями поэтов Серебряного века. Об особом почтении предшественников свидетельствует, в том числе и включение в концертную программу чтения стихов И. А. Бродского, А. А. Ахматовой, М. И. Цветаевой, О. Э. Мандельштама и других. Произведения вышеупомянутых авторов неоднократно были использованы и в качестве текстовых основ для песен группами «Сплин», «Сурганова и оркестр», «Ночные снайперы».

Без преувеличения можно сказать, что обращение к русской классической литературе помогло рок-поэзии стать самостоятельной и самобытной в новых условиях, это наполнило ее глубинным смыслом, дало возможность отразить национальную уникальность, обеспечив актуальность рока на протяжении многих лет. Со временем лирика рокеров приобретает более философский характер, задается классическими вопросами литературы: поэт и поэзия, вера, смысл жизни, смерть, судьба России, любовь, дружба и многое другое. В одном из интервью Юрий Шевчук подчеркнул: «Раньше мы все были «Маяковские», теперь же – «Достоевские»... Мы просто перестали рубить в лоб. Каждый постепенно превращается в художника. А художника волнуют те же темы добра и зла, но уже не так плакатно» [9].

Важно отметить, что помимо песенных текстов из-под пера рокеров выходят и поэтические сборники – стихи, которые никогда в качестве песен не исполнялись и никакого отношения к песням не имеют. Визданиях Дианы Арбениной, например, мы можем наблюдать, как проводится четкая грань между «песнями» и «антипеснями», либо автор разграничивает их как «стихи» и «тексты песен». Сама Д. Арбенина неоднократно отмечала, что «тексты обычно выливались как ушат воды на голову. Стихи же взвешены, выверены, принципиально иначе сложены. Поэтому и приставка «анти» [10]. «Я в своей поэзии прежде всего – думаю. Поэтому у меня часто складывается ощущение, что мои стихи суховаты, логичны, в чем-то непонятны даже мне самой. В них мало сентиментальности» [11, с. 23].

По такому же принципу делит свои сборники и Светлана Сурганова: «песенные тексты» и «стихийные стихи». Таким образом, оба автора акцентируют внимание на различии этих двух жанров, поскольку для них песня и стихотворение не есть одно и то же. Тем не менее они находятся так близко друг к другу, что иногда переплетаются воедино.

Можно предположить, что названная разность написанного рок-автором заключается исключительно в его личном самосознании, при этом он выступает не столько как поэт, но большей мере как музыкант, анализирующий метрическую и ритмическую организацию, ведь зачастую при всей выверенной метрике стих никак не желает становиться песней.

Значимыми в любом художественном тексте являются средства языковой выразительности, которые в рок-поэзии роднят ее с классической литературой. Среди черт языковой личности современного рок-поэта М. Н. Крылова называют «неравнодушие; стремление всколыхнуть слушателя, изменить его ментальный и эмоциональный мир; активную гражданскую позицию; желание реализовать свой литературный талант неформально, посредством основания рок-коллективов и создания рок-композиций. Стилистический строй текстов рок-песен характеризуется вниманием авторов к тем стилистическим и риторическим приемам, которые усиливают эмоциональность текста и тем самым – его воздействие на слушателя. Это симфора, метафора, сравнение, гиперболы, повторы, вопросно-ответный прием и другие стилистические средства» [12].

Таким образом, мы можем утверждать, что рок-поэзия входит в состав русской литературы, как одно из ее современных направлений. Если первые песни рокеров создавались исключительно с опорой на музыкальную составляющую и не имели ничего общего с русской литературной традицией, то позже слово занимает главенствующую роль, обращая на себя пристальное внимание автора. При этом музыка становится неотъемлемой частью этого слова, в ней также заложен авторский замысел, разгадать который возможно только при тщательном изучении всех элементов песенной композиции.

Необходимо также отметить, что наличие печатных форм, тяготение к высоким идеалам и эстетическим формам, особый поэтический язык, схожесть идейно-художественного своеобразия позволяют нам говорить о том, что рок-поэты продолжают развивать литературную традицию, разрабатывая собственные формы художественного воплощения авторского замысла, создавая свой художественный мир и систему образов. Помимо этого, песенное творчество русских рокеров имеет определенную нравственную позицию, представляет концепцию мира и человека, дает целостное представление о современнике и его мировоззрении.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Энциклопедия КИНО: В 2 т. // Под редакцией А. Рыбина. – М.: ЛЕАН, 2000. – Т.1. – Тексты. Аккорды. – 240 с.
- 2 Кожевникова Т. С. Этапы становления русской рок-поэзии в контексте обретения национального содержания // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2009. – № 7.- Вып. 41. – С. 73–77.
- 3 Русская рок-поэзия: текст и контекст // Сборник научных трудов. Вып. 1. -Тверь, 1998. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.twirpx.com/file/713472/> [дата обращения: 23.10.2021].
- 4 Козицкая Е. А. Академическое литературоведение и проблемы исследования русской рок-поэзии // Русская рок-поэзия: текст и контекст. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademicheskoe-literaturovedenie-i-problemy-issledovaniya-russkoy-rok-poezii>[дата обращения: 20.10.2021].
- 5 Авдеенко И.А. Проблемы определения понятия «русская рок-поэзия» в литературоведении и языкознании // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота. – № 8. – 2017. – Ч. 1. – С. 54-57.

6 Щербенок А. В. Слово в русском роке // Русская рок-поэзия: текст и контекст. Вып. 2. - Тверь, 1999. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/slovo-v-russkom-roke> [дата обращения: 20.10.2021].

7 Шостакович Г.В. Рок-поэзия как предмет изучения на уроках русской литературы. Брест, 2000.

8 Борисова О.В. Рок-поэзия как явление русской поэзии Бронзового века / О.В. Борисова // Вестник Гуманитарного института ТГУ. – №3. – 2010. – С. 154 – 157.

9 Лидер «ДДТ» не согласен, что рок стал благостным. Ю. Шевчук: «Мы просто перестали рубить в лоб» // Аргументы и факты. 15 мая 1996 года [Электронный ресурс]. – URL: <https://archive.aif.ru/archive/1645536> [дата обращения: 20.10.2021]

10 Диана Арбенина: «Писать песни обязан далеко не каждый» // #Ночные снайперы [Электронный ресурс]. – URL: <https://snipers.net/news/2015/10/20/2009/>[дата обращения: 20.10.2021]

11 Марголис Михаил. Редкая птица. Первая авторизованная биография Дианы Арбениной и группы «Ночные снайперы» – М., 2020. – 264 с.

12 Крылова М. Н. Рок-поэзия как современная форма существования поэзии: стилистические особенности текста // Русская рок-поэзия: текст и контекст. Вып. 16. -Екатеринбург; Тверь, 2016.[Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rok-poeziya-kak-sovremennaya-forma-suschestvovaniya-poezii-stilisticheskie-osobennosti-teksta> [дата обращения: 20.10.2021].

ПРОФЕССОР СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ ЖӘНЕ ТЕРМИНЖАСАМНЫҢ СИНТЕТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ

ДАРИВХАН Н.
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
№ 74 мектеп-гимназиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Сәрсен Аманжолұлы Аманжоловтың туған жері – Ертіс өзені бойы, Алтай тауының сілемі Қалбаның бауыры, Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданы (бұрынғы Өскемен уезі, Терістаңбалы болысы, Егінсудың төртінші ауылы). Ол 1903 жылдың 27 желтоқсанында дүниеге келді. Ата-анасы Аманжол мен Нарша кедей шаруа, батырақшылар болған. Отбасындағы сегіз баланың кенжесі болған Сәрсен (Сәрсенбай) оқуға қатты құмарланған. Ертіс

пароходында жұмыс істейтін үлкен ағаларының қолдау көрсетуімен ол 1916 жылы Шыңғыстайдың орыс-қазақ мектебін бітірді.

Семейдегі екіжылдық педагогикалық курсты тәмамдағаннан кейін ауыл мектебінде (1919–1922 жж.), Бұқтырма уезінің төртінші бөлімінде халық соты (1922–1924 жж.), Өскемен уезі атқару комитетінің аппаратын ұлттандыру жұмысы бойынша жауапты хатшысы (1924–1926 жж.) болып қызмет етеді, кейін Ташкентке оқуға аттанады. 1930 жылы «Қазақ тілі және әдебиеті оқытушысы» мамандығы бойынша Ортаазиялық мемлекеттік педагогикалық факультетін аяқтайды. 1931 жылдан бастап С. Аманжолов Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында оқытушы болып, осында 30-жылдай қызмет етті; 1937 жылдың бірінші желтоқсанынан 1958 жылдың 28 қаңтарында көз жұмғанға дейін қазақ тілі кафедрасын басқарды.

С. Аманжолов Қазақ ғылыми зерттеу институтының Ұлттық мәдениеті секторының тұңғыш директоры болды (1934–1936 жж.), бұл сектордан бірнеше академиялық институттар тарап, 1937–1942 жылдары Одақ Ғылым Академиясы Қазақ филиалының тіл және әдебиет секторының меңгерушісі (соғысқа аттанғанға дейін), 1948–1958 жылдары республиканың Ғылым Академиясындағы Тіл және әдебиет институтының бөлім және сектор меңгерушісі болды.

1942 жылдың ақпанынан 1946 жылдың маусымына дейін С. Аманжолов Кеңес Армиясы қатарында әскери қызметін өтеді.

С. Аманжолов редакциясымен төрт томдық «Орысша-қазақша сөздік» Мәскеуде ұлттық сөздік Баспасында шығарылуға беріледі, алайда соғысқа байланысты бұл сөздік баспадан шықпады, оның жартысы қысқартылып, басқа редакциямен шығарылады (1946 ж.). С. Аманжолов редакциясымен дайындалған «Қазақ тілінің Академиялық сөздігінің» I және II томдары Қаз.ССР Ғылым Академиясының баспасына тапсырылса да, сөздіктің шығарылуы 1951–1952 жылдары белгісіз себептермен тоқтатылды.

С. Аманжоловтың ғылыми еңбектерінде қазақ тіл білімінің барлық дерлік мәселелері қамтылған: әліпби, емле, терминология, грамматикалық құрылыс, лексикология, лексикография, қазақ әдеби тілінің диалектологиясы, ономастика, түркітану мәселелері, аударма теориясы, мектеп оқулықтары мен оларға арналған бағдарламалар, т.т.

1940 жылдың қарашасында Республика Жоғарғы Кеңес сессиясында қабылданған қазіргі қазақ әліпбиі және қазақ орфографиясының негізгі тұжырымдары «Жаңа алфавит және

қазақ әдеби тілінің орфографиясы» атты С. Аманжоловтың еңбегі негізінде жасалған.

Ол өз өмірбаянында былай деп жазып кеткен: «1930 жылдан бері жоғары оқу орындарында дәріс беремін. Абай атындағы қазақ педагогикалық институтында 1931 жылдан қызмет істеп келемін. Сонымен қатар, Қазақ ССР Ғылым академиясында ғылыми-зерттеу жұмыстарымен шұғылданамын. Атқарған жұмысымның нәтижесі: 1) бастауыш, орта және жоғары оқу орындарына арналған қазақ грамматикасының негізін; 2) қазақ жазуының негізін (алфавит және орфография); 3) қазақ терминологиясының негізгі принциптерін; 4) қазақ диалектологиясының негізін түздім.

Орфографиялық, орысша-қазақша әскери және орысша-қазақша ауыл шаруашылық сөздіктерін құрастырып, жалпы редакциясын басқардым.

Ғылыми жұмысқа ынталы он алты тіл маманын дайындадым, бүгінге оны ғылым кандидаты дәрежесін алды.

Бес жыл Совет Армиясы қатарында қызмет еттім. Орыстан басқа ұлты өзге жауынгерлер арасында лектор-үгітші болдым, армия және майдан үгіт құрылымының бастығы болдым, армия, дивизия және полктердің үгітшілеріне семинарлар өткіздім» [1, 12].

«Қазақ тіліндегі ғылыми терминология мен аударма мәселесі туралы» еңбегінде профессор С.Аманжолов терминшығармашылыққа көзқарасы ең терминнің қолданысы жөнінде төмендегідей ой-ұстанымдарын жүйелейді. «Қазақтың мындаған ұлттық кадрлары әртүрлі ғылым мен техника саласында қызмет етуде. Осы жағдайлардың нәтижесінде ғылым мен техниканың көптеген саласынан терминдер жасалып, күнделікті практикада қолданылып жүр. Мұндай терминдер қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамынан белді орын алып, қазақ тілін бұрын болмаған дәрежеде байытты. Осылардың арқасында әдеби тіліміз шын мағынасында буыны бекіп, нығайды.

Термин деп танылған, қабылданған сөздің бір-ақ мағынасы болуы керек. Екіұшты мағына беретін сөз термин болып жарытпайды. Сондай термин сөз кейде әртүрлі ғылым саласында қолданылуы мүмкін. Мысалы, «реакция» химияда, физиологияда, қоғамдық ғылымдарда бірдей қолданылады. Кейбір ғылымда термин сөз, мысалы, «обогащение» (тау-кен жұмысында) әдебиетте, қоғам ғылымдарында термин болмай қалуы ғажап емес. Бірақ кейбір ғылымның (мысалы, физика, математика, химия, медицина, т.б.) көптеген термині сол ғылымның негізгі қаңқасы сияқты. Ондай

терминдерді білмеген кісі сол ғылымның маңына жолай алмайды. Демек, термин сөздер – жай сөз емес, ерекше құнды, мағынасы айқын, әрі терең, асыл сөз [2, 205].

Бүгінгі таңда термин мен терминология жөнінде аз айтылып та, жазылып та жүрген жоқ. Ендігі кезекте толып жатқан анықтамалардың кейбіреулерін ғана мысалы ретінде келтірейік.

«Термин зат. Белгілі бір ғылым мен техника саласындағы нақтылы ұғымды білдіретін атау сөз» [3, 500].

«Термин (лат. terminus – шек, шекара) – ғылым, техника, өнер салаларында белгілі ұғымдарды белгілейтін бір мағыналы сөз» [4, 704].

«Термин(лат. terminus – шекара) – ғылымның арнайы саласындағы ұғымды білдіретін сөз не сөз тіркесі. Нақтылы терминологиялық жүйе арқылы Т. тілдің жалпы лексикалық жүйесін құрайды. Т. ерекшеліктері: жүйелілік; анықтамасының болуы; моносемиялығы; экспрессияның болмауы; стилистикалық бейтараптық» [5, 222].

«Термин (лат. terminus – шек, шекара)- ғылым, техника, өндіріс, өнер саласындағы белгілі бір ұғымды атау үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркесі. Мыс.: айналым, қосымша құн, меридиан.

Т. негізінен тілдің сөз байлығын пайдалану арқылы жасалады. Ғылым тілінің интернационалдық сипат алуына байланысты 20 ғ. грек-латын элементтері негізінде жасалған Т.-дердің салмағы басым. Халықаралық Т.-дер негізінен Еуропа тілдерінен енген сөздер. Бұларды игерудің қазақ тілінде мынадай тәсілдері қалыптасқан: 1) мағыналық аударма жасау; 2) тілден соған сай балама табу; 3) бұл екеуіне көнбеген жағдайда қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық заңдарына ыңғайлай отырып, басқа тілден Т. қабылдау. Т. терминология деп аталатын дербес лингвистикалық саланың объектісі болып табылады.» [6, 321].

«Термин зат. Ғылымда, техникада, искусствода белгілі бір ұғымды білдіретін атау сөз» [7, 352].

Қазақ тіліндегі терминжасамның амалдары мен жолдарының ішіндегі ең өнімдісінің бірі – қосымшалар арқылы термин жасау амалы деп есептеледі. Терминжасамның бұл түрін тілтанымда синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп атайды. Жалпы жалғамалы тілдерде морфологиялық тәсіл туынды сөздерді жасаудың ең негізгі, өнімді амалдарының қатарына жатады [9,103].

Біздің негізгі зерттеу нысанымыз қосымшалар арқылы туындаған терминдер болғандықтан соларды тізіп көрсетейік: -ак (шытырлақ, сылдырақ, тұрақ, бұрқақ, тұрақ); -ба (тұңба, қазба,

жазба, сызба); -бе (мінбе, езбе, кезбе, сүзбе, тізбе, үзбе, көмбе); -гер (баспагер, зергер, балгер, қаламгер, әуегер (аэронавт), мерейгер (юбиляр), тыңгер, қаржыгер, тәлімгер); -гек (желгек, ілгек, сүнгек, жүргек); -гіш(жүргіш, ерігіш, сезгіш, білгіш, өткізгіш, желімдегіш, шектегіш, тегістегіш, сүзгіш); -ғы (бұрғы (сверло), оралғы, қондырғы, құрылғы), -ғын (жамылғы, таралғы, жонғы(строгальный), -ғыш (алғыш, арланғыш, аңсағыш, байлағыш, айнығыш, алдағыш, айықтырғыш, байқағыш, баптағыш), -дай (мұздай, ұлардай, шақшадай, уыздай, удай, ұядай), -дама (аялдама, талдама, дайындама, мазмұндама, жолдама), -да (замандас, ағайындас, қандас, отандас, қаламдас), -дек (үлпілдек, жүрдек, желпілдек, шәңкілдек, лүпілдек, шәуілдек, шәукілдек, лепілдек), -деме (дәлелдеме, мәлімдеме, кепілдеме, теңдеме, мінездеме, сәлемдеме, пішіндеме, лездеме, үәждеме, тәлімдеме, тізімдеме, пішендеме); -дық (адалдық, сезімталдық, тұздық, маңғаздық, мамандық); -ды (жанды, ақылды, жасанды, құранды, ұтымды, жасырынды), -дік (әділдік, сөздік, белдік, жиендік, өкілдік, кепілдік, иіндік, түтіндік, түндік, жүзімдік, әкімдік, жеңілдік); -и (рухани, кәсіби, ғылыми, әскери, діни, тарихи, кияли, табиғи, мәдени, қоғамы, әдеби, әскери); -кер (іскер, бапкер, табыскер, айыпкер, қызметкер, айлакер, жауапкер, міндеткер, суреткер, намыскер, қайраткер); -кіш (тескіш, сұрткіш, сепкіш, тездеткіш, үккіш, тепкіш, ішкіш, іріткіш, желдеткіш, сусепкіш) ; -ғақ, -қақ (асқақ, тырысқақ, қорқақ, майысқақ, ұрысқақ, құрысқақ); -ғақ, -қақ (асқақ, тырысқақ, қорқақ, майысқақ, ұрысқақ, құрысқақ, жабысқақ, ұйысқақ, құрғақ, тонғақ); -қор (антқор, жемқор, қамқор, дүниеқор, еңбекқор, нәсіпқор, мансапқор, жалақор, арызқор, өсімқор, ызакор); -қыш (тазартқыш, тозаңдатқыш, жылытқыш, басқыш, ысқыш, ұшқыш, таратқыш, мұздатқыш, еттартқыш); -лас (жапсарлас, ұялас, орайлас, аталас, дидарлас, қарсылас, тағдырлас, тұлғалас, ыңғайлас, аталас, сыңарлас, сырлас); -лы (сулы, тағалы, тамырлы, тоғайлы, сырғалы, сырлы, сызулы, нулы, сорлы, арлы, алқалы); -лық (оқулық, балалық, айлық, жарлық, татулық, ұтымдылық, құмарлық, арқалық, бақсылық) т.б.

Біздің картотекамызда жүзден астам жұрнақтар қоры жүйеленіп, оларға мыңға жуық мысалдар түзілді. Жүйеленген қосымшалардың бірі жиі қолданылып жүрген өнімді жұрнақтар болса, енді біреуі – өнімсіз (құнарсыз) жұрнақ болып есептеледі. Алайда жұрнақтың өнімді немесе өнімсіздігі оның тұрақты қасиеті деуге болмайды. Бір кездері өнімсіз болып келген қосымшаларды терминжасамда жиі пайдаланып, оның сөзжасам белсенділігін

арттыруға болады. Сондықтан өнімсіз деп танылып жүрген кез келген жұрнақтың белгілі бір кезеңдерде өнімді жұрнаққа айналуы ғажап емес.

Сонымен, қазақ халқының біртума ұлы, тұғырлы тұлға, белгілі түркітанушы, қоғам қайраткері, профессор Сәрсен Аманжоловтың ғылыми мұрасы қанша қаралса да, зерттейтін тұстары әлі де жеткілікті деуге болады. Ол – ізденімпаз жас ғалымдар мен келер күннің еншісінде деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ахметжанова Ф.Р. Сәрсен Аманжолов және терминшығармашылықтың кейбір мәселелері: монография.- Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2014.- 282 б.

2 Аманжолов С. Қазақ тіліндегі ғылыми терминология мен аударма мәселесі туралы // Қазақ тілі теориясының негіздері.- Алматы: Ғылым, 2002.-368 б.

3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т-Ү (танертен- үрей).- Алматы: Ғылым, 1986, 9 том, 500б.

4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия.- Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 8 том. С-У.2006.- 704б.

5 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік.- Алматы: Сөздік – Словарь, 1998.- 304 б.

6 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі.- Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.- 357б.

7 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Екінші том. Қ-Я. Алматы: Ғылым.- 1961.-535 б.

8 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ

ЕРБОЛАТОВА А. Е.

магистр, ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, № 149 ЖББМ, Алматы қ.

Қазіргі қоғамда халықаралық тәрбиенің рөлі артып келеді, сонымен қатар қоғамға шет тілдерін меңгеруі айтарлықтай қажет. Шет тілдерін оқыту бірнеше аспектілерді құрайды. Осындай

аспектілердің бірі – грамматика. Грамматиканы оқыту – бұл лексикаға негізделген жақтаудың бір түрі [1]. Грамматикалық ережелерді білу тілді ойдағыдай меңгеру үшін өте маңызды екені даусыз. Грамматиканы оқыту және сөйлемді дұрыс жобалау, сонымен қатар сөйлеу мен жазудағы грамматикалық формаларды тану грамматикалық дағдыларды қалыптастыру арқылы жүреді. Көптеген еуропалық мамандар оқытудағы білім беру және дамыту мақсаттарына қол жеткізілмейтінін атап өтті, себебі білім алушылар көптеген бақылауларға сәйкес шет тілінің дәстүрлі грамматикасын оқу кезінде грамматикалық терминдер мен ұғымдарды зерттеудің тәжірибелік маңыздылығын да, талдаудың мақсаттарын да түсінбейді. Алайда соңғы жылдары: ережелерді жаттығулар арқылы үйрету керек пе? -деген тұрақты сұрақ туындайды. Білім алушыларға грамматиканы белгілі бір ережені игеруге бағытталған арнайы жаттығулар арқылы оқудың орнына, коммуникативті бағыт барысында интуитивті түрде игерген жақсы емес пе? [2].

Оқытудың коммуникативті әдісі (ағыл. Communicative Language Teaching). Оқытудың аралас әдістерінің нұсқасы. Оқытудың коммуникативті әдісі оқытуға коммуникативті іс-әрекеттік тәсілде барынша дәйекті түрде жүзеге асырылатын коммуникативтік лингвистика идеяларымен іс-әрекеттің психологиялық теориясына негізделген. Оқытудың коммуникативті әдісінің өзіндік ерекшелігі – оқу процесін нақты қарым-қатынас процесіне жақындату әрекеті. Бұл жағдай оқытушы мен студенттердің сабақ уақытындағы коммуникативті негізделген әрекетін, сонымен қатар студенттердің тәжірибелік қызығушылықтары мен қажеттіліктерін көрсететін сөйлеу ниеттірін, тақырыптары мен қарым-қатынас жағдайларын мұқият тандау кезінде көрініс табатын коммуникациялық процесті анықтайды. Оқытудың коммуникативті әдісінің негізгі әдіснамалық принциптері: студенттің жеке ерекшеліктері мен мүдделерін, функционалдығын, жаңашылдық ескере отырып, сөйлеу бағыты [3].

Ресейде әдіс тұжырымдамасы орыс және шет тілдерінде, оның ішінде ұлттық мектепке арналған бірқатар курстарда жүзеге асырылған Е. И. Пасовтың (Пассов, 1983, 1989, 1991, 2000) және басқа да әдіскерлердің еңбектерінде негізделген. «Коммуникативті әдіс» саласындағы шетелдік зерттеу әдістемесінде ХХ ғ. 70-ші жылдары басталды. Бір жағынан, олар аудиовизуалды және аудиолінгвистикалық әдістерді қолдана отырып, тілдерді оқыту нәтижелеріне қанағаттанбаудың салдары болса, екінші жағынан, олар қоғамның Еуропадағы біртұтас экономикалық нарықты құру

жағдайында көптілділіктің дамуына ықпал ете алатын оқытудың жаңа әдістерін жасауына байланысты болды. Осы мақсатта 1971 жылы Еуропа Кеңесі мамандар тобына тілдерді оқытудың жаңа тәсілін және оның негізінде Еуропа Кеңесіне қатысушы кез келген елде тілді оқытудың негізгі бола алатын оқыту әдістерін әзірлеуді тапсырды. «Шет тілін меңгерудің жалпыеропалық құзыреттілігі: оқу, оқыту, бағалау» (2001, 2003) жұмысының жариялануы 1971 жылы басталған жұмыстың қорытындысын шығарды. Тілді оқытудың мазмұны, мақсаттары, міндеттері, тілді меңгеру деңгейлері, құзіреттілік оқытудың мақсаты ретінде тұжырымдалған бұл жұмыстың идеялары коммуникативті оқыту әдісінің еуропалық нұсқасына негіз болды. Оқытудың коммуникативті әдісі тұжырымдамасы келесі принциптерге негізделді:

1) оқытудың коммуникативті бағыты. Сыныпта тілді қарым-қатынас құралы ретінде үйрету болжанады, ал оны іске асырудың шарты байланыс арқылы оқыту болды, онда мотивация, мақсаттылық, ақпарат мазмұны, ситуациялық хабардарлық және байланыс қатысушыларының өзара әрекеттесуінің серіктестік сипаты сияқты параметрлер көрініс тапты. Принципті іске асыру үшін рөлдік ойындарды, жобаларды, аудиовизуалды құралдарды кеңінен қолдану ұсынылды;

2) функция мен форманың өзара байланысы. Осы принципке сәйкес студенттер коммуникативті қолдану динамикасындағы тілдік құралдардың функционалды мақсатын түсінуі керек;

3) ауызша және жазбаша қарым-қатынастың барлық түрлерінде өзара байланысты жаттығулар;

4) оқу материалдарының түпнұсқалығы. Түпнұсқалық тілде құрастырылған және білім беру мақсаттарына арналмаған түпнұсқа мәтіндерді газеттің материалдарын, фильм фрагменттерін, фонограммаларды, көркем әдебиет мәтіндерін және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді тарта отырып, білім берудің ерте сатысында пайдалану ұсынылды;

5) жағдайлық принцип. Коммуникативті оқыту студенттердің ана тілі арасындағы қарым-қатынастың өзіндік жүйесі ретінде қабылдаған жағдайлар негізінде жүзеге асырылады;

б) ақпараттық алшақтық немесе ақпараттық жетіспеушілік қағидаты (information gap). Бұл қағидатты іске асыру студенттердің өзара әрекеттесуін олардың сөйлеу әрекеттерінің негізгі себебі коммуникативтік тапсырманы шешуге қажетті ақпаратты алу және талқыланатын проблемаға өз көзқарасын білдіретін етіп

ұйымдастырудан тұрады. Принциптің мәні коммуникацияның ақпараттық алшақтық жағдайында жүретінін білдіреді: білім алушылар, ақпарат берушілердің бірінің ақпараты басқаларға белгісіз, бұл қарым-қатынасты ынталандырады, білімдегі бұл олқылықты және алынған ақпарат көлемін жоюға деген ұмтылысты тудырады;

7) оқытудың тұлғалық-бағдарлануы. Бұл әдісті қолдана отырып жұмыстағы басты тұлға – оқу тобындағы сыныптастарымен белсенді жұмыс жасайтын, рөлдік ойындар мен жобаларға қатысатын студент. Сонымен бірге, оқу процесінің шығармашылық сипаты барлық студенттердің материалды таңдауға, сабақты немесе рөлдік ойынның барысын жоспарлауға белсенді қатысатындығында;

8) кері байланыстың дұрыстығы. Сабақ барысында байланысты үзбейтін қателерді түзету қарастырылған. Компенсациялық құзіреттілікке ие болу студенттерге қарым-қатынас процесінде қиын жағдайдан шығудың маңызды шарты болып табылады. Оқытудың коммуникативті әдісінің әртүрлі нұсқалары бар, бұл оның дамуы оны оқытудың ұлттық дәстүрлерін ескере отырып, әртүрлі жағдайда шет тілін оқытудың ерекшеліктерін көрсететін әртүрлі бағыттар бойынша жүреді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді [4].

Педагогикалық тәжірибеміз сүйене отырып, мен грамматиканы оқытуда бір жағынан коммуникативті әдісті тиімді, ал екінші жағынан, оқу құралдары қызықты, мазмұнды болу үшін аз идея ұсынады деген қорытындыға келдім және грамматиканы оқыту кезіндегі мәнмәтіндік оқу әрекеттерімен жұмысты жүйелі түрде ұйымдастыру қажет. Ұсынылатын жаттығулар, әдетте, еркін сөйлеуді дамытатын коммуникативті іс-әрекетке арналған немесе олар жай құрылымдарды өңдеуге арналған «грамматикалық» жаттығулар болып табылады. Сондықтан грамматиканы оқытуға арналған жұмысымда мен екі мақсатты біріктіретін жаттығуларды қолданамын. Бұл жаттығуларда басты назар лингвистикалық емес мақсатпен мағыналық мағынаны жаңғыртуға аударылады, бірақ бұл үрдісте құрылымды басқару тәсілі назардан тыс қалмайды, яғни лингвистикалық және коммуникативті міндеттер бір уақытта орындалады. Коммуникативті технологияны өз пікірін білдіру, оқиғаларды бағалау, ақпарат беру, жеке тәжірибе алмасу үшін немесе ойын әрекеттерін ұйымдастыруда белсенді қолдану арқылы студенттер грамматикалық және сөйлеу дағдыларын дамытады [5].

Студенттерге тілді табысты тәжірибе үшін белсенді қолдануға ынталандыру үшін тапсырманың мақсатын нақты анықтау маңызды.

Сонымен, модалды етістікті сөйлеу барысында қолданудың грамматикалық дағдыларын қалыптастыру үшін студенттерге әр түрлі дилеммаға қатысты 22 шешімді талқылауға және әзірлеуге қатысу тапсырмасы беріледі. Оларды талқылауға арналған жағдаймен таныстырғанда, мен олардың модалды етістіктерін (should, ought to, may, might, could) өз ұсыныстарын немесе кенестерін айтуды мақсат етемін.

– You have been offered a well-paid job by a rich employer, and you badly need the money. But people have told you that his business is dishonest. Give your comments, ideas or questions to suggest possible, advisable or necessary courses of action.

Грамматикалық ережелерді пысықтауға арналған коммуникацияға бағытталған тапсырмалар студенттердің қызығушылығын оятып, оларды іске асыруға белсенді қатысуға баулиды. Тапсырманың қызықты тақырыбы, маңызды мәселені талқылау немесе білім беру ойыны ішкі мотивацияны қалыптастырады.

Past Perfect құрылымдарында тәжірибе жасағанда, студенттерге өмірлеріндегі ең әсерлі кездерін еске алуға шақырылады (ұмытылмас сапар, жарақат, үлкен жетістік және т.б.). Содан кейін олар I had never (or always)... before ... деген сөйлемді қолдана отырып, өз сезімдерін білдірулері керек, бірақ кейіннен But afterwards I... (осылайша салыстыру үшін Past Perfect және Past Simple қолданылады). Жеке тәжірибе туралы сөз қозғағанда әркім тілдік жұмыстарға ерекше белсенді бола бастайды [6].

Сипатталған техникалар оқу тапсырмасын едәуір жеңілдетеді. Тәжірибе көрсеткендей, коммуникациялық технологияны қолдана отырып, грамматиканы оқыту ерте кезеңнен бастап қолданыла алады және сөйлеу, оқу, тындау және жазу материалдары бойынша нормативтік грамматикамен қатар оқылады. Коммуникативті-бағыттық грамматиканы оқытуда мотивация және оны игерудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, сөйлеудің экспрессивті мүмкіндіктерін кеңейтеді және білім беру жағдайында студенттердің пікірлеріне шынайылық береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Баранова Е.Н., Дупленко Е. П. О подготовке к межкультурному языковому общению // Педагогика. – 2011. – № 1.

2 Витлин Ж. Л. «Современные проблемы обучения грамматике ИЯ» // ИЯШ. – 2012. – № 5.

3 Гальскова Н. Д. Педагогическое сотрудничество в контексте современной модели обучения иностранным языкам // Обучение иностранному языку как коммуникативному взаимодействию. Сб. научн. тр. Вып. 443. – М., 2012.

4 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1977.

5 Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., 1989.

6 Шатилов С. Ф. «Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту иноязычной речи». В сборнике «Общая методика обучения иностранным языкам». Хрестоматия/ сост. Леонтьев А.А. – М., Русский язык., 2014.

ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӘЛЕМДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЖУМАБЕКОВ И. Е.

студент, 3 курс, ШЖҚ КМК «Павлодар сервис және тамақтану колледжі»

БЕЙСЕНОВА С. Т.

жетекші

Филология (көне грек тілінен *φιλολογία*, «сөзге деген сүйіспеншілік») – тіл мен әдеби шығармашылықта көрініс тапқан халықтың мәдениетін зерттейтін ғылымдар (лингвистика, мәтінтану, әдебиеттану, деректану, палеография т.б.).

Филология белгілі бір тілді немесе мәдениетті зерттейтін әртүрлі салаларға бөлінеді, мысалы, египеттану, түркология, корейтану.

Палеография (көне грекше *παλαιός* «көне; маңызды» + *γράφω* «жазу») – жазу тарихын, оның графикалық формаларының даму заңдылықтарын, сондай-ақ ескерткіштерді зерттейтін көмекші тарихи пән (арнайы тарихи-филологиялық пән). оларды оқу үшін ежелгі жазбалар, автордың анықтамасы, жасалған уақыты мен орны. әдебиеттану (лат. *Lit (t) eratura*, – лит (t) дәуірінен «жазылған» – «әріп» + білім – «білім») – көркем әдебиетті адамзат мәдениетінің феномені ретінде зерттейтін ғылым.әдебиетті оқу филология басқа этностың мәдениетін түсіну және ұлтты жақсы түсіну үшін қажет.

Тіл білімі (лат. *Lingua* «тілінен»), лингвистика, лингвистика – тілдерді зерттейтін ғылым.

Адамдар арасындағы ақпарат алмасудың ең маңыздысы – бір-біріне ортақ тіл білу филологиядағы проблемалардың бірі

– парадигмалар, өйткені тілді үйрену кезінде сөз формаларының әртүрлілігіне байланысты қиындықтар туындайды.

Дискурс немесе дискурс (кеш латын тілінен *discursus* – пайымдау, дәлел; бастапқыда – жүгіру, шулау, маневр, айналым) – полисемантикалық термин, жалпы мағынада сөйлеу, тілдік қызмет процестері мен олардың ұғымдар жүйесі. немесе сіздің сөзіңізбен айтқанда, бұл сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы жеке түсіністік, ал дискурс – филологиядағы және өмірдегі басты мәселелердің бірі, адамдар арасындағы түсінбеушілікке байланысты.

Басқа тіл мен мәдениетті үйренудің өзі өте қиын және уақытты қажет етеді.

Басқа мәселе – бұл палеографияның негізі, яғни әр түрлі елдерде бір-бірінен ерекшеленетін және жеке зерттеуді қажет ететін жазу тәсілі, стилі, түрі.

Полисемия (грек тілінен *πολυσημεία* – «көп мағыналылық») – көп мағыналылық, көп мағыналылық, яғни мағынасы мен шығу тегі жағынан тарихи анықталған немесе өзара байланысты екі немесе одан да көп мағыналы сөздің (тіл бірлігі, термин) болуы.

Лексикалық полисемия – бұл бір сөздің бір-бірімен ассоциативті түрде байланысты әртүрлі шындықобъектілері мен құбылыстарын белгілеуге қызмет ету қабілеті мысалы, «драма» драмалық шығармалармен байланысты көптеген мағынаға ие.

Когнитивті даму (ағылшын тілінен. Когнитивті даму) – қабылдау, есте сақтау, тұжырымдаманы қалыптастыру, проблемаларды шешу, қиялмен логика сияқты ойлау процестерінің барлық түрлерін дамыту. Когнитивті даму теориясын швейцариялық философ және психолог Жан Пиаже жасаған.

Когнитивті дамуда проблема болып табылады, өйткені бір мәдениеттегі даму басқалардан ерекшеленеді.

Когнитивті даму дискурспен байланысты, өйткені ол қабылдауға негізделген, әр адам ақпаратты өзінше қабылдайды

Филология – маңызды ғылымдардың бірі, өйткені ол тілді және оның мәдениетін үйрену мүмкіндігін жеңілдетеді, бұл ақпарат алмасудың жеңіл жолын талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <http://philology.tsu.ru/>

2 <http://window.edu.ru/>

К ВОПРОСУ О ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ ДИСКУРСОВ

ЖУМАШЕВА А. Ш.

д.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

СЕЛЕЗНЕВА К. С.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Вопросы интерференции родного языка при контакте с иностранными языками являются одной из центральных проблем соответствующих разделов лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, методики и лингводидактики.

Термин интерференция впервые стали употреблять в точных науках (физика, биология), там им обозначают взаимодействие, взаимовлияние, с положительным или отрицательным результатом. В области языкознания его первыми стали использовать ученые Пражского лингвистического кружка, понимая под интерференцией процесс отклонения от нормы контактирующих языков. Исследованием такого понятия, как «интерференция», занимались многие лингвисты (У. Вайнрайх, Э. Хауген, В. Розенцвейг, В. И. Беликов, Л. П. Крысин, В. А. Виноградов, М. М. Михайлов, В. Н. Ярцева, Л. В. Щерба и др.).

Сегодня в лингвистической литературе все же нет однозначного понимания данного явления. Некоторые исследователи подчеркивают отрицательное влияние интерференции, другие наоборот, отмечают её положительное влияние при взаимодействии языков. Одно из наиболее употребительных определений интерференции предлагается В. А. Виноградовым: «Интерференция – взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающееся либо при контактах языковых, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного» [1, с. 168].

Исследование интерференции приобрело важность в теории обучения языку, в особенности, неродному. Вначале это понятие использовалось только в ареальной лингвистике, которая изучала языковые контакты. Однако затем понятие интерференции стало центральным и для прикладной лингвистики, когда появилась работа У. Вайнрайха о языковых контактах. У. Вайнрайх называет интерференцией отклонения от норм любого из языков, происходящие в результате владения двумя и более языками, т.е.

вследствие языкового контакта. В своих работах У. Вайнрайх описывает два подхода к изучению вопроса интерференции: во-первых, можно проводить анализ языкового поведения отдельно взятого индивида, во-вторых, – целого коллектива, находящегося в ситуации языкового контакта. Н. Б. Мечковская называет интерференцией ошибки в речи на иностранном языке, вызванные влиянием системы родного языка [2, с.33]. По мнению Э. Хаугена, интерференция – это случаи отклонения от норм языка, появляющиеся в речи двуязычных носителей в результате знакомства с другими языками [3]. А. Климов полагает, что интерференция является результатом наложения двух систем в процессе речи [4, с. 287].

В последнее время внимание многих лингвистов привлекает проблема взаимоотношений между различными типами дискурса, в частности, процесс интерференции дискурсов. В. Шевченко пишет, что «интерференция дискурсов представляет собой наложение элементов одного дискурса (включенного) на другой (принимающий), в результате чего происходят их взаимовлияние и взаимодействие; при интерференции происходит вхождение в виде фрагмента в принимающий дискурс, наряду с текстом нового социокультурного контекста, который включает в себя новых участников коммуникации, их характеристики, а также процессы и обстоятельства производства такого рода включений» [5]. Фрагмент иного (включенного) дискурса сначала предстает в виде интертекстового включения, которое является некой отправной точкой; последующее раскрытие связей с его социокультурным, историческим, событийным, ситуативным, личностным и т.п. контекстами, т.е. внетекстовой реальностью, фрагментом действительности, стоящим за этим текстом, ведет к осознанию его именно как фрагмента дискурса. Текст, таким образом, служит средством презентации дискурса, являясь одной из его составляющих. В процессе интерференции происходит соединение семантических макроструктур взаимосвязанных дискурсов.

Необходимо обратиться также к определению понятия «дискурс». Дискурсом называется термин, который употребляется в ряде гуманитарных наук, изучающих функционирование языка. Существуют различные взгляды на определение дискурса. В. В. Красных определяет дискурс так: «дискурс есть вербализованная деятельность, понимаемая как совокупность процесса и результата и обладающая как собственно лингвистическим, так и

экстралингвистическим планам» [6, с. 114]. Также можно указать следующее определение дискурса: «Комплексный коммуникативно-речевой процесс, включающий текст(ы) в неразрывной связи с ситуативным контекстом: в совокупности с культурно-историческими, идеологическими, социальными, психологическими факторами, с системой коммуникативно-прагматических и когнитивных целеустановок автора, взаимодействующего с адресатом, обуславливающим особую упорядоченность языковых единиц при воплощении в текст» [7, с. 15]. М. Стаббз считает, что дискурс – это язык выше уровня предложения или словосочетания, а Е. Бенвенист определяет дискурс как выражение языка в качестве средства коммуникации.

При интерференции сначала происходит контакт текстов, это означает, что необходимо рассмотреть классификацию типов взаимодействия текста.

По классификации Ж. Женетт [Genette 1982] существуют такие типы, как: интертекстуальность (наличие в одном тексте двух или более текстов), паратекстуальность (отношение текста к заглавию, эпиграфу, послесловию), метатекстуальность (ссылка на предтекст), гипертекстуальность (пародирование текста) и архитекстуальность (жанровая связь текстов).

Интерференция дискурсов – это непростой процесс, который происходит в сознании человека, он состоит во взаимодействии включенного и принимающего текстов. Интерференция дискурсов появляется тогда, когда существуют включения интертекстуального фрагмента в принимающий текст. Дискурсивные и коммуникативно-прагматические характеристики интертекстуального включения являются его дискурсивными свойствами, при помощи которых это включение репрезентирует определенный тип дискурса. Данные свойства такого включения неизменно оказывают влияние на принимающий дискурс. И. В. Арнольд считает, что главная функция всех включений – это «создание диалогичности: диалога между цитирующим и цитируемым автором и между их эпохами и культурами» [8, с. 433].

Благодаря взаимодействию различных дискурсов, структура принимающего дискурса меняется: происходит «переплетение» их социально-исторических тканей, появляются новые скрытые смыслы.

В зависимости от дискурсивных параметров, которыми обладают взаимодействующие тексты, в процессе интерференции дискурсы могут вступать в один из трех основных типов отношений:

1 Унисонные отношения – отношения, при которых имеется сходство между предметно-референтными ситуациями взаимодействующих текстов.

2 Диссонансные отношения – отношения, которые возникают при разнящихся иерархических структурах, при растущем количестве несовместимых друг с другом параметров.

3 Сопоставительные отношения, появляющиеся в результате сравнения совершенно разных предметно-референтных ситуаций.

Интерференция дискурсов, в отличие от речевой интерференции, связана с взаимодействием различных жанров, например публицистический и художественный, научный и художественный и т.д., происходит объединение разных «реальностей». Это взаимодействие, представленное в виде текста, происходит в тот момент, когда читатель адаптирует текст, относящийся к другому социокультурному контексту, к современности, к тому социокультурному контексту, в котором он находится сам. Или, к примеру, интерпретатор дискурса (читатель) оценивает и сравнивает события прошлого с современными событиями. Можно сказать, что процесс интерференции дискурсов вовлекает большое количество мыслительных операций.

Особенность интерференции дискурсов состоит в анализировании не только языковых и стилистических факторов, но и социокультурного, лингвокультурного контекста.

Лингвокультурную интерференцию можно определить как полное или частичное несовпадение культурных суждений одного языка с культурными суждениями других языков, т.е. тех языков, которые вступают в контакт друг с другом. Возникновение лингвокультурной интерференции вызывается следующими причинами: лингвистические (это отличия в языковых системах взаимодействующих языков), когнитивные (несовпадение объема знаний у членов различных национально-лингвокультурных групп), лингвокультурные (различия в мировоззрении, в языковых или культурных картинах мира у представителей взаимодействующих лингвокультур, и т.д.), коммуникативные (нарушение коммуникативных ожиданий, нарушение различных норм, таких, как этикетные и коммуникативные) и др.

При лингвокультурной интерференции, в отличие от языковой интерференции, на первом плане стоит взаимодействие культурных феноменов, которое связано и с языковыми системами, также вступающими в контакт. Результат взаимодействия языковых систем и фрагментов культуры родного и изучаемого языков может быть как положительным, так и отрицательным (проявляется в виде коммуникативных нарушений).

Лингвокультурная интерференция возникает из-за столкновения «образов» сознаний и является взаимодействием и взаимовлиянием соответствующих языковых форм. Такие формы в речи на неродном языке могут проявляться в виде различных нарушений. Благодаря языку люди способны понимать мир и самих себя, в нем закреплен общественный и исторический опыт. Национальный опыт определяет специфические черты языка, в силу которых в сознании людей, говорящих на нём возникает языковая картина мира, и сквозь нее индивид воспринимает мир. Языковая картина определяет стандарты поведения общества в мире, определяет отношение людей к окружающему миру. Когда представители разных культур вступают в межкультурное общение, необходимо помнить, что картина мира формируется в сознании индивида и носит индивидуальный характер. Во время межкультурного общения происходит совмещение языковых картин представителей разных национально-лингвокультурных сообществ, то есть языковые картины мира интерферируют (часто неосознанно). Интерференция языковых картин мира носит лингвокультурный характер, так как обусловлена экстралингвистическими факторами, к которым, в первую очередь, можно отнести знания, получаемые в школе, объем и направленность которых зависят от имеющегося на тот момент политического строя в государстве.

В научной литературе данное явление определяется исследователями по-разному. На сегодняшний день в современной лингвистической литературе можно встретить разные названия этого явления: межкультурная интерференция [9], лингвокультурная [10], а также лингвокультурологическая, культурологическая и социокультурная.

Как пишет Т. В. Ларина [11], лингвокультурная интерференция вовлекает различные аспекты: её можно найти в неточных ассоциациях, неверных оценках, неадекватном восприятии эмоционального состояния, в непонимании текста, вызванном переносом культурных реалий, в неправильной интерпретации

поведения собеседника, его коммуникативных интенций, в нарушении норм общения и т.д. Она особо подчеркивает трудности процесса коммуникации при межкультурном общении и выделяет коммуникативную лингвокультурную интерференцию, которой дается определение как «вмешательство факторов родной культуры, языка и национального сознания в интерпретацию инокультурного коммуникативного поведения и в собственное поведение при межкультурном общении» [Там же, с. 184]. Другими словами, это «перенос национально-культурных стереотипов поведения, характерных для родной лингвокультуры, на процесс общения с представителями иных лингвокультур» [Там же].

Особенности национальной картины мира отражаются в значении языковых единиц в виде культурных смыслов, часто воспринимающиеся как оценочные. В них можно увидеть национальные особенности языков, которые и создают картину мира. Например, Тимачев П. В. в своей статье «Несовпадение картин мира как причина лингвокультурной интерференции» указывает некоторые примеры несовпадений культурных коннотаций: «...в картине мира русских сочетание старый дом коннотирует негативную оценку, у англичан словосочетание old house имеет положительную коннотацию, о чем свидетельствуют употребления этого сочетания в художественной и живой коммуникации» [12].

Таким образом, проведя анализ источников, рассматривающих вопросы лингвокультурной интерференции, можно заключить, что на сегодняшний день вышеописанные явления недостаточно изучены, в связи с чем существует необходимость дальнейших исследований в данной области.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002.
- 2 Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 2000. – С. 40.
- 3 Эйнар Хауген. Языковой контакт // Новое в лингвистике, Москва, 1992, вып.6, С.67.
- 4 Климов А.В. Интерференция, Москва, 2000, С.287.
- 5 Шевченко В.Д. Интерференция ораторского и публицистического дискурсов / В.Д. Шевченко // Система языка и дискурс: международный сборник научных статей / отв. ред. С. И. Дубинин. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 2007. – С. 91-103.

6 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: ИТДГК Гнозис, 2003. 375 с.

7 Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике. М.: Либроком, 2011. 288 с.

8 Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / Науч. ред. П. Е. Бухаркин. 2-е изд. М.: Либроком, 2010. 448 с.

9 Волкова Л. Б. Межкультурная интерференция в процессе изучения языка. Коммуникативный и когнитивный аспекты // Мир русского слова. СПб.: МИРС, 2006. № 2. С. 74-78.

10 Тимачев П. В. Лингвокультурная интерференция как коммуникативная помеха (на материале англ. яз.): автореф. дисс. ... к. филол. н. Волгоград, 2005. 20 с.

11 Ларина Т. В. Лингвокультурная коммуникативная интерференция // Humaniora: lingua russica. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика IX. Взаимодействие языков и языковых единиц. Тарту: Тартуский университет, 2006. С. 184-196.

12 Тимачев П. В. Несовпадение картин мира как причина лингвокультурной интерференции // Вестник ВолГУ. Серия 9. Вып. 6. 2007

13 Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие (Новое в лингвистике. - Вып. 6. Языковые контакты. - М., 1972. - С. 25-60)

ШЫҒЫС ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘШҒҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СЮЖЕТ ТӨРКІНДЕСТІГІ

ЖҮСІПОВ Е. Қ.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚУАНДЫҚ З. Е.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетіндегі сюжет төркіндістігі мәселесі кеңінен зерттеуді талап ететін ауқымды сала. Бұл бағытта осы күнге дейін біраз ізденістер жасалды. Алайда, бұл салада жан-жақты саралау, зерттеу, зерделеу әлі де көп көңіл бөлуді қажет етеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бір ғана өлеңінің сюжетін саралау арқылы, біз шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиеті арасындағы сюжет төркіндістігінің қаншалықты тереңде жатқанын аңғарамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы туындыларының басым бөлігіне шығыстан келген сюжеттер арқау болған. Бұлай тұжырым жасауға түрткі болған дәлелдердің бірі ретінде ақынның «Аңқау адам

туралы» мысалын атауға болады. Мысалдың өзі ортақ сарындағы екі оқиғадан тұрады.

Алғашқы оқиғада аңқау сарт (ақын заманында отырықшы өзбектерді көшпелі қазақтар «сарт» деп атаған) үйінен есегін жетектеп шығып, жануар шаршамасын деп, оған мінбей жаяу жүріп бір қуларға, яғни ұрыларға кез болады.

Есегін сарт бишара жетелепті,
Арасын тау мен тастың төтелепті.
Жолменен жалғыз қаңғып келе жатып,
Қуларға кез болыпты өңшең епті.

Жалғыз келе жатқан сарттың есегін ұрламақшы болып уағдаласқан ұрылар айлаға басады.

Ұрының сонда жетіп бірі барды,
Есектің басындағы ноктаны алды.
Киді де өз басына кете барды,
Сол жерде есекті алып бірі қалды.

Ұрының есекті алып бірі қалды,
Біреуі еріп сартпен кете барды.
Есегім жетегімде келеді деп,
Деп киял, көрместен сарт ойына алды.

Осы әдісті пайдаланған ұрылардың бірі қарасын үзгенде екіншісі ноктаны тартып, тұра қалды. Есегі неге тартынғанын түсінбеген сарт артына қараса, хайуан жоқ, нокталаулы бір адам жетегінде тұр. Қатты сасқан сарт жөн сұрағанда, ұры өзін еріп жүрген есек ретінде, таныстырып бұл жағдайға қалай киліккенін баяндайды:

– Мен өзім дәл өзіндей адам едім,
Шешемді көп ренжіткен надан едім.
Жұмсаса, тілін алмай, қарсыласып,
Дарақы, бейпіл ауыз жаман едім.

Бір күні шешеммен қарсыластым,
Бетіне жерден алып топырақ шаштым.
Қарғады сонда мені: «Есек бол!» – деп ... [1, 179].

Осыдан кейін өзінің есекке айналып, ауыр азап шегіп, құдайға көп жалбарынғанын айтады. Бір күні шешесі бұны аяп, «қайта адам бол», – деп тілек жасапты, соның арқасында бұл өзінің адам кейіпіне қата еніпті-міс. Бұл хикаяны естіген сарттың зәре-құты қалмай, берекесі қашады:

Мұны естіп сарт бейшара кетті шошып,
Адырайып екі көзі зәресі ұшып.
Есегін қолындағы адам шықса,
Мал түгіл кетерсін сен жаннан кешіп [1, 180].

Үйіне қатқан соң, ол басынан өткізген оқиғасын әйеліне хабарлайды. Әйелі бұл адамды хайуан есебінде талай ұрсып-ұрғанын еске салып: «Қой сойып құрмалдық бер», – дейді. Қой сойып құрмалдық берілген соң, біраз уақыт өтеді. Сарттың іші пысып, әйелінің ақылымен базарға барып, жөні түзу бір есек сатып алмақшы болады.

Базарға бұрын сарт барып жүрген,
Нәрсесін керек-жарақ алып жүрген.
Есегін әнеу күнгі көрді дейді,
Сатуға жорғалатып салып жүрген.

Есегін көргеннен соң білді танып,
Қасына жақындапты жуық барып.
Сыбырлап құлағына айтты дейді:

– Пәлеге тұтылдың ба тағы қалып?!
Іштің бе үйге барып арақ? – дейді.
– Болыпсың тағы мұндай харап, – дейді.
– Алам деп тағы сені әуре болсам,

Қалармын дат деп бір күн қарап, – дейді.
– Сен, есек, көп жолама маған! – дейді,
– Ренжіттің неге ананды, надан?! – дейді.
– Кетуің адам болып саған оңай,
Өлсем де, жоламайын саған! – дейді [1, 181 б.].

Осыны айтып сарт жаяу – жалпы үйіне қайтады. Оқиға аяғы ащы мысқылмен (сарказммен) аяқталады.

Солар да бір қатынға ие болып,
Әйтеуір бұл жалғаннан өмір өтті [1, 181 б.].

Шығыс әдебиетіндегі осы типтес «сюжеттерді» саралай отырып, «Мың бір түндегі», «Адам болған есек туралы» әңгімеге [2, 362-363 б.] назар аударғымыз келеді. Мәселен, үш жүз сексен үшінші және төртінші түндерде айтылған әңгіменің мазмұны Мәшһүр Жүсіп мысалымен толық сәйкес келеді. Мәшһүр Жүсіпте екі ұрының бірі есекті алып қашып, екіншісі ноктаны өзі мойнына тағып, еріп жүре берсе, «Мың бір түнде» де оқиға осылай өрбиді.

Есектен адамға айналған ұрының бастан кешкен хикаясы да бірдей. «Мың бір түнде» үйіне келіп, басынан кешкенін айтқан адам жеті нан пісіріп құдайы берсе, Мәшһүр Жүсіп те қой сойып, құрмалдық шалады. Базарға барып есегін танып, жоламауы да дөп келіп тұр. Тек «Мың бір түнде» алданған адам басқа есек сатып алып қайтады.

Проза түрінде жазылған бұл әңгімені ақын мысал ретінде жырлап, оны қазақ даласына тән ұлттық мәнге сай өлең формасына енгізген. Мысалдың көркемдік ерекшелігіне қарап отырып, оның өте тартымды және ұлттық нақышқа сай екенін байқауға болады. Осы мысал арқылы аңқаулықтың бітімін, яғни адам аңқаулығының шебер суреттелгенін көреміз. Ал сюжеттің «Мың бір түннен» тікелей алынуына шүбә келтіруге болмайды, өйткені автор араб, парсы тілдерін жетік білгендігінің арқасында Шығыстың көптеген шығармаларымен ана тілдерінде жете танысқаны белгілі.

Мәшһүр Жүсіп мысалындағы «сарт», «Мың бір түндегі» «Аңқау адам» және «Пансатантрадағы» сопының соншалықты адам сенгісіз аңғалдығы бұл туындыларды бір-біріне жақындата түседі. Осы типтес әңгіме үндінің «Пачатантрадан» кейін тарай бастаған «Тотынама» жинағында да кездеседі [3, 280–281 б.]. Мұндай дәстүр сабақтастығы біздерге мынадай ой салды. Көне үнді туындысы «Пачатантрадағы» «сопы» туралы әңгіме араб және парсы елдерінің шығармаларына «сюжет ауысу» жолымен келді. Сөз жоқ, бір елдің әдебиетінің екінші ел әдебиетіне ауысқан сюжет бастапқа қалпынан көптеген өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Сондықтан «Панчтантра» мен «Мың бір түндегі» әңгімелердің арасындағы айырмашылықтар (мысалы, «ешкі» орнына «есек» және т.б.) уақыт, табиғат, салт-дәстүр, дүниеге деген көзқарастардың әртүрлілігінен болуы ықтимал. Жоғарыда келтірілген жайттарды ескере отырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мысалымен көне үнді шығармасы «Панчтантраның» тығыз байланысы бар екенін анықтай аламыз. Сонымен белгілі бір сюжеттің көне заманда пайда болып, көптеген өзгерістерге ұшырай отырып, қазақ авторының шығармашылығынан орын алғанын байқадық.

Ал енді Мәшһүр Жүсіп мысалының екінші бөлімімен танысып көрелік. Оқиға тағы да сарттың базарға сапарымен басталады:

Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып,
Талайды қан қақсатқан тілім шағып.
Базарға бір ешкіні сарт айдады,
Мойнына ешкісінің қоңырау тағып [1, 181 б.].

Одан әрі Мәшһүр Жүсіпте ешкісі айдауына жүрмеген соң, сарт оны есекке тіркеп байлап алып, өзі алдына түседі. Сөйтіп жол жүріп келе жатқанында үш ұрыға кез болады. Ұрылардың біреуі сарттың ешкісін, екіншісі есегін, ал үшіншісі киімін ұрлап алмақшы болып уағдаласады.

Бірі айтты:

Кетті бұ сөз ұнап, – дейді,

– Барады сарттың несі қурап? – дейді.

– Ешкісін есегімен сендер алсаң,

Алайын мен киімін тонап! – дейді [1, 182 б.].

Ұрылардың бірі ешкінің мойнындағы қоңырауды шешіп, оны есектің құйрығына байлап, жануарды алып қалады. Қоңыраудың дауысын естіп, көңілі тоқ болып келе жатқан сарт бір мезгіл артына үздік қараса, ешкісі көзден ғайып болған.

– Бұ жануар қайда кетті, қашып? – дейді,

Иа шөлдеп, иа исе қарыны ашып? – дейді.

– Кешікпей, келсе керек хайуан өзі

Қоңырауын кеткен екен асып, – дейді [1, 183 б.].

Осылай ойланып-толғанып тұрғанда ұрының тағы бірі келіп, мұның ешкісі біреудің бақ ішіне алып бара жатқанын көргенін айтады. Сарт байғұс бұған есегіне қарай тұруды өтініп, ешкінің соңына түседі. Қайтып келсе, адам да жоқ, есегі де жоқ. Ары-бері шапқылап, іздеп, түк таппай келе жатқанында, үшінші ұры алдынан шығады:

Таусылмастай сарт соры- мидай татыр,

Аз болса, оған қосылсын тұзды шақыр.

Екі көзі суда боп, етпетінен

Қарсы алдында көлденең біреу жатыр [1, 183 б.].

Оның бұл жатысының себебін сұраған сартқа ұры өзінің қызметші малай екенін, иесінің бір қап алтынын ұйықтап қалып суға түсіріп алғанын баяндайды. Егер біреу-міреу салқын суға жиренбей түсіп, қапты алып берсе, сол адамға бір уыс алтын берер едім дегенді айтады. Бұл сөзді естіп, сарт түсіп кеткен қапты алмақшы болып суға түседі.

Түбіне сүңгіп судың барды жетіп,

Алтынды алам ғой деп үміт етіп.

Бұл суда азаптанып жүрген шақта,

Киімін жинап алып кетті жытып.

Салбырап бір мезгілде судан шықты,

Киім мен кісі түгіл шайтан жоқ-ты!

Акымаққа адам, сірә, күлер емес,

Өмірінде қарға жемес мұндай боқты [1, 184 б.].

Осы орайда біз келтірген екінші бөлімге негіз болған сюжет негізі автордың өз ойы ма, әлде «Нәзира» дәстүріне сай Шығыс әдебиетінен туындады ма деген ой пайда болды. Осы ой жетегімен біз шығыс ақындарының шығармаларын қарастырайық.

Қорыта келгенде, жоғарыда айтылған тұжырымдар мен сараптамалар XX ғасырға дейінгі қазақ әдебиетіндегі сюжеттердің басым көпшілігі шығыс әдебиетінен алынғаны белгілі болды. Шығыс әдебиетінде пайда болып, уақыт өте келе өзгерістерге ұшыраған белгілі сюжеттер қазақ әдебиетінде ұлттық нақышқа сай қайта өңделіп, жаңа туындылар болып дүниеге келді. Әлем әдебиетіндегі үлкен орын алатын шығыс әдебиетінен қазақ әдебиеті есебі жоқ сансыз сюжеттер мен мотивтерді алу арқылы, үлкен белеске көтерілді десек, кем айтпаймыз. Шығыс әдебиетінің бай мұрасы қазақ әдебиетін дамытуға, байытуға зор үлес қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Көпеев М.Ж. Таңдамалы. / М.Ж. Көпеев - Алматы: Ғылым, 1990. –Т.1 – 273 б.

2 Мың бір түн. /Ауд. Қ.Әдікадыров. –Алматы: ҚМКӘБ, 1961. –Т.1 –420 б.

3 Сказки попуая. // Индийские сказки и легенды. – Москва, 1992. –288 с.

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

КАРИБЖАНОВА Ш. А.

магистр гуманитарных наук, учитель русского языка и литературы,
СОШ № 15, г. Семей

Цели и задачи исследования:

Выявление творческого потенциала учащихся, ключевых компетенций по ведению исследовательской, аналитической работы над словом, текстом, собственным сочинением; закрепление методологических основ исследования (описание исследования, цель исследования, ход исследования, рассмотрение гипотез, результаты исследования).

1 Концепция проекта

1.1 Аналитическое обоснование инновационной деятельности.

Внедрение инновационных стратегий, информационно-коммуникационных технологий в исследовательскую деятельность учащихся с целью активизации мыслительной деятельности, эффективности усвоения материала, индивидуализации обучения – вот основные аспекты, позволяющие учителю помочь учащимся раскрыть, развить и реализовать свои способности [1, с. 153].

1.2 Обоснование актуальности исследования

Нельзя не согласиться с известным педагогом В.А.Сухомлинским, который утверждал: «Невежда опасен для общества: невежда не может быть счастливым сам и причиняет вред другим. Вышедший из стен школы может и чего-то не знать, но он обязательно должен быть Человеком» [2, с. 85]. «Книга одного слова» охватывает все стороны жизни человека: науку, искусство, окружающую действительность, духовно-нравственные ценности.

Современное информационное общество ставит перед учителем задачу подготовки выпускников, способных:

– ориентироваться в меняющихся жизненных ситуациях, самостоятельно приобретая необходимые знания, применяя их на практике для решения разнообразных возникающих проблем, чтобы на протяжении всей жизни иметь возможность найти в ней свое место;

– самостоятельно критически мыслить, видеть возникающие проблемы и искать пути рационального их решения, используя современные технологии;

– четко осознавать, где и каким образом приобретаемые ими знания могут быть применены;

– быть способными генерировать новые идеи, творчески мыслить.

1.3 Методы и способы сбора доказательств:

1 Индивидуально-образовательная программа по русскому языку и литературе. Данная программа представляет собой блок тематических занятий в школе с естественно-математическим уклоном в 5-11 классах. Целью программы является индивидуальная психологизация правил учебника: умение составлять учащимися блок-схем по теме, работа над словом и со словом, развитие языковых и коммуникативных компетенций, умение работать с дополнительной литературой по темам, написание эссе с соблюдением структуры, создание собственной книги.

2 Использование механизма структурных элементов проектной технологии, которые представлены в виде технологической карты исследовательской работы на уроках русского языка и литературы.

3 Стратегия «Алфавит» на уроках русского языка и литературы.

4 Исследовательская работа «Книга одного слова».

1.4 Система целей и задач, гипотеза проекта:

Использование новых подходов в образовательном процессе в рамках русского языка и литературы будет способствовать развитию исследовательских навыков учащихся при соблюдении ряда педагогических условий; учет компьютерной компетенции учащихся, адаптация программных средств ИКТ к целям образовательного процесса, создание позитивного эмоционального фона, использование исследовательских навыков при создании творческих проектов.

В соответствии с целью, объектом, предметом и гипотезой исследования были поставлены следующие задачи исследования:

1 Выявить особенности мотивации учебной деятельности школьников на уроках русского языка и литературы.

2 Теоретически обосновать совокупность педагогических условий использования и принципов по развитию исследовательских навыков учащихся.

3 Практически закрепить исследовательские навыки учащихся на уроках, а также в создании творческих проектов.

«Все, что я познаю, я знаю, для чего это мне надо и где и как я могу эти знания применить», – вот основная цель исследовательской деятельности, которая и привлекает многие образовательные системы, стремящиеся найти разумный баланс между академическими знаниями и прагматическими умениями» [3, с. 118].

Использование механизма структурных элементов проектной технологии, которые представлены в виде технологической карты исследовательской работы на уроках русского языка и литературы:

Цели занятия	Используемые методы и приемы	Результаты занятия на выходе
1. Постановка проблемы	Проблемная ситуация	Проблема
2. Определение объекта	Общая беседа с использованием разных источников информации.	Объект исследования реальности.
3. Выявление предмета исследования.	Выявление вопросов для исследования в группах.	Формулировка предмета исследования.

4. Формулировка гипотезы.	Выявление связи между объектами и явлениями. Предположения по объяснению проблемы. Систематизация предположений под руководством учителя.	Выдвижение гипотезы.
5. Определение содержания работы и ее конкретных задач.	Дискуссия по обсуждению направления поиска. Разделение на группы по количеству предложенных вариантов.	Решение проблемы по нескольким направлениям в группах.
6. Определение способов поиска информации по направлениям.	Предложения учителя и учащихся по работе с источниками информации.	Определение источника информации.
7. Отработка конкретного направления.	Систематизация материала.	Достижение цели проекта.
8. Презентация проекта.	Групповая, индивидуальная защита.	Оформление результатов проекта.

2 Экспериментальная часть:

2.1 «Алфавит» – стратегия, способствующая формированию исследовательского навыка, которая поможет на этапе рефлексии вспомнить ключевые понятия текста, слова, отражающие идею текста, ассоциации, героев. При помощи этой стратегии ученики могут связать то, что знали на стадии вызова, с тем, что узнали на стадии рефлексии. Подбирая оценочные понятия, учатся анализировать и аргументировать. Цель стратегии: заполнить как можно больше ячеек словами, относящимися к теме (урока, текста, занятия, блока, раздела и т.д.). Условие: слова в каждой ячейке должны начинаться с той буквы, которая указана в ячейке. Работа по данной стратегии также предусматривает работу по развитию функциональной грамотности учащихся.

2.2 План экспериментальной работы:

Родной язык – язык слов: больших и маленьких, простых и сложных, добрых и злых...

Хочется, чтобы ты приобрел интерес к слову, развивал речь, формировал читательскую культуру, стремился быть вдумчивым, проницательным читателем, расширял свои жизненные познания.

1 Исследуй сначала слово с научной точки зрения (с точки зрения каждого из разделов науки о языке)

2 Посмотри, почувствуй, как живет слово в стихотворениях, рассказах, сказках, пословицах, поговорках, повестях, в романах,

в песнях. Как может ранить человека или, наоборот, излечить, сделать счастливым.

3 Используй все словари (толковый, иностранных слов, этимологический, синонимов, орфографический и др.)

4 Отрази собственное отношение к слову (стихотворение, творческая работа-эссе и др.)

5 Для выполнения используй данную план-схему (возможны собственные творческие дополнения)

Главное – стараться, стремиться к поиску нужного материала.

Помни: свою работу необходимо красиво, художественно оформить, используя информационно-коммуникативные технологии.

Если к своей работе ты отнесешься добросовестно и серьезно, может получиться настоящая книга!

Копилка слов: мир, жизнь, земля, учитель, искусство, солнце, космос, дорога, дом, профессия, власть, книга, любовь, IT-технологии и др.

«Книга одного слова» – исследовательская работа, позволяющая учащимся раскрыть изучаемый объект со всех сторон: с научной точки зрения (работа с научными изданиями), с позиции художественной интерпретации (русская и мировая культура), мультимедийные коллажи (информационно-коммуникационные технологии).

2.3 Анализ полученных данных

Каждый исследователь работает на конечный результат, а если этот исследователь – учащийся, то он вдвойне заинтересован в успешности своего исследования. Зачастую это подтверждается на уроках: учащиеся свободно владеют описанием исследования, целью исследования, ходом исследования, рассмотрением гипотез, результатами исследования.

Внедрение исследовательской деятельности в образовательную среду проекта позволяет повышать и стимулировать интерес учащихся, активизировать мыслительную деятельность и повысить эффективность усвоения материала, индивидуализировать обучение.

Исследовательская работа обусловила успешность учащихся: они являются призерами городских, областных, республиканских, международных интеллектуальных конкурсов по русскому языку и литературе.

ЛИТЕРАТУРА

1 Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 2011.-153 с.

2 Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям.-Москва, 1984.-С. 85-87.

3 Полат Е. С. Педагогические технологии 21 века//Современные проблемы образования.-Тула, 2017. – С.118-121.

АНГЛИЙСКИЙ СИМВОЛИЗМ. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ БУНТ ПРОТИВ СОВРЕМЕННОСТИ

КОЛЕСНИК Д. А.

магистрант, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда

Символизм в его английском варианте складывался на собственной мощной базе – эстетика Джона Рескина и художественной практике прерафаэлитов. В целом, эстетические традиции английской культуры XIX века несколько отличалась от континентальных. Если во французском символизме обособлялся «дух», понятие абстрактное и отвлеченное, то в Англии обособлялся непосредственно образ жизни. Эстетизм как форма художественного мировоззрения сформировался именно в этой стране. Однако эстетизм нельзя назвать художественным методом. Это скорее провозглашение определённого социального бытия. Именно поэтому в Англии художественные течения конца века «складывались не только как стили искусства, сколько как стили жизни» [1]. Вот почему английские эстетические программы часто заключали в себе этический смысл. «Высшее, что может сделать искусство, – это представить истинный образ благородного человеческого существа. Красота искусства является показателем нравственной чистоты и величия того чувства, которое им выражается», – эти слова Рескина можно назвать программными для его прямых последователей – прерафаэлитов.

«Прерафаэлистское братство» было создано в 1848 году группой талантливых молодых людей, среди которых были Д. Г. Россетти, Х. Хант, Дж. Э. Миллес и др. Само их название – «прерафаэлиты» – уже декларировало некую эстетическую программу общества. «В расцвете своего дарования Рафаэль был в отношении условностей художником в высшей степени независимым... Последователи же

Рафаэля стали превращать его позы в позирование еще до того, как стали работать самостоятельно. Рафаэлиевские повороты головы и линии тела были окарикатурены, фигуры рисовались по шаблону»[2]. Прерафаэлиты, в противовес «рафаэлитам», искали в искусстве искренности, непосредственности, глубоко содержания и отрицания условностей в передаче натуры.

Буржуазный, урбанистический современный мир казался прерафаэлитам бездушным, серым, вульгарным и антиэстетичным. Поэтому прерафаэлиты создали свой мир, идеальную эстетическую утопию – царство красоты и поэзии, где отношения между людьми совсем другие, а общество строится по иным законам. Поэтому прерафаэлиты и стремились утвердить свой «образ жизни» со своим способом производства. В 1861 году один из членов «Прерафаэлитского братства» Уильям Моррис создал мастерские под названием «Моррис и Ко». В них изготавливалась мебель, витражи, настенные вышивки, обои и другие предметы интерьера. Дизайн разрабатывал сам Моррис. Акцент он делал на необычности, нестандартности линий и форм. Моррис часто использовал растительные узоры, фантастические образы из легенд и сказаний, а также народные художественные традиции. Под влиянием Морриса в Англии появилось множество ремесленных школ, объединившихся по названию «Движение искусств и ремесел».

Моррис категорично отвергал машинные способы производства, поэтому все изделия в его мастерских изготавливались только вручную. Все созданные предметы имели практическое назначение и являлись предметами повседневного обихода. Однако в то же время они являлись уникальными произведениями искусства. Таким образом Моррис стремился донести идею Красоты в вульгарный буржуазный мир.

Однако поиски Красоты привели прерафаэлитов не к эстетическому переживанию самой жизни, а к эстетическому переживанию искусства, т.е. к некоей эстетической «вторичности». Художественное переживание оказывалось связанным с образами, уже находившими свое воплощение в искусстве. «Вторичность» или, другими словами «художественная цитация», как уже было отмечено ранее, характеризует все искусство символизма (драматические сказки М. Метерлинка, «Офелия» Рембо и т.д.). Именно эта особенность прерафаэлитского искусства – создание следующего художественного «этажа» над уже имеющимся

художественным материалом – и стала той базой, на которой сформировались английский символизм и эстетизм.

Однако намеренная отстраненность от уродливой современности неизбежно должна была привести прерафаэлитов к идее Красоты как обособленной, автономной сферы существования. В Красоте жила «Душа Мира», поэтому происходила постепенная «символизация» образа Красоты, т.е. превращение ее в отдельную идеальную ценностную категорию. Красота обособлялась от реальных жизненных контактов и становилась самостоятельной сферой бытия.

Таким образом, эстетика прерафаэлитов создала предпосылки для перехода к символистскому восприятию мира. Стремление прерафаэлитов к Красоте предвещает стремление символистов к бесконечности и духовным универсалиям. Принцип «двоемирия» утверждается уже у прерафаэлитов: мир идеальных ценностей и мир преходящих явлений, т.е. глубинный смысл вещей и видимые реалии. Особенно это противопоставление и сопоставление заметно на картинах Д. Г. Россети и Э. Берн-Джонса. Не случайно А. В. Луначарский, увидев в Париже на выставке работ У. Морриса полотна Э. Берн-Джонса сказал, что «все его действующие лица красивы красотой сдержанной, торжественной, словно слегка испуганной бездонностью пространства и тайн жизни» [3], – можно добавить, – открывающихся им. То же самое отмечал в прерафаэлитизме и В. Брюсов: «Братство хотело противопоставить холодному изображению действительности – воплощение в зрительных образах метафизических идей, на место частности оно ставило общее. Для прерафаэлитов фигура и краски – только посредники между зрителем и художником. Образы, картины – для них только материал, сущность произведения – в определенной метафизической идее, передаваемой этими образами» [4].

Искусство прерафаэлитов соединяет в себе два начала: с одной стороны, оно раскрывает образ материального, предметного и предельно конкретного мира. Это мир человеческой красоты, гармоничности, праздничности (что особенно заметно по колористическому решению их картин); с другой стороны, эта конкретность и предметность наполнена идеей духовности, стремления к чему-то бестелесному, нематериальному, даже мистическому. Жизнь души, полная загадок и тайн – вот основная тема творчества прерафаэлитов.

Стоит обратить внимание на специфику английского художественного видения. В континентальном, а именно во французском символизме, стремление к вечности воплощалось с помощью выхода за границы материального и эмпирического. Отсюда проистекает и стремление к смерти как к освобождению от материальной оболочки и приближения к бесконечности. Совсем иное у прерафаэлитов. На картине Д. Г. Россети «Beata Beatrix» перед нами женщина, будто находящаяся в транс. Ее глаза закрыты, она погружена в себя, ее взор направлен внутрь, в глубину собственной души. Герои прерафаэлитов ищут бесконечность и вечность в себе, и только в себе. Их души раздвигаются до пределов космоса. Поэтому при внешнем спокойствии, даже некоторой застылости, эти образы наполнены небывалой интенсивности переживаниями. Порой кажется, что эти загадочные фигуры несут непосильное бремя жизни своей души. Такая эмоциональная переполненность картин прерафаэлитов не случайна: именно внутри героев и совершается переход от «конечного» к «бесконечному». Художник ищет тайны внутри личности, а не вне ее.

Столь сильное развитие личностного элемента в английском прерафаэлитизме можно объяснить национальной художественной традицией. В Англии была весьма сильна романтическая линия развития, и прерафаэлиты через романтизм вводят новый стиль мышления в искусство последней трети XIX века. В. М. Жирмунский отмечал, что «Данте Россети и прерафаэлиты являются в такой же мере учениками романтиков Китса и Кольриджа, в какой они могут быть названы учителями английских символистов» [5], первыми из которых он указывает Морриса, Суинберна и Берн-Джонса. Жирмунский имел в виду в данном случае не столько живопись, сколько поэзию. Прерафаэлитизм еще нельзя назвать символизмом в полном смысле слова, он скорее представляет собой движение к нему. Не случайно В. Брюсов говорит о нем, как о «предшественнике символизма».

Прерафаэлитизм все время своего существования (конец 40-х – начало 80-х годов XIX века) был явлением сложным и неоднородным. Представители этого движения шли разными путями. Для позднего прерафаэлитизма характерен отход от демократических принципов, провозглашенных при создании движения, а также от этической направленности, от принципа единства красоты и морали. Итогом движения можно назвать творчество Обри Бердслея. Он окончательно отходит от отождествления красоты и нравственности.

Его искусство изломанно-дисгармоничное, предельно декоративное, его красота своевольна и капризна. Творчество Бердслея показывает исчерпанность эстетики прерафаэлитизма.

Однако графику Бердслея можно с уверенностью назвать классическим образцом искусства зрелого модерна. Его рисунку присуща художественная самооценочность линии. Контрастное соотношение черного и белого выявляло неожиданные формы и объемы. Его графические фантазии создавали диковинный, необычный, наполненный чувственностью мир. Однако он не имел ничего общего с реальностью, был полностью искусственным и замкнутым в себе, что является закономерным явлением для английского искусства конца XIX века. Ведь история западноевропейского модерна берет свое начало от прерафаэлитизма. Именно в мастерских У. Морриса зародился новый стиль. Его последователи стремились сделать Красоту осязаемой, придать ей форму. Модернисты же ставили своей задачей преобразить реальность по законам художественного бытия. Английский эстетизм соединяет в себе содержание символизма и стилистику модерна. Специфика этого соединения во многом раскрывается в творчестве Оскара Уайльда (1845–1900).

Фигура Уайльда не выглядит неожиданной в художественном контексте искусства Англии конца XIX века. Стас лидером английского эстетизма, Уайльд лишь в законченной форме выразил суть английской эстетической реакции на викторианскую эпоху.

Свое понимание красоты Уайльд изложил в своем трагипорусе – в «Портрете Дориана Грея». Красота – это трансформация жизни в творчество, придание артистизма ежедневному существованию. Красота как противовес тусклой повседневности должна быть утверждена в самой реальности, а не в воображаемой сфере «инобытия». Поэтому мир красоты Уайльда насыщен красками, предметами, ощущениями, он осязаем и фактурен. Поэтому стиль писателя часто ассоциируется с восточной роскошью. Однако в мышлении Уайльда присутствует парадокс: естественное и моральное для обычной жизни для Красоты является ненормальным и даже по-своему аморальным, ибо в мире Красоты закон и мораль иные. «Мораль Красоты», или точнее «иммориализм красоты», во многом и составляет предмет размышлений в романе Уайльда.

«Портрет Дориана Грея» начинается с Предисловия, в котором Уайльд излагает свои художественные принципы. Их можно назвать своеобразным ключом к роману, поскольку мысли, изложенные в

Предисловии, по сути, являются тезисами той философии искусства, которая получит широкое и развернутое обоснование на страницах романа. Вот некоторые из них:

Художник — тот, кто создает прекрасное.

Нет книг нравственных или безнравственных. Есть книги хорошо написанные или написанные плохо. Вот и все.

Художник не стремится что-то доказывать. Доказать можно даже неоспоримые истины.

Художник не моралист. Подобная склонность художника рождает непростительную манерность стиля.

Во всяком искусстве есть то, что лежит на поверхности, и символ.

В сущности, Искусство — зеркало, отражающее того, кто в него смотрится, а вовсе не жизнь.

Всякое искусство совершенно бесполезно [6].

Эти высказывания содержат уже знакомые идеи. Еще прерафаэлиты говорили о самоценности Красоты и ее особой роли в жизни человека. Мысль же об отсутствии какой-либо практической пользы от искусства обосновал и утвердил эстетике конца XIX века Шопенгауэр.

Критерий «нравственности» и «безнравственности», т.е. следование моральным принципам общества или принципам, выработанным индивидуально, во многом потерял актуальность после того, как литература конца XIX века обличила общественную мораль, показав, что она есть не что иное, как мир «кукольных домов» и «привидений». Эстетика этого времени ярко демонстрирует символизм искусства, а также то, что искусство не есть сама жизнь, но ее трансформация, преображение, размышление о ней с помощью художественных образов.

Таким образом, мысли, высказанные Уайльдом в Предисловии, совершенно органичны в контексте европейской эстетики конца века. По сути, писатель постулирует те художественно-эстетические принципы, которые искусство и литература «накопили» в своем «багаже» к началу последнего десятилетия XIX века. Однако они воспринимаются неожиданно и даже шокирующе. Виной тому особая уайльдовская «эстетика парадокса». Парадокс — игра разума, неожиданность и неочевидность умозаключений, отточенность суждений, остроумие, афористичность, сжатость и выразительность стиля — таковы черты уайльдовского стиля. Парадокс — это внезапное «переворачивание» привычных понятий и суждений,

«выворачивание» их наизнанку. И дело даже не в новой точке зрения на привычные вещи, но в неоднозначности трактовки суждения. Оно не может быть названо ни ложным, ни истинным. Поэтому высказанное Уайльдом можно назвать общеизвестной истиной новой эстетики, сформулированной в форме парадокса и потому производящей впечатление новизны и неожиданности. Уайльд лишь бесстрастно констатирует истину, но не призывает ей верить.

Роман «Портрет Дориана Грея» сложно назвать типичным для XIX века. Он отнюдь не реалистический, не психологический и даже не социальный. Главные герои романа — сам Дориан Грей, лорд Генри Уоттон и художник Бэзил Холуорд — это не столько реальные люди с индивидуальной психологией, сколько выразители тех или иных философских воззрений, спор между которыми и является основой романа. Героев можно назвать также символами различных ценностных категорий. Уайльд не принимает сторону ни одного из героев, он не дает никакой социальной или психологической мотивации их взглядам. Писателя не интересует происхождение героев, их судьба до начала событий романа, а именно до того момента, когда Дориан Грей появляется в мастерской Бэзила. Весь роман — проверка тезиса, озвученного в самом начале: «Красота выше жизни», и развитие сюжета должно подтвердить этот тезис или опровергнуть. Однако для этого необходимо выяснить, что же есть такое Красота, и в чем ее смысл. Философия Красоты и становится главной проблемой романа.

В прозаических жанрах, в отличие от поэтических, символизм проявляется не в передаче «соответствий» и интеллектуальных или эмоциональных «озарений», но в философском послые, который лежит в основе произведения, а также в особой организации художественного материала. Узнаваемые «реалии» — Париж, Лондон, Петербург (например, в романе А. Белого «Петербург»), а также правдоподобные персонажи, принадлежащие к «высшему свету» или же к «мелкой публике» (например, роман Ф. Сологуба «Мелкий бес») нельзя назвать критериями «реалистичности», созданной воображением художника картины. Символизм в прозе является, скорее, особым способом художественного философствования, при котором философские идеи становятся персонажами и взаимодействуют друг с другом. Иногда взаимоотношения различных философских понятий ясны и понятны читателю, а иногда они поддаются расшифровке только на «символическом уровне». Именно таким образом и строятся взаимоотношения

героев в «Портрете Дориана Грея»: на символическом уровне и на фабульном. Первая же сцена романа – встреча главных персонажей в мастерской Бэзила – и задает эту «двуплановость».

Сам образ Бэзила Холуорда связан с одной из основных проблем философии искусства: о природе художественного творчества и об особенностях личности художника. Бэзил изображен в романе человеком достаточно обыкновенным, даже блеклым, особенно по сравнению с своим незаурядным другом Генри Уоттоном.

В противоположность Бэзилу, лорд Генри наделен блестящим умом, ироничностью, пронзительностью, а также светским обаянием, безупречными манерами и изысканным вкусом. Персонаж лорда Генри можно с уверенностью назвать духовным портретом самого Уайльда, ведь писатель воплотил в его образе многие свои мысли и взгляды. Высказывания и парадоксы лорда Генри говорят о прекрасном понимании человеческой природы, людских слабостей и тщеславия, суждения его не столько циничны, сколько беспощадно откровенны.

Парадоксы лорда Генри также свидетельствуют об отсутствии «вечных истин» и незыблемых правил, как в частной, так и в общественной жизни. Он разрушает моральный догматизм, мир «привидений». Однако в этом разрушении нет трагического пафоса – лорд Генри, а вместе с ним и Уайльд, разрушает, смеясь. Играя, он взрывает царство «кукольных домов».

Между двумя полюсами – художественной душой и художественным интеллектом – и живет Дориан Грей. Он есть некая «художественная идея», которая трансформирует систему художественной экспрессии и открывает новые направления в искусстве, подобно символизму. В символической структуре романа образ Дориана Грея является двуплановым: с одной стороны, он реальный молодой лондонский денди, а с другой – художественная категория, новая эстетика. Это образ-символ.

Таким образом, как и предупреждал Уайльд в Предисловии, проблематика романа лежит не в сфере морали, а в области искусства. Искусство не отражает жизнь напрямую, но оно питается жизнью. Оторвавшись от жизни и замкнувшись на себе самом, оно начинает «поедать» себя, двигаясь по пути самоуничтожения. Уродливая трансформация портрета это доказывает. Красота наполняется жизнью, а Жизнь – понятие человеческое. Жить по законам одной лишь Красоты искусства невозможно, ибо человек никогда не сможет безнаказанно отринуть свою живую душу.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Андреев Л.Г. Импрессионизм. М., 1980. С. 186.
- 2 Некрасова К.А. Романтизм в английском искусстве. М., 1975. С. 154.
- 3 Луначарский А.В. Полное собрание сочинений: В 8 томах. М., 1965. Т. 5. С. 323.
- 4 Брюсов В. К истории символизма // Литературное наследство. М., 1937. Т. 27–28. С. 270–271.
- 5 Жирмунский В.М. Немецкий романтизм и современная мистика. СПб., 1913. С. 191.
- 6 Уайльд О. Портрет Дориана Грея. Азбука-классика. М., 2010. С. 1.

THE ROLE OF ANIMAL IMAGES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION IN ENGLISH AND KAZAKH METAPHORS

MELS A. E.
student, Toraighyrov University, Pavlodar

A linguistic image of the world, a set of ideas about the world, a certain way of formulating reality, historically formed in the everyday consciousness of a given linguistic community and reflected in the language. Modern ideas about the linguistic picture of the world proposed by academician Yu. D. Apresyan is as follows: each natural language reflects a certain way of perceiving and organizing the world. The meanings expressed in it include a certain system of views, a kind of collective philosophy, which is obligatory for all mother tongues. The way of formulating the reality inherent in this language is partly universal and partly national, so speakers of different languages can see the world a little differently through the prism of their language. On the other hand, the linguistic picture of the world is «naive», which differs from the «scientific» picture in many important respects. At the same time, the naive ideas expressed in language are by no means primitive: in most cases, they are no less complex and interesting than scientific ideas. For example, ideas about the inner world of man, which reflect the experience of introspection of dozens of generations over many millennia and can confidently guide this world. The naive picture of the world includes naive geometry, physics of space and time, ethics, psychology, etc.

Problems of metaphor attract the attention of researchers not only in terms of the relationship between thought, language, and human action, but also in terms of «penetration» into the conceptual picture of the world.

D. Davidson considers metaphor and comparison as variants of an infinite variety of ways, designed to draw our attention to the phenomena of the surrounding reality through comparison, and determines the differences between them following the algorithm for interpreting the meanings actualized with their help [1, p.174].

Animals are closer to man by nature, more attracted to the world of transformation, more connected to the historical development of civilization. In the language system, animal names form a special semantic field-zoonyms. Zoonyms may function as individual lexical units and may form part of different phraseological sentences. Cult images of animals are an ancient manifestation of human creativity. Animal worship is the first line drawn between man and the natural world, which still recognizes his dominance, but no longer identifies with it. No matter how much the role of animals in spiritual culture has diminished, animalism has always been a background for the formation of linguistic and cultic stereotypes [2, p.128].

Zoonyms can perform different functions in language and describe a person from different angles. Consequently, in turn, phraseological units with a zoonymic component can reflect the following characteristics of a person: physical properties of the subject, appearance, mental qualities of the subject, the presence or absence of intelligence, habits, abilities, and skills of the subject. The peculiarity of phraseological units containing zoonyms is that their symbolic meaning is formed based on the visual meaning of the structural components.

The most commonly used zoolexem in English phraseology are cats, horses, and dogs. Many linguists, engaged in the study of English zoonyms and their culturological peculiarities, explain this by the fact that cats, dogs, and horses were the first to be tamed by man. The names of animals with which man comes into contact in everyday life less often, such as kangaroo, crocodile, blackbird, whale, form much less phraseological units.

English phraseologies are mostly English phrases whose authors are unknown. English zoomorphic phraseology is associated with the customs and beliefs of the English people, as well as with realities, traditions, historical facts, for example, halcyon days » «quiet, peaceful days, quiet time» (according to an ancient legend, the queen raises her chicks in winter in a nest floating in the sea, and during this period,

about two weeks, the sea becomes completely calm); white elephant- «a heavy or destructive property, a gift that does not know how to get rid of, a burden» (the origin is connected with the legend that the king of Siam, wanting to destroy any of his subjects, gave him a sacred white elephant, the contents of which were very expensive); a black sheep- «scabby sheep, shame in the family» («according to the old belief, the Black Sheep is marked with the devil's seal); as well be hung for a sheep as a lamb – «if a sheep is hanged, then why not steal a Lamb» (an echo of the old English law, whose theft was punishable by death); an unlicked cub – «green, yellow young, the milk on the lips is not dry» (the circulation is associated with a medieval belief that bears are born shapeless and bear, licking them, gives them the appropriate appearance) [3].

Phraseological units reflect the historical path of the creation of a nation, the specifics of the culture of a particular people. Thus, the phraseology of the English language was formed during the centuries-old historical development of people's speech creativity, their contacts with other peoples and cultures. The problems of comparative phraseology in modern linguistics are very relevant. One of the leading aspects of research in this area is the actual comparative analysis of phraseological units of both closely related and non-closely related languages (works by V. Mokienko, V. Gak, A. Reichstein, Yu. Solodub, etc.).

An analysis of the Oxford Phraseological Dictionary on the subject of zoomorphisms suggests that in the first place in terms of frequency of mention and, accordingly, use, there are images of domestic animals, in the second – images of wild animals, in the third-place – images of birds, in the fourth – fish, in the fifth – insects.

Proverbs and sayings with cat and dog phrases are often found in English. Therefore, if we analyze their relationship, the cat symbolizes cunning, ability to change, clairvoyance, ingenuity, attentiveness, female anger. It had a different symbolic weight and meaning almost everywhere in ancient cultures. In the dark Middle Ages and during the shaman hunting season, cats were depicted in pictures. They serve as objects for petting, playing with household items, fighting dogs, and stealing food from the kitchen. Evidence of the concept is given by examples such as «Like a cat on hot bricks», «There is more than one way to kill a cat», «A cat may look at a king» [4]. For centuries, the origin of the dog has been associated not only with higher powers but also with the deification of the animal itself. There are many proverbs with the zoonym «dog» that describe human behavior. For example, the dog was often a bat. This characteristic is associated with a constant sign of aggression

inherent in humans. Proverbs that show this feature include: «Beware of a silent dog and still water», «Give a dog a bad name and hang it». As for horses, in ancient times horses were the subject of trade. Eastern khans, owners of pedigree horses could not sell their magnificent horses. They were presented only too honored guests and friends. The proverb «Do not look a gift horse in the mouth» is probably derived from this. The phrase «Horse never goes straight up» also adorns the horse.

Kazakhs have long been engaged in animal husbandry. With centuries of experience, they knew the field, the life, the nature, and the dignity of the animals. Thus, our people created their life and economy in connection with this livestock breeding. M. T. Zhubanyshovna explains the use of animals in the sense of change: «The use of names of animals in the sense of change and non-specific concepts can be explained by the fact that human life has long been closely linked with the animal world. It is well-known that people express their understanding of various phenomena in the world through similar images that have long been known, close to their knowledge of the environment. The more elements in the meaning of a word in the language that represents the specific nature of the being that is the object of cognition, the greater will be the possibility of expressing that being with the help of this word» [5, p. 9].

The most important elements of the linguistic picture of the world are the functional, figurative, and discursive, nominative means of language. [6] Therefore, we were interested in studying the systematic formation of lexical units – the lexical-semantic field as a fragment of the linguistic picture of the world. It is important to note that the linguistic picture of the world and, accordingly, the fragment under study has national and cultural characteristics, as they reflect the unique world of individual linguocultural associations. It is in this lexical system that we can see these features of the worldview.

The study of ethnos life in the ethnopsychological aspect allows understanding the nature of ethnocultural tokens that provide information about the psychology, history, worldview of the people. Remnants of cultural knowledge can be identified through the motivation of language shifts, expressing the knowledge of the population about the environment and their worldview.

REFERENCES

1 Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры. – М., 1990. – 251 с.

2 Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. - М, 1997. – 165 с.

3 Макарова Е. А. Speak Natural English. Современный словарь английских идиоматических выражений, пословиц и поговорок, - 2012. - 334 с.

4 John Simpson. Oxford Dictionary of Proverbs, - 2008. - 388 p.

5 Жұбанышқызы М.Т. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы. – Алматы, 2005. – 31 б.

6 Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ ун-нің баспасы, 2002. – 313 б.

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ С ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

НУРГОЖИНА Б. В.

магистр, преподаватель, кафедра «Трехязычие»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖУМАБЕКОВА Б. Б.

магистр, преподаватель, кафедра «Трехязычие»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Овладеть каким-либо языком – значит приобрести определенный, максимально возможный словарный запас.

Исследования современных лингвистов свидетельствуют: в русском языке насчитывается более двухсот тысяч слов. Однако среднестатистический носитель языка использует в обиходе не более трех тысяч лексических конструкций.

Условно лексикон делится на три группы: активный, пассивный и внешний.

К первой группе можно отнести ту часть словарного запаса, которую человек не только знает, но и активно использует в повседневной речи. Для его употребления не требуется дополнительных усилий.

К пассивному относятся те слова, которые мы понимаем, но не применяем постоянно. В случае необходимости их, скорее всего, придется вспоминать.

Внешний лексикон включает в себя специальные, профессиональные и научные термины, а также неологизмы.

Существует множество методик, как пополнить словарный запас русского языка. В данной статье мы рассмотрим некоторые из них, применяемые на уроках русского языка со студентами с государственным языком обучения.

Польза чтения книг

Чтение книг является очевидным способом увеличения словарного запаса. С этим можно справиться, если читать медленно и вдумчиво, возможно, даже выписывать отдельные слова и выражения. Использовать полученные знания нужно как можно скорее, чтобы они не ушли в пассивный запас. Многие отмечают особую пользу заучивания наизусть стихотворений для расширения словарного запаса.

Так, на уроках русского языка преподавателем используется данная методика: в течение семестра студенты читают любую книгу объемом не менее 80–100 страниц. В конце семестра каждый студент рассказывает о прочитанной книге, делится выписанными (не менее 5) цитатами в ходе чтения. Вот список книг, предложенный студентам, для прочтения в течение учебного семестра и задания:

Таблица 1 – Список книг для прочтения в течение 1 семестра 2021-2022 учебного года

№	Название книги	Автор книги
1	«Три товарища»	Эрих Мария Ремарк
2	«451 градус по Фаренгейту»	Рэй Бредбери
3	«Портрет Дориана Грея»	Оскар Уайльд
4	«Алые паруса»	Александр Грин
5	«Цветы для Элджернона»	Дэниел Киз
6	«Над кукушкиным гнездом»	Кен Кизи
7	«Вино из одуванчиков»	Рэй Бредбери
8	«Зелёная миля»	Стивен Кинг
9	«А зори здесь тихие...»	Борис Васильев
10	«Убить пересмешника»	Харпер Ли
11	«Гордость и предубеждение»	Джейн Остин
12	«Джейн Эйр»	Шарлотта Бронте
13	«Атлант расправил плечи»	Айн Рэнд
14	«Великий Гэтсби»	Фрэнсис Скотт Фицджеральд
15	«Маленький принц»	Антуан де Сент-Экзюпери
16	«Финансист»	Теодор Драйзер
17	«Понедельник начинается в субботу»	Братья Стругацкие
18	«Мартин Иден»	Джек Лондон

19	«Чума»	Альбер Камю
20	«Богатый папа, бедный папа»	Роберт Кийосаки
21	«Бойцовский клуб»	ЧакПаланик

Также по теме практического занятия (согласно syllabus дисциплины и типовой учебной программы дисциплины) даются домашние задания, в которых необходимо выучить наизусть стихотворение и обязательно прокомментировать, почему был выбран именно тот стих и каков его смысл.

Живое общение

Самый простой способ увеличить словарный запас – это общение с людьми, являющиеся носителями русского языка.

Студентам предлагается почаще пересказывать истории, фильмы и книги, или просто рассказывать о своей жизни друзьям, знакомым, родственникам или самому себе. Произнесенная вслух речь поможет закреплению в памяти слов.

«Подбери синонимы, антонимы»

Синонимы и антонимы служат для повышения выразительности речи, позволяют избегать её однообразия. Александр Шунейко, доктор филологических наук, утверждает, что синонимы и антонимы составляют около 75 % от общего количества лексики современного человека. Так, к примеру, к слову «хороший» в словарях указано около 384 синонимов!

На уроках русского языка студентам предлагается в устной форме и быстром темпе называть синонимы или антонимы к словам, которые зачитывается преподавателем. Приведем пример лингвистической карточки, в которой студенты устно или письменно указывают синонимы/антонимы к предложенным словам:

Таблица 2 – Лингвистическая карточка «Подбери синоним»

№	Слово	Синоним (-ы)
1	Верить	
2	Смеяться	
3	Ветер	
4	Красивые	
5	Глупо	

Таблица 3 – Лингвистическая карточка «Подбери антоним»

№	Слово	Синоним (-ы)
1	Умные	

2	Большой	
3	Дешево	
4	Медленнее	
5	Храбрость	

Таким образом, студенты не только пополняют словарный запас, но и стараются сохранять правильную принадлежность к частям речи, форме слова (род, число падеж, краткая форма, полная форма), что повышает грамматическую грамотность и зоркость у обучающихся.

Словесная связь

Игра в ассоциации позволяет развить у студентов абстрактное мышление, что также позволяет расширить словарный запас. Например, необходимо подобрать к слову «гитара» по несколько существительных, прилагательных и глаголов (желательно синонимичных): «музыка» и «звук», «звонкая» и «громкая», «играет» и «бренчит». Такие ассоциации составляются в соответствии с темами практических занятий уроков русского языка.

«Установи соответствие»

Такой прием направлен на обогащение словарного запаса студентов с государственным языком обучения. Чаще всего это карточки на листах бумаги, где требуется установить разного рода соответствие. Приведем примеры подобных карточек:

Таблица 4 – Установи соответствие: Слово-часть речи

№	Слово	Часть речи
1	Делать	Числительное
2	Я	Наречие
3	Хорошо	Местоимение
4	Сто	Глагол

Таблица 5 – Установи соответствие: Фразеологизм-значение/толкование

№	Фразеологизм	Значение/толкование
1	Бить баклуши	Быть одетым по моде, аккуратно, безукоризненно
2	Одет с иголочки	Обманывать
3	Вешать лапшу на уши	Бездельничать
4	Жизнь бьет ключом	О крепкой дружбе
5	Не разлей вода	Яркая, насыщенная событиями, жизнь

Подобные задания развивают логику, быстроту мышления и обогащают словарный запас студентов, позволяет запомнить или укрепить в памяти те или иные грамматические/лексические единицы.

«Собери слова»

Задание «Собери слова» или «Составь слова» дается студентам в качестве игрового момента для развития орфографической зоркости и пополнения словарного запаса. У такого задания могут быть разные условия для выполнения. Например, составленные слова должны быть только в форме единственного числа, именами существительными, нарицательными в именительном падеже. Такие условия помогут студентам вспомнить определенные грамматические категории, что также немаловажно при изучении языка.

К примеру, студентам по теме «Русский язык в мире, Казахстане» можно предложить слово «Полиязычие», из которого могут быть составлены такие слова как: пол, чип, ил и т.д. При изучении темы «Проблемы современной семьи» студентам для образования слов можно дать «Бракосочетание» и будут составлены слова брак, сочетание, сок, рак, бор, раб и т.д.

Таким образом, обогащение словарного запаса нужно как для осуществления продуктивной речевой деятельности (говорения, письменной речи), так и рецептивной (аудирования, чтения). Перечисленные нами приемы – лишь малая часть из огромного количества эффективных методик в преподавании русского языка в группах с государственным языком обучения, которая позволит студентам сделать речь более образной и выразительной, тем самым выполняя одну из основных задач предмета – формирование навыков продуцирования устной и письменной речи с коммуникативной целью в различных ситуациях бытового, социально-культурного и профессионального общения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования / МОН РК, г. Астана, № 603 от 31 октября 2018 года.

2 https://kopilkaurokov.ru/russkiyYazik/prochee/osobennosti_raboty_s_leksikoi_na_urokakh_rki

3 <https://metodika-rki.livejournal.com/224134.html>

4 Богуславская Н. Е., Капинос В. И., Купалова А. Ю. Методика развития речи на уроках русского языка. - М. : Просвещение, 2012. - 272 с.

5 Жинкин, Н.И. Речь как проводник информации / Н.И. Жинкин. - М. : Просвещение, 2002. - 198с.

6 Иванова, В.А. Занимательно о русском языке / В.А. Иванова, З.А. Потиха, Д.Э. Розенталь. - М. : Просвещение, 2000. - 255с

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІ С. ЖИЕНБАЕВ ӘДІСТЕМЕСІ НЕГІЗİNДЕ ОҚЫТУ

ОСПАНОВА Д. Қ.

оқытушы, Торайғыров университеті жоғары колледжі, Павлодар қ.

Қазақ тіл білімі мен әдістемесі жеткен жетістіктерге С. Жиенбаев сынды жеке тұлғалардың сіңірген еңбегі зор. С. Жиенбаев еңбектерінің бір саласы әдістемеге арналған. Ғалымның қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты «Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі», «Үлкендерге хат таныту методикасы», «Үлкендерге ана тілін оқыту методикасы» «Бастауыш мектепте кітап оқыту методикасы», «Қазақ тілінің методикасы», «Грамматикалық таблицалар» атты еңбектері әдістеме ғылымына қосылған үлкен үлес екендігі белгілі.

С. Жиенбаевтың жоғарыда аталған еңбектеріндегі әдістемелік ұстанымдары күні бүгінге дейін маңызын жоймаған. Олар күні бүгінге дейін қазақ тіл білімі мен әдістемесі бойынша жазылып жатқан зерттеулерге нысан болып келеді. С. Жиенбаевтың әдістеме бойынша зерттеулерінде қазақ тілін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері көрсетілген [1]. Соның бірі – *көрнекілік әдісі*. Ғалым осы көрнекілік әдісін тереңдеп зерттеп, оқыту үдерісіне қажет түрлі көрнекіліктерді жинақ етіп шығарған. Әдіскердің көрнекілік туралы айтқан пікірі күні бүгінге дейін маңызын жоймаған. Бастауын С.Жиенбаевтан алған көрнекілік туралы тұжырымдар, зерттеулер күні бүгінге дейін жалғасын табауда.

Құрмалас сөйлемдерді оқытуда Сейіл Жиенбаевтың айтқан схема, кестелерін тиімді пайдалануға болады. Ғалым өзінің «Қазақ тілі методикасы» кітабында кестелер мен схемалардың тиімділігін көрсеткен [2]. Соны негізге ала отырып құрмалас сөйлемдерді оқытуда пайдалану сабақ тиімділігін арттыруға үлкен үлес қосады.

Ең жиі қолданылатын көрнекілік – бұл қазақ тілі сабақтарындағы кесте. Кесте немесе сызба бұрын белгісіз грамматикалық материалды дұрыс түсіну, сөйлем құрылымын зерттеу үшін жақсы.

Сурет 1 – Құрмалас сөйлем түрлері

Құрмалас сөйлемдерге байланысты ауызбен айтылған тұжырымдарды көрнекілік арқылы көрсетіп, оқушы санасына сіңіреміз.

Келесі бір әдіс – *түсініктеме-иллюстрациялық әдіс*. Бұл жаңа материалды оқу және бекіту кезінде қолданылады. Кесте не сызба арқылы ұғымның мазмұнын беру, түсіндіру арқылы жүргізіледі. С. Жиенбаев көрсеткендей, құрылымдық сызбаларды қолдануға болады. Бұл өте тиімді әдіс саналады, себебі оқушы сызбаларды талдау арқылы сөйлем құрылымындағы айырмашылықты көреді.

Құрмалас сөйлемнің жасалуына негіз болатындар тұрлаулы мүшелі жай сөйлемдер екені белгілі. Соны сызба арқылы төмендегідей көрсетуге болады.

Сурет 2 – Сөйлем құрылымы

Осындай схема арқылы құрмаластың бірнеше жай сөйлемнен тұратынын, кем дегенде екі предикаттық қатынас бар екенін С.Жиенбаев айтқандай, көзбен көріп, саналарына тоқиды.

Құрмаластың не екенін ұққаннан кейін олардың түрлерін өтеді. Жаңартылған білім бағдарламаларында тілдік бағдар арқылы құрмаластың ережелері беріліп, мәтіндер арқылы жұмыс түрлері, тапсырмалар беріледі.

Жаңартылған білім бағдарламасы бойынша құрмаластың түрлерін тоғызыншы сыныпта оқиды.

Салалас туралы тілдік бағдардағы ережені төмендегідей сызба арқылы түсіндіруге болады.

Сурет 3 – Салалас құрмалас сөйлем

Себеп-салдар салаластың жасалу жолын есте сақтау үшін де түрлі сызбалар жасауға болады. Әдеттегідей тақтаға жазып түсіндіргеннен гөрі дайын сызба арқылы көрсеткеннің тиімділігі жоғары. Себебі сызбалар ықшам, жинақылығына қоса оқушы назарын бірден аударатындай түрлі-түсті болғаны дұрыс. Түрлі-түсті сызба балалардың көзіне тез шалынады.

Сурет салу, кесте сызу құралдарының бірі ретінде сынып тақтасын немесе интерактивті тақталар кеңінен қолданылады. Оларды сыныпта құрмалас сөйлемдерді, соған қатысты әр түрлі тапсырмаларды жазу үшін қолданамыз. Сонымен қатар онда іс-әрекеттерді орындау ретін бейнелеуге болады.

Оқушыларға осы сызба арқылы сөйлем құратуға болады.

Біз сонымен С. Жиенбаевтың әдістемесіне сәйкес құрмаласты көрнекілік әдісі арқылы оқытуға кестелер мен сызбалар үлгісін

жасап көрсеттік. Көрсетілген үлгідегі сызбаларды құрмаластың барлық түріне жасап, қолдануға болады.

Сондай-ақ, карталар, суреттер, кестелер, сызбалар, баннерлер және т.б. сияқты жеке иллюстрациялық құралдар да қолданылады. Оқытудың көрнекі әдісі ретінде иллюстрацияларды пайдаланған жағдайда келесі тармақтарға сәйкес болу керек: олар міндетті түрде оқушылардың жасына сәйкес келуі, өлшемде және тек осы үшін қолайлы уақытта қолданылуы тиіс, әрбір оқушы қарастырылып отырған иллюстрацияға толық көзі жететіндей етіп берілуі тиіс; педагог иллюстрацияларды көрсету процесінде ең маңызды болып табылатын тапсырманы орындауы тиіс, олар жалпы негізгі элементтер мен иллюстрацияларға түсінік нақты ойлауы тиіс; иллюстрация материалды толтырумен келісілуі тиіс, маңызды фактор-орындау мәселесінің эстетикалық жағы. Иллюстрация оқушылардың өздерін қажетті ақпаратты іздеуге тартатындай болуы керек.

Оқу үрдісіне теледидар, видео, интерактивтік тақта сияқты инновациялық техникалық құралдарды енгізу оқытудағы көрнекілік әдістің мүмкіншіліктерін көрсетеді. Қазіргі уақытта көрнекі құралдардың небір соны түрлері шыққан. Түрлі компьютерлер мен басқа да түрлі құрал-жабдықтар бар. Бұлардың көмегімен бұрынғыдай тек суретін емес, оларды қозғалыста көре алады. Заман дамыған сайын көрнекі құралдардың түрлері дамуда. С.Жиенбаев заманындағыдай тек кестемен шектелмейді. Бірақ баса айтатынымыз, ғалым көрсеткен, қолданған кесте мен схемалар күні бүгінге дейін қолданылудан қалған жоқ. Қазіргі уақытта тек сабақтар ғана емес, түрлі жиындар, презентациялар түрлі кестелерді, диаграммаларды т.б. пайдаланады. Сол арқылы жеткен жетістік пен кемшілікті т.б. көрсетеді.

Құрмаласты оқыту кезінде көрнекіліктен басқа қолданылатын тағы қандай әдістер мен формаларды қолдануға болады? Оқытудың дәстүрлі және заманауи әдістерін қатар қолданамыз. Бұл тұрғыда тағы да С. Жиенбаевта айтылған әдіс түрлерін саралай қолдануымызға болады.

Құрмаласты өткенде С. Жиенбаев айтқан бақылау сұрақтарын ойын түрінде өткізуге болады. Оқушылар жарыса отырып, тапсырмаларды орындайды. Мәселен, мұғалім құрмалас сөйлемнің бір белгісін айтады. Ал оқушылар болса сол құрмалас сөйлемнің қай түріне жататынын табады. Осындай ақпараттық әдіс өте тиімді. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, ақпаратты бағалау бойынша жұмыс

оқушыларға құрмалас сөйлемнің белгілерін меңгеруге жақсы көмектеседі, сондықтан оны тек осы бөлімді ғана емес, сонымен қатар құрмалас сөйлем қарастырылатын барлық кейінгі бөлімдерде қолдануға болады. Сонымен қатар бұл жұмыс оқушы мен мұғалімнің қызмет түрі ретінде балалардың үлкен қызығушылығын тудырады және сабақты түрлендіруге мүмкіндік береді.

С. Жиенбаев келесі бір ұтымды әдіс ретінде сұрақ-жауап әдісін айтады. Сұрақ қою арқылы оқушыға түпкілікті меңгертуге болады. Қазіргі кезде методикада кері байланыс деп айтып жүрміз. Кері байланыс дегеніміз сол оқушының нені меңгергенін білу.

Құрмаластарды оқытудағы салыстыру әдісі. Оқу тәжірибесінде құбылыстарды олардың ұқсастығы мен ерекшелігін айқын көрсете отырып, өзара салыстыруға болады. С. Жиенбаев салыстыру әдісін нақты мысалдармен түсіндіре отырып, қазақ тілін оқыту мен зерттеуге пайдалануға болатынын көрсетті. Бұл әдістің артықшылығы баланы белгілі бір деректерді әртүрлі немесе ұқсас құбылыстармен салыстыра отырып меңгерту. Бала салыстырылып отырған құбылыстың себептері мен тұлғасын, мағынасын бақылайды. Осыған байланысты ғалым оқушы салыстырыла талданған екі тілдік категорияның ерекшеліктерін түсіне алады деп есептейді.

С. Жиенбаев оқыту арқылы оқушыларды шығармашылыққа баулуды көздейді. Мәтін бойынша оқушыларды шығармашылыққа баулитын тапсырмалар береміз. Құрмалас сөйлемді оқыта отырып оқушыларды шығармашылыққа баулитын тапсырмалар түрлері ретінде:

- суретке қарап құрмалас сөйлемдерді қатыстырып, әңгіме құрастыр;
- салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерді қатыстырып эссе жаз.

Оқушылардың ой толғауына:

- тақырыпты аша білуі;
- өз ойын еркін жеткізе білуі;
- дәлелдер мен дәйектерді қолдана білуі;
- тілдік нормаларды сақтай білуі сияқты талаптар қойылады.

Әдіскер-ғалым мұғалімнің шығармашылықпен жұмыс істегенін мақұлдайды. Ғалымның зерттеулерінен мұғалімнің еркін, шығармашылықпен жұмыс жасағанын дұрыс санағанын байқауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Болат Б. Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы (С.С. Жиенбаев еңбектері негізінде) – Алматы, 2013.
- 2 Жиенбаев С. Қазақ тілі методикасы. – Алматы, 1946

**LINGUOCULTUROLOGICAL COMMENTARY
OF A FOLKLORE TEXT AS A METHOD
OF ACQUAINTANCE WITH FOLK CULTURE**

PALAN A.

undergraduate student, Toraighyrov University, Pavlodar
ZHUMASHEVA A. SH.

Doctor of Philology, Professor, Department of «Foreign Philology»,
Toraighyrov University, Pavlodar

In the modern sense, the linguistic analysis of a text is a multidimensional phenomenon, involving such a consideration of the linguistic material, in which «all the extralinguistic facts expressed by it must also be analyzed, since without their knowledge the work will not be understood or misunderstood. In other words, the nominative units of the language (words, phraseological units, free combinations) must be disclosed in all their inherent background and connotative meanings as linguistic designations of a particular cultural and historical content».

This aspect of the analysis of the text (it is called linguoculturological) and further its comments is especially important in the context of cross-cultural communication (i.e., when perceiving a text in a non-native language or when reading translated literature).

Denotative information may not be difficult for the addressee and is based on his encyclopedic knowledge. Connotative information is based on various associative connections, and its understanding presupposes that the addressee has knowledge of the cultural code.

Thus, linguistic analysis and commentary in the linguoculturological aspect are designed to ensure the reader's full perception of those linguistic and non-linguistic signs that reflect extralinguistic facts unknown to him.

Speaking about the linguistic and cultural analysis of the fairy-tale text, it is necessary to define the fairy-tale text as such.

The fairy-tale text is considered as a closed system of complex internal organization, all elements and levels of which are in close

interaction and are oriented by the author's point of view to the transmission of certain aesthetic and cognitive information.

The fairy-tale text meets all general text definitions: it has a structural and semantic unity, an ordered sequence of units, its components, completeness and communicative purposefulness. The difference between a fairy-tale text and a non-fairy-tale text lies in the specifics of its function – aesthetic impact: «The poetic function of language is based on the communicative function, proceeds from it, but raises above it a new world of speech meanings and relations, subordinated to the laws of art».

The object of the analysis is a fairy-tale text, not an artistic one. «The text is one of the components of a work of art, of course, an extremely essential component, without which the existence of a work of art is impossible».

The text of the fairy tale is complex and multi-layered. The task of its interpretation is to extract the maximum of the meanings inherent in it. Interpretation of the text, thus, is the development of the ideological, aesthetic, semantic and emotional information of a work of art, carried out by recreating the author's vision and knowledge of reality.

Models of sound flow organization can be divided into two groups: versification – the art of versification according to certain rules developed on the basis of the laws of a given language and the practice of poets; and instrumentation – a set of methods for selecting and combining sounds that give a statement a certain sound structure, and hence an emotional and expressive color.

When considering the implementation of the concept of expressive means and stylistic reception at the morphological level, it is necessary to mention that the main unit of the morphological level is the morpheme. There are many definitions of this unit. One of the most well-established definitions treats a morpheme as the smallest significant unit of language that can be distinguished in a word. This definition involves the identification of two types of morphemes – root and affixal. Affixal morphemes are divided, in turn, into word-forming and form-forming ones. By their nature, formative morphemes are divided into synthetic (boys, lived, comes, going), analytical (has invited, is invited), using the alternation of the root vowel (write-wrote) and suppletive (go-went).

Formative morphemes do not function independently, but as part of words, forming word forms that express different meanings of grammatical categories – numbers, cases, definiteness and indeterminacy in nouns, persons, numbers, voices, tenses, types, moods in verbs, etc.

The expressive means exist in the language due to the presence of denotative and connotative meaning of the elements of the language, which are manifested in the synonymic paradigm. In this aspect, there is a fundamental difference between a word and a word form. The word has, first of all, a denotative, subject-logical meaning, on which various connotative meanings can be layered. These connotative meanings can manifest themselves in a word and out of context-let's compare: writer and scribbler, writer and scribbler, which also determines the use in speech.

The meaning of the grammatical form outside the context in the paradigm has only a denotative meaning. Out of speech, out of context, a grammatical form cannot be qualified as stylistic, emotional, or expressive. Linguistic (or paradigmatic) synonyms are very few at the morphological level, and only a few of them form stylistic oppositions with marked and unmarked members.

The poverty of the system of expressive means at the morphological level is compensated by the possibility of widespread use of stylistic techniques, which are understood as a deliberate shift in the existing distribution of speech units, in this case morphemes and word forms. Here we can distinguish two cases:

a) a stylistic device occurs as a result of a violation of the usual compatibility of morphemes in the composition of a word.

b) a stylistic device is created by a violation of contextual distribution, as a result of the use of a certain word form in an unusual context, where it acquires an unusual meaning. This phenomenon is called form transposition.

Speech expression in all its diversity is inherent not only in sounds, words and their grammatical forms, but even more so in the syntactic organization of speech.

The basic unit of the syntactic level of a language is the sentence model, which is defined differently in different areas of linguistics. Sentence models, like language elements at other levels, can contain basic and additional information, enter into synonymous relationships with each other, and, as a result, form syntactic and stylistic paradigms.

The basis for the formation of oppositions between different models of sentences is the presence of a common invariant predication value, as well as a common syntactic meaning (a sentence is narrative, interrogative, negative).

The transformation of the original model into a model of interrogative and negative sentences leads to a change in its syntactic meaning, but, as a rule, rarely leads to stylistic transformations.

According to the types of transformations of the original model, all the expressive means of syntax can be divided into three groups:

expressive means based on the reduction of the original model;
 expressive means based on the expansion of the original model;
 expressive means based on changing the order of the components of the original model.

«The word [...] in artistic speech [...] also acquires new qualities that were not previously inherent in it: the ability to enter into semantic relations with distantly located units, to simultaneously realize not one, but several values from the syntactic structure of the immediate lexical environment.»

Along with the phonetic, lexical, morphological and syntactic aspects of speech, the construction of the text content is also analyzed. The content of the fairy-tale text is by no means an automatic representation of the facts of life – it has complex, historically variable, and still not fully understood laws of construction.

The construction of content refers to the phenomenon of artistic time. Artistic time, in which the events described are developed, imitates real time, but does not display all its properties, being more free, it can accelerate, slow down, even stop, the sequence of events can be changed.

Conclusions

1. A fairy tale is one of the main genres of oral folk-poetic creativity, an epic, mainly prose work of art of a magical, everyday or adventurous nature with an attitude to fiction.

2. The linguistic picture of the world is realized in stereotypes, stable images that reflect a person's idea of the world. National character is a set of character traits, traditions, and habits of a particular nation that are formed under the influence of the cultural and historical development of a given country.

REFERENCES

- 1 Anisimova E. E. Text linguistics and intercultural communication (based on the material of creolized texts). - M., 2019. - 207s.
- 2 Vinogradov V. V. About artistic prose. - M., L.: state. Ed., 2019. - 190 s.
- 3 Kukhareenko V. A. Interpretation of the text-L.: 2019, - 186 p.

4 Lotman Yu. M. The structure of the artistic text. - M.: Iskuststvo, 2017. - 384 s.

5 Morokhovskiy A. N. et al. Stylistics of the English language. - K., 2016. - 248 s.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

РАЙМБЕКОВА С. Ж.

учитель русского языка и литературы, СОШ № 49, г. Семей

Филологическое образование играет ведущую роль в процессах формирования и воспитания личности, развитии её морально-нравственных качеств и творческих способностей, в приобщении к отечественной и мировой духовной культуре. Языковое образование является основой интеллектуального развития и саморазвития личности, так как вооружает её инструментом для получения знаний в любых сферах науки. Филологическое образование в целом способствует успешной деятельности человека в любой профессиональной области, так как вооружает личность коммуникативными умениями и навыками. Язык – это инструмент организации любой деятельности, поэтому свободное владение языком позволяет человеку добиться успеха в жизни. В системе школьного образования предмет «Русский язык» занимает центральное место. Ведущая роль данного предмета определяется социальными функциями родного языка, как средство познания действительности русский язык обеспечивает интеллектуальное развитие ребенка, развивает абстрактное мышление, память и воображение. Михаил Иванович Калинин писал: «самые высшие достижения человеческой мысли, самые глубокие знания и самые пламенные чувства останутся неизвестными для людей, если они не будут ясно и точно оформлены в словах. Язык – это орудие для выражения мысли. И мысль только тогда становится мыслью, когда она высказана в речи, когда она вышла наружу посредством языка, когда она – как сказали бы философы – опосредована и объективировалась для других» Следовательно, воспитание интереса к изучению русского языка должно способствовать повышению эффективности многообразных воспитательных воздействий, ведущих к формированию личности. Поэтому в совершенствовании форм, методов и средств обучения проблемы построения интересных

занятий по русскому языку, разработка к ним играют существенную роль. Главной проблемой современности является то, что нынешнее поколение теряет интерес к чтению книг. Дети предпочитают смартфоны, гаджеты, планшеты, ноутбуки. Пожалуй это можно назвать проблемой поколения. Современные технологии, конечно же облегчают жизнь, делая доступной любую информацию. Но я считаю, что только чтение книг дает истинное эстетическое наслаждение. Как учитель русского языка на каждом уроке веду целенаправленную работу по повышению интереса к чтению книг. В кабинете на полках стоят книги, интересные по содержанию. Главная и общая тревога- говорил президент, – это сегодняшнее падение интереса к книге. Безусловно, русский язык слишком велик, чтобы его традиции можно было разрушить. Но мы часто сталкиваемся с безграмотностью, с примитивизмом. Чтение развивает память, логическое мышление, память, обогащает словарный запас, развивает речь. Чтение помогает концентрироваться. Поэтому чтение книг можно считать универсальным способом сохранить мозг даже в старости. Чем больше и быстрее читает человек, тем лучше он выражает свои мысли. Чтение хорошей книги делает людей более добрыми и отзывчивыми. Любители почитать меньше подвержены стрессам и депрессии. Чтение расширяет кругозор человека, способствует выработке более четкого и ясного мышления. При чтении книг обогащается мышление человека. За счёт чтения повышается не только грамотность, но и речевые навыки, способность чётко и ясно формулировать мысли. Читающий человек – интересный собеседник. С читающим человеком интересней вести беседу. Поэтому нужно побуждать у подрастающего поколения любовь к чтению, к книгам. Но даже если снижение интереса к чтению, к книгам является общемировой тенденцией, мы не вправе с этим мириться. Именно мы, без преувеличения несём ответственность за сохранение русской литературы, за её сбережение, её гуманистический потенциал. Ярким примером такого трепетного бережного отношения к литературе являются традиционные литературные праздники, посвященные юбилею классиков, конкурсы чтецов прозы и поэзии. Дети с удовольствием готовят спектакли, оттачивают произношение каждой фразы, соприкасаются с живой классикой. В нашей школе проводятся литературные вечера, гостиные, конкурсы чтецов и сочинений. Также проводятся предметные недели. В нашей школе замечательная библиотека. В школе сформирован уголок читающего

человека, с девизом: «Время читать». У нас замечательный кабинет русского языка и литературы. Наша задача – формировать среду, в которой образованность, эрудиция, знание литературной классики и современной литературы станут правилом хорошего тона. У многих дискомфорт вызывает употребление жаргонизмов, простозычных слов в публичных выступлениях официальных лиц. Нынешние дети больше предпочитают общение в сети, и следовательно пишут слова сокращенно. Поэтому мы должны работать над повышением интереса к книгам, к чтению. Человек должен обладать языковым чутьем и понимать, насколько уместны его слова в той или иной ситуации. Каждый человек должен работать над тем, чтобы его речь была грамотной. Именно этому должны мы учить. Это дело чести каждого учителя-словесника.

АББРЕВИАТУРА В ГРАММАТИКЕ ГОВОРЯЩЕГО: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

СМАГУЛОВА А. М.

преподаватель русского языка и литературы, Педагогический высший колледж имени Б. Ахметова, г. Павлодар

ШАКИРОВА А. Ж.

преподаватель русского языка и литературы, Педагогический высший колледж имени Б. Ахметова, г. Павлодар

Объектом данной статьи является аббревиатура как сокращенная форма исходного слова или словосочетания. В научных исследованиях наблюдаются разные определения термина «аббревиатура». Так, согласно определению В. В. Борисова, аббревиатура – это речевая единица, образованная из отдельных частей ЯЗЫКОЗНАНИЕ (звуковых или графических) определенного развернутого элемента, с которым она непосредственно связана лексически и семантически [1, с. 100]. Аналогичное определение дает Ю. Г. Кочарян: «аббревиатура – это единица письменной или устной речи, созданная из отдельных элементов графической или звуковой оболочки исходной полной формы (слова или словосочетания), с которой данная единица находится в определенной лексико-семантической связи» [2, с. 27]. А. Ф. Журавлев термины «аббревиатура», «сложносокращенное слово», «сокращение», «аббревиальная лексема» объединяет и рассматривает как «лексическую аббревиатуру» – «существительное, образованное

сокращением слова или устойчивого словосочетания, имеющего признаки отдельной лексемы как элемента словарного состава языка» [3, с. 47]. В нашем исследовании аббревиатура определяется как «...существительное, состоящее из усеченных слов, входящих в исходное словосочетание, или из усеченных компонентов исходного сложного слова» [4]. Аббревиатуры используются с целью экономии языковых средств, полнозначные элементы сокращаются в них «до неузнаваемости, и следы, оставляемые ими, в производных рассматриваемого типа варьируются от инициальных слогов мотивирующих слов до его обозначения одной только заглавной буквой» [5, с. 70]. Аббревиатура выполняет и «компрессивную функцию, то есть служит для создания более краткой, чем соотносительное словосочетание, номинации» [6, с. 145]. Если аббревиатура используется в языке интернета, то она, кроме основных функций, выполняет тезаурусную [7], фатическую (контактоустанавливающую) [7; 8; 9] и экспрессивную [9] функции. Одни лингвисты полагают, что из отдельных слов и словосочетаний образуются новые, ранее не существовавшие слова (аббревиатуры) [10, с. 17], следовательно, относят аббревиацию к способам образования слов, причем отмечают, что новое слово должно быть короче исходного и выступать его синонимом [11]. Другие рассматривают аббревиацию как один из вариантов представления формальной структуры слова, поскольку полная форма и аббревиатура имеют одинаковое значение при различной «оболочке» слова [12, с. 120]. Так, исследователь К. А. Ганшина отмечает, что аббревиатура не увеличивает словарь, а просто уменьшает исходную языковую единицу, но при этом не отрицает возможности того, что аббревиатура может стать отдельным самостоятельным словом в ходе языкового развития [13, с. 200] и, как следствие, альтернативой исходной лексической единицы в живой речи носителей языка. В центре данной работы – исследование возможностей возникновения ассоциативных (смысловых и грамматических) связей между словами и инициальными аббревиатурами. Цель статьи – выявить зависимость между структурно-семантическими особенностями высказывания и стратегиями выбора респондентами языкового знака (слова/аббревиатуры) в условиях направленного ассоциативного эксперимента. Интерес к вербальным ассоциациям, возникающим между лексическими единицами, нашел отражение в работах А. А. Леонтьева [14], Ю. Н. Караулова [15; 16], Р. М. Фрумкиной

[17], Е. И. Горошко [18], А. А. Залевской [19], Е. Ф. Тарасова [20], Н. В. Уфимцевой [21]. В словаре лингвистических терминов под ассоциацией понимается «связь между психическими явлениями, при которой актуализация (восприятие, представление) одного из них влечет за собой появление другого» [22]. В современной лингвистике традиционно изучаются ассоциативные связи, возникающие между лексическими единицами. В рамках данного исследования мы рассматриваем внешние ассоциативные связи, возникающие между словом и аббревиатурой, где аббревиатура – это многокомпонентная лексическая единица. Анализируя ассоциативные связи аббревиатуры в составе предложения, мы не могли не обратиться к работам Ю. Н. Караулова по ассоциативной грамматике. Для данного исследования важно, что «ассоциативная грамматика – это такой способ представления грамматических фактов и закономерностей, который является не просто разновидностью описания языка, но и претендует на то, чтобы дать ответы на онтологические вопросы: Что есть знание грамматики и языка в целом? И Как существует это знание?, а значит, как и в каком виде существует грамматика для носителя языка» [16, с. 3]. Методы (Methods) При подготовке экспериментального материала были использованы методы наблюдения и выборки из материалов средств массовой информации (СМИ) – газет и интернет-ресурсов. На втором этапе исследования для достижения поставленной цели в рамках исследования использовался направленный ассоциативный эксперимент с применением метода дополнения языкового знака. Разновидности направленного ассоциативного эксперимента многочисленны, отнесение той или иной экспериментальной методики к данному типу эксперимента часто достаточно условно и спорно [23, с. 21]. Одной из разновидностей направленного ассоциативного эксперимента традиционно считается методика неоконченных предложений, одной из модификаций которой выступает методика дополнения языкового знака, суть которой состоит в восстановлении «поврежденного» текста путем заполнения пропусков [18, с. 17; 24]. Эту методику обычно применяют для определения «читабельности» текста, т. е. того, насколько данное сообщение трудно для конкретного получателя, а также для установления возрастных различий между испытуемыми, восстанавливающими поврежденный текст [24, с. 141]. Принцип избыточности речевого сообщения обеспечивает при наличии структурно-семантических помех (пропусков элементов текста)

более или менее адекватное понимание устной и письменной речи, т. е. данный принцип выступает условием, обеспечивающим возможность восстановления деформированного сообщения [24, с. 140]. Результаты экспериментов, проведенных по методике дополнения языкового знака, являются средством диагностики речевого поведения испытуемых и их психологических особенностей, что, безусловно, вызывает интерес к этой методике в лингвистике, социо- и психолингвистике, психологии, когнитивистике. Однако данная методика вызывает и целый ЯЗЫКОЗНАНИЕ ряд вопросов, связанных с ее эвристическими возможностями, сферой применения, технологическими особенностями, а также с подготовкой стимульного материала, проведением эксперимента и обработкой его результатов. Будучи одним из психолингвистических методов изучения языкового сознания и языковой компетенции личности, он относится к «мягким», неформализованным методам, позволяющим выявлять языковые единицы (слова, словосочетания и даже предложения), используемые участниками эксперимента в повседневной жизни, т. е. синтаксемы, зафиксированные в парах S → R, которые «воспроизводятся спонтанно и бессознательно в том виде, как они неоднократно употреблялись ранее в текстах данной языковой личности или ее референтной группы» [15, с. 112]. Однако нельзя не согласиться с Е. И. Горошко в том, что сама «направленность» эксперимента и наложение некоторых рамок на процесс ассоциирования могут серьезно уменьшать валидность результатов, полученных в этих экспериментах, и определенным образом исказить реальную картину собственно протекания ассоциативного процесса [18, с. 17]. Несмотря на объективные недостатки рассматриваемого метода, он широко используется в психологии, в частности в патопсихологии [25], в социологии, в культурологии, при изучении поведения и речи детей [26; 27; 28]. Главные достоинства метода дополнения языкового знака, по нашему мнению, — возможность адаптации к разнообразным исследовательским задачам и высокий эвристический потенциал. Несмотря на заданность, «направленность» возможных реакций, испытуемый получает свободу в выборе ответа без деления возможных ассоциаций на «правильные» и «неправильные» и без рефлексии по поводу истинной цели исследования [29]. В этом состоит преимущество данного метода, в частности, перед анкетированием с открытыми вопросами. Учитывая все положительные стороны метода и не исключая его недостатки, мы

предположили, что именно психолингвистический подход с применением направленного ассоциативного эксперимента даст возможность проанализировать ассоциативные связи инициальной аббревиатуры в составе предложения, результаты же анализа расширят наши представления об ассоциативной грамматике исследуемого языкового знака. Исследование было проведено с использованием направленного ассоциативного эксперимента, мы обратились к теории грамматики говорящего, разработанной Б. Ю. Норманом [30]. Для нашего исследования принципиально важно, что «сочетаемость единиц лексического уровня можно определить и как способность слова прогнозировать появление другого (связанного с данным) слова в речевой цепи» [30, с. 86] и то, что «языковая интуиция вбирает в себя, аккумулирует речевой опыт комбинации семем» [30, с. 88]. Результаты и обсуждение (Results and Discussions) Экспериментальный материал. Испытуемым было предложено шесть предложений с восьмью пропущенными позициями, которые было необходимо заполнить: 1. На телефон пришло _____ оповещение об изменении погоды. 2. В конце 11-го класса мне нужно сдать _____, чтобы поступить в _____. 3. По _____ показали фильм об искусстве. 4. Я хочу переехать жить в _____. 5. Чтобы стать _____ специалистом, мне нужно долго учиться. 6. Содружество Независимых Государств, или просто _____, объединение государств бывшего _____, которое существует до сегодняшнего дня. Таким образом, у испытуемого возникала необходимость, исходя из полученной в предложении информации, вставить пропущенную языковую единицу: слово, сложное слово, аббревиатуру, словосочетание, — а инструкция для респондентов не содержала информации о том, какую лексическую единицу необходимо вставить на месте пропуска (аббревиатуру, слово, словосочетание). Принцип избыточности речевого сообщения, с учетом которого был подобран экспериментальный материал, обеспечил понимание экспериментального деформированного предложения и дал возможность его восстановления. Испытуемые. В эксперименте приняли участие 77 человек — учащиеся 11-х классов казахстанских общеобразовательных школ с русским языком обучения: из них 40 человек — русские, 27 — казахи, 10 человек указали другие национальности (белорусы, украинцы, татары, узбеки, таджики). Время выполнения: 8 мин. (необходимо было сократить латентный период, исключить списывание и подсказки). Форма выполнения — письменная. В

статье представлен анализ вариантов ответов испытуемых. Учитывалось, сколько и какие языковые единицы (слова, аббревиатуры, другие варианты) были указаны испытуемыми на месте пропуска в предложении. Использование направленного ассоциативного эксперимента по методу дополнения языкового знака позволило определить условия постановки аббревиатуры/ слова на месте пропуска в предложении и выявить ассоциативные связи между элементами предложения и использованными испытуемыми языковыми единицами. Результаты эксперимента представлены в таблице 1. В первом столбце указаны предложения с пропущенными позициями (в некоторых предложениях было пропущено по две позиции). Второй столбец содержит количество испытуемых, которые вставили на месте пропуска аббревиатуру, а также варианты их ответов, третий – количество испытуемых, которые вставили на месте пропуска слово, и варианты их ответов, четвертый – количество испытуемых, которые выбрали другие варианты ответа (словосочетание, числовой эквивалент, описание значения пропущенного языкового знака), пятый – количество испытуемых, которые не заполнили пропуск. При анализе ответов испытуемых была определена основная причина выбора испытуемыми аббревиатуры: реализация принципа экономии языковых средств. Определив необходимую лексическую единицу, испытуемый предпочитал указать ее сокращенный эквивалент – аббревиатуру. Например, ТВ вместе телевидения, ЕНТ вместо Единого национального тестирования и др. Были определены и необходимые условия осуществления выбора языкового знака: наличие в ассоциативно-вербальной сети испытуемого ассоциативных связей между элементами предложения и искомым элементом – словом или аббревиатурой. Доминантными становились ассоциативные связи, существующие в языковом сознании носителя языка, которые частотно актуализируются в его речевой деятельности. Важно и то, что все экспериментальные предложения содержали опорное для испытуемого слово (слова), которое влияло на выбор пропущенного языкового знака — слова или Так на данном примере можно наблюдать двойную ассоциативную связь. Однако наличие двух опорных слов, указывавших на лексическую единицу только в одном значении (хороший), исключило или осложнило, как показал эксперимент, возможность появления других аббревиатур, кроме ИТ (3) и PhD (1). 6. Содружество Независимых Государств, или просто _____, объединение государств бывшего _____,

которое существует до сегодняшнего дня. В первом пропуске 72 человека указали аббревиатуру СНГ, 5 испытуемых не указали ответа, во втором – 66 человек использовали аббревиатуру СССР, один – СНГ, двое – сочетание Советского Союза, один – слово коммунизма, 7 человек не указали ответ. В первом случае уже содержится развернутая языковая единица, а на месте пропуска нужно было написать соответствующую ей аббревиатуру. Искомое слово для второго пропуска вступает в ассоциативную связь с лексической единицей бывшего, которая имеет устойчивую смысловую и грамматическую связь с аббревиатурой СССР: в средствах массовой информации анализируемая языковая единица используется в основном с лексемой бывший. С целью проверить правильность определения опорного для испытуемого слова в предложениях мы обратились к ассоциативным онлайн-словарям (см. табл. 2). В первом столбце таблицы 2 указано предполагаемое опорное слово в предложении. Во втором столбце представлены возможные ассоциаты из «Русского ассоциативного словаря» (<http://thesaurus.ru/dict/>), в третьем столбце – из онлайн-словаря «Сеть словесных ассоциаций» [31], в четвертом – из «Словаря ассоциаций» [32]. Участнику эксперимента, так же как и говорящему/пишущему, достаточно знать только расшифровку одного компонента для того, чтобы использовать аббревиатуру в речи. Аналогичные примеры из экспериментальных данных: ЕНТ, СМС, РФ, РК. В экспериментальных предложениях ассоциативная связь возникала между пропущенным языковым знаком и любым членом предложения, связанным с прогнозируемой единицей по смыслу и грамматически. Например, ассоциативная связь между языковыми знаками телефон – смс, фильм – ТВ, поступить – в вуз, сдать – ЕГЭ. Ассоциативная связь в рамках сложного предложения могла возникать между элементами разных предложений: Чтобы стать ИТ-специалистом, мне нужно долго учиться. В рамках данного предложения ассоциативная связь установлена между аббревиатурой ИТ и словом специалистом, а выбор аббревиатуры (в других анкетах частотного ассоциата хороший) определяется словосочетанием из второго предложения – долго учиться. Анализ экспериментального материала позволил определить закономерность в выборе формы (слово/аббревиатура) языкового знака. В эксперименте были представлены предложения, в которых пропущены две языковые единицы. Например: В конце 11-го класса мне нужно сдать _____, чтобы поступить в _____. Если испытуемые заполняли первый

пропуск словом экзамен, то на месте второго пропуска они писали слово университет (25 анкет). В 15 анкетах испытуемые указали аббревиатуры на месте пропусков в первом и во втором предложениях. Таким образом, можно сделать вывод, что использование языкового знака во втором предложении мотивировано формой языкового знака, поставленного в первом предложении. Метод дополнения языкового знака, результаты применения которого представлены в данной статье, выявляет уровень усвоения аббревиатуры носителями русского языка, участниками эксперимента, и сформированности у них умения использовать данную языковую единицу в высказывании. Психолингвистический подход к изучению аббревиатуры требует разработки дополнительных методов и приемов исследования, ориентированных на язык как достояние индивида. Обращение к идеям и постулатам грамматики говорящего открывает дальнейшие перспективы исследования динамических процессов, происходящих в языковом сознании и речи носителей языка, использующих аббревиатуры как актуальные языковые знаки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Борисов В. В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. М. : Воениздат, 1972. 320 с.
- 2 Кочарян Ю. А. Аббревиация как лингвистический феномен (на примере английской военной лексики) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2007. № 3. С. 26–38.
- 3 Журавлёв А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. М. : Наука, 1982. С. 45–109.
- 4 Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. 1990. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/index.html> (дата обращения: 01.05.2021).
- 5 Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М. : Наука, 1981. 200 с.
- 6 Инфантова Г. Г. Об экономии в языке // Филологические этюды. Языкознание. Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1976. Вып. 2. С. 145–155.
- 7 Иванов Л. Ю. Язык интернета: заметки лингвиста. 2000. URL: <http://www.faq-www.ru/lingv.htm> (дата обращения: 24.04.2021).

ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО С ПОМОЩЬЮ ВИДЕОИГР

СМАҒҰЛ Б. Е., КАИРГЕЛЬДИНА Л. Д.
студенты, Педагогический высший колледж имени Б. Ахметова, г. Павлодар
АПАЕВ К. Е.
магистр технических наук, преподаватель иностранных языков,
Педагогический высший колледж имени Б. Ахметова, г. Павлодар

В двадцать первом веке наш мир уже достиг довольно большого прогресса в области науки, технологий и инноваций. Это также означает изменение привычного для людей образа жизни, досуга и обучения. В этом процессе все чаще используются компьютерные технологии в виде различных видео, книг и статей в электронном виде из-за их доступности и простоты использования. Кроме того, появились новые способы получения новых знаний, которые одновременно повышают мотивацию ученика; к ним относятся видеоигры.

Видеоигра́ (англ. *video game*) – игра с использованием изображений, сгенерированных электронной аппаратурой. Другими словами, видеоигра является электронной игрой, которая базируется на взаимодействии человека и устройства посредством визуального интерфейса, например телевизора, монитора компьютера или телефона. Эта обратная связь отображается на видеодисплейном устройстве, таком как телевизор, монитор, сенсорный экран или гарнитура виртуальной реальности. Видеоигры часто дополняются звуковой обратной связью, передаваемой через динамики или наушники, а иногда и другими типами обратной связи, включая тактильные технологии [3].

Изучение языка в этом формате эффективно по нескольким причинам. Во-первых, видеоигра более интерактивна, чем прослушивание музыки, видео или аудиокниг, поскольку требует от игрока собственных решений. В отличие от фильма или сериала, в игре вы должны взаимодействовать с другими персонажами: следовать их инструкциям, выбирать строки в диалогах. Во-вторых, игры учат новым словам. Новая лексика постоянно звучит в диалогах и мерцает в инвентаре. Слова легко запомнить из-за их частого повторения, а также потому, что они действительно нужны здесь и сейчас. Ситуации из видеоигр часто имитируют реальную жизнь, поэтому вы можете использовать выученные слова и выражения где угодно. В-третьих, сами видеоигры вызывают азарт и желание побеждать и, следовательно, способствуют изучению

языка. В-четвертых, игры сочетают приятное с полезным. Это не школьный урок, на котором вас заставляют читать скучные тексты. В игре есть четкая цель – проникнуть на военную базу, устранить преступника и разгадать загадку. И ради этих приключений ребенок не поленился бы поставить игру на паузу и поискать перевод незнакомых слов. В-пятых, игры разнообразны. Средневековые конфликты, футуристические войны, детективные расследования, список сюжетов можно продолжить, к тому же, игры имеют много разных жанров. Благодаря этому каждый сможет найти себе игру по душе. И наконец, в этом формате совершенствования английского вы работаете в удобном темпе и ненавязчиво осваиваете знания [2].

Вы можете использовать видеоигры, чтобы улучшить свои навыки чтения. Группа исследователей из Университета Падуи была вдохновлена этим фактом, чтобы выяснить, могут ли видеоигры помочь детям, испытывающим трудности с чтением. Результаты были захватывающими: девять сеансов игры в видеоигры по 80 минут в день улучшили способность детей к чтению более чем за год традиционных методов обучения [4].

Вы станете лучше слушать. Дни текстовых видеоигр остались позади. В наши дни игры часто озвучивают талантливые актеры с различными акцентами, поэтому, играя в игры, вы узнаете много естественного английского языка. Лучший способ попрактиковаться в слушании – это слушать то, что вам кажется интересным, поэтому найдите игру, которая вам нравится, и ваши навыки слушания будут улучшаться с поразительной скоростью.

Исходя из вышеперечисленных аспектов, можно сделать вывод, что с теоретической точки зрения компьютерные игры могут быть не только способом провести время, но и методом овладения английским языком, расширения словарного запаса игроков, улучшения навыков произношения и повышения мотивация научиться этому.

Чтобы определить актуальность этой темы, мы провели опрос в группе студентов, специализирующихся на преподавании иностранных языков. В целом можно сделать вывод, что мнение респондентов разных групп совпадает: большинство считает, что компьютерные игры помогают человеку улучшить свой лексикон на английском языке. Кроме того, многие люди считают, что компьютерные игры, как правило, эффективны для комплексного изучения языка. Наименее популярными оказались ответы о

полезности игр для улучшения грамматики, а также о полной неэффективности компьютерных игр.

Большинство респондентов отметили, что видеоигры на английском действительно способствовали повышению их уровня владения этим языком: подавляющее количество людей, которые раньше играли в компьютерные игры (70 % респондентов из этой группы) подтверждают пополнение своего словарного запаса. 53 % респондентов, которые все еще играют в видеоигры, заявили, что их уровень владения английским в целом повысился, включая словарный запас и грамматику.

Все это говорит о том, что данный метод овладения языком действительно полезен и эффективен, что подтверждается как мнениями людей, которые никогда не играли на английском языке, так и практическим опытом тех, кто когда-либо играл в видеоигры, даже если у них не было желания обучиться новому языку.

В качестве примера видеоигры для изучения английского мы выбрали такую игру как «Minecraft». Вся прелесть Minecraft в том, что это своего рода цифровое Лего, где все вокруг сделано из кубиков, а единственное ограничение – воображение самого игрока. Именно благодаря своей гибкости и доступности, Minecraft легко подстраивается под разные цели, в том числе и под изучение английского языка [1].

Как происходит процесс обучения в самом Minecraft? Как один из самых популярных примеров: учащимся можно дать задание заполнить специальные знаки в игре, используя слова и выражения, выученные ранее, самостоятельно записывая английские названия различных игровых объектов. Еще один популярный пример: ученикам нужно вместе найти клад в игре, проходя ряд сложных заданий и решая головоломки, общаясь друг с другом в процессе их выполнения только на английском языке. Обычно, Minecraft при изучении английского языка используется как один из элементов учебного процесса, дополняя занятия с преподавателем, позволяя закрепить все усвоенное на уроке с преподавателем, наглядно продемонстрировать ученикам отдельные слова, фразы или практиковать активное общение или письмо на английском языке учащимися при выполнении совместных заданий в игре.

Как же это работает? Во время урока учитель разговаривает с детьми на английском языке, используя самые простые фразы и дублируя сложные моменты на русском языке, чтобы убедиться, что все дети правильно понимают задания. Все действия персонажа

подробно описываются, поэтому ученики запоминают не только названия животных и предметов, но и элементы игрового процесса.

Учащиеся часто удивляются, видя, как в классе применяются различные механизмы из игры, знакомые им: «Ух ты, так вот что можно сделать в этой игре!» Им кажется, что этого не может быть: учитель не только создал мир игры, но также знает, как это работает! Иногда даже можно превзойти учеников в игровых знаниях.

Еще более поразительно то, что все это относится к урокам английского языка - оказывается, это совсем не скучно. Такой формат занятий помогает детям научиться взаимодействовать друг с другом: не отвлекать одноклассников и учителей, внимательно следить за происходящим, работать в команде.

Вывод: Сегодня выяснилось, что изучение английского через видеоигры действительно эффективный способ, даже если это не главная цель игрока. Однако этот метод может быть полезен только в том случае, если в играх будет достаточное количество диалогов, которые человек будет читать, либо воспринимать на слух; либо они будут содержать голосовые чаты, с помощью которых игрок сможет общаться как устно, так и письменно.

ЛИТЕРАТУРА

1 Изучение английского языка детьми с помощью видеоигры Minecraft: <https://zen.yandex.ru/media/start2study/izuchenie-angliiskogo-iazuka-detmi-s-pomosciu-videoigry-minecraft-5e4ce91af2bc6f629aed97c8>

2 Особенности изучения иностранных языков с видеоиграми.: <http://easybusyomsk.ru/osobennosti-izucheniya-inostrannyh-yazykov-s-videoigrami/>

3 Video game https://en.wikipedia.org/wiki/Video_game

4 Video Games May Treat Dyslexia <https://www.scientificamerican.com/article/video-games-make-treat-dyslexia/>

ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ МАТЕРИАЛ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ЛИТЕРАТУРЕ

СМОЛЬЯНИНОВ В. Д.

магистрант, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда

ИСИНА Г. И.

д.ф.н., профессор, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда

Для современного литературного дискурса феномен создания прецедентного текста и повсеместного заимствования из уже существующих произведений, является совершенно нормальной и повсеместной практикой.

Практика использования прецедентного текста как раз начала входить в популярность с XX веком, а таким образом, данное исследование становится совершенно невозможным без рассмотрения и репрезентации феномена языковой личности как культурно значимой для всей литературной сферы когнитивной модели.

Так что же такое прецедентность как лингвистический и культурологический феномен? Данный феномен невозможно рассматривать и эксплуатировать без соотнесения с понятием «интертекстуальности», также как актуального и сравнительно нового литературного термина [1].

Прецедентность в искусстве является продолжением понятия интертекстуальности, однако не имеет единого определения сущности и характерных свойств. Данное понятие рассматривается с точки зрения различных аспектов и, в зависимости от исследователя и сферы, может восприниматься с различных сторон.

Первым исследователем, в принципе коснувшийся прецедентного текста, был Ю.Н. Караулов. В своих исследованиях он рассматривал данный прецедентный как единицу мотивационного уровня языковой личности, которая опосредует познавательную деятельность и актуализируется в ассоциативно-вербальной сети реализуя скрытую оценочную связь с элементами других уровней языковой личности. Чаще всего, по его мнению, отсылки к прецедентному тексту носят «прагматический характер» [2]. Самому же данному понятию в своих исследованиях Караулов даёт три ключевых определения. Прецедентный текст:

- Имеет значения для той или иной личности. Характер значения не так важен, и может быть, как эмоциональным, так и познавательным.

- Имеет сверхличностный характер. Текст в той или иной мере известен окружению личности, его использующей. В зависимости от желания и/или потребности, данный круг может быть в разной степени широким.

- Имеет несколько обращений рассматриваемой языковой личностью [3].

Исходя из данных определений, Караулов относил к прецедентным текстам:

- Цитаты;
- Названия произведений;
- Имена персонажей произведений;
- Имена авторов.

Так, высказывания Караулова достаточно близко перекликались с позициями В.В. Красных касательно прецедентных феноменов. Базируясь на высказываниях обоих ученых, мы можем заявить, что выделяются четыре типа прецедентного феномена, выражаемых в тексте:

- Прецедентный текст;
- Прецедентное высказывание;
- Прецедентная ситуация;
- Прецедентное имя [4].

Д. Б. Гудков, анализируя прецедентный текст, рассматривает его в первую очередь как один из эталонов культуры определенной нации. Прецедентный текст всегда будет «аксиологически маркированным» и наделенным определенным психоэмоциональным посылом. Эталон культуры рассматривается автором как «общепринятое представление...», хранящееся в сознании членов лингвокультурного сообщества, означаемое через язык и актуализирующееся в речи» [5].

Ю. А. Сорокин, продолжая исследование прецедентного текста, рассматривает его как разновидность «интекста», специально предназначенного для «создания типологического образа и аксиологической фокусировки смысла художественного текста» [6].

Феномен прецедентности, на наш взгляд, обязательно должен рассматриваться при постоянном обращении к следующим процессам:

- Анализ механизма восприятия текста;

- Детальное рассмотрение взаимодействия прецедентного текста и авторского текста, использующего фрагмент как отсылку;

- Рассмотрение взаимодействующего с прецедентным текстом индивида как представителя этнокультурной и социальной группы.

Однако, несмотря на постоянную концентрацию именно на текст при работе с феноменом прецедентности, многие лингвисты рассматривают как прецедентное произведение не только вербальные (текстовые) образцы, но и невербальные единицы, к которым можно отнести живопись, кинематограф, музыку, архитектуру и т.д. [7]. Первым исследователем, так широко рассмотревшим прецедентность в искусстве был Ю. М. Лотман, заявлявший, что: «Культура может быть рассмотрена как текст» [8].

Ввиду наибольшего присутствия прецедентности всё же именно в литературной среде, важно понимать, что невербальные произведения, в той или иной мере, могут быть рассмотрены нами с вербальной точки зрения. Невербальные произведения и/или его культурные особенности обретают представление в виде лексических единиц. Например:

«A curious smile yours, MrMulliner. It reminds me a little of the Mona Lisa's. It has the same underlying note of the sardonic and the sinister» [9]. Данная «отсылка» проявляется в лексической сфере благодаря известности улыбки Джоконды, изображенной на всемирно известной картине «MonaLisa», написанной Леонардо да Винчи. Ввиду огромной известности данного произведения искусства, наиболее выдающаяся и запомнившаяся людям часть картины (улыбка) стала, со временем, фразеологизмом «Giocondasmile», выражающееся в словаре как «enigmaticsmile».

Помимо живописи, также, в современном обществе, достаточно популярно и обыденно стало использование как прецедентного феномена кинематограф и сериалы, в той или иной мере также проявляющихся в лексической сфере жизни. Прецедентным текстом становится наиболее запоминаемая часть произведения, и в будущих текстах могут проявляться как части текста кинофильма, так его образы или музыка, написанная специально для фильма или ставшая популярной благодаря нему.

Вообще, в принципе своём, прецедентные феномены могут образовываться на совершенно любой культурной основе либо на важных для общества событиях. Например:

- Афоризмы, регулярно эксплуатируемые как в речи, так и в художественном тексте;

- Классические или просто общеизвестные литературные произведения. К данной категории можно отнести как классику, созданную национальным для языка автором (Например, максимально прецедентным для англоязычного автора будет являться У. Шекспир, создавший образы Ромео и Джульетты, Гамлета, Отелло и т.д. и прецедентное высказывание «Tobeornottobe?»), Библию (Например фразы «Writingsonthewall», «swordofDamocles») и разнообразные детские истории и стихи;

- «Народные» высказывания, ушедшие в постоянное цитирование этнокультурной группой индивида. К подобным можно отнести рекламные слоганы, пословицы и поговорки, иностранные песни;

- Фольклорные культурные образы;

- «Народный» юмор в виде различных анекдотов, присказок и прибауток.

- Сказки. Несмотря на то, что сказки относятся к фольклору, данный литературный образец целесообразно рассмотреть отдельно. Сказка является наиболее универсальным фольклорным жанром и является наиболее ярким отражением специфики этноса создания данного произведения. Огромное количество разнообразных фрагментов сказок («PaintTheTownRed», «Scot-Tree»).

- Интернет. На данный момент данный источник прецедентных феноменов является наиболее новым и малоисследованным для лингвистов. Однако, несмотря на это, сеть Интернет затрагивается сферу восприятия огромного количества людей, усиливая глобализационное влияние на формирование восприятия индивида. Если фольклорные источники прецедентных феноменов являются специфическими для национального восприятия индивида, то Интернет создает «мемы» как универсальный прецедентный феномен, который, в зависимости от его популярности, может охватить огромное количество людей вне зависимости от национального фактора. На данный момент Интернет является наиболее продуктивным источником формирования прецедентных феноменов.

Исходя из рассмотренных нами вариантов прецедентного феномена, можно понять, что уровень восприятия ПФ напрямую зависит от того, насколько богатую сферу восприятия и кругозора индивид имеет. Мы рассматриваем «текст», при рассмотрении понятия «прецедентный текст» как весьма обширное понятие, включающее в себя огромное количество разнообразных смыслов

и подтекстов, многие из которых могут быть осознаны не в полной мере.

Понимание текста в общем и прецедентного текста в частности рассматривается нами как отношение одного отдельного индивида (как носителя системы концептов) к тексту (представления об иной концептуальной системе). Сама по себе концептуальная система подразумевает весь совокупный набор знаний, мнений и опыта индивида, полученный на различных стадиях его эмоционального и культурного развития, который позволяет ему взаимодействовать с окружающей действительностью [10].

Концептуальная система, как вспомогательное понятие нами было выбрано по той причине, что в данном определении «акцентируется отражаемый опыт индивида как на языковом, так и на доязыковом уровне, язык рассматривается при этом одновременно и как часть концептуальной системы индивида, и как средство построения и символического представления концептуальной системы», и, также, концептуальная система образуется не только в результате воздействия так называемой объективной действительности. Она есть и результат рефлексии как процесса самостоятельной работы мышления над структурированием своего содержания, причем процесса континуального.

По этой причине, концептуальная система, в своем определении, подразумевает под собой понимает всех феноменов, к которым можно отнести и языковые выражения, которые, в зависимости от уровня развития концептуальной системы индивида могут осмысляться или не осмысляться. Осмысленность подразумевает под собой внедрение определенного выражения в структуру обширной концептуальной системы индивида.

В зависимости от размеров концептуальной системы читателя относительно оной у автора текста, происходит установление и считывание указанных в художественном тексте отсылок к прецедентному тексту. В зависимости от специфических потребностей и желаний автора, отсылки на прецедентный текст, а также частотность этих отсылок, может выражать как уровень погружения читателя в концептуальную систему автора, так и более простые варианты, вроде иронии, исторического дискурса или же приятного поощрения самых внимательных.

Важным качеством использование отсылок на прецедентный материал должно быть общее понимание читателем текста и в отрыве от знания изначального прецедентного текста. Чаще всего,

отсылка должна дополнять художественный текст, делая его богаче. Основной же посыл авторской мысли может быть считан и без понимания изначального прецедентного материала. В некоторых ситуациях, отсылка может показаться читателю малоосмысленной или странной и неважной деталью.

Автор обращается к прецедентному тексту в том случае, когда ситуация, интерпретируемая или создаваемая в художественном произведении, имеет определенную (изначально осознаваемая лишь автором) связь с какой-либо ситуацией, уже имевшей отражение в культурном дискурсе. Используя эту связь, автор отражает её в своем тексте. Важно осознавать, что это самое отражение, в первую очередь, является оценкой уже известных ему культурных или социальных текстов, или ситуаций, которые он отражает в своем художественном тексте. Таким образом можно понять, что прецедентность является не особенностью именно текста как такового, а особенностью именно концептуальной системы автора.

Взаимоотношения прецедентного текста и авторского текста базируются на том, что они связаны не только синтагматическими, но и парадигматическими взаимоотношениями, находящимися в сознании у создателя текста. С использованием прецедентного текста достигается резкое расширение смысла и одновременно исключительная концентрация смысла. По этой причине, чрезвычайно важно грамотное использование автором этого самого прецедентного текста. Ключевая прецедентность упоминаемого феномена достигает своей цели в той ситуации, когда автор объективно понимает социокультурное значение используемого текста или события, и что хотя бы часть читателей сможет распознать данную отсылку. В сути же своей, использование прецедентного материала позволяет культурно обозначить систему ценностей, в первую очередь присущую автору.

В сегодняшних реалиях, ввиду повсеместной глобализации, использование прецедентности в авторском тексте становится значительно более простым инструментом. Однако, важно осознавать фактор того, что структура прецедентности как феномена, её разработка и исследование, важны для решения множества проблем в переводческой и дипломатической сферах. Исследование отсылок на прецедентные тексты дает возможность ознакомиться с глубиной определенной означенной культуры взаимодействия.

Анализ функционирования прецедентного феномена, его разновидностей и правил использования позволяет сделать следующие выводы по данной теме:

1 Прецедентность, как феномен, функционирует исключительно в той ситуации, когда читатель способен её считать и воспринять. Для этого у него должен быть определенный культурный багаж, позволяющий иметь представление о некотором тексте или событии.

2 Прецедентность не является каким-либо качеством текста. Данный феномен касается в первую очередь концептуальных систем автора и читателя. Выражается данный феномен через важность определенных социальных или культурных, вербальных или невербальных событий, или текстов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Тороп П. Х. Проблема интекста // Труды по знаковым системам XIV, Тарту, 1981
- 2 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2010
- 3 Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы : доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ. М., 1986.
- 4 Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М., 2003
- 5 Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003.
- 6 Сорокин Ю.А. Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания // Сорокин Ю. А. Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993
- 7 Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций. М., 2002.
- 8 Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста // Лотман Ю.Н. Избранные статьи. Т. 1. Таллинн, 1992
- 9 Wodehouse P.G. Mulliner Nights. Harmondsworth, 1981.
- 10 Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логикофилософский анализ языка. – М., 1983.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ПОРТРЕТ

ТЕРЕХИНА В. С.

студент, Торайғыров университеті жоғары колледжі, Павлодар қ.
ОСПАНОВА Д. Қ.

оқытушы, Торайғыров университеті жоғары колледжі, Павлодар қ.

Әрбір жыныс өкілінің қоғамдық әлеуметтік ортада қалыптасқан образы, рөлі бар. Соған орай тілдік қолданыстарында ерекшелік болатыны белгілі. Тілде тек ер адамдарға немесе тек әйел адамдарға ғана тән лексикалық бірліктер болады. Осы ерекшелікті гендерлік лингвистика зерттейді. Гендерлік лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі –көркем шығарма тіліндегі ер мен әйелдің гендерлік портреті. Портрет дегеніміз көркем шығармадағы кейіпкерді сомдаудың бір тәсілі.

«Портрет – француз сөзі, мағынасы бейнелеу дегенді білдіреді. Бұл көркем шығармада кейіпкердің бет пішіні, киім киісі, жүріс – тұрысы, жалры сырт келбеті тұрғысынан суреттелуі. Жазушы кейіпкерін сыртқы түр – тұлғасымен, қимыл – қозғалысымен таныстыра сипаттай отырып, оны нақты тірі адам бейнесінде көз алдымызға елестетеді және оның ішкі әлеміне де барлау жасауға тырысады» [1].

Портреттің түрлері де, қырлары да сан алуан. Зерттеулерде портретті ерекшелік сипатына қарай сатиралық портрет, психологиялық портрет, статикалық портрет, портрет – мінездеу, живописьтік портрет т.б. деп бөледі [2].

Әрине, қай түрі болмасын, портрет ең алдымен шынайылығымен, нақтылығымен ұтымды. Біз бұл ғылыми мақаламызда ер мен әйелге тән портрет туралы талдау жасамақшымыз.

Көркем шығармадағы гендерлік портретті М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша қарастырдық. Роман-эпопеяда Тоғжанның портреті молынан кездеседі. Жазушы Тоғжанның мүсінін өте керемет дәлдікпен, көркем шеберлікпен келістіріп жасап шығарған. Бет-пішіні, кескін-кейпі, қимыл-қозғалысы, жүріс-тұрысынан бастап үстіне киген киім-кешегіне шейін сипаттап, ұтымды тәсілдермен бейнелеген. Абайдың алғаш Тоғжанды көруі:

«Сылдырлаған шолпысы, әлдеқандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөрік, білек толған неше білезіктері – баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты. Толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың

жіп-жіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр. Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей.

Тоғжан үйдегі сөзге құлақ салып, не күліп, не қымсынса, сұлу қастары бір түйіле түсіп, бір жазылып толқып қояды» [3, 141 б.].

Бұдан кейін дастархан басында Абай Тоғжанға қырынан қарап отырады. Сол кездегі Тоғжанның бет-пішіні тағы да айқындала түседі:

«Орташа келген қырлы мұрны енді анық көрінді. Қырынан қарағанда бір түрлі сүйкімді екен. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұқа ғана бір толқындай боп, нәзік бұғағы білінеді. Жылтырап таралған шашы қап-қара қалың өріммен ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де, кіші де емес, әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұр.

Әлденеден белгісіз себептен Тоғжан пішіні қызара түсіп, қайта сұрланады» [3, 146 б.]. Мұнда Тоғжанның мойнына құлап түскенінен-ақ өрілген қара шашының қалың, ұзын екенін аңғару қиын емес. Ал бетінің бірде қызарып, бірде сұрлана түсуінен қыздың ұяндығын байқаймыз, бұның бәрі де суреткердің бойжеткенді жан-жақты кескіндей білгенін дәлелдейді.

Бұдан кейін Абай Тоғжанды тек Бөжейдің қаралы көшінде, көктемнен кейін ғана көреді.

«Судыраған қара жібек биқасаптан әдемі жеңіл шапан киген. Басында жап-жаңа қара кәмшат бөрік. Мойнында әсемдеп, кең ораған құбылма түсті торғын шәлі. Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай.

...Ақмандай, аппақ жұмыр мойнына, қолаң жібек шашына бетінің үлбіреген қызылы соншалық жарасып тұр.

Қара шапан сыртынан белін шымқай бұған сарғыш жібек белбеуге оң қолын сүйеп, мықынын таянған» [3, 187 б.].

«Сырттап бара жатқан Тоғжанның арттан көрінген мүсіні де өзгеше екен. Атқа отырысының өзінде де бір нәзік еркелік пен соншалық биязылық, мықтылық та бар сияқты. Жылтырап өрілген жуан бұрымдарының ұшында үлкен шолпы ырғала түсіп, шылдырап барады» [3, 188 б.].

Тоғжанның портретін беруде қолданылған сылдырлаған шолпы, әшекей сырға, кәмшат бөрік, білезік дегендер тек әйел адамдар портретін сомдауда қолданылады. Сонымен қатар «жіп-жіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр», «не күліп, не қымсынса,

сұлу қастары бір түйіле түсіп, бір жазылып толқып қояды», «талдырмаш, нәзік», т.б. сөздер мен сөз тіркестері де тек әйел жыныстыларға ғана қолданылады.

Қыз балаға әдетте сұлулық пен әсемдік тән. Қыздың сұлулығы: күлім көз, құралай көз, қалам қас, қиғаш қас, қаймақ ауыз, оймақ ауыз, алма бет, ақша маңдай, қолаң шаш, ақ тамақ, бұраң бел, ауызға үріп салғандай, жамалына көз алмасты, атқан тандай, хор қызындай, айдай сұлу, айдай таза, күндей нұрлыт.б. қолданыстар арқылы беріледі.

«Әйелдің сөйлеу әрекетінде жиі кездесетін ым-ишара, дене қозғалысы, т.б. тұрақты сөз тіркестеріне негіз болған, гендерлік айырмашылықтар тудырған.

Қазақ прозасында суреткерліктің ұлттық үздік үлгілері әйелдер бейнесін сипаттауға байланысты да туып отырған. Оған М. Әуезовтің әйел-аналар бейнесіндегі ұлттық мінез-құлық, талғам-түсінікті сомдау шеберліктерін, қаламгер салған дәстүрді атап өту қажет.

Қазақ прозасындағы «Әуезов әйелдеріндей» арулар образы туралы: «Асылы, арғы-бергі дәуірлерде туған халық шығармашылығының үзілмес арқауы болған, әрі мәңгі жас сұлу бейне арқылы ұлтымыздың ұлылық, адамгершілік асыл сипаттары, тұрмысқа, табиғатқа деген философиялық ой-түсініктері, дүниетанымы, даналығы, біліктілік-зиялылығы жарқырап көрінеді», – дейді С. Негимов [4, 86 б.].

Тіліміздегі гендерлік тұрақты сөз тіркестерінің басым бөлігі әйел образымен сабақтастырылған, әйелдің (қыздың) кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, мінезін (жағымды-жағымсыз) және ана болу бейнесін ерекшеленген.

Халық өміріндегі түрлі әлеуметтік жағдайларға байланысты қазақ отбасында әйелдерге қатысты бәйбіше, тоқал, жесір тәрізді өзіндік атаулар қалыптасқанын да айта кеткерек. Отбасының ынтымағын, береке-бірлігін сақтау дәстүріне айналған өнегелі салтымыздың тілдік көрінісі әйел тіліне тән гендерлік ерекшеліктерді айқындай түседі.

«Ортадағысы Абайдың үлкен енесі – Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бәйбіше. Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел – Абайдың өз енесі» [3, 235 б.].

Ерекшеленіп берілген тіркестер тек әйел адамдарға қатысты қолданылады.

Роман-эпопеядағы әйел – адал жар, отбасының берекесі. Әр үйдің ырысын молайтатын да, ер азаматтың даңқын зорайтатын да – әйел. Екіншіден, әйел – әдепті, сыйлы келін, сүйікті жеңге. Үшіншіден, әйел – ардақты ана, ұрпақ тәрбиешісі. Романдағы ер адамның гендерлік портреті:

«Еңгезердей мол денелі болса да, аса сымбатты, нұр жүзді Базаралы қазір отызға жаңа ілінген. Ақ елтірі ішігін желбегей жамылып отырып, таңдайын қақты» [3, 280 б.].

«Жүдеген жүзіне айлар мен жылдар салған жүдеу таңба да тез айыға бастады. Ақшыл сарғылт жүзіне енді қайтадан қызғылт қан жүгіргендей. Ұзын, қоңыр сақалына араласқан күміс реңді ақ талдар ғана айқын көрінеді. Бірақ нұрлы, жылтыр жүзінде әлі көрілікке жеңгізген, жасыған ажар білінбейді» [5, 52 б.].

«Қазағы – ұзын, сымбаты бойы бар... сұлу бурыл сақалды, аппақ кең маңдайлы, нұр жүзді, келбетті адам...» [5, 365 б.].

Оразбайдың бейнесін жазушы шеберлікпен суреттеп, оқырманға ерекше әсер қалдырады:

«Көтібақтан – Жиренше, Бөкеншіден – Күнту, Есболаттан – жалғыз көзді, ұзын селдір қара сақалды, жал тұмсық, жар қабақ, ер жүзді Оразбай отыр. Молдабай қоршаған – Бурақан, Әділ сияқты бірнеше семіз, қызыл сары, қой көзді Мотыштар бар» [8, 355 б.].

«Ол бүгін де киімді жұпыны киініпті. Үстіндегі ақ шапан, басындағы ақ қоян бөркі ауыспаған. Бірақ төр алдында өзі отырып, бурыл араласқан сояу талды, ұзын қара сақалын сипай отырып, әрбір сөзді батыл, катал үнмен өзі бастап сөйлейді» [5, 348].

«Бұл бағана, кеште Құнанбайдың қасында тұрған қаба сақал, қара Қамысбай еді» [3, 14 б.].

«Сақал-шашы бір рендес, қара бурыл Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды» [3, 18 б.].

«Түсі ақ сұр келген, өзі қоңыр сақалды, кесек мұрынды Бөжей – осы отырғанның бәрінен де сұлу. Бетінде әжімі де аз. Бірақ Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе – бұның бітікшелеу, кішкене келген көздері» [3, 18 б.].

«Қызыл жүзді, жирен сақалды Байсалдың денесі ірі, қапсағай. Көкшіл түсті үлкен көздері – әрі салқын, әрі сыр берместей сабырлы» [3, 18 б.].

«Қодар батыр денелі, алпысқа жана кірген, бурыл қарт еді» [3, 29 б.].

«Аздан соң есік ашылып, еңгезердей қызыл сары Майыр кірді. ...Үлкен көк көздері қылылау келген. Бет-аузын қалың бұйра сары сақал басқан. Шүйдесі қып-қызыл екі қатпар боп тұратын» [3, 103 б.].

Осы келтірілген мысалдардың ішінде ерекшеленіп берілген лексикалық бірліктер тек ер адамдарға ғана байланысты қолданылады. Қыз балаға байланысты еңгезердей, қаба сақалды, шымыр денелі, жирен сақалды, қапсағай, қаба сақалды деген сөздер мен сөз тіркестері қолданылмайды.

Роман-эпопеяда ерге қатысты соқтауылдай, соқтандай, соқталдай, сайдауыттай, арыстай, ал-памсадай, еңгезердей, қарқарадай сияқты үлкендік, ірілік ұғымын білдіретін гендерлік теңеулер арқылы жасалған образдарды мол кездестіреміз.

Ер адамның, жігіттің гендерлік тұлғасы батылдық қасиетпен, ерлік қимыл-әрекетпен көріктеліп, табиғат құбылыстарының ішкі динамикасымен астасып жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Майтанов Б. М. Әуезов – суреткер. – Алматы: Сорос Қазақстан қоры, 1996. – 124 б.

2 Абай өлеңдеріндегі психологизмнің М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында дамуы // Әуезов дәрістері: Әуезовтің рухани және ғылыми мұрасы әлемдік мәдениет кеңістігінде: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – М.Әуезов атындағы Семей университеті, 2004. –Б.108-110

3 Әуезов М. Абай жолы. 1-кітап. – Алматы: Жазушы, 2004. – 368 б.

4 Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 256 б.

5. Әуезов М. Абай жолы. 3-кітап. – Алматы: Жазушы, 2004. – 384 б.

ДӘСТҮРЛІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР – РУХАНИ БАЙЛАНЫС (МӘШҺҮР ЖҮСІП, СҰЛТАНМАХМҰТ)

ТРУШЕВА Ш. Ж.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТРУШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТРУШЕВ Ә. А.

доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Мәшһүр Жүсіп шығармаларының шешендік толғаулар және заманауи үрдіс» – деген тақырыпқа қатысты дерек көздер көп. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шешендік сөздер әлі зерттелмеген. Қазақ әдебиетінде шешендік сөздер біршама зерттелді. Бұл – зерттеулер міндетті түрде біздің зерттеуге негіз болады. Және тақырыпқа қатысты шешендік толғаулардың бүгінгі заман әдебиетіне оның ішінде жекелей авторлардың шығармаларының көркемдік ерекшелігіне тигізіп отырған ықпалын, әсерін де қарастыруды анағұрлым тиімді болады. Атап айтқанда, Мәшһүр Жүсіптің өзі де тілге шешен болған (дәстүрлі шешен сөздер мен діни уағыз да бар). Шығармаларында басқа елдің өкілдері қатысқан дау-шаралар, сөз алмасулар (мысалы, қалмақ, қырғыз, ноғай, сарт, орыс, естек т.б.) кездеседі. Қазіргі кездегі дәстүрлі шешендік сөздердің жаппай халық арасында айтылмауы жазба әдебиеттің өркен жаюуымен байланысты болса керек. Дегенмен, шешендік сөздердің қазіргі заманауи түрлері ауызша (радио, телевидение, конференция т.б.), ал ақын, жазушылардың шығармаларында орын алғаны өз алдына бөлек әңгіме. Сондықтан да шешендік сөздердің түрлері: ескі формасы мен дамыған жаңа формасы да әдеби шығармаларда кездеседі. Әсіресе, Мәшһүр Жүсіп шығармаларында (ауыз әдебиеті үлгілерінде, шежірелерінде, айтыстарында, жұмбақтарында, мақал – мәтелдерінде, қара сөздерінде), тіптен, көсем сөзінде (А.Б.) ұшырасады мұны айтып отырғанымыз ғұламаның шығармаларының қаншалықты ауқымды екенін көрсетейік дегендік еді. Мәшһүр Жүсіп жазып алған шешендік сөздерде қазақтың жинақ болып шыққан шешендік сөздердегі кейбір толық нұсқалары сақталған. Жалпы, айта кеткен жөн ауызша жеткен дүниелер болған соң ба, көптеген шешендік сөздердегі кісі аттары, жер-су аттары т.б. ауысып келіп отырады. Тағы да айтатын жағдай, Мәшһүр Жүсіп шығармаларында ақын-жыршылардың толғаулары мен шешендік толғаулардың кейбір

өлеңмен келетін құрылысында толғау ұқсастықтары кездеседі. Мысалы, «естірту», «көңіл айту» (тұспал түрі) шешендік толғаулар көбіне өлең (жоқтау қара өлең) түрінде де кездеседі. Ерекше айтатын нәрсе, «шешендік мектебі» болған, билікке бейімі бар жас балаларды шешендік өнерге, дауды шешуге баулыған. Шешендік сөздерде балалар, жігіттер, әйелдер бейнесі де мейлінше бейнеленген. Тіпті, мал, егін шаруашылығына, аң – құсқа, тұтынған бұйымға (мысалы, шақшаға, шідерге, сәукелеге, ертоқым, қамшы т.б. қатысты) шешендік мәтіндер баршылық және мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, ділмәр сөз-афоризм (А.Б.) туындаған. Шешендік сөздер тек қана бишешендер сөзінде көрініс таппаған ақын-жырау толғауларында сол сияқты қара сөз үлгісінде де сақталып жеткендігі байқалады. Шешендік қара сөздер, өлең-жырлар ақындық-жыраулық өнер негізінде туындаған сияқты, оған себеп би-шешендер көбіне өз ойларын, дауды шешкендегі кесімдерін тақпақтап, қара сөздің өзі өлең сөз сияқты көрініс беретіні байқалады. Жылдар өте шешендік сөздер ертегі-аңыздар мен халық поэзиясынан бөліне бастаған, және әдеби тіліміздің қалыптасуына қызмет еткен. Әрине, ақын-жырау поэзия өкілдерінің толғаулары (толғау – А.Б.) туралы әңгіме тіптен бөлек. Шешендік сөздердің үлгісін бұрынғыдағыдай ақын-жыраулардың, би-шешендердің толғауларынан оқып, жаттап, біліп, танып – рухани байлық, асыл қазына көзі ретінде қараймыз. Көптеген мағұлыматтар аламыз, сөйлеу мәдениетін үйренеміз т.б. әрине, қажетті тәрбие алатынымыз рас, бұл үрдіс қазіргі уақытта проза, поэзия, драматургия, киноөнерінде т.б. жанрларында да рухани жалғасын табуда. Демек, заманауи шешендік сөздер үлгісі қалыптасуда. Шешендік сөздің бір түрі «Көсем сөз» (А.Б.) Мәшһүр Жүсіптің жазбаша дүниелерінде де молынан ұшырасады. Сол сияқты өтірік өлең, бас қатырғыш (А.Б.) «жағылтпаш» бала тәрбиесіне (тілін сындыруға) арналған шешендік сөз жаттықтыру түрі де кездесуі бек мүмкін. Б. Адамабаев шешендік сөздерді мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға топтап зерттейді. Шешендік толғау: шешендік нақыл, шешендік мақал, шешендік мысал, шешендік жұмбақ және шешендік жауап болып беске бөледі. А. Байтұрсынов тағы басқа ғылыми еңбектерді қарастырғанда біздің көзіміз жеткені шешендік сөздерді мазмұнына қарай Адамабаев жіктеуімен ғана шектемей одан әрі дамытыны көрінді. Айталық, Мәшһүр Жүсіп шығармаларында шешендік үлгілердің мынандай: шашендік нақыл (ділмәр – А.Б.), шешендік мақал, шешендік мәтел (салт сөзі – А.Б.), шешендік

жұмбақ (қара сөз және өлең түрінде), жаңылтпаш (баланың да, үлкеннің де тілін жаттықтырған), төл шешендік сөз (автордың өзіне тән), шешендік сөздің авторлық өңдеуге түсуі, тұспал сөз, жұмбақ сөз, ым-ишаралы дене қимыл сөзі, зат арқылы сөйленетін шешендік сөз (қамшы, найза, нокта т.б.), затқа (бөкі, ертоқым т.б.) қарата айтып, өз ойын басқаға жеткізу сөзі, сот билік сөзі, қара сөздің өзін тақпақтап (тақпақ – А.Б.) айту сөзі, тақпақ сөз, уағыз сөз, саясат сөздері, бата сөз т.б. Жалпы, Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ауыз әдебиеті үлгілерінде, қара сөздер, шежіре, көсем сөздер т.б. мәтіндерінде нақыл сөз, мақал мен мәтелдер, жұмбақтар жиі ұшырасып отырады [1].

С. Торайғыров арғы ата-бабасынан бері билік айтқан. Мәшһүр Жүсіп шығармалар жинағында Едіге оның балалары Шоң, Торайғыр т.б. кесіп айтқан би болғаны және шешендік сөздері жазылған [1]. Сұлтанмахмұт «Айтыс» поэмасында: Сағынам билерімді кең ақылды, Арамға жегізбейтін ақ-мақұлды. Құдай өзін туғызған іштен би ғып, Білмейтін төре айтқанда жат, жақынды. Кебеже қарын, кең құрсақ кемеңгерім Сатулы емес ақылы жұртқа тегін. Талапкер мен жауапкер өзі іздеген, Алдына кеп бітуге сондай ерін. Болыпты екі жағы бірдей ырза, Ақылмен ашқаннан соң күмән жерін. Қағазсыз, полициясыз қимыл қылған, Сонда да істің бәрі бітіп тынған. Ердің құны екі ауыз сөзбен бітіп, Кім оның жарлығынан мойын бұрған. Тапқыштық, шешендікпен кім алма атак, Халық соны кетіпті би деп атап. Шарменен, не үлкеннен бұйрық алып, Би болатын жоқ онда біздің шатақ – деген. Сол сияқты, бірнеше мақалдардың үлгісін де көрсетеді [2].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармалар жинағында «Ескі сөз» – деген шешендік сөз жарияланған. Бұл – шешендік сөз Мәшһүр Жүсіп шығармалар жинағында «Шорманға бір бәйбішенің сын айтуы» - деген жарияланған. Бірінші – Мәшһүр Жүсіптің шешендік сөз нұсқасын келтіреміз. «Шорманға бір бәйбішенің сын айтуы» Есіл бойында Қарақозған: Қарабай, Шорман, – он шақты кісі өрдегі Қуандыққа жолаушы болып барыпты. Жаздың күні ыстық шілде, әуе жерге түскен ыстық күн екен. Бір ақбоз үйдің сыртына тұра қалып сөйлес қылыпты. Кісі шықпапты. Сонан соң өздері кіріп барса, үйдің ішінде екі кісінің құшағы жеткісіз бір бәйбіше қатын отыр дейді. Екі жылқының терісінен қылған бір саба қымызға лық толып тұр дейді. Онан басқа қыбырлаған жан жоқ. Бәйбіше бұлардың шынырқап, сусап келгенін көріп, орнынан әрең зорға қозғалып барып, сабаны пісуге мұршасы келе алмай, аяғымен

толқып қозғады дейді. – Балалар, біреуің келіп, шараны аузына тоса беріңдер! – деп. Сонда бұлар мырс етіп күліп жеберді дейді. Бәйбіше бір көлді бір көлге қотарғандай, сабаның аузын қисайтып құлатып, шараны лүпілдетіп аузынан асыра құйып: – Ал, балалар, іштеріңе сыйғанша орталарыңа алып, іше бер, – деп, шаршап – уф) – деп, отыра кетті дейді. Бұлар қымызды ішіп, кенеліп, маңдайлары шыпшып терлесіп, мәз-мейрам болып, өздеріне-өзі келген соң, бәйбіше баяулап қоңырлап, ақырын ғана сұрады дейді: – «Жылағанды сұрама, күлгенді сұра» – деп еді. Балалар, мана мен қымыз құйып жатқанда, не себепті күлдіңдер? – дейді. Онда олар айтты: – Сіздің сабаны аяғыңызбен толқығаныңызға күлдік, – дейді. – Оның несіне күлдіңдер? – дейді. – Біздің жақта қарияларымыз ұрсып тастаушы еді: «Ақты аяғыңмен теппе, ырымға жаман болады», – деп. «Бұл жақта ондайды ырым қылмайды екен-ау!» – деп, бұрын өзіміздің жақта көрмеген нәрсеміз болған соң, бізге ресі көрініп, соған күлдік, – дейді. Онда бәйбіше айтты: – Балалар, бұрынғының мақалын естіген жоқ екенсіңдер: «Барында батып іш, жоғында сатып іш. Құдай беріп қойған күнінде шалқаңнан жатып іш». Дүние, шіркін, кетер болса, өпкеніңмен келмейді. Бір беттеп келер болса, тепкеніңмен кетпейді. «Кедейлер ырым етер, ырымы қырын кетер», – деген. Ырымшыл болсаңдар, елдерің кедей ел екен ғой! – депті. Бұлар дәнеме айта алмай, ұялып қалыпты [3, 184 б.].

С. Торайғыров «Ескі сөз» Орта жүздегі Өз Тәйтеке бидің үрім-бұтағы, аулының игі жақсыларымен оннан аса кісі өрдегі Қуандыққа жолаушылып барыпты. Ыстық шілде күнінде шаңқай түсте бір ақ үйдің сыртына тұра қалып, сөйлес қылса, адам шықпаған соң өздері кіріп келіп отырысыпты. Сөйтсе оларға оларға сөйлесу үшін шығарлық жан жоқ екен. Екі кісінің құшағы жеткісіз бір бәйбіше қатын отыр екен. Екі жылқының терісінен қылған бір қара саба қымызға лық толулы тұр екен. Бәйбіше жөн сұраған жоқ. Бұлардың шаңырқап келгенін көріп, орнынан әрең тұрып, зорға қозғалып барып, сабаны пісуге мұршасы келе алмағандықтан аяғымен толқып, «балалар, біреуің келіп шараны аузына тоса беріңдер», – депті. Сонда бұлар мырс-мырс етіп күліп жіберіпті, – дейді. Бәйбіше бір көлді бір көлге қотарғандай сабының аузын қисайтып құлатып шараны шарасынан асыра құйып: «ал, балалар, іштеріңе сыюы білсін, орталарыңа алып іше бер» деп шаршап, «уһ» деп отыра кетті, – дейді. Бұлар қымыз ішіп кенеліп, маңдайлары терлесіп, өздеріне өздері келіп болған соң, бәйбіше баяулап, қоңырлап сөйледі дейді: – «Жылағанды сұрама, күлгенді сұра», – деп еді,

балалар! Мына мен қымыз құйып жатқанда күлдіңдер-ау, сонда неменеңе күлдіңдер? – дейді. Онда олар айтады: – Сіздің сабаны аяғыңызбен толқығаныңызға күлдік. – Онда несіне күлдіңдер? – Біздің жақтың қариялары асты аяғымен тепкен ырымға жаман деп ұрсып тастаушы еді. Мына кісі ырым-жырымды білмейді екен-ау деп, өзіміздің жақта көрмеген нәрсеміз болған соң, бізге ерсі көрініп, соған күлдік, – дейді. – Балалар, бұрынғының мақалын естіген жоқ екенсіңдер, «барында батып іш, жоғында сатып іш, тәңір беріп тұрғанда, шалқаңнан сұлап жатып іш». «Дүние деген шіркін кетер болса, өпкеніңмен келмейді, бері беттеп келер болса, тепкеніңмен кетпейді». «Кедейлер ырым етер, ырымы қырын кетер» деген екен, ырымшыл болсаңдар елдерің кедей екен ғой, кедей ледің кісісі кекірт келеді деген бекер емес қой» дегенде бұлар дәнеме айта алмай ұялып қалыпты [4, 162–163 б.]; [7, 220–221 б.].

Екі мәтіннің ауызша жеткенін ескере отырып, ауызекі сөздің мынандай таңбаларын көреміз. Бұдан былай Мәшһүр Жүсіп М-Ж – деген, Сұлтанмахмұт Торайғыров С. Т. – деп жазатын боламыз. М-Ж. Есіл бойында, Қарақозған: Қарабай, Шорман,-он шақты кісі өрдегі Қуандыққа жолаушы болып барыпты. Жаздың күні ыстық шілде, әуе жерге түскен ыстық күн екен. Сонан соң өздері кіріп барса, үйдің ішінде екі кісінің құшағы жеткісіз бір бәйбіше қатын отыр дейді. Бәйбіше бұлардың шыңырқап, сусап келгенін көріп, орнынан әрең зорға қозғалып барып, сабаны пісуге мұршасы келе алмай, аяғымен толқып қозғады дейді. Бәйбіше бір көлді бір көлге қотарғандай, сабаның аузын қисайтып құлатып, шараны лүпілдетіп аузынан асыра құйып: – Ал, балалар, іштеріңе сыйғанша орталарыңа алып, іше бер, – деп, шаршап – уф) – деп, отыра кетті дейді. Мақалдар: «Барында батып іш, жоғында сатып іш. Құдай беріп қойған күнінде шалқаңнан жатып іш». Дүние, шіркін, кетер болса, өпкеніңмен келмейді. Бір беттеп келер болса, тепкеніңмен кетпейді. «Кедейлер ырым етер, ырымы қырын кетер», – деген. С. Т. Орта жүздегі Өз Тәйтеке бидің үрім-бұтағы, аулының игі жақсыларымен оннан аса кісі өрдегі Қуандыққа жолаушылып барыпты. Ыстық шілде күнінде шаңқай түсте бір ақ үйдің сыртына тұра қалып, сөйлес қылса, адам шықпаған соң өздері кіріп келіп отырысыпты. Сөйтсе оларға оларға сөйлесу үшін шығарлық жан жоқ екен. Екі кісінің құшағы жеткісіз бір бәйбіше қатын отыр екен. Екі жылқының терісінен қылған бір қара саба қымызға лық толулы тұр екен. Бұлардың шаңырқап келгенін көріп, орнынан әрең тұрып, зорға қозғалып барып, сабаны пісуге мұршасы келе алмағандықтан

аяғымен толқып, «балалар, біреуің келіп шараны аузына тоса беріңдер», – депті. Бәйбіше бір көлді бір көлге қотарғандай сабының аузын қисайтып құлатып шараны шарасынан асыра құйып: «ал, балалар, іштеріңе сыюы білсін, орталарына алып іше бер» деп шаршап, «уһ» деп отыра кетті, – дейді. Мақалдар: «барында батып іш, жоғында сатып іш, тәңір беріп тұрғанда, шалқаннан сұлап жатып іш». «Дүние деген шіркін кетер болса, өпкеніңмен келмейді, бері беттеп келер болса, тепкеніңмен кетпейді». «Кедейлер ырым етер, ырымы қырын кетер» деген екен, ырымшыл болсаңдар елдерің кедей екен ғой, кедей ледің кісісі кекірт келеді деген бекер емес қой» дегенде бұлар дәнеме айта алмай ұялып қалыпты. Кейстік сұрақтар мен мүмкіндіктер: Қазақ ауыз әдебиетінің ауызша дамыған саласы – шешендік сөздер Шешендік сөздердің жиналуы мен зерттелуі, мақсаттары мен міндеттері (Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Мәшһүр Жүсіп, Байтұрсынов, Сейфуллин, Мәмбетова, Ғабдуллин, Қоңыратбаев, Адамбаев, Негімов, Қосымова, Н. Жүсіпов т.б.) Риторика мен шешендік сөздердің айырмасы Шешендік толғау мен ақын-жырау толғаулары Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы би-шешендердің сөздері Мәшһүр Жүсіптің шешендік толғаулары А) Шешендік толғаулар (оның ішінде: сөз өнері, қара сөздері, уағыз сөздері, мақалмәтелдер т.б.) Б) Көсем сөз (эпистолярлы (хаттары мен мақалалары т.б.) Халықаралық шешендік сөздер (Қырғыз шешені мен Бөлітірік т.б.) Шешендік сөздердің көп нұсқалығы және ауытқулар Шешендік сөздердің қосымша түрлері: ым тілі, қосымша зат арқылы сөйлеу, затқа сөйлеу, жұмбақ сөздер.

Бала тілін дамыту – «шешендік мектебі»: жұмбақ, өтірік өлең, жаңылтпаш т.б. Шешендік сөздердің қазақ әдебиеті мен әдеби тіліне тигізген ықпалы мен әсері Шешендік сөздердің көркемдік ерекшеліктері (троп, фигура т.б.) Шешендік сөздердің заманауи үрдісін екі бөліп қарастырамыз – ауызша хабарлар: парламент, сенаттағы дикурстар (Н. Назарбаев, Сұлтан Сартаев, З. Зиманов, Ә. Кекілбаев, Ш. Мұртаза т.б.), радио, телевизор, конференция, симпозиум, айтыстар т.б. Жазба үлгісі: ұялытелефон, компьютерлік шешендік сөздер, газет, журнал, ақын-жазушылар шығармалары, қағазға түскен айтыстар нұсқасы т.б.)

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр-Жүсіп. Қазақ тарихы. Шығармалары 8 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2006. 452 б. Мәшһүр-Жүсіп. Қазақ тарихы. Шығармалары 9 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2006. - 366 б.

Мәшһүр-Жүсіп. Қазақ шежіресі. Шығармалары 10 том. – Павлодар : ТОО НПФ «ЭКО» 2007. – 445 б. Мәшһүр-Жүсіп. Шығармалары 11 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 418 б. Мәшһүр-Жүсіп. Шығармалары 12 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2008. 363 б. Мәшһүр-Жүсіп. Шығармалары 13 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2008. -385 б.

2 Сұлтанмахмұт Торайғыров. (Қала ақыны мен дала ақынның айтысқаны) // «Ана тілі» газеті. – №7. – 1987.

3 Мәшһүр-Жүсіп (Қазақ фольклоры үлгісі) Шығармалары 6 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 184 б.

4 Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы. М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы : «Ғылым» 1993. – 162–163 б.

5 Мәшһүр-Жүсіп Қазақ ауыз әдебиеті үлгілері. Шығармалары 7 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 207–213 б.

6 Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. – Алматы : «Жазушы» 1987. – 158 б.

7 Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. – Алматы : «Жазушы» 1987. – 220-221 б.

8 Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушысы. – Алматы : Қазақ мемлекеттік баспасы, 1958. 307 б.

9 Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы : «Мектеп» баспасы, 1976. – 265 б.

10 А. Еспенбетов. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы : «Ғылым» 1992. 199 б.

КОНЦЕПТ «ВОДА» В ФОЛЬКЛОРНОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛАХ СБОРНИКА ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ)

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

ОСТАПЕНКО Н. С.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Традиционно под языковой картиной мира понимают совокупность знаний о мире, запечатленных в языке (лексике, фразеологии, грамматике). Так, например, исследователь М. В. Пименова определяет языковую картину мира как

«сложившуюся давно и сохранившуюся до настоящего момента национальную картину мира, отражающую мировоззрение и мировосприятие народа, зафиксированную в языковых формах и ограниченную рамками консервативной национальной культуры этого народа» [1, с. 15].

Языковая картина имеет национально-специфичный характер и влияет на осмысление действительности носителями языка, который, в свою очередь, отражает определенный способ мировосприятия. Языковая картина мира объективируется в текстах, в том числе в фольклоре, который, по выражению Б. Н. Путилова, является «вербальной памятью традиции» [2, с. 56].

Фольклорная картина мира – «особая (фольклорная) реальность, выраженная с помощью языка традиционного народного творчества». О.А. Петренко под фольклорной картиной мира понимает совокупность коллективных знаний, идей и представлений о человеке, его взаимоотношениях с миром и о самом этом мире, получившую реализацию и закрепление в фольклорных текстах (разных видов и жанров) [3, с. 5].

Таким образом, фольклорная картина мира – это фрагмент языковой картины мира. Между собой они соотносятся как общее и частное.

Основной единицей языковой картины мира является концепт. Термин «концепт» заимствован гуманитарными науками из математической логики, которая понимает его как целостную совокупность свойств объекта. В лингвистическую науку концепт был введен в 1928 году С. А. Аскольдовым. В статье «Концепт и слово» он определил данное понятие как «образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [4, с. 269].

Для исследования концептов используются различные методы: компонентный анализ семантики ключевого слова – имени концепта, анализ синонимов и дериватов ключевого слова, анализ сочетаемости ключевого слова (как свободных, так и устойчивых словосочетаний), анализ паремий и афоризмов, объективирующих данный концепт, психолингвистический эксперимент (выявление ассоциативного поля концепта) и др.

Анализ фольклорной картины мира был проведен на основе записей фольклорного материала Павлодарского Прииртышья методом сплошной выборки, которая позволила выявить лексемы, репрезентирующие концепт «вода», и их количество. Нами были

изучены тексты различных фольклорных жанров: *календарные песни, рассказы о святочных гаданиях, заговоры, свадебная обрядность и поэзия, сказки, былички, легенды, предания, хороводные, игровые, плясовые, походные, лирические, протяжные песни, баллады, частушки, пословицы, поговорки, загадки, приметы, поверья, запреты и предписания.*

Таблица 1

Тематические группы	Лексемы, репрезентирующие концепт «вода»
Водоемы и их части	<i>море (38), река (11), озеро(10), океан (7), море-океан (6), болото(5), ручей (1)</i>
Формы существования воды.	<i>дождь (27), снег (26), слеза (14), туча (8), роса (5), источник (2), капля (1), иней (1), льдинка (1)</i>
Действия, связанные с водой	<i>пить (43), мыть (25), выливать (5), наговаривать (на воду) (4), обливать (4), шуметь (4), бежать (3), утопить (3), собрать (слезы) (2), выливать (болезнь) (1), очищать (1), помутиться (1), расплескать (1), отдыхать (вода) (1), лечить (1), течь (1)</i>
Свойства воды	<i>святая (20), нечистую силу отгоняет (5), целебная (4), церковная (2), буйная (2), снеговая (2), талая (2), дальняя (1), береговая (1), банная (1), иорданная (1), быстрая (1)</i>
Предметы и явления, связанные с водой	<i>мороз (22), пароход (14), крещение (13), рыба (8), колодец (8), утка (7), русалка (6), водяной (4), рыбац (4), Илья (4), кутья (2), еда (1), молоко (1), бочка (1)</i>

Анализ текстов позволил выстроить следующую полевую структуру концепта «вода».

Ядро: *пить (43), море (38).*

Ближняя периферия: *дождь (27), снег (26), мыть (25), мороз (22), святая (20), слеза (14), пароход (14), крещение (13), русалка (12), река (11), озеро (10).*

Дальняя периферия: *туча (8), рыба (8), колодец (8), утка (7), океан (7), море-океан (6), болото(5), роса (5), нечистую силу отгоняет (5), выливать(5), наговаривать (на воду) (4), обливать (4), шуметь (4), целебная (4), водяной (4), рыбац (4), Илья (4), бежать (3), утопить (3), собрать (слезы) (2),церковная (2), буйная (2), снеговая (2), талая (2), кутья (2).*

Крайняя периферия: *ручей (1),дорога (1), капля (1), иней (1), льдинка (1),выливать (болезнь) (1), очищать (1), помутиться (1),*

расплескать (1), отдыхать (вода) (1), лечить (1), течь (1), дальняя (1), береговая (1), банная (1), иорданная (1), быстрая (1), еда (1), молоко (1), бочка (1).

Вода в народных представлениях – одна из основных стихий мироздания (наряду с землей, воздухом и огнем): опора, на которой держится земля; источник жизни и средство магического очищения. Это древний универсальный символ чистоты, плодородия и источник самой жизни [5].

По представлениям древних славян землю окружает океан-море, который являлся границей между миром живых и миром мертвых [6, с.80]. Это объясняет частую репрезентацию концепта «вода» посредством лексемы море, которая чаще всего встречается в заговорах и сказках: *«На море на океане стоит дуб кверху корнями. Корни вы корни, успокойте мою кровушку...»* (Записано в 1993 г. в г. Павлодаре от Куклиной Тамары Петровны, 1932 г.р.).

«Поправились вороне эти слова; она каркнула во весь рот и упустила рака в море» (Записано 6 июля 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района Павлодарской области от Толмачева Николая Алексеевича, 1943 г.р.).

Концепт «вода» часто репрезентируется посредством лексемы пить. Это объясняется природными свойствами воды как жидкости: прозрачность, свежесть, способность очищать и т.д. Нужно отметить, что с этой репрезентацией связаны и другие, такие как *наговаривать (на воду), святая, лечит, очищает, целебная, нечистую силу отгоняет.*

Вода – это то, что дает жизнь всему живому. При помощи животворящей небесной воды зеленеют травы и леса весной, именно благодаря ей урожай не засыхает в поле, а цветет, плодоносит и колосится.

Вода в славянской традиции повсеместно почиталась как целебная и жизнетворная стихия. Дождевая вода, роса, талая вода из мартовского снега, родниковая вода считалась живой водой. Позже, с распространением христианства, убеждение в святости и чудодейственной силе этой субстанции возросло еще больше.

«Когда заболит скотина, этой солью воду разводили и пить давали. Это делали в четверг перед Пасхой» (Записано в 2003 г. в с. Урлютюб Железинского р-на Павлодарской области от Бибикиной Г.К., 1929 г.р.)

«В каждом доме есть святая вода, которую набирают на Крещение. Каждый человек должен выпить во время еды немного

этой воды» (Записано в 2003 г. в с. Урлютюб Железинского р-на от Костолецкого Н.С., 1940 г.р.)

«Считается, что это святая вода. Ею обрызгивали хоздвор, дом, давали пить больным» (Записано в 2008 г. в с. Сосновка Щербактинского р-на от Суворовой М.И., 1952 г.р.)

«Надо читать на воду, давать пить и обмывать голову больного, при этом приговаривать...» (Записано в 1996 г. в с. Романовка Павлодарского р-на от Артамоновой Нины Романовны, 1941 г.р.)

В фольклорной картине мира находят отражение анимистические и антропоморфные представления древних людей о воде. Она наделяется свойствами, присущими человеку.

«Говорят люди, что ночью нельзя за водой ходить, потому что вода отдыхает» (Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского р-на от Носовой Тамары Семеновны, 1944 г.р.)

«Нечистую силу ведь отгоняет эта вода» (Записано в 2003 г. в с. Прииртышск Железинского р-на от Королевой Р.Я., 1933 г.р.)

«Очисти, мать-вода, порожденного, // Крещенного раба Божьего...» (Записано в 1996 г. в с. Черное Лебяжинского района Павлодарской области от Саватеевой Лидии Александровны, 1926 г.р.)

«Будь счастлива, як вода!» (Записано 8 июля 1988 г. в селе Восточное Павлодарской области от Сороки Прасковьи Васильевны, 1917 г.р.)

Воду часто воспринимали как опасное, «чужое» пространство, принадлежащее потусторонним силам. Считалось, что водное пространство – граница между «этим» и «тем» светом, путь в загробное царство, место обитания душ умерших и нечистой силы.

Наряду с тем, что вода – это источник жизни и целитель, она же может нанести вред и принести беду. Болото – место обитания темных сил, водяной и русалка – мифологические персонажи, по поверьям наносят человеку вред, могут утопить (лишить жизни) [6, с. 81].

«Иль ты нитку сейчас порвешь, зубную боль у раба Божьего (имя) уймешь, или я тебя, проклятый, схвачу да в болото стопчу» (Записано в 2003 г. в с. Красноармейка Павлодарского р-на от Межуновой Валентины Никифоровны, 1930 г.р.)

«...вторую утоплю в болото трясуе...» (информант тот же)

«В эту ночь, рассказывает его жена, пришел домой он весь мокрый и сказал, что его водяной топил» (Записано от Сандр Татьяны Дмитриевны, 1954 г.р.)

В полевой структуре концепта «вода» можно выделить специфичные репрезентации. Пароход, рыба (рыбак, рыбачить) – частотность употребления связана с рекой Иртыш.

«Да и говорят, что колдуны здесь часто пароходы останавливают» (Записано в 2003 г. в с. Урлютюб Железинского р-на от Лейман Натальи Александровны, 1959 г.р.).

«Когда шел пароход с красными туду по Иртышу, они обстреляли этот пароход» (Записано в 2007 г. в г. Павлодаре от Богдашиной Софьи Павловны, 1931 г.р.)

*Хорошо бы порыбачить
В камыше на Иртыше,
Полобить такую девчоночку,
Котора по душе.*

(Записано в 1993 г. в с. Лебяжье Лебяжинского р-на от Абихановой Казизы Кажатгаровны, 1922 г. р.)

Большее количество слов-репрезентантов относятся к тематической группе «Предметы и явления, связанные с водой». С одной стороны, это можно объяснить высокой предметностью воды в жизни человека, которая отражена во всех сферах современного быта. С другой стороны, можно отследить связь с местоположением Павлодарской области на берегу реки Иртыш.

Таким образом, ядерные признаки концепта «вода» позволяют сделать следующие выводы:

- в фольклорной картине мира Павлодарского Прииртышья сохранилась и продолжает транслироваться архаическая модель мира, отражающая мифологические представления славян;
- вода – источник всего живого на земле;
- вода обладает живительными и целебными свойствами: исцеляет, очищает, защищает, дает силы, наделяется человеческими качествами и в то же время осмысливается как «чужое» пространство, которое может навредить человеку;
- с распространением христианства мифологические представления о свойствах воды сохраняются и дополняются;
- вода может восприниматься как враждебная стихия, которая может навредить человеку и лишить его жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пименова М. В. Методология концептуальных исследований / М.В. Пименова. // Антология концептов. – Волгоград: Парадигма, 2005. – Т. 1. – С. 15 – 20
- 2 Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. СПб.: Наука, 1994. – 239 с.
- 3 Петренко О.А. Этнический менталитет и язык фольклора. Курск: Изд-во Курского пед. ун-та, 1996. – 118 с.
- 4 Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. – М.: Academia, 1997. – 267 с.
- 5 Тресиддер Джек. Словарь символов. – М.: Гранд : ФАИР-Пресс, 1999. – 104 с.
- 6 Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 512 с.

АВТОРСКОЕ ВИДЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В РОМАНЕ С. МУКАНОВА «ПРОМЕЛЬКНУВШИЙ МЕТЕОР»

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., доцент, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар
ШВЕЦ А. Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Для каждого исторического этапа характерна своя концепция личности или человека, которая влияет на содержательные стороны создаваемого художником образа. Отсюда писатель, исходя из своего художественного замысла и идеи, выявляет определенные черты характера человека и акцентирует на них свое внимание. Главным объектом любого художественного произведения является изображение личности, а соотношение прототипа и образа, созданного автором – главная проблема исторического романа.

В данной статье определяющим понятием является «историческая личность», поэтому целесообразно рассмотреть его в художественном и историческом аспектах.

На данный момент в естественных, социальных и гуманитарных науках существует множество трактовок понятия «личность». Личность является продуктом общественно-исторического развития, содной стороны, и деятелем общественного развития – с другой.

Литература есть способ познания писателем мира и самого себя. Будучи принципиально антропоцентричным, творческое сознание тяготеет к изображению характера человека. Его образ в литературе порождается на основе общей концепции личности и мира, а также на него влияет культурно-историческая эпоха. Автор создает героя, ориентируясь на собственные взгляды, принципы и пристрастия, перерабатывая жизненный опыт и материал в художественный. Другими словами, персонаж, даже если у него существовал прототип, будет создаваться по определенной модели и не будет ему эквивалентен.

Всякий художественный образ является результатом художественного обобщения. Когда автор воссоздает портрет исторической личности, он безусловно берет во внимание факты минувшей эпохи, выражая характерные особенности исторической действительности. Стоит обратить внимание на отношение и взгляд автора на современные реалии, потому что это вносит коррективы в дальнейшее развитие и развертывание художественного образа. Когда автор создает художественную концепцию исторической личности, он одновременно отражает и концепцию истории.

По справедливому утверждению С. Бочарова, «художественный характер несет в себе интегрированное понятие личности с реальными и вымышленными оттенками человеческой природы и жизнедеятельности, он всегда богаче и содержательнее, чем любой яркий прототип или индивид» [1, с. 316]. Именно в этом заключается сложность в работе автора произведения при создании художественного образа.

Для писателя образ выдающейся исторической личности притягателен сам по себе, так как эта личность исключительна, вызывает интерес своей неординарностью и ярким характером. Создать образ такой личности – задача непростая. Необходимо показать цельный, убедительный и правдоподобный характер, воспроизвести большое количество исторических деталей.

Помимо исторических персонажей в романах присутствуют и персонажи вымышленные. Разграничить их под силу не каждому читателю, так как и исторические, и вымышленные герои являются частью изображаемых автором исторических событий. Главное отличие вымышленных персонажей от исторических состоит в том, что при создании характера первых автор вынужден прибегать к фантазии, наделяя их определенным темпераментом и чертами характера, в то время как при создании образа исторической

личности есть биографические данные, которые упрощают работу художника.

Главный герой романа Сабита Муканова – молодой общественный деятель, который ведет борьбу против феодальных порядков и обычаев. Он следует демократическим идеям Н. Г. Чернышевского и пропагандирует эти идеи. Во время сбора материала для книги автор записывал устные рассказы, сложенные импровизаторами из аулов еще при жизни Шокана и дополненные новыми фактами. Эти рассказы легли в основу романа. Об этом говорит и переводчик романа А. Брагин «<...> черты невымышленных героев «Промелькнувшего метеора» также взяты из бытующих в степи полупреданий, полурассказов и дополнены воображением писателя. Руководствуясь желанием сделать книгу занимательнее, интереснее, С. Муканов строит ее на остром, неожиданно развивающемся сюжете. Подслушивание, сложные интриги, даже покушение на убийство, описанные в романе, – все это свидетельствует о желании автора следовать традициям устного рассказа, предполагающего внезапные повороты, удивительные встречи» [2, с. 13].

Например, много сплетен было вокруг Айганым, бабушки Шокана, красивой и образованной женщиной, умевшей добиваться желаемого. «Войдя в дом ханской ставки, она настолько подчинила себе Вали что уже с той поры, как утверждают современники, поведя власти оказались в ее руках» [5, с. 18].

После смерти Вали ханская власть в степи ослабла, наследники хана были малы, Айганым взяла бразды правления в свои руки, и снова по степи поползли разного рода разговоры. «Об Айганым поговаривали и дурное. Злые языки намекали, что неспроста завела она у себя круг джигитов. И вместе с тем, никто не мог упрекнуть ее в том, что она не почитала памяти мужа» [5, с. 18]. Такая реакция народа вполне понятна, так как в истории казахов не было женщин-ханов.

Особенностью романа является подробное описание принадлежности героев к определенному роду. В оригинале эти описания развернуты подробно, а вот в переводе романа на русский язык это было сокращено. Конечно, подробности такого рода могут быть утомительны, но «они придают повествованию определенный исторический колорит, так в свое время существовала «устная степная анкета» и родовая принадлежность человека играла большую роль в его жизни» [2, с. 14]. Например, автор дает краткое

описание родословной Чингиза, отца Шокана. «Чингиз Валиулы, Чингиз Валиев или Валиханов, отец героя нашего романа, родословную свою начинал от Джучи. Власть Джучи в год его смерти простиралась и на Крым, и на Астрахань, и на Казань. Чингиз был прямым потомком Жаныбека, а Жаныбек считался потомком Джучи. Хан XVII века Есим, прославленный своим мужеством и богатырским ростом, знаменитый Аблай, хан Среднего казахского жуза в XVIII веке, хан Вали, сменивший Аблая, вошли главными вехами в родословную Чингиза» [5, с. 10].

Образ главного героя романа воссоздан С. Мукановым с психологической достоверностью. Многие события романа показаны глазами Шокана Валиханова. Прочувствовать внутренний мир героя часто помогают бытовые зарисовки: «Шокан проснулся от знакомых с дальних аульных лет звуков – ржанья, высвистов, перестука копыт... Наступал час привязи жеребят и дойки кобылиц. Вольная эта суматоха, выкрики молодых всадников, сердитое ржанье двух неожиданно подравшихся жеребцов возвращали Шокана в отчий аул, в Орду. Там, бывало, он сам вскакивал на коня, носился вместе с другими мальчишками и падал. И снова мчался верхом, не чувствуя ушибов, не принимая потом жалости бабушки или матери» [3].

Раскрывая общественно-политическую позицию героя, Муканов вводит в повествование диалоги с реальными историческими деятелями: Г. Потаниным, Ф. Достоевским, А. Врангелем и др.: «О чем они только не говорили! Спорили, как завзятые политики, об Англии и России, о том, что Англия всюду, куда только возможно, протягивает свои расторопные руки, что земли ее разбросаны чуть ли не по всему земному шару и что кулак всегда крепче ладони с разжатыми пальцами. О том, что западные страны, и прежде всего Англия, тянутся к Центральной, Средней и Восточной Азии. А эти края соседствуют с Россией, и Россия должна препятствовать проникновению англичан к своим границам. Говорили о том, что этой опорой может быть только Россия.

Как же складываются и как должны бы складываться отношения между Россией и подчиненными ей народами? Как бы помогли здесь дружба, <...> теплые родственные, можно сказать, отношения! А где они? Почему царское правительство несправедливо относится к инородцам, унижает их? Тому пример – малые народы Сибири.

А легко ли крепостным крестьянам в самой России? Знает ли радость жизни простой трудовой люд? Есть ли мужественные борцы

за их права? Бесспорно, есть и были. Вспоминали декабристов, петрашевцев, с уважением называли имена Белинского и только что заявившего о себе Чернышевского...

Но как жестоко расправилось с ними царское правительство?!» [3].

Когда автор воссоздает характер персонажа, то изображает его не статично, а в развитии, на фоне изменений окружающей его действительности. Об этом пишут Б.К. Базылова и В.В. Калинина: «Художественная концепция личности приводит в движение всю систему образов в произведении, определяет его жанр, сюжет и композицию, а художественная интерпретация фактов органически связана с принципом историчности. Писатель эстетически оценивает образ главного героя, стремится определить его место в истории. Герой романа – сын своего народа, внесший весомый вклад в историю казахской нации, сыгравший исторически-прогрессивную роль в сближении родного народа с русским» [4, с. 809].

В начале романа Шокан предстает маленьким мальчиком, потомком хана Аблая, сходство с которым не раз подчеркивало окружение Чингиза: «Мальчик рос памятливым. Внимательным, зорким. Он любил вертеться среди взрослых. На празднествах ему особенно нравились песни. Он весь превращался в слух и когда сказитель вел свой неторопливый рассказ» [5, с. 130]. Шокан рос строптивым и избалованным, так как с детства чувствовал свою привилегированность. С малых лет дядя Шепе внушал племяннику, что каждый, кто принадлежал к ханскому роду, мог быть насильником, мучителем, грабить бедное население. Потому хана прощались все грехи. «Шокан выросал капризным и строптивым. Больше, чем мать и отец, повинен был в этом Шепе. <...> Фанатичный до предела, слепо убежденный в том, что ханский род их произошел от самого «Солнечного луча», он считал и отца, и братьев, и самого себя, конечно, белой костью; всех остальных казахов он презирал, как только белая кость может презирать черную» [5, с. 131]. «Шепе подсказывал Шокану, что ему следует высокомерно относиться к простолюдинам, к черной кости. И не только пренебрегать ими, но и доставлять им как можно больше неприятностей. Даже постыдной ругани – и той научил ребенка Шепе» [5, с. 133].

Человеком, который не дал испортить характер мальчика, был отец Шокана – Чингиз. В Шокане сочетались безусловная любовь и уважение к отцу. «Недобрый Шепе плохо влиял на Шокана. Но и он не в силах был поколебать в мальчугане его бескорыстную,

бесконечно далекую от почтительного страха любовь к отцу. Да, он грубил, был способен и на другие своевольные поступки. Но разве мог сравниться похожий на злого карлика Шепе со статным отцом, умевшим так хорошо разговаривать с приезжими русскими на их языке. Отцом, знавшим сказки бабушки Айганым. Отцом, носившим такой красивый мундир, который и во сне не снился дяде Шепе. Отцом, прощавшим ему то, что другие никогда бы не простили. И какая у него ласковая улыбка светилась в глазах, в уголках губ, даже в усах, всегда аккуратно подстриженных» [5, с. 133].

Сабит Муканов в своем романе показал становление личности Шокана Валиханова. Он глубоко изобразил внутренний мир главного героя. При создании образа юноши автор утверждал, что общественные проблемы и личные переживания неразрывно связаны. Эти проблемы определяют настроение, чувства и характер молодого ученого. Через отношение Шокана к острым социальным проблемам и конфликтам, бытовым реалиям читатели могут судить о богатстве внутреннего мира главного героя, так как его чувства ярко выражены и эмоционально окрашены. Совсем юный потомок хана старается вникнуть в житейские проблемы своего народа, в душе лелея надежду восстановить справедливость в родной степи.

Таким образом, чтобы раскрыть образ ученого и просветителя казахского народа, автор показывает его душевные стремления и переживания, грезы и мысли, тревогу и сомнения. В отборе фактического материала и при его оценке прослеживается авторская позиция. Сабит Муканов пытался осмыслить духовный рост исторической личности. Он сумел показать Шокана в таких обстоятельствах, при которых наиболее отчетливо проявляются его черты характера. Все поступки и мысли героя мотивированы. В «Промелькнувшем метеоре» не просто раскрываются отдельные черты Шокана, в нем определяется его значение в жизни и судьбе казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бочаров С. Характеры и обстоятельства // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер. – М.: Наука, 1962. – С. 312–451
- 2 Джуанышбеков Н. Сабит Муканов. Очерк о жизни и творчестве. – Алматы, 2006. – 60 с.
- 3 Муканов С. Промелькнувший метеор. Роман Кн.2 Пер. с каз. А. Брагина. – Алма-Ата: «Жазушы», 1976. – 412 с.

4 Базылова Б.К., Калинина В.В. Авторская концепция характера в историческом романе. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – №5. – 2016. – 832 с.

5 Муканов С. Промелькнувший метеор. Роман Кн.1 Пер. с каз. А. Брагина. – Алма-Ата: «Жазушы», 1976. – 416 с.

ГЛАГОЛЫ СЛУХОВОГО ВОСПРИЯТИЯ

ШАЙКОВА Г. К.

к.ф.н., асоп. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Все то, что воспринимается нами с помощью тех или иных органов чувств, мы выражаем словами. Слово всегда что-то обозначает, в этом его назначение, этим определяется его смысл и самое существование как знака. Сущность всякого знака заключается в том, что «он является знаком чего-то, это «что-то», конечно, должно быть вне его самого, – иначе знак и не был бы знаком, – но значение знака определяется не только его «предметной отнесенностью, но и тем, в каком он находится соотношении с другими знаками» [1, с. 7], как он представляет тот смысл, который закреплен за ним. Этим обусловлена двойственная природа лексического значения слова: слово одновременно является знаком реалии и единицей языка. Оно обозначает что-то вне языка и в то же время связано определенными отношениями с другими элементами языка.

То, что каждый язык в известном смысле по-своему членит внеязыковую действительность и по-своему отражает реальные связи, существующие между разнообразными предметами и явлениями действительности, было давно замечено исследователями языка. Лексикологи неоднократно обращались к данным различных языков и их сопоставлению для иллюстрации и подтверждения этого факта. Однако последовательное изучение того, как именно соотносятся друг с другом значения слов, интуитивно принимаемые говорящими как близкие, началось только в последние годы.

Наиболее полным образом, по мнению Г.Г.Гиздатов, «концепт слова может быть выявлен через его ассоциативное поле, а когнитивные модели представлены в нем как реальные сущности в сознании человека. Обращение к семантической структуре ассоциативного поля позволяет выявить прототип

образа стоящего за тем или иным понятием, где ситуационный компонент представлен в виде информации о некотором фрагменте действительности. Именно ассоциативное поле слова дает стереотип восприятия объекта реальной действительности в виде связей одного слова с другими языковыми единицами, а иерархическая организация семантической памяти подтверждается взаимной мотивированностью запечатленных в памяти понятий» [2, с. 5].

Теоретическое осознание и практический подход к структуре и содержанию ассоциативного поля во многом позволит установить связи между мышлением и языком. В свою очередь ассоциативная характеристика слова соотносится не только с лексическим значением, но и непосредственным образом связаны с миром знаний народа – носителя языка, с обозначаемой реалией и со структурой конкретной языковой личности. Стереотипные отношения передают функциональные свойства слов, четко выявляя признаки, относящиеся к тому или иному понятию.

Целью данной работы является исследование особенностей функционирования глаголов слухового восприятия в русском и казахском языках.

Сопоставительный эксперимент позволит выявить их универсальные особенности и на этой основе обнаружить национальные проявления (свойства, качества) каждого языка. Это помогает раскрыть коннотативный аспект семантики глаголов слухового восприятия.

Лексические, как и другие языковые значения, не существуют изолированно, вне связей друг с другом. Конечно, взаимосвязаны и самые явления действительности и отражающие их понятия, в конечном же счете этими взаимосвязями и определяются отношения между различными единицами лексики. Но язык, как хорошо известно, по-своему распределяет отношения внеязыковой действительности.

Отношения между различными его единицами даны в двух измерениях. «С одной стороны, слова в речи, образуя цепь, вступают между собою в отношения, основанные на линейном характере языка, исключая возможность произнесения двух элементов сразу... Такие сочетания, опирающиеся на протяженность, могут быть названы синтагмами... С другой стороны, вне процесса речи слова, имеющие между собою что-либо общее, ассоциируются в памяти так, что из них образуются группы, внутри которых

обнаруживаются весьма разнообразные отношения» [3, с. 103]. Такие отношения были названы Ф. де Соссюром ассоциативными.

Среди ассоциативных групп выделяются такие объединения языковых единиц, в которых одна единица противопоставлена другой по какому-то определенному признаку. Эти объединения могут быть названы парадигмами.

Парадигматические и синтагматические отношения, объединяющие различные элементы языка, определяют «собственно языковое» значение каждой из этих единиц. Данными отношениями обусловлена возможность выбора той или иной единицы из ряда, в который она входит, и возможность ее сочетания с другими единицами. Сочетание этих возможностей применительно к слову и составляет лингвистическое содержание его «лексического значения».

Употребление слова в различных по смыслу словосочетаниях не разрушает семантического единства и тождества слова, опирающегося на тождество его звуковой формы. Способность одного и того же слова быть применимым в разных речевых ситуациях, так или иначе видоизменяющих его значение, но не превращающих тем самым данное слово в ряд отдельных самостоятельных лексических единиц, является сама по себе одним из важных условий функционирования языка.

Нами был проведен эксперимент в группах с русским и казахским языками обучения, в ходе которого были выявлены ассоциации на заданные глаголы-стимулы; исследована семантическая структура каждого стимула; проанализированы некоторые аспекты перевода казахских и русских глаголов слухового восприятия; проделано сравнение их способов функционирования в каждом языке.

Методами исследования явились следующие: ассоциативный эксперимент, сопоставительный анализ, наблюдение, подбор фактического материала из словарей, энциклопедий, учебных пособий.

Ассоциативные поля на слова-стимулы получены посредством свободного ассоциативного эксперимента; в среднем включают в свой состав около двадцати ассоциативных реакций к каждому стимулу.

Слова-стимулы русского языка предъявлялись испытуемым, среди которых были русские, украинцы, казахи, для которых русский язык является родным или языком повседневного общения и обучения (в школе и вузе).

Слова-стимулы казахского языка предъявлялись испытуемым казахам, для которых казахский язык является родным, языком повседневного общения и обучения (в школе и вузе).

Средний возраст всех испытуемых – восемнадцать – двадцать лет.

Настоящий фрагмент ассоциативного словаря включает в себя девять слов-стимулов русского языка и девять слов-стимулов казахского языка.

Для исследования были взяты следующие глаголы слухового восприятия: послушать – тыңдау; слышать – есту; услышать – естіп алу; расслышать – анық есту; прослушать – тыңдап шығу; подслушать – білдірмей тыңдау; дослушать – соңына дейін тыңдау; уловить – ұстау; внимать – құлақ салу.

Так, например, полученный материал к соматизмам послушать – тыңдау имеет универсальные и специфические показатели. Универсальные закономерности ассоциирования прослеживаются в однотипности реакций на слово-стимул, каковыми являются объекты слухового восприятия.

Для носителей русского языка как родного доминирующими стали слова «учитель», «наставник», а для тех, для кого казахский язык является родным, частотным стало слово «музыка».

Наставник – учитель тот, кто учит, открывает широкое окно в мир знаний, в более широком смысле – это высокоавторитетный, мудрый человек, оказывающий огромное влияние на весь моральный и духовный облик людей, указывающий им дорогу в жизни. В русском языке богаче, чем в казахском, в лексемах представлена профессиональная сфера учительства: учитель, наставник, воспитатель, преподаватель, педагог, просветитель, ментор, обучатель, наставитель.

В жизни казахов музыка занимает важное место, что объясняется особенностью той цивилизации, к которой относится эта древняя народность. Музыка определяет национальные сущностные признаки и культуру народа, его менталитет. Представить казаха без музыки невозможно. Именно музыка звучит определяющим аккордом в акте Первотворения в казахских легендах.

Таким образом, глаголы слухового восприятия как в русском, так и в казахском языке однозначные и многозначные, частотность употребления глаголов слухового восприятия, их валентность зависит от языковой картины мира носителя языка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Шмелев Д. Н. Семантическая структура многозначного слова. – М., 1964.
- 2 Гиздатов Г. Г. Ассоциативные поля в русском и казахском языках. – А.: РНК, 1997. – 132 с.
- 3 Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Редакция Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечания / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред. М. Э. Рут.– Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.

2.2 Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері 2.2 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

К ВОПРОСУ О БЫТОВОМ ИСТОРИЦИЗМЕ

АЗЕРБАЕВ А. Д.

PhD, асоц. профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

Человеческая суть исторична. Категория исторического наполняет сознание человеческого существа, делая его индивидом в обществе, а некоторых из них даже и личностями. Осмысление действительности происходит в хронологической структуре из трех стадий (прошлого, настоящего и будущего). Понятие будущего всегда абстрактно, оно лишь проектируемо и остается всегда недосыгаемым. С будущим связываются ожидания, планы и цели, по постижению и достижению которых будущее теряет понятийное содержание. Ощущение созерцания настоящего также лишь кажущееся. Настоящее с каждой долей секунды становится прошлым и пополняет пережитый опыт. Прошлое, в свою очередь, формирует осознание явлений и предметов, понятий и категорий.

«Переживание» секунд, минут, часов, дней, недель, месяцев, годов, десятилетий, веков, эпох формирует индивидуальный и коллективный опыт. Осмысленное «пережитое» (или можно сказать «выстраданное») наполняет сознание. «Пережитое» в определенном смысле воспринимается как «познанное», хранящееся в памяти.

В данном контексте обратимся к Фридриху Ницше. Философ указал, что настоящим живет только животное, никак невоспринимающее категорию времени. «Стадо» привязано

к «столбу мгновения» и потому не знает «ни меланхолии, ни пресыщения». Как писал Ф. Ницше, «Зрелище это для человека очень тягостно, так как он гордится перед животным тем, что он человек, и в то же время ревнивым оком смотрит на его счастье – ибо он, подобно животному, желает только одного: жить не зная ни пресыщения, ни боли...» [1, с. 6]. Беззаботно блаженное, упоенное моментом наслаждаемого пресыщения, существование не свойственно человеческой духовной природе. Постигание пресловутого элизиума, описанного древнегреческой мифологией, в посястороннем мире, означало бы «конец истории». Но как бы его не ожидали и не предсказывали, движения хода истории не остановить в человеческом сознании. История как линейное поступательное движение путем диалектического объяснения, или же как сменяющиеся циклы зарождения, генезиса, расцвета, надлома и заката, разложения, или подобно самоорганизирующимся во времени и пространстве системам при перманентной периодичной смене самоорганизаций путем столкновения и бифуркаций всегда будут создавать архитектонику человеческого сознания.

Хосе Ортега-и-Гассет также вкладывал категорию исторического в познание человека и общества. Он писал: «...чтобы понять нечто человеческое, будь то индивидуальное или коллективное, необходимо рассказать историю. Этот человек, эта нация делает «то-то» и является «такой-то», потому что прежде она делала другие вещи и была «такой-то» другими способами» [2, с. 466]. Испанским философом вводится понятие «нарративного разума» и «исторического разума». Первый раскрывает логику и законы запечатления прошлого, создающего материал для коллективного опыта, становящегося частью опыта каждого индивида. Второй утверждает постоянное движение и изменение «набора убеждений», составляющих коллективный опыт в тот или иной период истории.

Вильгельм Дильтей, характеризуя историческую сущность человеческой жизни, писал: «Жизнь – это полнота, многообразие, взаимодействие всего того единообразного, что переживают эти индивиды. Она по своей материи едина с историей. История в любой точке есть жизнь. Жизнь всякого рода в различных отношениях составляет историю. История – это жизнь, рассматриваемая исключительно с точки зрения всего человечества, образующего единую взаимосвязь» [3, с. 306]. В. Дильтей утверждает, что «человек познает себя только в истории» [3, с. 331].

Однако подобно тому как Н. А. Бердяев разграничивал и противопоставлял понятия «исторического» и «историзма» [4, с. 10], следует отметить проявление категории исторического как совокупностью наук по изучению истории (источниковедение, историография, философия истории, методология истории и так далее), так и историцизмом широких масс, то есть бытовым историцизмом, субъектом которого является отдельный этнос.

Место во всемирной истории определенного этноса, его вклад в мировую культуру, преимущества и недостатки по сравнению с другими народами, национальные трагедии, или же достижения, историческое соперничество, вражда, разного рода исторические претензии между народами – все то, что запечатлевается в сознании этноса как единой историко-культурной общности, открыто и латентно проявляющееся в повседневных умонастроениях, взглядах на исторические перипетии составляет бытовой историцизм.

Историцизм на бытовом уровне подогревается и приобретает острые формы «диванными патриотами» и «застольными политологами», активно и безудержно проявляющих познания истории в социальных сетях. Одним из материалов рассмотрения проявления бытового историцизма являются комментарии к публикациям в социальных сетях (facebook, instagram) и видео на Youtube. В наши дни именно «комменты» проявляют умонастроения и мнения масс на ту или иную историческую проблему. Тенденциозность бытового историцизма определяется рефлексией официальной историографии и устоявшимися, неотжившими стереотипами в сознании того или иного этноса, априори детерминирующих определенную степень предвзятости в рассмотрении исторического прошлого.

Релевантность мнений и открытых высказываний обусловлено политизацией и этноцентризмом. Источниками бытового историцизма являются: 1) наставления старших (бабушек и дедушек, родителей), разговоры дома, улавливаемые детьми; 2) художественные фильмы с историческим содержанием; 3) историческая художественная литература; 4) социальные сети; 5) видеоролики.

Объекты бытового историцизма: 1) этносы; 2) исторические личности; 3) в казахской среде роды и племена, жузы.

На первый взгляд, казалось бы, манипуляция массами посредством истории в эпоху развития науки и технологий, интеллектуальным потенциалом людей не должна быть действенной.

Однако, напротив, социальные сети становятся ареной дискуссий и бурных дебатов по историческим проблемам между представителями разных этносов.

Выделяются следующие положительные функции бытового историцизма: 1) этнокультурная идентификация; 2) сохранение духовной традиционной культуры.

Негативные стороны: 1) архаизация умонастроений (своего рода ностальгия по «золотому веку» древности); 2) межэтнические конфликты; 3) сохранение имперского мировоззрения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. Сумерки кумиров или Как философствовать молотом. О философах. Об истине и лжи во вне-нравственном смысле: Пер. с нем. / Ф. Ницше. – Минск: Харвест, 2003. – 384 с.

2 Ортега-и-Гассет Х. История как система // Избранные труды: Пер. с исп./Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. 2-е изд. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С. 437-479.

3 Дильтей В. Собрание сочинений: 6 т. Под ред. А.В. Михайлова Н.С. Плотникова. Т. 3. Построение исторического мира наука духе / Пер. нем. под ред. В.А. Куренного. - М.: Три квадрата, 2004. – 419 с.

4 Бердяев Н.А. Смысл истории. Новое средневековье / составление и комментарии В.В. Сапова. – М.: РГБ, 2004. – 449 с.

МҰРАЖАЙТАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ПӘН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

АКИШЕВ А. А.

т.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТОҚТАСЫНОВА Р. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мұражай деген не? Ол неліктен пайда болып өмір сүруде? Ондағы сақталған нәрселер кейінгі ұрпақты несімен қызықтырады? Мұражай экспонаттары келушілерге қай тілде сөйлейді? Дәл осы сұрақты адамдар өздеріне ерте қоя бастады және оларға жауап іздеуге деген ұмтылысының нәтижесінде мұражайтану деп аталатын адам білімінің тәуелсіз саласы қалыптасты.

Мұражайтану мәртебесінің анықтамасын алғаш рет 1883 жылы әйгілі «Жасыл қойма» дрезден мұражайының директоры

Дж. Грассе берді. Оның мақаласы «Zeitschrift für Museologie und Antikvitätenkunde» («Мұражайтану және антиквариаттық зерттеулер») журналында жарияланып, осы білім саласының зерттеушілік әлеуеті баяндалды. Мақала «Мұражайтану ғылым ретінде» деген атаумен аталды. Бірақ осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер бұл сөйлемді нүктемен емес сұрақ белгісімен аяқтауды жөн көрді. XX ғасырда шешілмеген мәселелердің бірі мұражайтануды ғылым ретінде санауға бола ма әлде бұл мұражайға және оның қызметінің практикалық бағыттарына қатысты ақпарат блоктарының жиынтығы ғана ма? Бұл пән жоғары оқу орындарында оқытылатынына, мұражайтану әдебиеттерінің жариялануына қарамастан, бұл сұрақ мұражайтанушыларды әлі де толғандыру үстінде. Бүгінгі таңда мұражайтану даму кезеңіндегі ғылыми пән ретінде анықтауға тура келеді [1].

Мұражай қызметі адамзат мәдениетінің нақты саласы ретінде қайта өрлеу дәуірінде қалыптаса бастады. Зерттеушілер алғаш рет мұражай теориясын тұжырымдаған 1656 жылы Мюнхенде С. Фон Кичберг және 1674 жылы Кильде Й. Д. Майордың кітабы деп есептейді. 1727 жылы Дж. Ф. Никелиус Лейпцигте шыққан «Музеография, или руководства к правильному пониманию и полезному учреждению музеума, или раритет камеры» еңбегінде «музеография» терминін айналымға енгізіп, сол кездегі мұражай түрлерін жіктеуге тырысты. Екінші кезеңде мұражайтану мұражай туралы білімнің дербес аласы ретінде қалыптасты. 1870 жылдардан бастап мерзімді мұражай туралы басылымдар пайда болды. 1960–1980 мұражайтануды дербес ғылыми пән ретінде танудың заңдылығы туралы халықаралық пікірталастар болды. Осылайша, осы жылдары мұражайтану тәуелсіз ғылыми пән мәртебесін алып, әртүрлі елдерде жарық көрген сөздіктерде объект, пән, мұражайтану әдісі терминдері халықаралық деңгейде белсенді қолданылды.

Мұражайтану ЮНЕСКО арқасында халықаралық деңгейде пәнаралық сипатқа ие болып, мұражай қабырғасынан тыс жерде оқу пәні ретінде дамып келе жатқан ғылымның дербес саласы ретінде ресми мойындалды. Арнайы мұражайтану мекемелерінің желісі қалыптасып, мұражайтанушылар кәсіби қоғамдастыққа бірігуде. КСРО-да мұражайтану ғылыми және оқу пәні ретінде бекітуді, оның негізгі оның негізгі ережелерін әзірлеуде мұражайтану бойынша оқу құралын құруда және өнер, мәдениет және туризм қызметкерлерін қайта даярлау институты жүйесінде мұражай ісі кафедрасының негізін қалауда басты еңбек А. М. Разгонға тиесілі.

Батыс елдерінде мұражайтануға эмпирикалық көзқарас басым. Көптеген батыс мұражайлары мұражайтануды ғылым ретінде мойындауға дайын емес. АҚШ-та бұл көзқарастың типтік өкілі-мұражайтану саласын зерттеумен және жіктеумен шектейтін Бернс. Батыста соңғы жылдары мұражайға өткенді тіркеу ғана емес, сонымен қатар оны белгілі бір қоғамның қазіргі және болашақ жағдайына әсер ету үшін қолдану туралы қатаң талаптар қойыла бастады (Д. Камерон музей-форумы, «шекарасыз мұражай»).

«Мұражайтану» ұғымының бірқатар анықтамалары бар. Мұражайға объект ретінде әртүрлі ғылыми пәндердің зерттеу күштері бағытталады: тарих, әлеуметтану, педагогика және т.б. 1950 жылдары И. Неуступны мұражайтануды арнайы және жалпы деп бөлу туралы ережені алға тартты. Арнайы музеология мұражай объектілерін тікелей зерттейді, сондықтан ол ең алдымен мамандандырылған пәндермен байланысты: тарихи мұражайтану адамзат қоғамының дамуын құжаттайтын мұражай объектілерін зерттейді. Өнертану мұражайтануы - мұражайлардағы өнер туындылары мен олардың коллекциялары, жаратылыстану мұражайтануы - табиғи объектілер. Сонымен қатар мұражайға, мұражай заттарына, мұражай ісіне қатысты жалпы заңдардың кең ауқымын бөліп көрсетуге болады. Барлық мұражайлар үшін бірдей және бұл мұражай қандай нақты болмыс объектілерін жинап, сақтайтынына байланысты емес. Бұл үлгілерді жалпы мұражайтану зерттейді.

Жалпы музеологияға қатысты зерттеушілер көбінесе 1988 жылы «Музеология» оқулығында З. Странский жасаған және және одан кейінгі басылымдарда аздаған өзгерістермен ұсынылған құрылымды пайдаланады. Бұл схемаға сәйкес музеология келесі компоненттерді қамтиды: тарих, теория, мұражай деректану мен қолданбалы мұражайтану. Ғылым өз тілін дамытпай өмір сүре алмайды. Жас дамып келе жатқан ғылым ұғымдық аппараттың жеткіліксіз өңделуімен сипатталады. Қазіргі уақытта мұражайтану тілінде арнайы мұражайлық ұғымдарды бөлуге болады (мұражай объектісі, мұражайлық қажеттілік, мұражайландыру) және адамзат білімінің басқа салаларынан алынған терминдер, олар мұражайтанудың зерттеу саласында жұмыс істей отырып, белгілі бір мұражайлық мағынаға ие.

Көптеген терминдердің жеткіліксіз өңделуі және нақтыланбауы әртүрлі елдердің зерттеушілері, мұражай ғалымдары мен мұражай қызметкерлері, мұражайтанушылардың және жақын ғылымдар өкілдерінің оларды түсінуінде белгілі бір қиындықтарға әкелді.

Бұл жоғарыда айтылғандай, 1976 жылдан 1986 жылға дейін мұражай сөздігінде қарқынды жұмыс жүргізілуіне әкеп соқтырып, нәтижесінде 20 тілдік глоссарий пайда болды («Dictionarium museologicum», Будапешт, 1986). Ал 1984 жылы Ю. Пишулиннің жетекшілігімен жұмыс істейтін, сол кездегі кеңестік жетекші музеологтар құрастырған мұражай терминдерінің сөздігі шықты [2].

Мұражайтанудың негізгі түсініктері:

Мұражай – қоғамға қызмет ету мен насихаттауға арналған, жалпы жұртшылыққа қолжетімді, оқу, білім алу және қоғамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адам және оның қоршаған ортасы туралы материалдық дәлелдемелерді алу, зерттеу, танымал ету және көрсету жөніндегі тұрақты коммерциялық емес мекеме.

Философиялық тұрғыда мұражай-әлеуметтік есте сақтаудың тарихи шартты көпфункционалды институты, ол арқылы қоғам ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құндылықтар ретінде қабылдайтын мәдени және табиғи объектілердің белгілі бір тобын таңдауға, сақтауға және ұсынуға әлеуметтік қажеттілікті жүзеге асырады.

Мұражайдың қазіргі әлемдегі миссиясы – мұраның барлық элементтерін сақтау мен жаңартуға негізделген қазіргі және болашақ мәдениетті қалыптастыру.

Шетелдік және ресейлік мұражайтану дәстүрлі түрде мұражай-құжаттама мен оқу-тәрбиенің екі негізгі әлеуметтік функциясын ажыратады.

Құжаттау функциясы нақты құжаттар-мұражай заттарын жинау мен сақтау арқылы табиғат пен қоғамның даму процестерін көрсету арқылы жүзеге асады. Тәрбиелік функция қоғамның танымдық, мәдени және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мұражай заттарының ақпараттық және экспрессивті қасиеттерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Ғылымдар жүйесінде мұражайтанудың орнын анықтай отырып, зерттеушілер бұл ғылыми пәнді әлеуметтік, жаратылыстану немесе техникалық ғылымдарға жатқызуға тырысқанда қиындықтарға тап болды. Себебі: мұражайлар табиғат пен қоғам өміріне қатысты құбылыстардың ең кең ауқымын құжаттайтын заттарды жинап, сақтап зерттейтіндіктен, зерттеушілер мұражайтану мен ғылыми пәндердің барлық үш тобының тығыз байланысты екенін айтады [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Музееведение. Вопросы теории и методики. М., 1987-84 б.

- 2 Музееведение.Музеи исторического профиля.Учеб.пособие. – М.,1988-27 б.
3 Российская музейная энциклопедия. М.,2001-96 Б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЫЛДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ТАРИХИ ЖАДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АЛИНА М. К.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақстан тарихындағы «ақтандақ» кезеңнің бірі – ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы ең нәубет, «Ұлы жұт» атанған, кешегі біздің ата- әжелеріміз куә болған ашаршылық жылдар. Шынында да,бұл оқиға бейбіт уақыттағы халқымыздың саны жартысынан көбіне алып кеткен ауыр кезең, ал жергілікті халықтың аман қалған төртінші бөлігі көрші елдерге қашты. Бұл теңдессіз оқиға тек қазақ тарихында болмаған. Кеңестік қатаң репрессиялық жүйенің әсерінен тарихымыздың бұл кезеңбеттерін ашқан тарихшылар өте сирек кездесті. Қазақстандық тарихшылар арасынан М. Тәтімов, Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев, С. Аққұлы, А. Ғали және басқалардың зерттеулері бар, бірақ осы уақытқа дейін біз жаңа әлемдік тарихта бұрын-соңды болмаған жаппай ашаршылықтың бір ғана бөлігін білеміз.

1930-33 жылдардағы ашаршылық ұжымдастыру саясатының бір бөлігі болды, осы жылдар ішінде Кеңес Одағы, әсіресе Украина, сонымен қатар Ресейдің Еділ, Дон және Кубан территориялары зардап шекті. Аштық негізгі астықты аудандарында басталды және барлық жерде дәл осы негізгі себеп болды: 1929 жылы Сталиннің басшылығымен Мәскеу бірінші бесжылдық жоспарды – жаңа аумақта қоғамды, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын өзгерту бағдарламасын бастауы еді. Кеңес мемлекеті белсенділерді ауылдарды ұжымдастыру үшін жұмсады, шаруалардан өз жерлерінен «тартып алып», ауыл шаруашылығы өнімдерін, мысалы, ет пен астықты мемлекетке жіберді. Бұл саясат қатал бұйрық негізінде жүргізіліп, әсіресе дәстүрлі, азық -түлік жеткізетін аймақтар ең көп зардап шекті.

1929-1930 жылдары Мәскеу бірінші ұжымдастыру үрдісін бастады. Республиканың кейбір қазақ аймақтарында белсенділер «толық ұжымдастыру негізінде қоныстану» бағдарламасын –

көшпелілерді бір мезгілде отырықшыландыру мен ұжымдастыру механизмін бастады. Аштық 1930 жылдың қысында Кеңес Одағының басқа аймақтарына қарағанда бір жыл бұрын басталды. Аштық республиканың солтүстігіндегі және оңтүстік-шығысындағы орыс және украиндық шаруалар қауымдастығына тигенімен, көшпелі қазақтар одан қатты зардап шекті. Республикадан қоныс аудару көбейе бастады. 1931–1933 жылдар аралығында қазақ жеріндегі ашаршылық әсерінен, республикадан 1,1 миллионнан астам адам кетті, олардың басым көпшілігі жергілікті тұрғындар қазақтар болды. Олар көршілес кеңестік республикаларға, сондай -ақ шетелге, шығыста Кеңестік Қазақстанмен шектесетін Қытайдың Шыңжаң аумағына қашты. Бұл босқындардың көпшілігі Қазақстанға оралмады: олар Қытайға немесе көршілес кеңестік республикаларға қоныстанатын болды. 1929 жылдың күзінде және 1930–1933 жылдардың бүкіл кезеңінде Қазақстанда жаппай көтерілістер басталды, оған қатысушылардың саны бірнеше мың адамға жетті, олар Қызыл Армия әскерлерімен аяусыз басылды.

Қазақстандағы 1932–1933 жылдардағы ашаршылық салдарынан болған адам шығыны туралы мәселені қазіргі заманғы тарихнамада әр түрлі қырынан бағалайды. Қарапайым рәсімге негізделген зерттеулерде шығын, әдетте,

1 млн. адам шегінде аталады. Кейбір деректерде екі миллиондық құрбандық туралы айтылады. Кейінгі кезде проблеманы талдау үшін бірінші және екінші Бүкілодақтық халық санағы деректері бірден - бір құжат көзі болып келеді. Олардың арасындағы қашықтық толық 12 жылды құрайды. Халықтың кемуі нақ осы санақтар аралығындағы кезеңде өтті.

1926 жылғы бірінші санақ қорытындысына сәйкес, Қазақ АКСР-і аумағында 3 млн. 628 мың тұрғылықты халық мекендеді. Бірақ кейінгі 1939 жылғы санақта халық санының 1 млн 321 мың адамға, яғни жинақтап 36,7 % азайғаны тіркелген. Демек, 1930 жылдың ортасына, халықтың сандық құрамы шартты түрде тұрақты болған кезде республика аумағындағы тұрғылықты халықтың саны 4 млн. 120 мың адамды құрады. Осы деректер тұрғысынан есептесек, сол зұлмат жылдарда Қазақстан өзінің тұрғылықты халық санының орны толмас көп бөлігінен, атап айтқанда 2 миллионға жуық адамынан айырылған. Сонымен қатар, қазақ шаруашылық есеп басқармасы М. Соматовтың жұртқа мәлімдеме хатында Қазақстан ауыл тұрғындары 1930 жылдың 1 шілдесінен 1933 жылдың 1 маусым аралығында 3,4 млн. адамға кеміп, ал

кала тұрғындары 776,8 мың адамға өскен. Мәлімдеме хатта осы екі аралықта қайтыс болғандар айырмашылығы аштық, індет, жер аудару құрбандары көрсетілмейді. Осыдан келіп тарихшы демографтармен мынадай қорытынды шығарылды, демек аштықтың және сонымен байланысты туындаған аурулардың салдарынан аталған жылдары республиканың бүкіл тұрғылықты халқының 1 млн 750 мыңы немесе 42 % құрбан болды [1, 271 б.].

1931 жылғы мәліметтерге зер салсақ, халықтың ашығуына сол кездегі билік саясаты әсер еткенін байқаймыз. Жергілікті биліктің жаппай шектен шығуынан азық - түлік тапшылығы туындаған. Мәселен, 15 ақпанда Осиповка ауылдық кеңес жанына шамамен 150 кедейлер мен орта шаруалар топ болып келіп, нан беруді талап еткен. «Егер астық бермесендер, астық қоймалардың құлыптарын бұзамыз. Бізді атса, атсын!» деген ашынған халық (ҚР ОМА. 30 –к., 7 т., 123-іс. 24 п) [5, 8 б.].

Павлодар облысында азық - түлік тапшылығынан желтоқсанның екінші жартысы мен қаңтар айларында колхозшы отбасыларынан 60 адам ашыққаны тіркелген. Олар №6 ауылдан - 26 адам, №11 ауылдан – 20 адам, №19 ауылдан – 13 адам. Кулактар мен байлар орналасқан кентке жақын бір ауылда 40 адам аштан өлген. Сондай-ақ жаппай орын алған жерлерде өлген жануарлардың еті мен ит етін жеу оқиғалары тіркелген. Осы жылғы ОГПУ мәліметтерінде, азық - түлік тапшылығына байланысты Павлодар қаласы ашыққан қаңғыбас балаға толғаны айтылған. «Балалар саны тұрақты түрде өсіп келеді. 1932 жылы 29 қаңтарда 43 адам болса, 1 ақпанда 65-ке жетті. Балалар бос, суық үйге орналасқан, оларға тамақ мүлдем берілмейді, алды аштан өле бастады», деп көрсетілген. Аудандық атқару комитетімен жауапты басшылық азық-түлік тапшылығын жою үшін 10 мың сом қаржы мен азық-түлік бөлген. Аштықпен қатар, ел аумағында түрлі індет тарап, жығылған үстіне жұдырық болған. Мысалы, Әулиеата ауданына қарасты №36, 37, 38, 39 ауылдарында және Михайловка ауылында қара шешек эпидемиясы тарап, өлім-жітім едәуір өскен. Науқастар негізінен мектеп жасындағы балалар: Михайловка ауылында 70 адам қайтыс болды, жоғарыда көрсетілген ауылдарда күніне 10-15 адам өледі. Жергілікті билік тарапынан эпидемиямен күресу шаралары жеткіліксіз және дәрігерлік биліктің төмендігі мен дәрі - дәрмектің жеткіліксіздігінен аурумен күресу қажетті нәтиже бермей тұр», делінген құжатта (ҚР ОМА.30 –к., 7-т., 158- іс. 30 п) [5, 8 б.].

Сондай –ақ, ашаршылық кезінде өңірде қоныс аудару кеңінен орын алды. Мәселен, Павлодар өңірінде тұрғындардың бір бөлігі Сібір өлкесіне қашып кетті, ал қалғандары аштыққа ұшырады. Павлодар ауданында 1931 жылы жазда есепке алынған халықтың жартысынан астамы қалды. Айталық, Подпуск, Черное кенттері босап қалды, Бесқарағай ауданында 300 шаңырақтан тұратын Жалыбай ауылы жоқ болды, тек ауылдық кеңес әкімшілігі ғана қалды... Жазушы Қалмұқан Исабаевтың естеліктерінде көрсетілгендей, өзі мен екі ағасын аштан ес түссіз жатқан жерлерінен ұжымшар қоймашысы Иван Мартынов аман алып қалған. Ол шүберекке түйілген бірнеше қадақ ұнды жасырып Исабаевтарға әкеліп берген. Осындай сыйлықтарды басқа да үйлерге таратқан. Бұл жақсылық жазасыз қалмады. Иван Мартынов он жылға сотталады [3, 90 б.].

Сталин мен Қазақстан КОКП партиясының бірінші хатшысы Филип Голощекин осы дағдарыс кезеңі ашаршылық туралы үнемі хабардар болды. 1932 жылы 17 қыркүйекте, республика үш жылға жуық азапты басынан кешіргеннен кейін, Орталық Комитет кейбір жеңілдіктерге қол жеткізді, оның ішінде көшпелілерге малдың жеке меншігіне рұқсат беру және азық -түлік көмегін жеткізе бастады. Сол жылы Мәскеу Голощекинді қызметінен босатты және оны республиканы басқарған кезде бірқатар «қателіктер жіберді» деп айыптады, оның орнына Мирзоян Левон келді. Ашаршылық 1934 жылға дейін жалғасты, содан кейін республика ақырындап және ауыр қалпына келтіру процесін бастады.

Кеңестік ұжымдастырудың басқа аштық прецеденттеріне ұқсайды, оның бірнеше ерекшелігі бар: Қазақстанда ашаршылықтың негізгі құрбандары шаруалар емес, көшпенділер болды. Осылайша, Қазақстандағы аштық динамикасы Кеңес Одағының батысындағыдан өзгеше болды – мысалы, ашаршылықтан босқындарды қоныстандыру қазақ ашаршылығы кезінде әлдеқайда көп болды, өйткені көшпелілер маусымдық көші-қон жолдары туралы білімдерін репрессияға ұшырамау үшін пайдаланды, ал аштықтың әлеуметтік салдары, керісінше, одан да апатты болды. Қазақ ашаршылығы кезінде республика малының тоқсан пайызға жуығы қырылып, көшпелі қоғамға ауыр соққы берді. Жергілікті тұрғындардың дәстүрлі шаруашылық жүйесі бұзылды. Олар күнкөріс көзінен шектелді. Ашаршылыққа дейін «қазақ болу» мен «көшпелі болу» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты болды. Бірақ малының өлуімен қазақтардың көпшілігі отырықшы өмір

салтын жүргізуге мәжбүр болды, бұл олар үшін жеке басын күрт өзгертуді білдіреді.

Апаттан кейінгі ондаған жылдар ішінде қазақ ашаршылығы тақырыбы Кеңес Одағында шыққан шығармаларда сирек қозғалды. Кеңес тарихшыларының кейінгі ұрпақтары, олар Қазақстанда колхоз құрудың «жеңістерін» жарнамалағанымен, 1930–1933 жылдар аралығында көшпелі аудандарда «қателіктер» мен «шектен шыққандықтарды» мойындалды және Голощекиннің басшылығындағы саясатты кінәлап, сол кезде қолда бар түсініктемені қайталады. Тек 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында, Кеңес Одағы ыдыраған кезде, қазақ ашаршылығы қоғамдық кеңістікке тарады. 1992 жылы Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың бастамасымен құрылған үкіметтік комиссия қазақ ашаршылығын геноцид ретінде қарау керек деп шешті, ал 1990 жылдардың ішінде қазақ ашаршылығы тақырыбы қазақтың танымал және ғылыми БАҚ-тарында жарияланды. Бір таңқаларлығы, бұл зерттеулердің кейбірі кеңестік аштық туралы түсіндіруді қайталап, оны «Голощекин геноциді» деп атады. Басқа қазақстандық ғалымдар орыс және қазақ тілдеріндегі жарияланымдарында аштықтың себептері мен салдары туралы архивтік жұмыстарға негізделген қызықты зерттеулер ұсынды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихы IV том.- Алматы «Атамұра», 2010 ж.- 271-272 б.
- 2 Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты.- Алматы : Қазақ университеті, 1992.
- 3 Шевченко С. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер екінші бөлім. - Павлодар, 2001 ж. - 90-91 б.
- 4 Қамзабекұлы Д. Аштық және ұлт тағдыры \\ Егемен Қазақстан. 31 мамыр 2021.- 6 бет
- 5 Оразов Р. Асыра сілтеудің ауыр зардабы \\ Егемен Қазақстан. 31 мамыр 2021.- 8 б.

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ И ИДЕЯ НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

АВДИЕНКО Л. С.

магистр, преподаватель истории, Экибастузский колледж ИнЕУ, г. Экибастуз

АМРЕНОВА Т. Б.

студент, Экибастузский колледж ИнЕУ, г. Экибастуз

В Казахстане 2021 год ознаменовался важным историческим событием – отмечается 155-летний юбилей со дня рождения общественного деятеля, этнографа, журналиста Алихана Букейханова. О жизни и деятельности этого великого человека мы знаем еще со школьной скамьи, но только сейчас осознаем, насколько значим его вклад в историю Казахстана. Как отмечено Первым Президентом Республики Казахстан, Н. А. Назарбаевым, «Мы можем определенно сказать, что деятельность казахских интеллигентов первой половины столетия, сопряженная со страшными личными трагедиями, современна не только по своему концептуальному, но и по своему гражданскому и нравственному уровню» [1]. Этим и подтверждается актуальность исследования вклада А. Букейханова в становление национальной идеи современного Казахстана. Алихан Нурмухамедович Букейханов является видным общественным и государственным деятелем, организатором и лидером национально-демократической партии «Алаш». Именно он - глава первого казахского национального правительства Алашорда, ученый, талантливый публицист. Всем известно, что Алихан Букейханов многие годы своей жизни посвятил борьбе за свободу и политическую независимость казахского народа.

Цель работы: на основе изучения исторических источников, обозначить вклад Алихана Букейханова в становление национальной идеи современного Казахстана. Для достижения цель решались следующие задачи: 1. изучить биографию, этапы общественно-политической деятельности А. Букейханова в контексте Алашординского движения; 2. выявить принципы, лежащие в основе национальной идеи современного Казахстана; 3. сравнить эти принципы с принципами национально-демократической партии «Алаш»; 4. оценить вклад Алихана Букейханова как общественного деятеля в формирование национальной идеи; 5. сделать вывод – под влиянием каких факторов сформировалась национальная идея Казахстана.

Окунемся в биографию Алихана Букейханова, вспомним несколько страниц из его яркой жизни. Алихан Букейханов родился в 1866 году, 5 марта, в ауле №7 Токраунской волости Каркаралинского уезда Семипалатинской области. Его отец Муқан отдал сына на учебу в Каркаралинское мужское училище. Алихан перешел в начальную городскую трехклассную русско-казахскую школу, так как не был доволен своей учебой. С детства Алихан Букейханов хорошо знал творчество Абая и Шортамбая, историю и географию родного края [1].

Важные в биографии Алихана Букейханова годы его учебы в Омском техническом училище с 1886 по 1890 года. В 1890–1894 годы учился на экономическом факультете Санкт-Петербургского Императорского Лесного института. Он успешно завершил обучение, преподавал математику в сельскохозяйственном училище в Омске. После этого служил чиновником Омского переселенческого управления до 1905 года [1]. Данные события оказали влияние на мировоззрение Алихана Букейханова, как борца за справедливость и равенство.

Начиная с 1893 года Алихан Букейханов являлся участником различных политических, экономических, литературных кружков, участвовал в студенческих «беспорядках». В это время деятельность Букейханова впервые привлекает внимание Департамента царской полиции, его имя попадает в черный список «политически неблагонадежных» [3]. Наряду с этим особенно ярко проявляется его талант как общественного, политического деятеля, выдвигая его в качестве подлинного лидера национального движения всего Степного края.

С 1905 года начинается постепенное оживление политической жизни в Казахстане, которое связано с первой русской революцией. У казахского народа шел процесс возрождения самосознания, стремления выйти из колониальной зависимости Российской империи. Эти обстоятельства нашли отражение в петициях, в которых высказывались основные политические и социально-экономические требования казахов. Алихан Букейханов имел активную гражданскую позицию, принимал активное участие в ряде общественных организаций, являлся действительным членом Семипалатинского подотдела Западно - Сибирского отдела Русского географического общества и Семипалатинского статистического комитета.

В 1905 году Алихан Букейханов был избран депутатом в I Государственную думу по Семипалатинскому округу. Он принимал активное участие в составлении документа, который носит название «Выборгский манифест». В этом документе осуждается роспуск царской Думы. Именно с этого документа начинается активная политическая деятельность Алихана Букейханова. Он печатает статьи в российские газеты, в которых прослеживается критика царского самодержавия и деятельность царской администрации в казахском крае.

Особое значение в пробуждении национального самосознания казахов сыграло издание газеты «Казах». Это первое общенациональное периодическое издание, в создании которого внесли неоценимый вклад представители казахской интеллигенции Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсинов и Миржакып Дулатов. Таким образом шел процесс возрождения национального самосознания. Мы считаем, что самое главное в историческом и политическом наследии Алихана Букейханова – это идеи национального самоопределения, независимости.

Пробуждение национального самосознания, заложенное интеллигенцией, продолжается и сегодня. Н. Назарбаев предложил разработать и принять Патриотический акт «Мәңгілік Ел». По его мнению, за годы суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего страны. Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем. К ним Президент отнес: Независимость Казахстана и Астана; национальное единство, мир и согласие в обществе; это светское общество и высокая духовность; экономический рост на основе индустриализации и инноваций; это Общество Всеобщего Труда; общность истории, культуры и языка; это национальная безопасность и глобальное участие страны в решении общемировых и региональных проблем [2]. Согласно мнения Первого Президента, во многом благодаря вышеперечисленным ценностям казахстанцы всегда одерживают победы, укрепляют государственность, преумножают достижения различного уровня.

В этих самых главных, общенациональных ценностях заключается идейная основа Нового Казахстанского Патриотизма. Президент призывает всех казахстанцев, прикладывать все усилия для достижения благополучия, великой единой цели, единого будущего. Особое внимание он уделяет молодежи, новому

поколению патриотов Казахстана. Нам есть на кого равняться. Документ, содержащий общенациональную идею «Мәңгілік Ел», по своему значению – это национальная идея Казахстана, у которой имеется своя особенность. Национальная идея основана на полиэтничности, как главном факторе единства. При соблюдении и учете интересов всех граждан можно сформировать гражданское общество и сформировать единый народ. Это и будет являться основой национальной идеи Казахстана [4]. В единстве все казахстанцы смогут построить благополучие, достаток, толерантность в стране. Отсюда следует, что «Мәңгілік Ел» является государственной идеологией.

Первый Президент Республики Казахстан сформулировал пять принципов, лежащих в основе национальной идеи современного Казахстана: 1. фактические и юридическое равенство всех этносов Республики; 2. казахский народ является государствообразующим этносом, поэтому он несет ответственность перед другими этносами; 3. религиозная идентичность и толерантность народов; 4. воспитание казахстанского патриотизма; 5. формирование казахстанского среднего класса [5, с. 619]. Данные принципы находят отражение в национальной идее «Мәңгілік ел». Деятели Алаш, в том числе и Алихан Букейханов, стремились к самоопределению, независимости, равенству всех народов, проживающих в казахском крае. Алихан Букейханов другими представителями интеллигенции боролся за просвещение казахского народа, развитие образования и науки в Казахской степи. Он обосновал, что достижение успехов в данном направлении повлияет на духовное возрождение казахского народа.

На современном этапе в Казахстане достигнуто осознание важности национальной идентичности, происходит переоценка духовных ценностей. Первый Президент Республики Казахстан, Лидер Нации Н. А. Назарбаев «выделил несколько направлений модернизации общественного сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца: конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знаний, эволюционное, а не революционное развитие Казахстана, открытость сознания» [6]. В начале XX века алашская интеллигенция самоотверженно боролась за светлое будущее нашего государства. В настоящее время, благодаря их деятельности мы имеем состоявшееся государство. В нашем независимом государстве каждый казахстанец может претворить в жизнь свои мечты. Но, мы все должны понимать, что «залог успеха - постоянное движение

вперед. Сделать Казахстан высокоразвитым государством может лишь сообщество свободных, прогрессивных граждан. Это значит, что нормой жизни каждого должны быть широкие и глубокие знания, самоотверженный труд, постоянное самосовершенствование» [6]. Те идеи, которые продвигали Алихан Букейханов и представители казахской интеллигенции, разъясняли суть реформ Российской империи, стремление к независимости и самоопределению.

На основе проделанной работы можно сделать вывод, что национальная идея современного Казахстана основана на ценностях, которые способствуют тому, что мы можем добиться больших успехов. Поддержка этой национальной идеи позволяет Республике Казахстан быть полноправным участником региональных, международных, мировых событий. Как отметил Н. Назарбаев, национальное единство, мир и согласие, история и культура, целостность языка являются гарантией единства и стабильности в государстве, так как на основе названных ценностей закладывается основа нового патриотизма. А. Букейханов является для нас непререкаемым авторитетом, примером служения родине, патриотизма. С него начинается процесс становления национальной идеи современного Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1 Токбаева Г.К. Алихан Букейханов: человек-легенда. Вестник науки Костанайского социально-технического университета имени академика Зулхарнай Алдамжар. Костанай, 2017. [Электронный ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/article/28224> [дата обращения 03.03.2021].

2 Назарбаев Н.А. Эра независимости. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2017.- С. 506.

3 Ахметова А. Вспоминают Алихана в Москве // Казахстанская правда. - 2016. - 10 марта. - С. 5.

4 Шуданбеков А. Ш. Роль Алихана Бокейханова в формировании национального самосознания казахского народа // История в казахстанской школе = Тарих Қазақстан мектебінде. - 2013. - № 3. - С. 34-36.

5 История Казахстана в 5 томах, Том 5. – Алматы: «Атамұра», 2010. - 672 с.

6 Ахметжанова А. Т., Тасилова Н. А. Алихан Букейханов и реформы царской России в казахской степи. [Электронный

ресурсы]. – URL: <https://edu.e-history.kz/en/publications/view/843> [дата обращения 03.03.2021].

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТОЛИЦЫ АЛАШСКОЙ АВТОНОМИИ

БАТТАЛОВ А. Б.
магистр права, СОШ № 24, г. Павлодар

Алашская автономия была образована вскоре после прихода к власти в стране большевиков. Причиной образования автономии стало стремление представителей интеллигенции защитить народ в условиях развала государства, нарастающей анархии и начала Гражданской войны.

2-ой Всеказахский съезд (05.12.-13.12.1917 гг) единогласно постановил образовать национальную-территориальную автономию в составе демократической федеративной России. На съезде было избрано временное правительство автономии – Народный Совет Алаш Орда. Совет состоял из 23 членов. Правительство возглавлял Алихан Букейханов.

Автономия Алаш стала первым национальным территориальным образованием на территории российской части Центральной Азии в 20 веке. Большевики, проводя национально-территориальное разграничение на начальном этапе, действовали отталкиваясь от существующей обстановки с учетом настроений и идей, популярных среди местного населения и интеллигенции. Поэтому на смену Алашской автономии и Туркестанской автономии были созданы Казахская АССР и Туркестанская АССР, т.е. практически то же самое, но под контролем советской власти. Таким образом, можно сказать, что образование автономии Алаш в значительной степени предопределило создание Казахской АССР, преобразованной затем в союзную республику, которая, в свою очередь, получила независимость и теперь именуется Республикой Казахстан.

Какая же территория занималась автономией Алаш и какой город выполняла функции столичного города?

Решением Всеказахского съезда в состав будущей автономии должны были войти Букеевская Орда, Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская, Сырдарьинская области, казахские уезды Ферганской, Самаркандской и

Амударьинской областей, районы Закаспийской области и Алтайской губернии, населенные казахами. Фактически Алашская автономия никогда полностью не контролировала эти территории. Столицей автономии был выбран город Жана-Семей - пригород Семипалатинская, позже переименованный в Алаш. Постановлением 2 Всеказахского съезда от 25 декабря 1917 года «Местом пребывания Алаш Орда временно избрать Семипалатинск».

Из документов: «1917 года, 5-13 декабря 1917 года в Оренбурге состоялся П-ойОбщекиргизский съезд. В его работе принимали участие делегаты со всего Туркестана: от образованной 1 июля 1917 года Букеевской губернии (бывшая Букеевская Орда), Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сырдарьинской областей, от киргизских уездов Ферганской, Самаркандской, Закаспийской областей, Амударьинского отдела и киргизских волостей Алтайской губернии (образована 17 июня 1917). Среди приглашенных премьер только созданной Туркестанской автономии Мустафа Шокай. Организаторами его были А. Букейханов, А. Байтурсьнов, Миржакип Дулатов, И. Омаров, С. Дошанов. Председателем съезда был Б. Кулманов. Съезд единогласно постановил образовать Автономию киргизских областей и присвоить ей имя «Алаш». Был образован временный народный совет Алаш-Орда из 25 членов, 10 мест из которых предоставлялись русским и представителям других народов края. Местом пребывания Алаш-Орды был определен Семипалатинск позднее получивший название Алаш-кала. Новой столицей Казахской Автономии стал город «Алаш-Кала» [1, с. 26].

С того момента почти 3 года город до 22 сентября 1920 года (994 дня) официально являлся политико-административным центром, столицей Алашской автономии. Практически сразу после образования автономия раскололась на несколько отделений: Западное с центром в поселке Жымпиты (Уральская область) ныне ЗКО, Восточное с центром в Семипалатинске и Тургайское. Лидером западного отделения стал Ж. Досмухамедов. Оно располагалось в Уральской области и имело свое правительство.

Город Семипалатинск – ныне Семей находится в западной части ВосточноКазахстанской области и является вторым по величине городом области. Расположен по обоим берегам протекающей через город реки Иртыш. Левобережье города называется Жана Семей (Новый Семипалатинск). Площадь города вместе с сельскими

округами составляет 27490 км.кв., из которого непосредственно занималась 240 км.кв. Расстояние до областного центра Оскемена составляет 200 км, в 40 км к западу от гор.

Климат региона – резко континентальный, что связано с наибольшим удалением на материке от океанов и обуславливает большие амплитуды в годовом и суточном ходе температуры. Территория района Семей открыта для арктического бассейна, однако изолирована горными системами Азии от влияния Индийского океана. Среднегодовая температура составляет 4,3 °С. Имеются большие колебания температуры в суточном ходе. Зимой температура может достигать – 48,6 °С, а летом 42,5 °С. Среднегодовая скорость ветра составляет 2,3 м/с, среднегодовая влажность воздуха 66 %.

Со второй половины 18 века Семипалатинск (ныне Семей) является одним из крупных торговых центров дореволюционного Казахстана. Город играл исключительно важную роль в укреплении русско-казахских экономических и политических связей, а также в развитии отношении России и Казахстана с городами Западного Китая и другими азиатскими странами.

По источникам того времени на момент становления столицей Алашской автономии в Семей было 31965 жителей (магометан/мусульман – 41 %, православных – 58 %); паровые мельницы; 3 больницы, 2 библиотеки, областной музей, 18 учебных заведений с 1954 учащимися, имелся телефон. Городские расходы 98 тыс. рублей. В восточной части области степь частью черноземная, частью глинисто-солонцеватая. Население занималось земледелием, скотоводством, рыболовством, пчеловодством.

Население динамично росло с момента основания вплоть до распада ССР. После получения независимости Казахстана численность населения стала падать из-за оттока русскоязычного населения, а затем из-за потери статуса областного центра.

В 1917 году население составляло около 32,0 тыс, на данный момент 323 138 человек, т.е. возросло в 100 раз. Также изменилась и пропорция в составе национальностей – казахи – 71,8 %, русские – 24 % и другие – 5 %.

До 1917 года в Семипалатинске функционировало 12 мечетей, из которых сохранились только 4. Еще 4 возведены в 1991 году [2, с. 101].

Развита тяжелая, легкая, пищевая промышленность. Является важным транспортным узлом Казахстана. Через город проходит ряд

крупных автомобильных дорог, Туркестано-Сибирская железная дорога, в черте города находятся 2 железнодорожные станции - Семипалатинск и Жана Семей. В городе функционирует аэропорт, который обслуживает внутренние рейсы и рейсы в Москву. Через реку Иртыш перекинута 3 моста: 1 железнодорожный, построенный в начале 20 века, 2 автомобильных моста, а также понтонная переправа.

Свой статус нынешний Семей потерял 22 сентября 1920 года в день подписания нового декрета ВЦИК о введении в состав Киргизской (Казахской) АССР Оренбургской губернии и определения города Оренбурга столицей. Свое столичное название Алаш носил до 1927 года.

Несмотря на недолгое существование, автономия Алаш и движение Алаш-Орды оказали большое влияние на историю Казахстана. Лидеры «Алаша» впервые выдвинули идею о создании суверенного казахского государства. Алашординцы приложили большие усилия для роста самосознания и культуры казахского народа. Несмотря на поражение в Гражданской войне, алашская интеллигенция не оставила идею создания казахской автономии в рамках советского государства. Представители «Алаша» работали в Казревкоме и киргизском представительстве при ВЦИК. Эти структуры провели большую работу по подготовке к провозглашению советской автономии казахского народа. А. Байтурсинов, А. Ермеков, Х. Габбасов и другие представители казахской интеллигенции собирали историко-статистические, экономические, географические и этнографические данные для определения границ будущей автономии [3, с. 57].

После Гражданской войны территория будущей автономии одновременно контролировалась Кирревкомом, Сибревкомом, командованием Туркфронта, Туркестанской АССР, Челябинским и Оренбургским губисполкомами, областными ВРК. Для обсуждения вопросов об управлении республикой и определения её территории было созвано совещание. На нём выступили бывшие алашординцы, предлагавшие объединить республику в границах, определённых на Всеказахском съезде. Их предложения были частично приняты. 26 августа 1920 года ВЦИК и СНК РСФСР приняли подписанный М. И. Калининым и В. И. Лениным декрет «Об образовании Киргизской (Казахской) Советской Автономной социалистической республики» в составе РСФСР со столицей в Оренбурге. В состав КазАССР вошли Уральская, Тургайская, Семипалатинская и

Акмолинская губернии, а также части Букеевской и Оренбургской губерний. В 1924-м территория Казахстана приобрела современные очертания.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алаш-Орда: Сб. док./ Сост. Мартыненко Н., Алма-Ата, 1992.
- Байтурсынов А. Избранное., Алмата, 1995.
- 2 Исторические личности Казахи, девятитомный популярный справочник, том
- 3 Казахстанская политологическая энциклопедия. Алматы-98.

ВАЖНОСТЬ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ – ФОНДЫ ЛИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

к.и.н., ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

магистр, ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

АУБАКИРОВ М. Н.

магистр, преподаватель, Высший колледж Торайгыров университета,
г. Павлодар

Исторический источник – это объект, который является результатом целенаправленной человеческой деятельности и включен в процесс исторического исследования. При исследовании научной проблемы, нужно выработать собственную точку зрения по исследуемому вопросу.

Исторический источник (продукт культуры, объективированный результат деятельности человека) выступает как единый объект различных гуманитарных наук при разнообразии их предметов изучения. Тем самым он создает единую основу для междисциплинарных исследований и интеграции наук, а также для сравнительно-исторического анализа [1].

Документы личного происхождения в современных условиях, пожалуй, наиболее ценный исторический источник для нашего понимания прошлого. Причина этого в их субъективности: человек совершает судьбоносные поступки исходя из собственного видения ситуации, которое может быть ошибочным и не имеющим отношения к действительности. Но именно оно является основанием для событий, определяющих ход истории. Не объективные

условия, а свойственная человеческому сознанию индивидуальная интерпретация происходящего.

Документы личного происхождения хранятся в архивах. Об уникальности архивов, как сокровищнице документальной памяти мы говорили ранее [2].

Документы личного происхождения Государственного архива Павлодарской области (ГАПО) – это важнейший комплекс исторических источников, представляющих собой неотъемлемую часть историко-культурного наследия народа. Они несут в себе уникальную ретроспективную информацию, преломленную через призму личностного восприятия. Документы личного происхождения являются ценной источниковой базой для исторических исследований. С целью информирования исследователей о составе и содержании дел и документов фондов личного происхождения, хранящихся в Государственном архиве Павлодарской области, введения их в научный оборот составлен путеводитель. Путеводитель по фондам личного происхождения, хранящимся в Государственном архиве Павлодарской области, состоит из двух частей:

1. Фонды личного происхождения, семейные фонды;
2. Архивные коллекции [3].

На примере некоторых фондов личного происхождения можно показать информационный потенциал данного типа источников. Мы хотели бы остановиться на следующих фондах:

Ф. 1469 – личный фонд Комаровой-Бельдениновой Татьяны Леонтьевной;

Ф. 699 – личный фонд Тюрина Кузьмы Семеновича;

Ф. 1497 – личный фонд Айтмурзаева Курмангазы.

Фонд 1469 – личный фонд Комаровой-Бельдениновой Татьяны Леонтьевной (согласно учётным документам Павлодарского облгосархива, первым фондом личного происхождения, который был принят на государственное хранение 28 декабря 1972 года, является Ф.1469) – первая женщина-коммунистка Баянаула, член РКП(б) с 01.12.1920 г., активный участник борьбы за установление советской власти, выступала на собраниях партийных ячеек с докладом «Что дает Советская власть женщине» 20 марта 1920 г. В фонде хранятся документы к биографии Т. Л. Комаровой-Бельдениновой: подтверждения граждан об участии в борьбе против белогвардейских мятежей и гибели Т. Л. Комаровой-Бельдениновой (1962-1963), архивные справки партийного архива Павлодарского

обкома Компартии Казахстана о революционной деятельности Т. Л. Комаровой-Бельдениновой (1967), решение Баянаульского райисполкома и протокол проверочной комиссии, утверждённый Баянаульским райисполкомом, об увековечении памяти первой коммунистки Баянаула Т. Л. Комаровой-Бельдениновой (1967) и много других.

Также о Комаровой-Бельдениновой Т. Л. имеется материал в фонде 355 (личный фонд Приймак Д. П.). В деле номера 171 содержится рукопись статьи «Она была первой», опубликованной в областной газете «Звезда Прииртышья» от 23 ноября 1975 г., где описывается страшная гибель женщины патриотки Баянаула. Память о тех, кто бесстрашно отстаивал завоевания Октября, никогда не умрет. В Каркаралинске и Баянауле их имена увековечили обелиски [4].

Фонд 699 Тюрина Кузьма Семенович – член Союза журналистов, член Казахского республиканского комитета защиты мира, член бюро правления областного отделения Советского фонда мира, краевед и коллекционер исторических документов и книг. Изучая фонд Тюрина К. С. (а это 1904 ед. хранения) находишь много интересного и уникального о Казахстане (в том числе о Павлодарском Прииртышье) периода конца XIX – начало XX вв. (и не только этот период), собранные краеведом. Например, можно поработать с выписками из газеты «Свободная степь» за 1917 г. (28 документов) [5], с выписками из газеты «Семипалатинские областные ведомости» за 1900–1902 годы (6 документов) [6]. Краеведом собраны копии документов о революционных событиях в Павлодарском уезде за 1916-1918 годы, выявленные в ЦГА КазССР, ГАСА, ГАОО (42 документа) [7], а также копии и выписки из документов Павлодарского Прииртышья за 1908, 1916-1917 годы, выявленные из фондов ГАОО (23 документа) [8]. Изучая историю Экибастуза можно поработать с документами выписками из работ, касающихся Экибастузского угольного месторождения (Д.353). Копии документов и подборка статей о развитии Павлодар-Экибастузского территориально-производственного комплекса, опубликованные в различных газетах в период с 1900 по 1983 годы содержатся в Деле 377 и т.д.

С фондом Тюрина К. С. мне (автору – Б. Е.) довелось познакомиться в 2019 году, и я была удивлена тому, что ряд работ, которые я изучала в начале 2000-х годов в библиотеках г. Алматы, я обнаружила в данном фонде, собранные Тюриным К. С. (выписки из документов, из газет и из сборников документов и

материалов, копии документов и т.д.). В дальнейшем мы не раз будем использовать документы данного фонда.

Фонд 1497 АйтмурзаевКурмангазы – участник декабрьских событий 1986 года в Алма-Ате. Всего в описи хранятся 20 дел. Например, в деле номер 7 (1 документ) находится ксерокопия справки прокуратуры Павлодарской области от 14 декабря 1996 г. №3095 о реабилитации. «Указом Президента Республики Казахстан от 12 декабря 1991 года «О реабилитации граждан, привлеченных к ответственности за участие в событиях 17–18 декабря 1986 года в Казахстане» признано, что лица участвовавшие в этих событиях к ответственности привлечены необоснованно. На основании Закона Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» Айтмурзаев К. – РЕАБИЛИТИРОВАН» [9]. Все документы данного фонда являются ценными историческими источниками, для исследования декабрьских событий 1986 года.

В настоящее время ведется работа республиканских и региональных комиссий, в соответствии с Указом Президента РК Касым-Жомарта Токаева «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» от 24 ноября 2020 года. Работа комиссии нацелена на восстановление исторической справедливости для всех категорий жертв политических репрессий в советское время.

Привлечение в архивы документов личного происхождения призвано обогатить документальную базу информацией об интересных людях, их личном вкладе в развитие науки, экономики, культуры и т.д. Фонды личного происхождения принимаются в архивы на вечное хранение. На их хранение не влияют годы, чем старше документ, тем он становится ценнее, для историка исследователя, это ценнейшие уникальные источники. Очень важно сохранить и передать молодому поколению наследие прошлого. Как говорили древние «Ad fontes» («К источникам»). Исследователей ждут новые открытия.

ЛИТЕРАТУРА

1 Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. - 702 с.

- 2 Ельмуратова Б.Ж., Кулумбаева М.Ж. Сокровищница документальной памяти//Звезда Прииртышья от 19 февраля 2019 г. С.6.
 3 Электронный путеводитель ГАПО.
 4 Государственный архив Павлодарской области - ГАПО Ф.355. Оп.1. Д.171. Л.6.
 5 ГАПО Ф.699 Оп.1 Д.304.
 6 ГАПО Ф.699 Оп. 1 Д.313
 7 ГАПО Ф.699 Оп.1 Д. 374
 8 ГАПО Ф.699 Оп.1 Д.373
 9 ГАПО Ф.1497 Оп.1 Д.7 Л.1

СЛОВО ТВОРЦА, ЗВУЧАЩЕЕ СТОЛЕТИЯМИ...

ЖАСКАЙРАТ К. Р.
 ученик 8 «В» класса, СОШ № 29, г. Павлодар
 НУРГОЖИНА Б. В.
 магистр, преподаватель, кафедра «Трехязычие»,
 Торайгыров университет, г. Павлодар

*«Я бы солнцем взошел над землей
 Озарив родные края!..»
 С. Торайгыров*

Мой папа родился и вырос в Баянаульском районе в селе Торайгыр, в самом живописном месте нашей страны.

С творчеством земляка, выходца из этой священной местности, родины великих умов и гениев, Султанмахмута Торайгырова меня познакомили родители, когда я была ученицей начальных классов. Тогда, читая стихотворения о природе, они прививали не только любовь к чтению, книгам, но и к творчеству великого поэта, который является гордостью не только каждого павлодарца, но и каждого казахстанца.

Самыми первыми стихами, с которых началось знакомство с творчеством С. Торайгырова, были стихотворения о природе родного края поэта:

Позади метели и снега.
 В зимних снах весна заждалась визы.
 Разнесла веселая байга,
 Будто ветер, песню Наурыза.

Тогда для мен это было простым перечислением красоты природы, например:

Денек ночи равен стал, победа!
 Над тьмою света, солнце в высь!

или:

Широко раскинулся Иргиз,
 До поры укутанный снегами, ...

или:

День вешнего равноденствия
 Неуверенно машет крылом.
 Непрочное равновесие
 Меж морозом и теплом.

И я, читая строчку за строчкой, смотрела вместе с их автором на величественные горы, бескрайние равнины, прекрасные озёра... Теперь, спустя немного времени, перечитывая стихотворения С. Торайгырова, я вижу совсем другой, более глубокий смысл в каждой строчке, в каждом слове талантливого поэта.

Читая эти строки и одновременно находясь на баянаульской земле у подножия гор Акбет около дома, в котором по сегодняшний день живут мои бабушка и дедушка, я понимаю, что состояние природы, каждый ее момент – это эмоциональное настроение самого Торайгырова, это его безграничная любовь к родному краю, это истинное переживание за свой народ и его будущее.

Так, например, его знаменитое стихотворение «Денек ночи равен стал, победа!...» пронизано нежными чувствами и горячим восторгом родины:

Денек ночи равен стал, победа!
 Над тьмою света, солнце в высь!
 Мы лицезреем приближенье лета
 В весенний праздничек Наурыз.

Или такой пример:

Ночь придёт застеклит все лужицы.
 Денек придёт вытащит стёкла из их.
 И земля, и сердца прогреваются.

В этих строках поэт представляет читателю всю красоту природы баянаульской земли, пытается нарисовать живописную

картину в сознании читателя самыми яркими красками при помощи метафор, эпитетов, сравнений, который так органично вписываются в простоту и незатейливость поэтического языка Торайгырова. В подтверждение приведем яркий пример из стихотворения:

Как насос, не в стволы, а в тела
Гонит март свои соки вешние
Обновленья, любви и тепла.
Ох, вешнее равенствие!
Хорошо юных, пьянишь и седоватых.
Разгулявшееся разнобесие
То – в ребро, а то прямо под дых.

Вот так ярко и неповторимо Торайгыров описывает силу и напор наступающей весны, которая дарит силу, настроение, любовь и вдохновение.

Каждое время года для С. Торайгырова – это прекрасное и неповторимое каждое по-своему изменение и состояние природы. И будь то лето или зима поэт восхищается красотой, величием природы, он учит читателя понимать язык живой природы, ее настроение, красоту, неповторимость в каждом ее мгновении.

Весна хорошо представлена в данном стихотворении, и мы вместе с поэтом видим чудесное пробуждение природы после зимы, словно пробуждение человека после сна в предчувствии нового дня:

Широко раскинулся Иргиз,
До поры укутанный снегами,
Но рассыпал солнце Наурыз,
Тронув лёд горячими руками.

Весну поэт олицетворяет с дружбой и любовью между людьми, как бы говоря о том, что пора простить былые обиды, что с весной нужно начать новую страницу в жизни, в которой нет места плохим мыслям и поступкам:

Степь открылась свету и добру,
Для любви и для рукопожатья.

Тут же есть пример весеннего обновления не только в природе, но и в жизни каждого человека:

Наурыз пришел, как новый век,
Всепрощеньем души заполняя.
Будем жить, покуда аксуйек
На земле сердца соединяет.

И Торайгыров тесно связывает обновление природы с дружбой народов, желая им всем вне зависимости от нации – достатка и счастья:

Обновленьем веет ото везде:
Казахстан рождается и Русь
Пусть с разбитой старою посудой
Навечно исчезнут боль и грусть.

Как видим, великий поэт ценит и любит родной край, который занимал в его сердце и творчестве особое место.

Так, в творчестве великого поэта значительное место занимает тематика природы родного Баянаула. Он словно, через каждое стихотворение, через каждую его строчку и слово, говорит каждому из нас о том, что ценен каждый миг в жизни, что нужно жить в гармонии с самим собой, с природой и каждым ее явлением – ежедневное изменение в погоде, смены времен года или наступление утра или вечера...

ЛИТЕРАТУРА

1 <https://obrazovalka.com/qa/literatura/4874170-stihi-sultan-muhamed-torajgyrova-na-rossijskom-jazyke-esli-ne-trudno.html>

2 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%B3%D1%8B%D1%80%D0%BE%D0%B2_%D0%A1%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BC%D0%B0%D1%85%D0%BC%D1%83%D1%82

3 Торайгыров С. Избранное / Пер. с казах. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. — 166 с.

4 Торайгыров С. Стихи и поэмы. - Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 253с.

«МӘНГІЛІК ЕЛ»-ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН ІСКЕ АСЫРУ БАРЫСЫНДА ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

ЖҰМАДІЛДАЕВА Б. Е.

Тарих мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі,
М. Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі,
Қызылорда қ.

Адам – қашанда еркіндікті, бостандықты аңсайды, тек аңсап қана қоймай, сол үшін әдіс-тәсіл іздейді, күреседі. Бостандық, еркіндік, тәуелсіздік – асыл арман..

«Мәңгілік Ел» ата-бабамыздың сан мыңдаған жыл дар бойындағы асыл арманы екені баршамызға белгілі. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең, әлем қатынасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз мемлекет атану еді, ол арман – тұрмысы бай қуатты, түтіні түзу шыққан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді. Біз бұл армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің ірге тасын қаланды. Мен қоғамда «қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек» деген сауалдың жиі талқыла на тынын естіп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстыра ұлы мақсаттарға жетеле й тін идея бар. Ол – Мәңгілік Елдің идеясы», – деп атап өтті Елбасы [1].

Сонымен қатар, Ұлт Көшбасшысы Н. Ә. Назарбаев «Мәңгілік Ел» ұғымы ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алынғанын алға тартты. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Елбасы Жолдауындағы «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының өмірде іске асырудың негізі болып білім беру орындарында қалануы тиіс. Білім беру жүйесінде «Мәңгілік Ел» идеясы балалар мен жастарды жоғары руханилық, азаматтық ұстаным, әлеуметтік жауапкершілік қазақстандық қоғам игілігі үшін еңбек ету дайындығын, жаңа қазақстандық патриотизм мен бірігу сезіміне тәрбиелеуге бағытталған.

Әлемдік тәжірибені саралай отырып, оқыту мен тәрбиелеуді заман талабына сай жаңашылдықпен ұйымдастыру бүгінгі жаһандану заманында басты мәселе болып отырғаны белгілі. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың негізгі бағыттары білім беру жүйесінің мазмұнын жаңарту мен педагогикалық кадрлардың кәсіби біліктілігін арттыру, оқушы өміріндегі отбасының рөлін ескеруді қамтиды. Білім беруді жаңарту оқушылардың білімін ғана емес, оларды қолдану

дағдыларын, атап айтқанда, функционалдық сауаттылығын немесе құзыреттілігін қалыптастырумен де байланысты. Ең негізгі мақсат - ол оқушылардың білімдерін өмірде тиімді қолдануға үйрету. Ол орта білім жүйесінің парадигмасын түбегейлі өзгертудің негізі болып отыр. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту Қазақстанның әлемнің бәсекеге қабілетті 30 елінің қатарына ену процесінде ең маңызды болып табылады.

Жаңартылған білім мазмұны аясында қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік, құрмет көрсету, ынтымақтастық, еңбек пен шығармашылық, ашықтық, өмір бойы білім алу тәрізді «Мәңгілік Ел» құндылықтар жүйесі жаңа ББ МЖМС барлық білім деңгейлеріне енгізілген. Сонымен қатар жаңартылған білім мазмұны аясында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы академиялық пәндер, жобалау-зерттеу және сабақтан тыс іс-әрекеттер, қосымша білім беру, таңдау курстары арқылы мектеп мазмұнына енгізілуде.

Оқу бағдарламаларының мазмұны білім алушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға, қазақстандық патриотизм мен «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын іске асыруға тырысу, этносаралық және мәдениетаралық байланыс жағдайында толеранттылықты және қарым-қатынас жасау білігін дамытуға бағытталуда.

Қоғамдық-гуманитарлық пәндер бойынша функционалдық сауаттылықты қалыптастыру, оқушылардың құзыреттілік біліктерін, алған білімдерін шынайы өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана білу қабілеттерін дамыту көзделген. Қоғамдық-гуманитарлық пәндер және олардың мазмұны: оқушы тұлғасының интеллектуалдық әлеуетін дамыту мақсатында филологиялық, тарихи және қоғамтанулық білім беруді; бағдар бойынша базалық пәндерді тереңдетіп оқытуды; қоршаған әлемді түрлендірудегі қазақ, орыс, шетел, Қазақстан тарихы, дүниежүзі тарихы, адам және құқық рөлі туралы түсініктерін қалыптастыруды, білім алушылардың лингвистикалық, тарихи, көріністік ойлауын қалыптастыруды, әртүрлі өмірлік жағдайларға және болашақ кәсіби қызметіне қажетті оқушылардың аналитикалық, практикалық, коммуникативтік біліктері мен дағдыларын жетілдіруді; оқытуды бейіндендіруге жағдай жасауды және оқушыларды одан әрі кәсіби өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі дамытуға даярлауды қамтамасыз етеді.

«Адам және қоғам» білім саласындағы оқушылардың функционалдық сауаттылығы олардың жалпыадамзаттық, ұлттық-тарихи және әлеуметтік-мәдени құндылықтарға әділеттілікпен,

адалдықпен, тілектестікпен, жауапкершілікпен қарай білу; өзінің азаматтық патриоттық ұстанымын және құқықтары мен міндеттерін заңнама мен қоғамдық нормаға сәйкес сақтай білу; отбасында, ұжымда, қауымда әлеуметтік рөлін орындай білу; көпмәдениетті қоғамда өмір сүру мен қарым-қатынас жасай білу; өздігінен оқу, өз мүмкіндігін іске асыру, өзінің кәсіби бағытын анықтау; адамның физикалық және рухани денсаулығын, ақыл-ой жұмысын қолдау үшін салауатты өмір салтын жүргізу қабілеттерімен анықталады.

Қоғамдық-гуманитарлық білім кең білім беру шектеріне ие, оны оқыту тек қана адамзат тарихындағы мәдениет туралы ғана емес, адамзат туралы ғылым болып табылады. Қоғамдық білім, тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, оны тәуелсіз бағалау, сонымен қатар басқалардың пікірін сыйлауға ықпал етеді. Бұл пәндер тұлғада қазіргі қоғамға тән маңызды құндылықтарға, дүниетанымға, толеранттылыққа, азаматтық сенімділікке, шығармашылық ойлауға тәрбиелейді. Қоғамдық пәндер жастарды қазіргі әлемдегі толық қарама-қайшылыққа өз бетінше өмір сүруге дайындайды, адамдар арасындағы өзара түсіністік үшін ынғайлы жағдай жасайды, әртүрлі мәдени, этникалық, лингвистикалық және діни дәстүрлер адамға белгілі бір елдің ғана өкілі емес екендігін сезінуге көмектеседі. Қазіргі қоғамда өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүріп қана қоймай, болып жатқан құбылысқа белсенді әсер ете отырып, оны жақсартуға бейім тұлғаны қалыптастыру маңызды проблемалардың бірі болып отыр.

«Тарих» пәндері оқушыларды тарихи оқиғалармен таныстырып қана қоймай, оған қоса ғасырлар бойы Ұла дала кеңістігінде қалыптасқан ұлттық құндылықтарды, қазіргі қоғамның гуманистік идеялары мен демократиялық құндылықтарын игеруге, әлемнің мәдени әртүрлілігін түсінуге жетелейді. Пән мазмұны ата-бабаларымыздың бірегей мәдениетін, әлем тарихындағы Қазақстанның алатын орны мен рөлін, оның жалпыәлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін түсінуге, толеранттылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді. «Қазақстан тарихы» пәні «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық біріктіруші идеясын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады, өз кезегінде ол, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдайтын, адамдар құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін және Отанының дамуына өзіндік үлес қосуды қалайтын тұлғаны тәрбиелеу арқылы жүзеге асады [2, 28 б.].

«Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік Қазақтың перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел», – деген Елбасының сөзінде еліміздің болашағы қазіргі жастарға деген үлкен қамқорлық пен оларға деген зор сенім жатыр.

XXI ғасыр – қатаң бәсекелестік ғасыры. Демек, әлемдік бәсекелестіктің жылдам дамуына ілесе алатындай білімді де тапқыр дара тұлғаның тағдыры барша педагогикалық қауымның қолында екені даусыз. Педагогикалық қауымның қазіргі таңда атқарып жатқан істерінің арқасында жас ұрпақтың болашақта әлемдік деңгейдегі сынақтардан жоғары нәтиже көрсететініне сеніміміз мол [3, 35 б.].

Сондықтан басты міндет – жасөспірім талабын қанағаттандыратын, қоғамның, ұлтымыздың ұстанған бағытымен сабақтас келетін сапалы білім мен саналы тәрбие жүйесін құру деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан жолы-2050 : Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауы. – 2014ж., 17қаңтар
- 2 Мұқанова Ө. Мәңгілік ел болу жолындағы ұлы істеріміз. Қазақ тарихы. – №3. – 2015. – 28 б.
- 3 Шауқенов Ж. Мәңгілік ел идеясы келешекке бастама. Қазақ тарихы. – №3. – 2017ж. – 35 б.

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СКАНДИНАВСКИХ ДОБРОВОЛЬЦЕВ СС В БОЯХ 1944-45 ГОДОВ. КУРЛЯДСКИЙ КОТЁЛ

ИКЛАСОВ А. Е.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ТУРЛЫБЕКОВА А. М.

к.и.н., ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар.

«Мы сидели за грубо сделанным блиндажным столом и слушали новогодние обращения главнокомандующих различных родов войск, вместе с весёлыми рождественскими песенками. Нашими стараниями бункер был украшен к Рождеству: стояла ёлка с ветками, мишура вместе с маленькими сувенирами, доставленными полевой почтой. К Сочельнику в нашем временном бункере царила почти домашняя атмосфера. Загрубевшие от мороза солдатские

руки бережно и нежно собирали по кусочкам это новогоднее чудо, чтобы каждый мог насладиться духом Рождества. Мы всё ещё могли волноваться о таких пустяках в последние дни декабря» [1, с. 1].

Этими словами начинается книга шведского добровольца СС Эрика Валлена «Сумерки богов. Шведский доброволец дивизии СС «Нордланд» на Восточном фронте», повествовавшей о заключительном этапе Второй мировой войны в Европе на Восточном фронте. В ней также описана повседневность скандинавских добровольцев СС в данный период войны.

Перед этим стоит немного описать ход боёв в Курляндии с октября 1944 года до января 1945-го. После успешной операции «Багратион» летом 1944-го, в октябре того же года РККА продвинулась до Балтийского моря, окружив немецкую группу армий «Север» под командованием фельдмаршала Фердинанда Шёрнера в Курляндии. Шёрнер выступал за эвакуацию своих войск, но Гитлер приказал стоять до конца [2, с. 37]. В ходе четырёх битв за Курляндию немецкие войска вместе со скандинавскими и голландскими добровольцами СС смогли сдержать наступающую Красную армию, и дивизия «Нордланд» была эвакуирована в Германию, где и встретила конец войны [2, с. 37–41].

Дивизия «Нордланд» была лишь на 10 процентов укомплектована скандинавами, 30 процентов были уроженцами Германии, а 60 процентов были представлены фольксдойче из Румынии [3, с. 229].

Повседневность дивизии «Нордланд» во время службы в Курляндском котле состояла в оборонительных боях, которые состояли из редких минут затишья, которые сопровождалась редкими разговорами солдат противоборствующих сторон. Слово Эрику Валлену:

«Мысли бродили где-то далеко. Однако вдруг они были прерваны хриплым гортанным окликом из траншеи русских:

– Эй, камрад, что ты такой грустный? Небось опять получил капустный суп на ужин? – его ужасный ломаный немецкий был с монгольским акцентом, но чувствовался доброжелательный тон. В эту тихую, ясную ночь русских было хорошо слышно, как будто бы они сидели рядом с нами в пулемётной точке. Впервые за три с половиной года войны большевик заговорил с нами на ничейной земле. Эта война была намного ожесточеннее Первой мировой, в отличии от неё солдаты враждующих армий никогда не переговаривались друг с другом в часы затишья» [1, с. 5–6]. Автор

отмечал находчивость красноармейцев, которая «изрядно попортила нам нервы на войне» [1, с. 6].

Тот же Валлен описывал некое подобие братания эсэсовцев с красноармейцами [1, с. 5–9]. И он так вспоминал впечатления от этого братания:

«Они оба выбрались из окопов и шли друг к другу. Это была странная встреча Запада с Востоком: рослый эсэсовец в белом маскировочном костюме, словно бросающий вызов смерти своей полубеспечной и, может быть, излишне самоуверенной походкой. Всем своим видом он словно говорил: «Идущие на смерть приветствуют тебя». И коренастый красноармеец, подбитая ватой форма делала его внешне похожим на эскимоса, походка которого напоминала катание по снегу. Едва подойдя ближе друг к другу, между ними просвистела пуля – выстрел был с дальних позиций, кто-то не был осведомлён, что происходит между нами, но увидел идущие друг к другу две фигуры. Они быстро отскочили друг от друга и огромными шагами понеслись под защиту своих окопов, так как с разных сторон замелькали вспышки.» [1, с. 9].

Начало января 1945 годарота Валлена встретила в рейде за «языком» из-за приказа командования добыть разведданные [1, с. 10]. Вылазка окончилась неудачей: «Всё сработало как надо, кроме последнего броска. Когда лишь несколько метров разделяли нас до русских, стало ясно, что местность плотно заминирована. Мины взлетали в воздух одна за другой. Русские были предупреждены и пустились бежать. Один из наших солдат сумел схватить русского за ногу, но тотчас же наступил на мину. Один из нас погиб, а остальные семеро вернулись ни с чем, лишь получив ранения разной тяжести.» [1, с. 10].

Во время отдыха эсэсовцы ходили во фронтовой кинотеатр и сам Валлен так описывал отношение фронтовиков к сообщениям о событиях на фронтах:

«В хорошо обогретом кинозале показали последний выпуск новостей на чистом белом экране, показывавший хронику событий на других фронтах. Мы видели хорошо одетых, чистых и сытых людей в уютных залах с коврами и креслами, сияющими лампами, книгами и музыкой. Они вкушали прекрасную еду серебряными вилками изящных фарфоровых тарелках на крахмаленных скатертях.

Мы же, в свою очередь, лежали в грязи и снегу под открытым небом месяц за месяцем, смерть уносила наших соратников, и

всё время мы видели людей, одетых лишь в фельдграу. Будучи небритыми, грязными и уставшими, к боям мы доходили буквально до последнего предела.» [1, с. 11].

Затем добровольцы СС участвовали в битве за Приекуле.

«В течение десяти дней и ночей продолжалась эта мясорубка в Приекуле. Только на рассвете и иногда после обеда наступала небольшая пауза, когда желто-коричневые русские пехотинцы начинали выползать из своих укрытий и рассыпались в цепь перед нашими траншеями. Тогда тяжелое оружие замолкало и внезапно наступала почти полная тишина. Однако она длилась совсем недолго, потому что в следующую минуту первые крики «Ура!» наступающих большевиков заглушались смертоносным заградительным огнем наших минометов, треском пулеметов «MG-42» и автоматов в месте атаки. Русские рвались вперед волна за волной, но их раздирало на части, потом волна отступала и исчезала. Наша линия держалась!» [1, с. 13].

В конце концов «Нордланд» была выведена из Курляндии морем по приказу командира III танкового корпуса СС Феликса Штайнера. «Неизвестно, по каким соображениям, строго военными или сентиментальными, он решил расстаться со своей старой, закалённой дивизией – пишет Валлен, – однако эта переброска спасла жизни многим бойцам дивизии «Нордланд»» [1, с. 13]. Дивизия закончит войну, обороняя Берлин, а сам автор избежит советского плена, вернувшись в Швецию.

Исходя из этого, можно сделать следующие выводы:

Бойцы СС в Курляндии проводили повседневные для военных дела вроде участия в боях, рейдах за «языками», отдыха и так далее и тому подобное.

Несмотря на ожесточённый характер войны на Восточном фронте, даже в её конце, наблюдались единичные случаи братаний противоборствующих сторон.

Добровольцы СС продолжали бороться и в конце войны с надеждой на успех применения «чудо-оружия» [1, с. 3].

Спустя годы после окончания войны автор мемуаров отмечал навыки врага вроде находчивости [1, с. 6].

ЛИТЕРАТУРА

1 Wallin, Erik «Twilight of the Gods: A Swedish Volunteer in the 11th SS Panzergrenadier Division «Nordland» on the Eastern Front

(Stackpole Military History Series) ». Stackpole Books. Publication Date: May 28, 2009. 160 p [на англ.яз].

2 Afiero, Massimiliano «Dutch Waffen-SS Legion & Brigade 1941–44». Men-at-Arms 531. Osprey Publishing. Publication Date: 28 May 2020. 48 p. [на англ.яз].

3 Дробязко С., Романько О., Семенов К. «Иностранные формирования Третьего рейха». – М: АСТ, Астрель, 2011. – 830, [2] с.: ил.

АКБАР – ВЕЛИКИЙ ПРАВИТЕЛЬ МОГОЛОВ

КУБЕЕВА Л. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

РАХИМОВ М. И.

преподаватель, кафедра «История Казахстана», Торайгыров университет,
г. Павлодар

Актуальность. Двадцатый век стал новым этапом в исторической науке. Стали изучаться различные исторические периоды, которые раньше не освещались, по-новому рассматриваться роль тех или иных исторических личностей. Настоящего нет без прошлого. Огромное влияние на становление и развитие государств всегда имели их правители. Одним из таких великих правителей, спасителей и реформаторов Могольской империи являлся Джалал-ад-Дин Акбар Великий.

Он являлся внуком Захир-ад Дина Бабура, который был известен как завоеватель индийских земель. В свою очередь сам Акбар выполнил более сложную задачу – он объединил завоеванные дедом земли, приведя все в спокойствие и мир. Став главой государства, когда ему было примерно четырнадцать лет, он смог под своим началом превратить различные разрозненные племена в единое сильнейшее государство того периода истории. Акбар Великий увековечился в истории как выдающийся полководец и правитель, реформатор, покровитель науки и книг, объединитель Индии. Именно данная личность является одной из весомых в истории Азии.

Историография. Про Джалал-ад-Дин Акбара существуют целые труды и книги. Одной из ранних является труд «Акбар-наме», который был написан на персидском языке придворным историографом Абу-л

Фазлом. Там мы можем найти описание правления Акбара и его предшественников.

Также интерес представляет книга исследователя Винсента Артура Смита «Великий Могол Акбар, 1542–1605 гг». Он писал о походах и о личности Акбара. Содержится множество разных иллюстраций и карт.

Жизнь Акбара освещается многими зарубежными учеными в различных научных журналах и сборниках.

Научная новизна. В данной работе не только даются биографические данные жизни Акбара, но и осмысливается то, в чем же заключалась его реформаторская деятельность и почему его называли Великим. А также каким образом память о великом правителе существует в современном мире.

Материалы и методы. При написании данной работы использовался метод историзма, то есть рассмотрения событий в их исторической последовательности, историко-биографический метод, историко-сравнительный метод.

Материалами послужили труды зарубежных авторов – Banerji S. K. Humayun's Religion, Danvers A. The Portuguese in India, а также труд Мунтахаб ат-таварих, Бабурнаме.

Результаты и обсуждение. Результаты данной работы могут использоваться на уроках истории мира, истории стран Азии и Африки, культуроведении, религиоведении.

История Акбара Великого. Акбар Великий, или же Абу-л Музаффар Джелал-ад-Дин Мухаммад Акбар являлся одним из величайших правителей и реформаторов в истории. В народе его называли Великим Объединителем и Созидателем Индии, а также «махди» (спаситель и устроитель). Годы его жизни – (1542–1605). Родиной Акбара был город Амаракот в Синде (ныне территория Пакистана) в семье Насир-ад-Дин Мухаммад Хумаюна, который всю свою очередь был сыном основателя династии моголов Захир-ад-Дин Мухаммад Бабура. Бабур был прямым потомком Амира Тимура в пятом поколении, а его мать, то есть прабабушка Акбара, происходила от самого Чингисхана. Великий Акбар был прямым потомком Амира Тимура в седьмом поколении и прямым потомком Чингисхана в четырнадцатом поколении.

Акбар в совсем юном возрасте – 14 лет вступил на трон. Причиной этому было смерть его отца – Хумаюна, который умер нелепой смертью в возрасте 48 лет. Хумаюн любил читать различные книги. усердно посещал священные места шиитов в Иране – в

Мешхеде и Ардебиле, писал стихи в честь шиитского святого имама Али и читал их смышленому сыну [1, с. 161–164]. В один из дней он стоял на высокой лестнице в библиотеке и услышав призыв к молитве, преклонил колени и упал насмерть.

Джелал-ад-Дин при своем правлении был Великим собирателем и объединителем Индии именно поэтому ему присвоили звание Акбар, что означает великий. Он освещал идею объединения всех этносов Индии в единый народ.

Правление Акбара было наиболее долгим по сравнению с его предшественниками. Он правил целых 49 лет, до даты своей смерти. Акбар был одаренным юношей, унаследовав все лучшие качества от своих предков полководческий талант от деда Бабура, интерес к науке от отца Хумаюна. Будущий реформатор усердно учился военному искусству у регента-правителя военачальника Байрам-хана. Во время своего взросления Акбар наблюдал жестокое обращение вельмож к прислуге и простым людям, индийцам-немусульманам. Все это заставляло его думать каким образом можно изменить этот несправедливый мир. Позже в 1562 году он становится одиночным управителем, так как Байрам-хана убили, и начинает формировать свое собственное окружение и установления.

Империя Акбара Великого или же империя великих моголов была очень военизированным государством и это было связано с «культом меча» того времени. У. Хокинс удивленно сообщает, что дворцовые повары имели звание «десятник», а жена Акбара, подарившая ему первенца Джихангира имела титул «12-тысячник» и умела управляться кинжалом и боевым веером [2, с. 29]. Баланс в количестве воинов в армии поддерживался следующим образом – правитель предоставлял джагирам (князьям) премию в виде надела за участие в военных походах.

Но чтобы обеспечить мир в стране, которую раздирали межкастовые, межрелигиозные, межнациональные конфликты одной силы и армии было недостаточно. Силой мир не установить! Поэтому нужна была четкая и продуманная внутренняя политика, которая способствовала бы объединению народа, главным компонентом которой была – толерантность. Данный термин предполагает веротерпимость, уважение всех граждан и их равноправие.

Великие Моголы изначально были мусульманами и, следовательно, завоевав Индию они провозгласили «джизию», то есть налог, который взимался с не мусульман, в основном с индусов. Поэтому в 1564 году Акбар Великий отменил джизию. Но для того,

чтобы коренное население воспринимало Моголов не как чужих, а как местных правителей, нужно было уважать традиции и обычаи народа. Акбар в знак уважения стал вегетарианцем и отказался от охоты, а также запретил охоту на животных в священных для индусов местах.

В итоге Акбар Великий провозгласил политику всеобщего мира «солхи-кулл», т.е. политику прекращения какого-либо преследования инаковерующих. В 1593 году он сделал равными в правах мусульман и индусов. Данный закон обеспечил на долгий срок мир и покой в стране.

Также важным моментом является то, что Акбар признал равенство всех религий и не выделял среди них ислам. Он считал, что есть много путей познания Истины. Данную концепцию он обсуждал в священном месте недалеко от Агры в городе Победы (Фатехпур-Сикри) в молитвенном доме Ибадат-хана, куда приглашал представителей различных вероучений, которым он повелел «установить правду, найти и открыть принципы истинной религии и проследить ее до божественного источника» [3, с. 204, 273]. Один англичанин, посетивший Фатехпур-Сикри, писал: «Агра и Фатехпур-Сикри очень большие города, каждый из них больше, чем Лондон» [4].

Благодаря своим размышлениям и общению с представителями разных религий Акбар создал новое вероучение единения всех вероисповеданий – «Дин-и-Илахи», т.е. Божественная вера, которая способствовала бы единству, миру и спокойствию в государстве Великих Моголов. Она была провозглашена в 1582 году. «В мире бушевала темная Варфоломеевская ночь, а индийский император старательно изучал известные ему религии, чтобы, отобрав лучшее из них, создать религию терпимости, добра и мира» [5, с. 327]. На мировоззрение Акбара влияли также слова индийского поэта и философа Кабира (1380–1418): «Всеобщее имя Бога – это внутреннее, чье бы имя ни призывали в молитвах: Али у шиитов или Рамы у индусов» [6, с. 18–19].

Помимо вышеуказанного Акбар Великий запретил насильственные браки индусов – детей по расчету родителей (по сути – продажа девочек) и обряд «сати» – саможжение индусских вдов. Были введены ограничительные меры на увеличение вдов – имущества мусульманских мечетей и т.д.

Религия Акбара угасла со смертью своего создателя 17 октября 1605 года [7, с. 287]. Его оплакивал весь народ Индии, представители различных религий. И это показывает важность и значимость данной исторической личности.

После смерти Акбара его потомки перестали придерживаться его политики и внутри страны заново начались междоусобные распри. религиозная нетерпимость между этносами Пакистана и Индии существует до сих пор.

Акбар в нашем мире. Память о великом правителе жива и сейчас. Его образ существует в 21 веке. Многие ученые посвящают свои работы и книги именно изучению его жизни и политики, сняты популярные исторические фильмы «Джодха и Акбар» (реж. А. Гоуварикер 2008), «Великий Могол» (режиссер Карим Азиф 1960). Его имя упоминается в учебниках по мировой истории в различных странах. Мавзолеем Акбара Великого, который он приказал строить еще при жизни удивляет своей архитектурой, в которой сочетаются различные культуры народов. Это место активно посещается людьми и является священным местом. Приходя в мавзолей, люди прикасаются к истории и в дальнейшем никогда не забывают о великом реформаторе Акбаре.

Таким образом, Акбар Великий проводил очень мудрую политику, благодаря которой ему удалось установить спокойствие в Индии. Он смог установить веротерпимость, как основу мира в государстве. Что доказывает, что сплотить народ можно только толерантностью и уважением к каждому его представителю. Акбар один из немногих, кто, создав новую религию, смог найти верный подход к объединению разрозненных племен, что является очень трудным делом.

«Не смешает со множеством славных имен народ Индии имя Акбара, собирателя, творца счастливой народной жизни. Народ не забывает и не припишет никаким умаляющим побуждениям широкие мысли великого объединителя Индии... Так же, как и многие, священные в памяти, имена, он собирал и сражался вовсе не для личной ненасытности, но творя новую страницу великой истории» [8, с. 235].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Banerji S.K., Humayun's Religion // Journal of Indian History. 1938. Vol. XXII. August. – P. 2
- 2 Danvers A., The Portuguese in India. L., 1984. Vol. 1
- 3 Badaoni., Muntakhab al-tawarikh / Translated by Lowe W.H. Calcutta, 1884. Vol. II.
- 4 Згурская М. П., История человечества. Восток. [Электронный ресурс]. – <https://history.wikireading.ru/237945>

- 5 Шапошникова Л.В., Мудрость веков. М.: МЦР, Мастер-Банк, 1996
- 6 Leiden R. and Ersine J. L., Memoires of Babur. Baburnuma, 1926.
- 7 Комаров Э.Н., Реформаторские вероучения в Индии XV–XVII вв. // Alaica.М., 2008.
- 8 Рерих, Н.К., Душа народов. – В сб.: Рерих Н.К. Твердыня пламенная. М.: Сфера, 1999.

БАЯНАУЛА ТАУЛАРЫНДАҒЫ ТАБИҒИ ТАС МҮСІНДЕРІ

НЫҒМЕТ С. Н.
студент, Павлодар қ.
ОРАЗАЛИНА А. Б.

жетекші, Б. Ахметова атындағы жоғары педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

Жоба жұмысының мақсаты: Баянаула, Қызылтау, Далба тауларында кездесетін табиғи тас мүсіндердің тарихын ғылыми деректерде ғалымдар жазбасы арқылы тың мәліметтер көрсету. Көне көк түркілер 1200–1500 жыл бұрын сәулет өнерін шындап, тәрбиелік маңызы бар мүсін жасап, ұрпағының ұрпағына аса бай тарихи-мәдени мұралар қалдырып отырғаны белгілі болды. Олай болса, Орхон бойындағы табылған жәдігерліктер – өзіне дейінгі мыңжылдықтардың өнер сәулетін бойына жинай отырып, оны мұра етіп қалдырған аса құнды тарихи қазына деп білеміз. Бұл қазына – байырғы түркі мәдениеті.

Өзектілігі: Түрколог ғалым Қаржаубай Сартқожаұлының ғылыми еңбегі «Орхон мұралары» жазбасының негізінде, ортағасырдағы (б.з. VII–VIII ғғ.) көне көк түрік империясы бүгінгі қазақ халқының тікелей ата-бабасы екенін дәлелдеген еңбегін жобаға арқау ету.

Зерттеу барысы: Байырғы түркілер дүниетанымын топшылай отырып, олардың әлем өркениетіне қосқан үлкен үлесі деп білеміз. Сондықтанда, осынау тас мүсіндер, жазбалар, сәулеттік көріністер орналасқан Баянтау, Қызылтау, Далба аймақтары көне көк түркілер, яғни қазақтардың көне ата-жұрты еді демеске хақымыз жоқ!

Көне дәуірден, дәлірек айтсақ б.з.д. X ғасырдан, одан әрі де жасалып бізге жеткен тастар, жазбалар, сәулет көріністері біздердің арғы тегімізден қалған мәдени – рухани мұрамыз екендігі қалтықсыз дәлелденіп, әлемдік тарихқа енген баба мұралары, мәдени мұрасы дедік. Яғни, мәдени мұра дегеніміз – халықтардың мыңдаған

жылдар бойы жалғасып, сақталған рухани шығармашылығы. Бүкіл бүтін қауымның ұлттық рухани ізденісі, халықтардың даналығы, әрі ұстанымы еді деп қана айта алмаймыз.

Ал енді, сирек кездесетін тас мүсіндер мен сәулет көріністерін айтып өтсем деп едім. Мысалы, Қызылтауда ескі зират қорымында қыз бейнесі салынған бал – бал тас мүсіні бар. Сәукеле киген, өте келбетті қыр мұрынды бота көз қыз бейнесі кеуде тұсына дейін салынған. Суретті айнала ұсақ – ұсақ шырша гирлянды шамдарымен қоршағандай көрініс бар. Сол ұсақ шамдармен қоршалған көрініс, жылына бір рет шілде айының орта кезінде дәл тас түс уақытында 2–3 күн сәулесімен жарқырап жанып тұрады. Бұл көріністі арнайы сан мәрте көрдік. Ел аузында ол жерде «жанып тұратын қыз бейнелі жер» – деп аталатын. Бір ғажабы тастың беті жып – жылтыр, ал сурет көрінісі тастың ішіне қарай орналасқан, жай көзбен күңгірттеніп көрінеді. Өкінішке орай, қазіргі уақытта бал – бал тас жарық шашып жанбайды. Өйткені 1964 жылы Әлкей Марғұлан экспедициясы келіп тексеріп, тасты алып кетеміз деп әрекеттеніп, тұрған тасты орнынан қозғап тастаса керек. Ал ауыл тұрғындары қарсылық көрсетіп бал – бал ескерткіш тасты алып қалыпты деген сөз бар. Ал тастың жанбай қалу себебін әркім әр түрлі пікір айтып жатыр. Дегенмен жыл 12 айда бір – ақ рет жану себебі тас ғаламшардың қозғалу жүйесімен сәйкестендіріліп орнатылған болуы керек деген болжам ғана айта аламыз.

Қызылтаудың батысында Батырдың бейнесі бар – «Батыр тоғай» бар. Бұл жанағы, «Қыз бейнесі жанатын бал-бал тастан өзгешелеу еді. Осы жарқыраған бейнені көрген менің атам былай дейді: күн ашық, қыркүйек айының орта кезі, түс уақыт болатын. Алдымыздан жарқырап шыға келген ерекше сәулет көрінісі мынадай еді: қарсы алдымыздағы биіктігі 10–15 м алып жартаста, дене тұрқы түгел дерлік салынған, жартас биігіне жетеқабыл батыр бейнесі, күні кеше ғана салғандай күн сәлесімен шағылысып жарқырап шыға келді. Дөңгелек бетті, томаға қабақты, жалпақтау келген, қысқа мұртты, шарлы көзді, алып бейне. Басында – жығасы бар дулыға, үстінде шолақ жеңберен, белдігінде қанжар, бір қолы белдікте, бір қолы бос, аяғында қысқа қонышты етік. Осы батырдың бейнесі 5-6 қабатты үйдің бойымен тең болады. Сурет сызықтары ақ – сары бояумен жүргізілген, күнмен шағылысып, жарқырап тұрды. Кейінірек тағы да көреміз деп бірнеше рет іздендік, бірақ та көре алмадық – дейді атам. Ал бұл көрініс жылда емес, 12 жылда бір-ақ рет көріністе болады деген аңыз бар. Тарихи деректер біздің Сарыарқа бойында көк түрік империясының атакты Еділ патшасы

қоныстанып кеткен деген болжам бар. Батырдың бейнесі сол Еділ патша болуы мүмкін.

Алайда, ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, бояудың құрамы да өзгеше болса керек. Қытайдың «мак» дейтін сиясына көк жылқының безінен алынған ерітіндіге бірнеше шөптердің сықпасын қосып, жасайды екен деп болжау айтады. Қалай болғанда да, мындаған жылдар бойы өңін бермейтін бояу құрамы ғажап өнер туындысы емес пе?! Ал енді Баянтау қойнаулары әр түрлі мүсіндегі табиғи тастарға толы дедік. Сол табиғи тас мүсіндерге зер сала қарасаңыз, табиғат жаратылсына қосымша адамның да қатысы бар екендігі, олардың өрнегі мен ой – өрісі анық енгізіледі. Әрине, сөзіміз анық болуы үшін екі – үш тас мүсініне тоқтала кетуді жөн көрді.

Көпшілікке мәлім «Кемпіртас» деп аталатын тас мүсіні бар. Шын мәніде біздердің әкелерімізден естіген естелігімізді ол ешқандай да «кемпіртас» та, «баба яга» да емес. Ол ел қорғау жолында аттандырған балаларының жолын тосып, зарыққан ананың келбеті. Алайда, жорықтағы балаларының жолын тосып, амандығына тілеуқор ана көзіне жас алмай тұра алмайды ғой. Демек, «ана сағынышын» бейнелеу үшін мүсін тасты тура күн шығысқа қаратып, қырат жерге қойылса керек. Ал тау ішінің түнгі салқыны мүсін тасқа шық болып қонады да, күн көтеріле шық еріп ана көзінен жас болып ағып тұрады. Бұл көрініс үздіксіз күн сайын сағат 10–12 ге дейін болып тұратын құбылыс. Яғни біз естіген «Ана сағынышы» деп аталатын тас мүсін осылай айтылатын және күні бүгінге дейін сол құбылыс қайталануда.

Сондай – ақ сол тас мүсін жанындағы қыраттан Жасыбай жағына көз салсаңыз тағы да бір ерекше көрініс алдыңыздан шығады. Ол көрініс Жасыбай көлінің солтүстік беткейінен көмкеріп тұрған ең биік жоталы тауында. Сол таудың күн шығыс биігі, алып жартаc шыңымен шектеледі де алға шығыңқы шың мүсіні келбетті «ана» бейнесімен өрнектелген. Ал ананың кимешегі мен көйлегінің етегі бүкіл тау жотасын жауып тұрғандай әсер қалдырады. Осы бір әсем көріністі, ертеде «Бай ана» деп айтушы еді, ал бүгінде «Дана тас» деп айтылып жүр. Кезінде үлкендер «Баянаула» атауын осы «Бай ана» атауымен байланыстыра айтатын. Ол болжамда негізсіз емес секілді. Өйткені біздің, ертедегі дүниетаным тіршілігіміз «тәңірлік» дінге негізделген дедік, яғни жаратушы иеміз «көк тәңірі» аспанда, ол жер мен судың иесі «Ұмай ана» деп сенген

жоқпыз ба? Олай болса, Баянаула жері мен суының иесі «Бай ана» деп болжам айтулары да көңілге қонымды естіледі.

Сол «Бай ана» шың жотасының күн батысына қарай Жасыбай жолының үстінде биіктігі 20 метрден аса жеке тұрған, тіп–тік үлкен жартаc бар. Ол да ерекше жаратылыс. Бір жақ бүйірінен қарасаңыз бәйбішенің келбеті көрініс береді де, енді екінші бүйірінен қарасаңыз, келбетті ер адам бейнесі көрінеді. Демек, осы көрініс отбасылық бірлестікті әйгілеп тұрғандай әсер қалдырады. Яғни, аспаннан «көк тәңірдің» нұры жерден «Бай ана» қуатынан нәр алып тіршіліктің тұтқасы атанған – отбасылық бірлестікті әлемге паш етіп тұрған көрініс айғағы деп қана ұғамыз.

Тағы бір Қызылтаудың батысында Қойтас деген жерде орналасқан биіктігі 70-80 метрдей болатын Әулие тас деген алып жартаc бар. Сол жартастың басынан ғасырлар бойы фантан секілді бұлақ атқылап тұрған. Кейіннен, сол жерді қарашекпенді ресейліктер сатып алып, қазақтар әулиебұлақ басына келіп табына береді деп, бұлақты көзін бітеп, жауып тастаған. Бұл оқиға 1910 жылға қарай болса керек. Ал енді, сол уақыттан бері бір ғасыр уақыт өтсе де, жартаc бойынан судың аққан жолақ іздері күні бүгінге дейін жоғалған жоқ.

Сондай-ақ Баян тауының «Қаражар» тау шатқалдарындағы Далбадағы тас жазуларды көріп, сол жазбалар мен тас мүсін көріністерді көне түркі мәдени мұралары мен сабақтасып жатқан тарихи мұралар деуге әбден болады. Олай болса, Орхон бойындағы Күлтегін есерткіштерін зерттеуші ғалымдардың өлшеусіз еңбектеріне ризашылығымызды білдіре отырып, Ұлы дала қазақ халқының көне түркі дәуірінен қалған ата мұрасы, ата жұртымыз екендігі талассыз, тарихи дәлелденген тоқтам деп білеміз. Демек, түркі империясы бүгінгі қазақ халқының тікелей ата – бабасы екенін ғалымдар қалтықсыз дәлелдеді. Ал, Қызылтау, Далба, Баян тауларындағы көне жазбалар, тасмүсіндер, тастағы сурет көріністері – адамзат әулетіне арнап, кейінгіге қалдырған тарихи - мәдени мұра қазынасы.

Қорытынды. Сонымен жоғарыда айтылған ой – пікірлерді саралай келе, мына бір тоқтамға келдік. Яғни, Баянаула, Қызылтау, Далба, Қалмақ қырылған тау қойнауларындағы мындаған жылдар бойы сақталып келген көне түркі халықтарының өнер туындылары, Орхон мұраларымен сабақтастығы айқын сезіледі дедік. Олай болса, Астанадағы Орхон мұраларын зерттеуші ғалымдар осы аймақтарға

назар аударып, ата – жұртымызды ғылыми түрде нақтылай түссе, тарихқа қосылған үлкен үлес болары анық еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қаржаубай Сартқожаұлы «Тас кітаптың құпиясы», 2017 ж.
- 2 Орхон мұралары. II кітап
- 3 Еженхан Б. Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректері, Алматы 2006 ж.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА

СДЫКОВ М. Н.

д.и.н., профессор, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
г. Уральск

КАЖЕНОВА А. С.

магистр, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
г. Уральск

Данная статья посвящена изучению и анализу археологии: ее теоретическим и археологическим проблемам, ужесточению закона и сохранению древних памятников казахского народа. Республика Казахстан страна, владеющая весьма богатейшими историческими достояниями. Древние объекты, раскинутые по всей просторной зоне Республики, хранящие отпечатки античности и великих происшествий, отражающие обилие и сплетение бесценностей и псевдорелигиозных убеждений, наравне с неповторимыми раскопками, вовлечшими в себя обряды, бесценность многочисленных субэтносов и племён, стали не только богатством науки и духовности народа Казахстана, но и пополнили сокровищницу общемировой культуры [1, с. 10].

Проблема археологии в Казахстане как-никак актуальна в наше время. Значительное беспокойство порождает событие, что за минувшее более чем триста лет, историческое обследование культур, как при колониальном режиме, так и сейчас, в суверенном независимом Казахстане осуществляются безрассудно и бесхарактерно перед новым поколением казахского народа. Дело в том, что из года в год истребляются сотни бесценных памятников на казахской территориях. Как общеизвестно в развитых государствах Азии, Америки и Европы над исследованиями археологических аспектов, взаимосвязанных со всевозможными этнографическими

периодами государства, с объекта страны реализуется суровый контроль для того, чтобы во имя нашего будущего поколения сохранить незатронутыми характерную часть уникальных достояний в том экземпляре, в каком они сохранились до сегодняшнего дня [8, с. 19].

В Казахстане все реализуется наоборот т.к. нынешние названные и неназванные археологи нашей страны, свободно приобретают. и при том долгосрочное разрешение (лицензию) на раскапывание желаемого археологического объекта, что дает им привилегию на раскапывание по своим убеждениям и усмотрениям. Вследствие чего их раскапывание свойственны к варварству. При всем этом, на эти исследования расходуются громадные ресурсы, а воспроизведенные ими отчетные ведомости имеют более чем официальный образ. Без должного общенаучного исследования, они малопригодны для издания.

В конечном счёте, после их исследований выходит что памятника в силу того, и неимеется в наличии, а ресурсы уже запущены в убыток государства. В целом, в условияхнезависим огоизучения,археологическиераскопкиКазахстана,довольнотаки примкнуливпредпринимательство, и вследствие чего множество юных археологов катаются точно на «джипах вместо того чтобы накапливать заслуженные археологические данные об артефактах со всех сторон простираемых с западной до восточной республики Казахстан [3, с. 12].

Я проанализировала отчеты археологических исследований, сделали сравнительный анализ археологических изысканий между послевоенным и периодом после обретения независимости. Древние достояния представляют собой бесценное наследие для нашего народа. За время суверенности, археология добилась невероятных достижений. На сегодняшний период времени, археологическими экспедиторами было найдено большое количество памятников.

Это подтверждает, что казахский народ имеет уникальное историческое достояние. Наши предки были не только кочевыми народами как трактуется сегодня. Открытые древнейшие палеолитические стоянки доказывают, что территория Казахстана была заселена около миллиона лет назад. Сегодня у нас более 30000 исторических и архитектурных достояний. Список всемирного наследия ЮНЕСКО вошли Мавзолей Ходжа Ахмета Яссауи, комплекс Тамгалы, и средневековое поселение Отрар [2, с. 24].

Некоторые открытия взбудоражили весь научный мир, это Иссыкский золотой человек, Берельский курган, Аксайская принцесса имумия молодого парня в золотых сапогах. Известный искусствовед Владимир Стасов еще в прошлом столетий указывал, что казахские античные памятники, представляют не меньший интерес чем древности Рима. Соответственно, на фоне таких великих достижений по-прежнему имеются проблемы. За эти 29 лет, ни один город на караванном пути не стал центром посещения туристов.

Чтобы объект стал туристическим, нужна инфраструктура. К сожалению древние памятники интересны только иностранным туроператорам которые пытаются хоть как-то популяризировать туристические маршруты. Охрана древнейших мемориалов, остается одной из главных затруднений. Лицензия на ветхозаветные монументы, имеют более ста организаций. Получить лицензию не составляет труда, отчетности о работе никто не требует. В кадровом составе данных организации отсутствуют квалифицированные специалисты. Результаты исследования не всегда доходят до научной общественности. Часто раскопанные объекты оставляются без консервации что приводит к безвозвратной потере историко-культурной значимости субъекта [5, с. 6].

Настоящей бедой являются «черные копатели», которые ведут незаконные раскопки, уничтожая народные достояния. Высокие коммерческие цены и человеческая страсть к обладанию артефактами, поразили бессовестную охоту на значимые не запаятные мемориалы. Грабители имеют тесные контакты с антикварщиками и частными коллекционерами. Об этом свидетельствуют артефакты на электронных витринах в интернете. У нас принято законодательство, по которому, до отхода земель под какие-либо нужды, должна проводиться исконные экспертизы. Однако бизнесмены пытаются добиться чтобы не запаятные обследования их зоны не проводилось. Также, остро нехватает общностей, чтобы вовремя выявить памятники культуры, прежде чем по ним пройдет техника.

Следствием всего этого, являются ветхозаветные скандалы. По-прежнему остаются нюансы с кадровым обеспечением и их низкой социальной защищенностью. В колониальное время, научный сотрудник зарабатывал как крупный инженер. Был стимул плодотворной работе к науке, ученые были уважаемыми людьми. Сегодня профессора получают меньше чиновников

среднего уровня. Чтобы изучать достояние казахского владения и этноса, нужно знать источники на различных языках. К большому огорчению, данных специалистов практически нет. Что же можно предпринять в этих условиях? Общественная привилегия должна приложить все усилия, сохранения античных аспектов.

Необходимо ужесточить лицензирование организации, внедрить процесс планирования каждой раскопки, контроль раскопок на местах и донесения по итогам труда. Ужесточить ответственность за нарушение данных требований, такими же жесткими мерами пресекать деятельность черных знатоков. Действующие учреждения, должны быть нацелены на удаление белых пятен со страниц нашего события. Необходимо продолжить изучение документов иностранных зон проживания. Включая правительственных и частных архивов. Ведь многочисленные экспедиции в зарубежные архивы, уже дали превосходные результаты. Удалось приобрести более несколько сотен выпусков [4, с. 11].

Необходимо укрепить кадровый состав работников из этой среды и их социальный статус. Привлекать зарубежных специалистов и отечественных интеллектуалов, готовить плеяду молодых исследователей. Необходимо привлекать школьную и студенческую молодежь к акциям по защите объектов, к участию в ископаемых выкопках и других мероприятиях способствующих росту античности. И конечно же, необходимо формировать инфраструктуру на базе древних и многовековых городищ, поселений и курганов, для пропаганды нашего руд и мента и в становлении туризма. Ископаемые артефакты, становятся важнейшим звеном в определений духовной идентичности современного общества. Они все больше приобретают общественную и политическую значимость. Давайте сохраним богатое незапамятное и цивилизованное достояние для передачи к последующему поколению. Ведь нам есть чем гордиться!

Как никак, наши просторные края, всегда привлекала внимание различных заграничных путешественников. По их наблюдениям территория просторного степного края, не уступала древней цивилизации. Считалось, что именно степная зона являлась центром пересечения всех древних племен, которые в свою очередь оставили за собой ценные древние достояния.

После получения Казахстана суверенитета, значительно поменялось отношение народа и местности, к старинному и

высокоразвитому достоянию. На тот момент, принимались документы и создавались законы, касаемо культурного достояния и в целом для защиты памятников суверенного государства. До сегодняшнего момента в законы вносились поправки и предпринимались другие характерные меры для защиты древних артефактов [6, с.14].

В свою очередь, многовековые объекты играют огромную роль для нашего народа. Нужно признать, что доисторические обследования, как при колониальном режиме так и сейчас, осуществляются безрассудно перед нашим последующим казахским обществом. В данный период времени, для полного изучения монументов, нехватает квалифицированных кадров, научных-технологий опытных работников для осуществления всех раскопочных задач.

Для заключения подобных проблем, реализуются ежегодные совещания, для его разрешения. Есть множество созданных документов, посвященных для решения проблематики раскопочных действий. Со времен колониального режима, всегда оставалась проблема нехватки ресурсов для выполнения раскопываний объектов. Многие научные деятели рассматривали вопросы стоящие перед сохранением памятников, но не все проблемы были рассмотрены. Основное содержание дипломной работы, посвящено решению затруднений в области изысканий [7, с. 28].

С получением суверенности, в сентябре 1991 г. Было разработано учреждение которому было присвоено имя выдающегося археолога А. Х. Маргулана. Следует отметить, что институт поддерживает отношение с другими странами в области научных проектов, показов и симпозиумов. Все же институтом некоторые аспекты не достигнуты. Для полного решения проблем изысканий и сбережений вековых достояний, нужны новые концептуальные подходы. Конечно, есть 3D модели которые внедрены для многовековых памятников, но для более лучшего успеха в данной области, нужны более современные инновационные методы для визуализации доисторических достояний.

В конечном счете, в ископаемых артефактов, видны свои успехи так и недочеты, временами достаточно для нашей местности. Как никак, государство не бездействовало по отношению к древним памятникам. Предпринимались меры, в котором государство, в свою очередь рассматривали лишь «верхушку айсберга» [10, с. 17].

В заключении и хочу отметить, что для решения поставленных задач, я тщательно проанализировала отчеты весомых исследований, сделала сравнительный анализ античных процессов, между послевоенным периодом и после обретения независимости. Для решения задач, я использовала большую базу источников по объектам и провела сравнительный анализ методов изучения дисциплины.

В силу, смотря на обстоятельства принятых законов, необходимо побудить интерес государства к более суровым мерам для решения незапамятных обследовании сохранений доисторического достояния Казахского края. Заявленная тема должна быть актуальной для немедленной реализации и мер, по сохранению античных достояний для будущего казахского поколения [9, с.13].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Агеева Е. И. Краткий окончательный документ об изучении в Центрально-Казахстанской поездке. Учреждение истории. Отчет КазССР.-Алма-Ата,1953.-160 с.
- 2 Акишев К. А. Античное развитие Казахстана за советский период // постсоветская археология.-Алма-Ата,1967.-10 с.
- 3 Акишев К. А. Древний Отрар (картографирование, сейсмичность, альтернативность): монография //отв.ред. Нусупбеков А. Н. - Алма-Ата, 1972.-2 с.
- 4 Акишев К. А. Курган Иссык//Изд-воискусство.- Москва, 1978.- 6 с.
- 5 Байпаков К. М., Самашев З. С. Становление археологии в казахских степях // изд.өнер.-Алматы ,2006. -12 с.
- 6 Байпаков К. М., Птенева Г. Г. Учреждение археологии им. А. Х. Маргулана – 10 лет //Известия МОН РК. НАН РК. Сер.обществ. наук.-2001.-51с.
- 7 Байпаков К. М. Великий Шелковый путь в регионах Казахстана. - Алматы, 2007.-231с.
- 8 Байпаков К. М. Предназначение археологической науки Казахстана в год народного единства и национальной истории // Известия МНВОРК, НАН РК. Серия обществ. наук.,1999. - №1.-25 с.
- 9 Байпаков К. М. Античная централизация Казахских степей // науч. ред. Савельева Т. В.-Алматы, 2012. – 25 с.

10 Байпаков К. М. Идеология формирования исторического сознания в Казахском регионе и задачи его зарождения // Известия НАН РК. Сер.обществ.наук.-1993.-12-13 с.

О ЗНАЧЕНИИ МАТЕРИАЛОВ ОТКРЫТЫХ ИСТОЧНИКОВ ДЛЯ КАТАЛОГИЗАЦИИ БУМАЖНЫХ ДЕНЕЖНЫХ ЗНАКОВ В БОНИСТИКЕ

ТИХОМИРОВ Ю. В.

к.ф.-м.н., ассоц. профессор, кафедра «Физика, математика и приборостроение», Торайгыров университет, г. Павлодар

Изучение бумажных денежных знаков (бон), которым занимается вспомогательная историческая дисциплина бонистика, едва ли возможно осуществлять без использования каталогов. Каталоги бумажных денег предоставляют упорядоченную сконцентрированную информацию о денежных выпусках, позволяющую атрибутировать изучаемые артефакты и получить о них те или иные сведения.

Необходимой характеристикой каталога является безошибочность и достоверность содержащихся в нём сведений. Однако составление банкнотных каталогов сопряжено с трудностями, связанными с закрытостью информации, касающейся денежного обращения. Исключительным правом эмиссии наличных денег, организации их обращения и изъятия на территории государства обладает государственный центральный банк либо казначейство. В Казахстане это Национальный банк Республики Казахстан (НБ РК), и только он наделён правом распространять, в том числе в средствах массовой информации, сообщения о выпусках банкнот и монет новых образцов, а также их описания. Эта официальная информация составляет содержание большинства банкнотных каталогов (например, Standard Catalogue of World Paper Money: Modern Issues). Иных сведений такие каталоги не предоставляют.

В то же время существуют детализированные каталоги, содержащие не публикуемую банками-эмитентами информацию, такую, например, как список литерных серий банкнот или название изготовившей их фабрики-принтера. Подобные сведения, как правило, не снабжаются указанием источников, вследствие чего их следует считать всего лишь предположениями, а их достоверность может быть взята под сомнение. Для банкнот независимого

Казахстана такими каталогами являются [1, 2]; о некоторых содержащихся в них ошибочных предположениях сообщалось нами ранее [3, 4].

В условиях отсутствия информации – а подавляющая часть архивных документов банков-эмитентов может оставаться недоступной для исследователей в течение многих лет – большое значение приобретает изучение как непосредственно самих денежных знаков, так и любых материалов о них, находящихся в открытом доступе: интервью, газетных и интернет-статей, фото- и видеоматериалов. Анализ такого материала позволяет подкрепить сформулированные в каталогах предположения, либо выдвинуть новые, более достоверные гипотезы взамен существующих.

Рассмотрим действие этого механизма на примере. 29 марта 2013 года НБ РК ввёл в обращение банкноту номинальной стоимостью 2 000 тенге банкнотной серии «Самрук» и опубликовал её описание. Это событие нашло отражение в каталогах казахстанских бумажных денег. В некоторых из них утверждается, что введённые в денежный оборот банкноты 2 000 тенге были напечатаны банкнотной фабрикой Национального банка Казахстана (БФ НБ РК) [1, с. 136; 2, с. 14]. Однако указание на это отсутствует как в официальных публикациях НБ РК, так и в издаваемых под его эгидой каталогах казахстанской национальной валюты.

В [4] версия каталогов [1, 2] о казахстанской печати первых двухтысячных банкнот серии «Самрук» была поставлена под сомнение. Основанием послужило размещённое на официальном сайте БФ НБ РК (www.bf.kz) изображение образца купюры (рисунок 1а). Атрибутика данного образца отличается от считающихся

Рисунок 1 – Образец банкноты 2 000 тенге 2012 года выпуска.
а – источник: www.bf.kz, б – сравнение с инвентарными номерами образцов, изготовленных Giesecke+Devrient

изготовленными БФ НБ РК образцов того же номинала (рисунок 2), в первую очередь шрифтом инвентарного номера, отпечатанного красной краской. Такие надпечатки выполняются на банкнотной фабрике и имеют присущие данной фабрике особенности нанесения (способ, расположение, размер, шрифт, цвет). Сравнение с имеющимися в открытом доступе изображениями привело к предположению [4, с.39], что изготовителем образца, представленного на рисунке 1а, является банкнотная фабрика компании De La Rue (DLR), с которой НБ РК тесно сотрудничает со времени создания казахстанской банкнотной фабрики (1995 г.).

Рисунок 2 – Образцы банкнот 2 000 тенге 2012 года выпуска.

Источники: а – <https://www.nationalbank.kz>,
б – <https://www.con-bk.ru>

Однако последующие исследования не подтвердили этого предположения. Наибольшее совпадение с надпечаткой из рисунка 1а обнаружили инвентарные номера образцов, изготовленных банкнотными фабриками Giesecke+Devrient (G+D) (рисунок 1б). С этой немецкой фирмой банкнотчики Казахстана сотрудничали при подготовке памятной банкноты 1 000 тенге, посвящённой председательству Казахстана в ОБСЕ (2010 г.). На ней впервые были применены инновационные элементы защиты, запатентованные компанией G+D, а бумагу для банкнот предоставила Papierfabrik Louisenenthal GmbH – дочерняя компания G+D. Как следует из изданного НБ РК каталога [5, с.109], купюры 2 000 тенге серии «Самрук» также печатались на бумаге Louisenenthal. Вкупе с наличием образца это даёт основание предположить, что первый тираж банкнот 2 000 тенге серии «Самрук» был изготовлен на производственных мощностях компании G+D, а не DLR, как предполагалось ранее в [4].

Принято считать [1, 2], что последний заказ на изготовление тенге за рубежом был исполнен в 2008 году (юбилейная банкнота

5 000 тенге серии «Байтерек», отпечатанная DLR). В этом же году правлением Национального банка была утверждена пятилетняя программа модернизации БФ НБ РК. «Проводимая модернизация позволит нам создать две полные технологические цепочки ... с 2012 года мы сможем ежегодно выпускать до 1,5 миллиарда штук банкнот! ... В нынешних планах фабрики – выход на зарубежные рынки. Банкнотка уже имеет опыт печатания национальной валюты для одной из стран...», – заявлял директор БФ НБ РК в марте 2011 года [6, с. 32]. В середине 2012 года он же сообщает: «... последние несколько лет мы выполняем международные заказы. Причём не разовые заказы», «... озвученный нами план ежегодно выпускать до 1 миллиарда штук банкнот – уже реальность: мощности позволяют освоить этот объём без труда. Но пока потребности рынка ниже, и сейчас за год в среднем фабрика производит 200–300 млн. штук банкнот различного номинала национальной валюты, и примерно такой же объём и для других стран» [7]. По итогам 2012 года «... в общем объёме печатания банкнот доля производства валюты для иностранных стран составила 60 %» [8]. На рисунке 3 представлено изображение образца 1 000 конголезских франков выпуска 2012 года. Предположительно, его изготовителем является БФ НБ РК, поскольку шрифт инвентарного номера этого образца совпадает с шрифтом, используемым казахстанской банкнотной фабрикой при выпуске защищаемой печатной продукции ещё с момента печати бумажных тибенов (1993 г.).

Рисунок 3 – Образец 1 000 конголезских франков 2005 года (выпуск 2012 года).

а – источник: <https://www.ebay.com>, б – сравнение с нумерацией печатной продукции, произведённой БФ НБ РК

Зачем могло понадобиться Национальному банку в 2012 году снова печатать тенге за рубежом, в то время как собственная фабрика экспортировала более половины произведённых ею банкнот и была способна «без труда» увеличить в два раза объём их выпуска?

В цитированных источниках не случайно указывается, что «...главная задача Банкнотной фабрики – стать в полном смысле независимым производством», «...быть технологически независимыми от зарубежных партнёров». Фабрике при печати банкнот приходилось выполнять за рубежом отдельные технологические операции, например, нанесение иридисцентной полосы [6, с. 25]. Более того, БФ НБ РК не обладала собственным производством полиграфических форм. В репортаже к десятилетию фабрики (2005 г.) говорится, что банкнотная бумага, «как и печатные формы, завозится из Великобритании компанией «DeLaRue» [9]. Из [6–8] и других материалов открытой печати можно заключить, что участок по изготовлению печатных форм цифровым методом был запущен на БФ НБ РК не ранее 2011 года, а участок для изготовления форм металлографской печати (intaglio – пластин) – не ранее конца 2012 – начала 2013 годов. Следовательно, металлографские формы для печати первого тиража 2 000 тенге образца 2012 года должны были быть заказаны за рубежом, например, у компании G+D, что, возможно, повысило экономическую целесообразность производства указанных банкнот на фабрике этой фирмы.

С intaglio-печатью связан ещё один аспект вопроса о фабрике-принтере этих купюр. Металлографский оттиск на их лицевой стороне исполнен в четырёх цветах – он, как говорят, «четырёхкрасочный». По материалам газетных и фоторепортажей, посвящённых работе БФ НБ РК, можно сделать вывод, что по крайней мере с середины 2000-х годов и вплоть до 2014 года металлографская печать на фабрике осуществлялась печатной машиной «SuperOrlofIntaglio» швейцарского производителя KBA-NotaSys, способной выполнять четырёхкрасочную печать. Однако все выпущенные в обращение до 2014 года казахстанские банкноты серий «Байтерек» и «Самрук», включая юбилейные и памятные, несут на себе не более чем трёхцветные металлографские оттиски. Исключением является банкнота 5 000 тенге выпуска 2011 года, intaglio-печать на которой выполнена в четырёхкрасках. Почему в этот период БФ НБ РК так мало использовала четырёхцветный формат, и не связана ли «четырёхкрасочность» металлографии с печатью

банкнот на зарубежных фабриках – на эти вопросы интересующимся бонистам-историкам и коллекционерам ещё предстоит найти ответы. Примерно с 2014 года в арсенале оборудования БФ НБ РК уже появляется современная пятикрасочная intaglio-машина, и на лицевой стороне выпущенной в том же году банкноты номиналом 1 000 тенге металлография оказывается выполненной в пяти цветах.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Zagorenko D. The Banknote Register. CIS and Baltic Countries. – WBA Banknoter, 2016. – 344 p. [наангл. яз.].
- 2 Linzmayer O. W. The Banknote Book: Kazakhstan. – London: Spink, 2014. – 16 p. [наангл. яз.].
- 3 Тихомиров Ю. В. Об одном вопросе истории становления национальной валюты Республики Казахстан / Ю. В. Тихомиров // Вестник ПГУ. Сер. Гуманитарная. – 2016. – № 3. – С. 115–123.
- 4 Тихомиров Ю. В. О значении образцов денежных знаков в бонистических исследованиях на примере казахстанской валюты / Ю. В. Тихомиров // Вестник ПГУ. Сер. Гуманитарная. – 2017. – № 4. – С. 30–41.
- 5 Каталог банкнот Казахстана 1993 – 2016. – Алматы: 2016. – 185 с.
- 6 Донских А. «Банкнотка» инновационная // Казахстанская правда. 11 марта 2011 года (№ 88-89). – С. 25, 32.
- 7 Донских А. Важнейшее из экономических... искусств // Деловой Казахстан. 18 мая 2012 года (№ 17). – С. 6.
- 8 Сабитова В. Фабрика денег // Капитал. 24 октября 2013 года (№ 39). – С. 5.
- 9 Донских А. ...И вся полифония банкнот // Казахстанская правда. 08 апреля 2005 года (№ 79–80). – С. 11.

ВКЛАД НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

ТОРАЙГЫРОВ Е. М.
к.и.н., Торайгыров университет, г. Павлодар

20-е годы XX века ознаменовались интенсивными преобразованиями в национально-государственном устройстве.

На первое место в национальной сфере вышли вопросы, так и не разрешенные или частично разрешенные с 1917 года.

В это время начинается активная общественно-политическая деятельность А. Ермакова. Основной упор он делает на подготовку Казахской автономии и определении её административных границ.

В начале мая 1920 года А. Ермаков прибывает в Оренбург, который являлся временным центром Кирвоенревкома. В Оренбурге А. Ермаков сделал доклад о возвращении в состав Кирвоенревкома городов Семипалатинск и Акмолинск.

В своих воспоминаниях А. Ермаков говорил: «Еще не была образована Казахская автономия. В своем докладе в связи с окончанием гражданской войны возникает необходимость возвращения этих городов в состав Кирвоенревкома. Кроме того, при обсуждении данного вопроса я поднял такие вопросы о создании в будущем республики и обозначения его границ» [1, с. 8].

А. Ермаков также в Оренбурге внес предложение о возвращении десятиверстной полосы его исконным хозяевам – казахам и осветил свое видение данного вопроса.

К. Оскембаев, в своей работе, посвященной А.Ермакову приводит такие доводы, которые использовал последний, в качестве доказательной базы. «При царизме лучшие земли, озера-реки, леса, были незаконно отобраны у казахов. Была отрезана десятиверстная полоса вдоль Иртыша и Урала, где казахам запрещалось возводить зимовки, заниматься сенокосением. Особенно усилилось отнятие земель у казахов в период Столыпинской реформы. Столыпин с трибун Государственной думы бросил клич: «Освоим киргизскую степь», что было направлено на усиление русско-кулацкого хозяйства на территории Казахстана и Туркестана. Казахи, лишенные земель своих предков, были обязаны платить огромные деньги за использование пастбищ, превращались в бедняков, вынуждены были наниматься в батраки казакам» [1, с. 88].

А. Ермаков настаивал на прекращении процесса переселения людей из центральных районов России в казахскую степь. Позднее, все свои предложения он внес на обсуждение совещания ВЦИК и Совнаркома по Казахстану под руководством Ленина.

Для реализации в жизнь возвращения городов Семипалатинска и Акмолинска, для решения такого ответственного вопроса он на основании постановления Кирвоенревкома от 18 мая 1920 года «Общее положение Казахской АССР и вопросы его границ» с мандатом за № 2043 выехал в Москву.

9-10 августа 1920 года ВЦИК провел заседание с участием заинтересованных учреждений и ведомств, об управлении Казахским краем, о его границах с Российской федерацией и об их взаимоотношениях. На этом заседании от Кирревкома присутствовали С. Пестовский, А. Жанегельдин, А. Кулаков, А. Мырзагалиев, А. Алибеков, П. Петровский; от областных центров Казахстана были А. Ермаков, С. Милютин, Д. Темиралиев, Оразаев; от центрального комитета Туркомиссии члены: Г. Сафаров, Т. Рыскулов, были также руководители от Наркомата по земельным вопросам, от Сибревкома, Омска, Астрахани и другие ответственные лица.

Это двухдневное совещание не дало ожидаемых результатов. Поэтому этот вопрос был продолжен на совещании 12-14 августа.

К сожалению, из-за отсутствия у нас документов этих совещаний мы не смогли сделать какие-либо выводы. Мы знаем, что создание будущей Казахской автономной республики, определение его границ было намечено на обсуждение 17 августа под председательством Ленина на объединенном заседании ВЦИК и Совнаркома.

В связи с этим А.Ермаков стал готовиться к этому заседанию. Совещание прошло 17 августа 1920 года. Был сделан проект создания Киргизской АССР. Раньше А. Ермаков был знаком с Лениным только по телефону, теперь имел возможность сделать доклад перед вождем.

Первым выступил с докладом известный коммунист Г. Сафаров. В первую очередь он потребовал вернуть казахам все отобранные земли, а также переселить русских кулаков. Указывал, что за 4–5 лет 35 % казахов Семиречья погибли от голода, а 70 % скота пало от джута. Этот же доклад он позднее повторил на X съезде РКП(б) при Сталине, при чем открыто выступил против позиции Сталина по национальным вопросам, заявив, что каждая нация должна сама решать, как ей развиваться в национально-культурном отношении. (В дальнейшем Г. Сафаров будет репрессирован и расстрелян – Е. М.).

После Г. Сафарова выступил А. Ермаков. Он остановился подробно о положении дел в казахском крае: «я сказал о необходимости присоединения к Казахстану земель, отнятых в ходе Столыпинской реформы вдоль побережья Каспия и вернуть десятиверстную полосу вдоль Иртыша. Внес предложение о приостановлении переезда переселенцев из Центральных районов

России в целях предотвращения межнациональных конфликтов». Кроме того, он поднял вопрос о передаче в состав автономии прибрежной части Каспийского моря, включая заливы, бухты от Атырау до Астрахани.

Этому открыто противостояли видные партийные деятели Ш. Элиава, Н. Брюханов и Н. Крестинский, представители Астраханского губкома. Они хотели, чтобы эти земли оставались в составе России, причем основным аргументом был продовольственный кризис: «Сейчас в России голод. Атырауская рыба необходима для обеспечения Москвы и Петрограда. Поэтому этот край должен оставаться в составе России». Против такого мнения А. Ермеков возразил: «Там в основном проживают казахи. Их основная хозяйственная деятельность – рыболовство. Раньше они нанимались, сейчас если это дело станет их собственностью, то продуктивность рыболовства увеличиться в два-три раза» - доказывал он. Такие доводы получили одобрение, так как учитывался и национальный состав населения, и решение продовольственной проблемы.

Кроме этого, А. Ермеков добился и возвращения побережья Нарын кума в состав автономии, которые еще при царизме были переданы Астраханской губернии.

В нелегкой борьбе проходила передача из подчинения Сибревкома городов Семипалатинск и Акмолинск.

Задачей А. Ермекова было указать на Сибирское казачество как на основное орудие царизма в деле колонизации края, причем казачество оказалось, своего рода, разменной монетой в вопросе земельно-территориального размежевания. Если при царизме основным доводом принадлежности десятиверстной полосы казачеству являлось взимание ремонтной пошлины, позднее арендной платы; а применительно к правобережью Иртыша – отсутствие оседло-земледельческой заселенности, постоянных жилищ и т.д. То эти же аргументы можно было использовать при возвращении казахской территории обратно казахам. Взимание пошлин, налогов, арендной платы указывало на один из способов угнетения и ограбления края. Если бы представители Сибревкома выступили в защиту Сибирского казачества при наличии уже установленной и действующей Советской власти, частью которой они и сами были – это привело бы к негативным последствиям и очевидным репрессиям. Что касается правобережной территории Иртыша, то отсутствие постоянных поселений объяснялось,

во-первых, спецификой кочевого способа хозяйственного функционирования; во-вторых, периодом казахско-джунгарских противостояний, когда основная часть Среднего жуза была оттеснена джунгарами.

Рассказывают, что, услышав о его бесстрашной речи в присутствии самого Ленина, Ахмет Байтурсынов сказал: «Молодцом оказался этот большевистский вождь Ленин, что сгодился в собеседники такому интеллектуалу, как Алимхан» [2].

Тем не менее, данный вопрос не был до конца решен даже при опубликовании декрета об образовании КазАССР. Чрезвычайная комиссия заседала по этому вопросу 5 раз (по 10 человек от Сибревкома и Казахстана). Представители Казахстана предлагали конкретные предложения по решению данного вопроса, причем в пользу новой создаваемой республике на доказательной базе.

26 августа 1920 года М. Калинин и Ленин подписали декрет об образовании КазАССР со столицей в городе Оренбурге. Однако и в статье декрета говорилось что «Семипалатинская и Акмолинская губернии будут оставаться в составе Сибревкома пока окончательно не сформируются центральные органы Казахской республики».

Причина была ясной: из 28 губерний России только в двух (Семипалатинской и Акмолинской) уродился хороший урожай. Поэтому они не хотели терять эти губернии.

В мае 1921 года Семипалатинская губерния официально была передана Казахстану, но борьба продолжалась и в 1922 году. Например, соляные озера Павлодарского уезда административно подчинялись Казахстану, а все хозяйственные вопросы (пользование озерами) оставались в руках Сибревкома [1, с. 94].

Только телеграмма из Москвы 12 января 1922 года поставила точку над этим вопросом. Соляные озера Павлодара и другие озера были навсегда переданы Казахстану.

Вернувшись из Москвы в Оренбург, А. Ермеков полностью включился в работу по подготовке 1 съезда Советов КазАССР. 4-12 октября 1920 года в Оренбурге прошел организационный съезд Советов Казахстана, который принял Декларацию о создании КазАССР.

В состав республики вошли следующие области:

1. Семипалатинская область (Павлодарский, Семипалатинский Усть-Каменогоский, Каркаралинский уезды);

2. Акмолинская область (Атбасарский, Акмолинский, Кокшетауский, Петропавловский уезды, а также часть Омского уезда);

3. Тургайская область (Костанайский, Актюбинский, Иргизский, Торгайский уезды);

4. Закаспийская область (Мангыстауский уезд, часть Красноводского уезда);

5. Из Астраханской губернии: Синеморская волость, Букеевская орда, 1 и 2-й Приморские округа, а также Прикаспийские волости – Сафроново, Ганюшкино и Николаево.

В последующие годы территориально-административное деление будет проходить многократно, в зависимости от экономического и геополитического положения.

В целом, можно сказать, что в процессе острой дискуссии о границах республики А. Ермакову удалось добиться возвращения Казахстану ряда очень важных территорий. Среди них Коростылевская степь, Семипалатинская, Акмолинская области и северное побережье Каспийского моря [3, с. 19].

В середине двадцатых годов, уйдя от политической деятельности, А. Ермаков занялся наукой и стал первым казахским профессором математики. Видимо помнил он напутствие Г. Потанина, сказанное еще в 1913 году: «Смотри, Алике, твои знания – это знания всех казахов. Учись и учи других» [4, с. 419].

Алимхан Ермаков был тем, кто, взяв за руку в то время никому не известного юношу, а впоследствии прославившегося на весь мир величайшего казахского ученого Каныша Сатпаева, повез его в Томск и устроил на учебу в технологический институт [2].

Поэтому, А. Ермаков, защитив целостность казахской земли, не только навечно вписал свое имя золотыми буквами в книгу национальной истории, но открыл дорогу многим молодым талантам.

ЛИТЕРАТУРА

1 Өскембаев Қ. Ә. Ермаковтің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі (1891-1970). Қарағанды, 2003. – 165.

2 Мухтар Кул-Мухаммед. Хранитель. Казахская правда. №7, 2006. – С. 3.

3 Летопись народной трагедии (Годы репрессий). Серия: «Краеведческие ресурсы ОУНБ – молодежи». Выпуск 2. Методико-библиографические материалы. Караганда, 2002. – 85 с.

4 Кузгумбаева Ж. С. Историко-этнографическая экспедиция Г. Потанина в Казахстан в 1913 г. (по воспоминаниям А.А. Ермакова и А.А. Уткиной-Ворониной) // Материалы Четвертых научных чтений памяти профессора А.П. Бородавкина (1919-1996). Алтайский государственный университет, 2003. – 417–425.

ГУСИНЫЙ ПЕРЕЛЕТ СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПАМЯТНИКА

ТУРАНОВА Г. Д.

преподаватель, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар
КОЗЬМИН Н. А.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

Памятник природы под названием «Гусиный перелет» – один из самых значимых палеонтологических памятников мира. Именно на этом участке берега реки Иртыш было найдено огромное количество ископаемых останков более чем 60 видов доисторических животных эры неогена – самое крупное захоронение гиппарионовой фауны. Благодаря данному памятнику современной наукой было установлено, что фауна Африки зародилась в Казахстане – находка действительно планетарного значения [1].

Данный памятник был открыт советским палеонтологом Юрием Александровичем Орловым в 1928 году, в течении двух лет начались раскопки. В 1930 году с захоронения вывезли несколько вагонов останков – более 16 тонн скелетов гиппарионов, махайродов и прочей древней фауны. В 1960 году раскопки продолжились, и был найден фрагмент скелета-нижняя челюсть – самого крупного, по современным оценкам, саблезубого тигра на всем континенте [1].

В 1971 году захоронение включили в памятники природы республиканского значения, в 2001 – внесли в реестр памятников природы Республики Казахстан. Уже 20 лет научное сообщество, а также все, кто неравнодушен к судьбе памятника, решают вопрос его сохранности и развития. Доктор биологических наук, заведующий кафедрой ПГПУ Канат Ахметов, занимающийся проблемой Гусино перелетаеще с советских времен, писал в 2002 году:

«Почему бы не сделать «Гусиный перелет» туристической точкой?. Только на палеонтологических местах Павлодарской области можно открыть отличный маршрут!» [1].

В 2002 году на заседании постоянной комиссии по экологии и градостроительству городского маслихата было принято специальное постановление. И при формировании бюджета на следующий, 2003 год планировалось выделить средства на проведение технико-экономического обоснования проекта, предложенного учеными. Однако, финансирование отложили на неопределенный период.

Про памятник писали множество изданий уже очень давно – Караван, 365info, zakon.kz, Azattyqi многие другие. Каждому новому акиму журналисты, ученые задавали один вопрос – насчет Гусино перелета. Состояние памятника стали курировать сразу три неправительственных организации: ЭКОМ (во главе с Павлом Лихачевым и Игорем Жоговым), Ассоциация Жанайдара Рамазанова и общественный фонд «Гусиный перелет» во главе с директором Музея природы Института зоологии МОН РК ПирузойТлеубердиной и преподавателем ИнЕУ Ертысом Камзиным. К решению вопроса присоединился даже художественный колледж Сергея Башилова, который предлагал проекты по созданию фигур. Помимо этого, были предложены более десятка проектов от менее известных дизайнеров и архитекторов.

Наконец, в 2019 году, при акиме Булате Бакауове памятник начали облагораживать. Строительство вели в два этапа – в начале установили ливневки, чтобы остановить разрушение берега, затем началось непосредственно строительство самой парковой зоны. Были установлены скульптуры древних животных, чьи останки были найдены здесь, установлен забор, поставлены информационные таблички, проложена дорожка. В строительстве активное участие принимали студенты отряда организации «Жасыл Ел». Открытие музея приурочили ко Дню города Павлодара в 2019 году.

Павлодарцы с радостью приняли создание музея под открытым небом и парковой зоны. У местных жителей появилась возможность больше узнать про Гусиный перелет, а новая набережная стала любимым местом для прогулок горожан. Однако, у памятника все еще остаются проблемы.

У данного памятника есть актуальные вопросы. Первый – проблема сохранности захоронения. Участок находится опасно близко к городской черте – из чего следует человеческий фактор. Согласно сводкам правоохранительных органов, жители Павлодара вывозят сюда бытовые отходы [1]. «За время проведения акции на территории, прилегающей к Гусиному перелету, выявлено

пять фактов нарушения гражданами правил благоустройства в части складирования гражданами бытовых отходов.» Популярный блогер Рымбек Кабиден, наблюдавший за территорией памятника, отмечает: «– Если оштрафовать хоть одного нарушителя, другим это станет уроком, – уверен Рымбек Кабиден. – Хотел бы, чтобы на это обратили внимание полицейские и акимат. Когда парк был открыт, здесь было много полицейских, но за получасовую мою экскурсию по парку не встретил ни одного стража порядка.» Также существует проблема черных копателей. В захоронении еще остались ископаемые останки, которые нелегально выкапывают и продают за пределы страны. Помимо антропогенного фактора, существует природный. Участок находится опасно близко к реке, вследствие чего грунт размывается, появляются овраги. На данный момент природные силы не затрагивают костеносный слой и не разрушают непосредственно ископаемые останки, однако это может измениться, если не предпринимать мер по защите участка. На сегодняшний день поддержка и благоустройство территории отданы частной подрядной организации ТОО «Алвис»,

Проблему человеческого фактора можно решить, усилив полицейский контроль за памятником – возобновить патрулирование, либо установив камеры наблюдения, что будет легче для правоохранительных органов. Если удастся оштрафовать хоть одного нарушителя, то это станет примером для других и они не станут оставлять бытовые отходы на участке. Однако, пока что: «На официальный запрос агентства в региональном департаменте полиции пояснили: ни один человек не оштрафован за варварское отношение к Гусиному перелету.» Что касается природного фактора, необходимо засыпать грунтом овраги, которые могут открыть влаге доступ к костеносному слою. Я считаю, что на сегодняшний момент вопрос природного характера решен, участку найден надежный подрядчик.

Помимо насущной проблемы сохранности памятника Гусино Перелета есть вопрос, о котором мало кто говорит. Отсутствие интереса и знания о таком значимом объекте в нашем городе. Мы провели опрос среди первокурсников Павлодарского Высшего Колледжа Управления.

Анкета на 9 вопросов была представлена студентам ПВКУ.

Содержанием анкеты были вопросы об открытии Гусино перелета, имени первооткрывателя, а также 5 вопросов

непосредственно палеонтологического характера – названия животных, найденных на Гусином перелете. Вся информация теста была взята с табличек в музее под открытым небом. Согласно результатам опроса, студенты имеют очень скудное понимание, какой важностью обладает памятник и что там было найдено.

Несмотря на открытие музея под открытым небом, современная молодежь не проявляет интереса к истории палеонтологического места. Для того, чтобы заинтересовать жителей нашей области и других государств, необходимо проведение туристических маршрутов к памятнику, организация экскурсий для школьников, студентов, жителей Павлодара.

Еще одним вопросом памятника является его недостаточная изученность и малое количество экспонатов в нашем краеведческом музее. Поскольку основные исследования и раскопки проводились в советский период, все найденные останки вывозились в Ленинград, где и остаются по сей день. В краеведческом музее Павлодара находится лишь малая часть находок. Чтобы исправить ситуацию, следует возобновить раскопки на месте Гусиного перелета. Это пополнит коллекцию местного музея и даст большее понимание палеонтологической истории памятника.

Гусиный перелет – один из самых значимых палеонтологических памятников мира. Это захоронение планетарной важности, которое проливает свет на историю эволюции фауны Старого Света. Я считаю, такому памятнику необходимо соответствующее внимание – и оно будет уделено. Уже был построен палеонтологический музей под открытым небом – один из немногих подобных объектов во всем мире, – теперь же очередь за тем, чтобы популяризировать памятник и сделать его жемчужиной нашего города.

ЛИТЕРАТУРА

1 Алиясова В. Н., Ахметов К. К., «Гусиный перелет» уникальный памятник природы . Звезда Прииртышья — 2002, 11 апреля

2 Горбунов С. «Гусиный перелет» хватит ли сил для старта. Казахская правда. 18.01.13

3 Алиясова В.Н., Шестакова А.Н., «Памятник природы «Гусиный перелет»: изучение и сохранение», ПГПУ, международная научно-практическая конференция «инновационные технологии развития современной науки» Пермь, 15 июня 2016 года

2.3 Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері 2.3 Актуальные проблемы развития психологической науки

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

АЛИМХАНОВА Г. С.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НУРГАЛИЕВА М. Е.

PhD, қауымд. профессор (доцент) , Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Толеранттылық жеке адамның, топтың, жалпы қоғамның жоғары рухани және интеллектуалдық дамуының белгісі болып саналады. Толеранттылық дегеніміз – адамның дүниетанымы, әртүрлі құндылық бағдары, мінез-құлық стереотиптері бар адамдар мен адамдар топтары арасындағы гуманистік қатынастарға қол жеткізуге бағытталған саналы іс-әрекеттерге дайындығы [1, 19 б]. Алайда, бұл құндылық бағдарлары мен мұраттарынан бас тартуды, немқұрайдылықты және мүдделердің бұзылуын білдірмейді, бірақ бір жағынан тұрақтылық адамның жеке позициясын жүзеге асыру қабілеті ретінде, екінші жағынан икемділік басқа адамдардың ұстанымдары мен құндылықтарын құрметтеу қабілеті.

Қоғамдық өмірдегі толеранттылықтың орны мен ролі туралы қағидалар Б. С. Гершунский, В. А. Лекторский, А. Н. Леонтьев, М. Мчедлов, А. В. Петровский, В. А. Тишков, О. Хеффе, т.б. еңбектерінде кездеседі. Бұл авторлар негізінен толеранттылықтың әлеуметтік-мәдени және этникалық сипаттарына көңіл бөледі. Педагогикалық зерттеулердің бірқатарында толеранттылық проблемасымен астасып жататын мәселелерге назар аударылады: ұлтаралық қарым-қатынастар, ұлтаралық қарым-қатынастарды тәрбиелеу, т.б. Толеранттылықтың жекелеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне де арқау болды: Г. К. Исакова, М. А. Кучерова, П. И. Мамедова, Б. А. Тұрғынбаева, т.б. толеранттылықты қалыптастырудың жалпы мәселелерін қарастырса, С. Әмірғазин еңбектерінде дінаралық толеранттылық мәселелерінің әр жақтары ашылған. Г. А. Уманов осы жерде маңыздылыққа ие болады [2, 162 б.].

Толеранттылық тәрбиесінің мақсаты – жас ұрпақты ұлттық, әлеуметтік, діни көзқарасына, дүниетанымына, ойлау стилі мен мінез -құлқына қарамастан адамдармен және адамдар тобымен

конструктивті қарым-қатынасқа қажеттілік пен дайындыққа тәрбиелеу.

Бұл мақсатқа жету өзара байланысты екі блокқа біріктірілген нақты мәселелерді шешу кезінде мүмкін болады:

I. Балалар мен жасөспірімдерді бейбітшілікке, қабылдауға және тәрбиелеубасқа адамдарды түсіну, олармен оң қарым-қатынас жасау қабілеті:

- кез келген түрде зорлық-зомбылық пен агрессияға теріс көзқарасты қалыптастыру;

- өзіне және адамдарға, олардың мәдениетіне құрмет пен тануды қалыптастыру;

- ұлтаралық және дінаралық өзара әрекеттесу қабілетін дамыту;

- толеранттылық қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту, олардың өкілеттілігі мен дүниетанымына қарамастан қоғам өкілдерімен конструктивті өзара әрекеттесу;

- толеранттылық шекарасын анықтау қабілетін қалыптастыру.

II. Қоғамда және білім беру саласында толерантты ортаны құру:

- қоғамдағы терроризмнің, экстремизм мен агрессияның алдын алу;

- ересектер мен балалар арасындағы қалыптасқан қарым-қатынасты, білім мен тәрбие жүйесін ізгілендіру мен демократияландыру;

- толеранттылық педагогикасының жетекші идеяларын білім беру реформасына енгізу;

- балалар мен жасөспірімдердің толеранттылығын тәрбиелеуге болашақ мұғалімдерді дайындау жүйесін реформалау.

Толеранттылыққа тәрбиелеу әрбір отбасында өз бастауын алуы бүгінде басты мәселеге айналуы тиіс. Толеранттылыққа тәрбиелеу ең бірінші отбасынан басталады. Отбасы жас ұрпақтарды жеке тұлға ретінде қалыптастырудың қайнар бастауы. Бала үшін отбасы бір жағынан – тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан – тәрбиелік орта. Отбасында толеранттылыққа тәрбиелеу жолдарына келетін болсақ, М. И. Рожков пен М. А. Ковальчук толеранттылыққа тәрбиелеуде оқушылармен ата-аналардың өзара қарым-қатынасының сәтті шешу үшін педагог-психологқа субъектілік, тепе-теңдік, жекелеу, рефлексивтік көзқарас, толерантты орта жасау принциптерін ұсынды. Отбасындағы қарым-қатынастың дұрыс болып қалыптаспауы мұғалімдерді де, ата-аналарды да ойландыратын ортақ мәселелер. Толерантты парасаттың үлгісі қазақ билерінде көп кездеседі. Мысалы, Қазыбек

бидің қалмақ ханы Қоңтайшыға айтқан «біз қазақ деген мал баққан елміз» деп басталып, «досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз», «берсең жөндеп бітімді айт, не тұрысатын жерінді айт!» – деп аяқталатын сөздері өзара сыйластыққа шақырады [3, 57 б.].

Білім беру және тәрбиелеу жүйесінің маңызды міндеті өскелең ұрпақтың ынтымақтастық және өзара түсіністік негізінде басқалармен қарым-қатынас жасау, әртүрлі ұлттардың адамдарына құрметпен қарауға, көзқарастарды, әдет-ғұрыптар мен әдеттерді сол қалпында қабылдауға дайындығын қалыптастыру болып табылады.

Толеранттылықты тәрбиелеудегі шараларға мыналарды қарастыруға болады:

- оқушылардың бір-біріне жаны ашушылық, аяушылық сезімдерін тәрбиелейтін іс-шаралар.

- бір-бірін түсіне білуге үйрету, басқаның пікірімен санасу, конфликті жағдайдан шыға білу, басқа халықтардың, ұлттардың тарихы мен мәдениетіне қызығушылықтарын ояту, өзара көмекке ұмтылу бағытындағы іс-шаралар.

- белсенді өмірлік ұстанымдарын қалыптастыру, әр түрлі адамдар мен идеялар ортасында өмір сүруге бейімделу, өз құқығымен міндетін ғана біліп қоймай, басқаның еркі мен бостандығын да қадірлей білетін өзіндік ой-пікірі бар адамдарды тәрбиелейтін іс-шаралар.

Ортаңғы буын сыныптарында қарым-қатынасқа құралған ашық пікірлер сайысы, оқушыларды пікір таласуға, айтысуға үйрететін, конфликттерді бейбіт жолмен шешуге жеткізетін – оқытудың интерактивті әдістерін қолдану тиімді. Бұл әдістің артықшылығы басқаша ойлайтындарға, қарама-қарсы пікірлерге шыдамдылық танытуға төселдіреді, оқушының коммуникативтік қабілетін арттырады, жеке тұлғаны толеранттылыққа тәрбиелейді, қоршаған ортаға, табиғатқа, адамдарға өктемдік жүргізуге деген жек көрушілік сезімін оятады.

Барлық қабылданған шараларға қарамастан, жоғары сынып оқушыларының толеранттылығын қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесі үшін өткір мәселе болып қала береді [4, 28 б.]. Жоғары сынып оқушыларының толеранттылығы көбінесе ересектердің толерантты мінез-құлқымен қалыптасады. Сондықтан педагогикалық қоғамдастықта толеранттылық туралы айту өте маңызды. Бүгінгі таңда оқулықтарды, ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды, арнайы бағдарламаларды, тренингтерді, оқушыларды толеранттылыққа

тәрбиелеу бойынша жұмысқа мұғалімдерді даярлау, проблемаларды шешу нұсқалары, психологтардың ұсыныстары бар ата-аналар мен мұғалімдер үшін педагогикалық жағдайлардың практикалық жинақтарын жасау бойынша ойындарды әзірлеу мәселесі өткір түр. Осыған байланысты толеранттылық педагогикасының міндеттерінің бірі – білім беру мекемелерінің жетекшілерінің, мұғалімдердің, білімге қатысы бар барлық адамдардың кәсіби қажетті қасиеттері мен жеке қасиеттерін, арнайы дағдыларын дамыту мақсатында қайта даярлау жұмыстарын ұйымдастыру.

Барлық әлеуметтік құбылыстар жас ерекшеліктеріне байланысты максимализммен, күрделі әлеуметтік мәселелерді қарапайым және тез шешуге деген ұмтылыспен ерекшеленетін жастарға ерекше әсер етеді [5, 174 б.].

Қазіргі заманғы жоғары сынып оқушысы басқа адамдардың құқықтарын, әдет-ғұрыптарын, көзқарастары мен дәстүрлерін дұрыс қабылдап, түсініп, құрметтей білуі, басқа адамдардың құқықтарына зиян келтірместен және нұқсан келтірместен қоғамда өз орнын таба білуі керек [6, 214 б.].

Сонымен қатар, қазіргі жағдайда жоғары сынып оқушыларында өзін-өзі бағалау мен толеранттылықты қалыптастыру қажеттілігі туындайды, оны біз басқаларға толеранттылықтың қажетті шарты ретінде қарастырамыз.

Жоғары сынып оқушылары үшін толеранттылықтың «шекаралары» мәселесі де маңызды болып қала береді. Қоғамда, бір жағынан, өмірдің алуан түрлілігін көрсететін, бірақ, екінші жағынан, көбіне қоғамға қарсы құбылыстар ретінде қабылданатын адамдар тобы бар [7, 13 б]. Қылмыскерлер, жыныстық азшылықтардың өкілдері, нашакорлар, АИВ-мен ауыратын адамдар, сөзсіз, біздің қоғамда «ерекше». Оларға қалай қарау керек? Толеранттылық шексіз болуы керек пе, және біз мұндай жағдайларда шыдамды және сыпайы болуымыз керек пе?

Мұғалімнің, сынып жетекшісінің маңызды міндеті – жоғары сынып оқушылары адам құқықтарын белсенді қорғауға, кемсітушіліктің кез-келген түріне қарсы наразылық білдіру қабілетін қалыптастыру. Сынып жетекшісінің міндеті – толерантты мінез-құлықты үйрету және басқаны қабылдауға жалпы көзқарасты дамыту ғана емес, сонымен қатар түсіну мен ынтымақтастық формуласы бар белсенді толеранттылықты қалыптастыру.

Жоғары сынып жасы тұлғаның қалыптасуындағы негізгі кезеңдердің бірі болып қала береді. Қазіргі мектептерде жоғары

сынып оқушыларының толеранттылығын тәрбиелеу бізді қоршаған қоғам мен педагогикалық корпус шешетін әлеуметтік және педагогикалық мәселе ретінде қарастырылуы керек.

Біз белгілеген әлеуметтік және педагогикалық проблемаларды шешу үшін педагогтар мен білім алушылар арасында толеранттылықты қалыптастыру бойынша мақсатты жұмыс қажет: барлық білім беру менеджерлерінің біліктілік деңгейін арттыру; сынып жетекшілері мен мұғалімдерді тиісті даярлау жөніндегі бағдарламаларды, тренингтерді жаппай енгізу; отбасылық тәрбиені міндетті педагогикалық және психологиялық сүйемелдеу; сынып жетекшілігі институтын жетілдіру; жалпы білім беретін мектептерде, әсіресе жоғары сыныптарда ынтымақтастық педагогикасын базалық құрамдас бөлік ретінде пайдалану.

Осылайша, адамдардың бір-біріне деген толерантты қарым-қатынасын қалыптастыру үшін балаларды бала кезінен төзімділікке, құрметтеуге, түрлі пікірлер қабылдауға үйрету керек. Толеранттылықты қалыптастыру мен дамытуда отбасынан басқа білім беру мекемелері үлкен рөл атқаратынын атап өткім келеді. Сондықтан мектептер, колледждер мен университеттер жыл сайын балаларды төзімділікке шақыратын іс-шаралар өткізеді.

Шыдамды болыңыз және әрқашан басқаларды түсінуге тырысыңыз!

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Асмолов А. Г. На пути к толерантному сознанию. М.: Смысл, 2000. С. 55.
- 2 Шалим В. В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Ростов н/Д, 2000. С. 255.
- 3 Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. 1997. № 11. С. 46-54.
- 4 Декларация принципов толерантности ЮНЕСКО. Режим доступа <http://ps.lseptember.ru/2000/66/6-2.htm>
- 5 Шнекендорф З. К. Путеводитель по Конвенции о правах ребенка. М.: Изд-во МПГУ «СигналЪ», 2001. С. 224.
- 6 Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Шарова О. Л. Тренинг «Учимся толерантности» // На пути к толерантному сознанию / под ред. А. Г. Асмолова. М.: Смысл, 2000. С. 180.
- 7 Савицкая Э. Закономерности формирования «модели культурного человека» // Вопросы философии. 1990. № 5. С. 61-74.

ЖАТ АҒЫМДАРДЫҢ ЖАСТАР САНАСЫНА ӘСЕРІ

БАУЖАНОВ Х. Қ.

педагог-психолог, «КҚТЖДО» КММ АНБ теолог маманы, Халықаралық Педагогтар ассоциациясының координаторы

Деструктивтік жат ағымдардың қазіргі жастарға әсерін ескере отырып, ең алдымен, оларға анықтама бергеніміз дұрыс және оның әсері жайында анықтауымыз керек.

В. И. Даль «секта» сөзін «сенім туралы өзінің жеке ілімін қабылдаған бауырластық; келісім, мағынасы, бөлінуі немесе адасуы» деп анықтады (бұл сөз француз тілінен шыққан деп көрсеткен).

Секта – қолданыстағы діндердің кез-келгенінен бөлінген немесе жеке доктрина немесе жеке адамның мистикалық-діни тәжірибесін қабылдауда пайда болған адамдардың бірлестігі ретінде анықтауға болады. Секта белгісі – адамдарға әсер етуді әртүрлі тәсілдермен, соның ішінде заңсыз қолдану және олардың қызметі қолданыстағы діни ілімдерге қарсы жүзеге асырылады.

Ал, Д. Н. Ушаков құрастырған сөздікте: «Дәстүрлі діндерден өз дербестігін алған діни ілім немесе түрлі әлеуметтік топтардан құралған ұйым; Құқықтану саласынан да секталардың қоғамдағы әрекеттеріне қарай «деструктивті немесе тоталитарлы секта» деген терминдік атау берілген.

Деструктивті секта – дәстүрлі діндерден бөлінген оларды дін ретінде мойындамайтын, жеке көзқарастарымен діни догматикаларын қалыптастырған, мемлекеттің ішкі тұрақтылығы және қоғамдық құрылыстарға кері әсерін тигізуші тар шеңберлі көзқарастағы адамдардан құралған топ.

Тоталитарлы секта – басшылары көбіне заңға қайшы келетін қылмыстық әрекеттерге барып, қарапайым топ мүшелерінің саналарын түрлі манипуляциялық амалдармен жаншып, тоталитарлық жолмен бағындыруға тырысады.

Діндер дәстүрлі және дәстүрлі емес деп бөлінеді. Дәстүрлі діндер деп- бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі, діни әдет-ғұрыптары, отбасылық қарым-қатынасы және белгілі бір ұлттың дәстүрлі өмір сүру формасы мен мәдени құндылықтарын жоққа шығармай, өз ілімдері тұрғысынан қабылдап, оған қарсы келмей ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп қалдыратын ерекше құбылыс. Бірақ, дәстүрлі діндерге деген әр қоғамда әртүрлі көзқарастар туындауы мүмкін, оған мысал Ресейде дәстүрлі дін саналатын православия

Жапонияда дәстүрлі саналмауы мүмкін немесе керісіншеде болуы да ықтимал. Ал дәстүрлі емес діни қозғалыстар қоғамда тарихи-мәдени тұрғыда қалыптасқан құндылықтарды, салт-дәстүрлерді танымайтын, оны жоққа шығаратын негізгі діндерден бөлініп шыққан діни ағым.

Қазіргі әлем жаһанданудың үздіксіз дамып келе жатқан процестерімен және ақпараттық технологиялардың маңыздылығының артуымен сипатталады. Тиісінше, ақпараттық ағындардың адамға, оның ішінде діни, мистикалық, эзотерикалық мазмұнға әсер ету салдарының маңыздылығы артып келеді, олар белгілі бір адамның көзқарасына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар көптеген адамдардың санасын басқара алады, бұл адамның психикасы мен мінез-құлқына жойқын әсер етеді. өзіне және басқаларға қатысты.

Әлеуметтік, саяси және басқа катаклизмдер кезінде әртүрлі культтер мен діндердің адамдарға әсерінің күшеюі байқалады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстанда әртүрлі дәстүрлі емес діндер мен культтер мемлекеттің өткенгі тарихымен салыстырғанда тез дамыды. Қазақстанда көптеген әртүрлі сараптамалық, бағалаулар бойынша бүгінде біраз жат ағым ұйымдары жұмыс істейді.

Негізгі тақырыпқа ойыссақ бүгінгі қоғамда жалпы жастарды жат ағым ұйымдарға тартудың келесі негізгі алғышарттары тоқталайын:

- Ерекше, аз зерттелген, мистикалық қызығушылыққа үлкен қызығушылық;
- Ұсыныс, тұрақсыз психика болу қабілетінің жоғарылауы;
- Отбасындағы немесе айналасындағы адамдармен проблемалар, әлеуметтік нормаларды қабылдамау;
- Жат ағымға қатысатын және одан кейін алып кетуі мүмкін достар, таныстар немесе туыстар;
- Әртүрлі психотроптық, есірткі заттарды қабылдау.

Бұл ретте осындай құндылықтарды есепке алынады психологиялық ерекшеліктері және мінез-құлықтық реакция. Жас ұрпақ жауап бере алатын осындай ерекшеліктерге мысал келтірейік:

- Эмансипация-отбасын, мектеп, институт ұжымын қамқоршылықтан босатуға деген ұмтылыс, өз тәуелсіздігінің үлкен дәрежесіне ұмтылу.
- Құрдастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі бауырластық рәсімдері, жалпы символизм, олардың сөздері, есімдері, лақап аттары және т.б. қолданылады (ахи, брат, сестра т.б.).

– Қарама-қарсы жынысқа (еркек пен еркек, қыз бен қыздың некелесу) деген рұқсат беріп қана қоймай қалыптастыру. Жыныстық өмірді және оның ерте басталуын негіздейді. Оның жарқын мысалы ретінде «Құдайдың балалары» ағымын айтса да жеткілікті.

Жастарды тарту үшін әртүрлі секталардың қолданатын әдіс-тәсілдері өте әртүрлі, олардың негізгілерін қарастырайын:

– Ақпараттық шабуыл: жұмақ өмірін сипаттайтын баспа және басқа да ақпараттық өнімдерді тарату, мұқабадағы күлімсіреген тұлғалар және т.б., тегін концерттерге шақыру, табиғатқа шығу, тегін тамақтануға шақыру.

– Психологиялық қысым: Жастарды белгілі бір сезімдерді арандату (күнә, жанашырлық және т.б.). Санаға шабуыл бұрын-соңды болмаған жазамен қорқыту.

– Трюктерді көрсету: техникалық құралдар, қолдың ептілігі, жастардың білімінің жеткіліксіздігі, демонстрациялық емдеу немесе адамның қарғысы және т. б.

– Ауызша жан-жақты формалар: күмәнді сессияларда, гипноз, сикыршылардың барлық түрлері де қолданылады, мысалы, «Бүгін сіздің тағдырыңызды өзгертетін өміріңіздің ең маңызды кездесуі өтеді...» және т. б.

Жас ұрпақтың сана-сезіміне әсер етудің басқа әдістері де қолданылады. Енді әртүрлі жат ағымдардың жастар өмір салтына, мінез-құлқына, психикасына әсер етуінің салдарын, сондай-ақ жастардың сектаға қатысуы туралы айтуға болатын белгілерді қарастырайық:

- Әдетте мінез-құлықтың күрт және айтарлықтай өзгеруі;
- Киім стилінің өзгеруі, символизмнің, белгілердің пайда болуы және т.б.;
- Сөйлеу мәнеріндегі, лексикондағы өзгерістер;
- Бір сөзді, фразаны, мәтінді қатарынан бірнеше рет дауыстап қайталау;
- Алдыңғы хоббиге деген қызығушылықтың төмендеуі;
- Достарымен, отбасымен қарым-қатынасты төмендету;
- Тамақтанудың өзгеруі, арнайы диеталар, белгілі бір тағамнан бас тарту;
- Монотонды емес эмоционалды дауыс;
- Қалта шығындарының күрт өсуі, достардан, туыстардан, таныстардан ақша табу.

Сондай-ақ, бұл белгілер жастардың қай жат ағым өкілі екені ықтимал қатысуын көрсетеді, егер жоғарыда аталғандардың

бірнешеуі болса. Өз кезегінде, ата-аналар баласына не болып жатқанына назар аударуы керек және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әртүрлі қоғамдық, қайырымдылық ұйымдардың қандай да бір діни қызметпен айналысуға құқығы жоқ екенін, сондай-ақ оқу орындарының аумағында діни қызметке тыйым салынғанын есте ұстауы керек. Сондай-ақ, жат ағым ұйымдарының болуы мүмкін емес екенін атап өткен жөн:

– Сондай-ақ жас ұрпақ пен балаларды тәрбиелеу мен білім берудің бірыңғай көп деңгейлі жүйесі жоқ. Бірақ орын бар:

– Оқу-жаттығумен тез танысу мақсатында ағартушылық-ақпараттық, насихаттық қызметті белсенді құру және дамыту.

– Жастардың санасына әсер етудің әртүрлі психологиялық және манипуляциялық технологияларын қолдану.

– Қоғамға қарсы, мемлекетке қарсы, патриот емес ұғымдарды ұсыну.

Жастарды айналасындағы әлеммен «ұрыстыру» әрекеттері. Жұмысқа қабылдау орындары өте алуан түрлі – бұл көше де, қоғамдық көлік те, семинарлар, көрмелер, концерттер және жастардың бос уақытын өткізетін басқа да орындар. Болашақта жат ағымдар жастарды әдеттегі өмір салтынан, отбасынан, достарынан, мектебінен және басқа да әлеуметтік бірлестіктерден алыстатуға тырысады, бұл оларды «жамандыққа» итермелейді.

Осылайша, жат ағым қоғамда қабылданған жүйеге қарсы тұратын әмбебап модель болып табылады. Мұндай елімізге қауіп-қатер төндіретін жүйелер ешқашан өздігінен ыдырамайтындығы, бірақ сырттан толық жоюды талап ететіні өте таңқаларлық, ал мұндай ұйымдардың өмір сүру мерзімі ондаған, тіпті жүздеген жылдарға созылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Воробьева И. Б. «секта» термині және оны юриспруденцияда қолдану // Саратов мемлекеттік құқық академиясының Хабаршысы: Ғылыми журнал. - 2010. - № 3 (73).

2 Тимур Нүсіпханұлы: Алматы қаласы ДІБ «Сараптама және зерттеу орталығының» бас сарапшысы, дінтанушы заңгер. <https://kazislam.kz/destruktivti-dini-a-ymdar-turaly-t-sinik/>

3 Дворкин А. Л., Семенов Л. В. «Ресей Федерациясындағы культтер Саны» [Электрондық ресурс] / Н. Аманованың материалдары туралы рационның Пресс-релизі «барлығын

беріп, Діни секталар қылмыстық қауымдастықтар сияқты ұйымдастырылған «- қазан 2009.

4 URL: <http://www.sektam.net/forum/index.php?showtopic=300>.

5 <https://kk.psichiatria.org/sekta-ugymyn-koldanudyn-payda-bolu/>

6 Воронцова Л.М., Филатов С. Б., Фурман Д. Е. қазіргі бұқаралық санадағы Дін / М. «Сөз» баспасы, 2012 ж.

7 Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарлық секталар. Жүйелі зерттеу тәжірибесі. Нижний Новгород: Христиан кітапханасы баспасы, 2012.

ПСИХИКАЛЫҚ АУЫТҚУЛАРЫ БАР АДАМДАРҒА ҚОҒАМНЫҢ ҚАТЫНАСЫ

ӘНУАРБЕК Д. А.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТАЙБОЛАТОВ Қ. М.

магистр, оқытушы (ассистент), Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әрбір тіршілік иелерінің арасында ауытқулары барлары кездеседі, адамдар да ерекшелік емес. Ежелгі кезден бастап адамдардың сырт көзге көрінетін ерекшеліктері зерттелініп келді, көптеген аурулар сипатталып, олардың емі табылды. Бірақ адамдардың жан қуаттарының бұзылу сыры көбінесе сиқыр мен дін тұрғысынан ғана түсіндіріп келді. Адам жаны жайлы ақпарат жинала бастаған Орта ғасырлардың өзінде де «ерекше» адамдарға көзқарас сыни болды, олар қоғамнан шеттетіліп, тіпті, қорлық пен ұрып-соғуға шалдығатын. Қазіргі кезде техникалық дамудың себебінен адамдардың ішкі әлемін зерттеу мүмкіндіктері кеңейді және нәтижесінде психикалық ауытқулар жайлы ақпарат молайды. Дегенмен, осының өзінде де жаны ауыратындарға қатысты стигматизация мен дискриминация құбылыстары орын алып отыр. Қоғамның бұл жағдайға қатысты пікірін білу үшін мен кішігірім зерттеу жүргіздім.

Зерттеу кезінде әр түрлі жастағы, әр түрлі жынысты және әр түрлі білім деңгейі бар 10 адаммен интервью жүргізілді. Нәтижесінде, зерттеуге қатысқан 10 адамның 9-ы тек кең тараған психикалық ауытқулар жайлы және олардың 1–2 белгісін ғана білетіні анықталды. Интервью жүргізілген кезде 3 адам, егер психикасында бұзылулары бар адамдар оларға зиян келтірмесе, ондай адамдармен бір мекемеде оқуға не жұмыс істеуге дайын

екенін, 4 адам қарсы екенін, 2 адам өздері сондай адамдарды танытынын және олармен өте мейірімді қатынастарда екенін, ал 1 адам қалай жауап беруді білмейтінін айтты. Бұл жауаптарға қатысты Лапьер феноменін тексеру үшін эксперимент жүргізілді. Эксперимент кезінде мен аутизм диагнозы қойылған өзімнің 11 жасар жиеніме адамдардың қатынасын анықтау мақсатында қоғамдық орындарда оның мінез-құлқына айналадағылардың реакциясын бағаладым. Нәтижесінде адамдардың шамамен 40 % оған қатысты ешқандай реакция білдірмесе, 20 % жиіркенішпен қарады, 30 % оған қатысты қызығушылық танытып қараса, 5 % адамдар оған мейірімді түрде, ал қалған 5-і дөрекі түрде ескерту жасады. Ескере кететін жайт, бұл көрсеткіштер шамамен келтірілген, себебі қоғамдық орындарда экспериментке қатысушылардың нақты санын және олардың бірінші шынайы реакциясын тіркеу қиындық тудырады. Бұл эксперименттің нәтижелері талқыға да түсуі мүмкін, өйткені, мысалы, көңіл бөлмеген адамдар смартфондарға қатты үңілгендіктен айналасында не болып жатқанына жалпы қатты көңіл бөлмеуі ықтимал.

Сонымен көріп отырғанымыздай психикалық ауытқулары бар адамдар біздің еліміз үшін «таңғажайып, бейтаныс жаратылыс» іспетті. Бұның себептерінің бірі-халықтың психологиялық тұрғыда надандығы. Мысал ретінде, Батыс Еуропа мен Американың дамыған елдерін алып қарасак, оларда инклюзия тәжірибесі кең өріс алуда. Инклюзияның не екеніне тоталып өтсек. Инклюзия дегеніміз-физикалық дамуында қиындықтары, оның ішінде мүгедектілігі мен менталды ерекшеліктері бар адамдарды қоғамның белсенді өміріне кірістіру. Инклюзивті тәжірибенің екі айқын басымдылығы бар: біріншісі, ауытқулары мен кемістіктері бар адамдардың белсенді әлеуметтік өмір сүруге мүмкіндік алуы және екіншісі, қоғамның оларға деген көзқарасын жақсарту. Инклюзивтілік білім беруде, спорт түрлерінде, жарыстарда және тағы көптеген жерлерде орын алып отыр, бұның өзі осы елдердің жоғары дамуының көрсеткіші.

Ал оншалықты дамымаған елдерде жағдай қалай? Осы мақаланы жазу барысында мен бір қызықты баяндамаға жолықтым. Бұл баяндамада Азия, Африка, Еуропа, Таяу Шығыс, Солтүстік пен Оңтүстік Американың шамамен 60 елінде психикалық денсаулығының бұзылулары бар адамдарды кісендеу тәжірибесі жүргізілетіні жазылған. Алғаш естігенде, әрине, бұндайға сену өте қиын, мұның бәрі өткеннің қалдықтары сияқты, бірақ бұл шындық. Әлем елдерінің үштен екі бөлігінде психикалық денсаулықты

қорғауға мүлде қаражат бөлінбейді, ал қазіргі пандемия жағдайды мүлде ушықтырып жіберді. Бұл аймақтардағы жаны ауру ер адамдар мен әйелдер, және тіпті балалар да тар бөлмелер, торлар және адамдарға тым толы антисанитария орнаған арнайы медициналық немесе діни емдеу орындарында айлар, кейде жылдар бойы физикалық және сексуалды зорлыққа ұшырап, аштықта кісенделуде. Олар күннен күнге күштеп дәрі ішкізуге, сонымен қатар емдеудің «ғажайып» шөптерден жасалған сусындар, аштық, агрессивті уқалау, арнайы ванналар, құлақтарына Құран оқу, діни жыр айту сияқты «балама тәсілдерге» шалдығуда. Кісендердің кесірінен олардың қозғалуы шектеледі, кейде тіпті олар кісенмен бір-біріне байланғандықтан, оларға бірге ұйықтауға, дәретханаға бір-бірінің көзінше баруға да тура келеді. Мұндай орындарда гигиена нормалары сақталмайтындықтан инфекция жиі таралады. Мемлекет тарапынан ешқандай көмек болмағандықтан, психикалық ауытқулары бар адамдардың туысқандары оларды және өздерін қорғау үшін жақындарын осындай жерлерге тапсыруға мәжбүр болады. Мақала басында айтып өткенімдей, Орта ғасырларда адамдардың психикасы сиқыр мен дін тұрғысынан түсіндіріліп келді, бұл елдерде жағдай әлі күнге дейін өзгерген жоқ. Бұл мәселені әлемдік деңгейге көтеру мақсатында #BreakTheChains кампаниясы құрылды. Оның жұмысы ғаламдық деңгейде жүзеге асады, ал біздің мақсатымыз қолымыздан келгенше осы жағдайдың өзгеруіне ықпал тигізу. Мұны қалай жасауға болады?

Жалпы әлемде шамамен 792 миллион немесе әрбір оныншы адам психикалық ауытқуларға шалдыққан. Сондықтан бұл мәселе қазіргі күнде өте маңызды. Жалпылай алғанда, психикалық ауытқуы бар адамдардың басты проблемасы – қоршаған ортамен байланысының болмауы, құрдастарымен қарым-қатынас жасауының жиілігімен, табиғатпен қарым-қатынасының шектеушілігі, мәдени құндылықтарының қолжетімді болмауы, кейбір уақытта білім алуға мүмкіндіктерінің болмауы болып табылады. Бұл мәселені шешуге әлеуметтік қолдау көмектеседі. Адам емделмес ауытқудың иесі болса да, қоғаммен күнделікті жақсы қатынас оның жағдайын едәуір жеңілдетеді. Бірақ қазіргі қоғамда көптеген адамдар оларды өз қатарларына қабылдауға дайын емес. Бұның себептері көп: психологиялық надандық, қорқу, ұжымдық бейсаналық, тағы басқалары. Соңғысын қарастырып өтсек, ұжымдық бейсаналықтың бір көрінісі қандай да бір құбылыстарға қатысты орныққан пікір мен бейне. Сол себепті адамдардың ойлауында

бейсаналық деңгейде психикалық ауытқулары бар адамдардың қорқынышты, қауіпті, жиіркенішті бейнесі орын алған. Оны өзгерту үшін адамдарға бала кезден бастап ақпараттандыру жұмысын жүргізу керек. Менің ойым бойынша, егер адам толерантты адамгершілік тәрбие алып, психология саласынан негізгі дұрыс мәліметтерді білсе, оның психикалық аурулар мен бұзылуларға қатынасы әлдеқайда жақсы болады. Бұған ата-ана да, балабақашадағы тәрбиешілер де, мектептегі ұстаздар да, жалпы қоғам да септігін тигізу керек. Мүмкін болса оқыту – тәрбиелеу үдерісіне психологиялық сауаттылық пәнін енгізу не тым болмаса тұрақты түрде осы тақырыпта түрлі іс-шаралар(сынып сағаттары, тренингтер, дәрістер, т.б.) өткізу керек. Балаларға түсінікті тілде бұл ауытқулар жайлы айтуға арнайы әдебиеттер де көмектеседі. Мысалы, психиатр Пискунов М.В.-нің «Ерекше ғарышкер құпиясы» кітабы. Бұл кітапта балаға аутизм диагнозы жайлы ерекше тәсілмен, ертегі түрінде ақпарат беруге болатыны жайлы жазылған. Келесі әдіс – психикасы «ерекше» адамдар қоғамдық өмірге мейлінше кірістірілуі қажет. Айтып өткенімдей, бұл инклюзия деп аталады және әлемнің дамыған елдерінде ол қалыпты жағдай. Ендігі кезекте оны барлық жағдай жасай отырып, біздің елімізде де қолданысқа енгізу үлкен мәселе. Барлық жағдай деген сөздің астарында не жатыр? «Ерекше» адамдар ерекше жағдайларды қажет етеді. Мысал ретінде, инклюзия кезінде ауытқулары бар адамдарға қоғамға бейімделуді жеңілдету үшін қастарына тьютор қойылады, егер қажет болса оларға арнайы білім беру бағдарламасы, бағалау әдістері немесе жұмыс ережелері жасалады. Осының бәрі мемлекет тарапынан әрекет болмаса жүзеге аспауы ықтимал. Бұған қосымша ауытқуы иелеріне да, олардың туысқандарына да қолдау көрсету керек. Өйткені қандай ауытқу не ауру болмасын, онымен күресу үшін көп күш керек, ал қолдауды сезінген кезде бұны жасау әлдеқайда жеңілдірек. Қолдау сенімділік телефоны, тегін психологиялық көмек, қоғамдық орындарда арнайы жағдай жасау мен материалдық көмек арқылы жасалуы мүмкін. Және тағы бір мәселе – адамдарға психологиялық көмек тегін көрсетілгеннің өзінде де, арақашықтық пен жол шығындары оны алуға кедергі келтіреді, оның үстіне психикалық ауытқулары бар адамдарға көп елдерде көлік жүргізуге заңмен тыйым салынған. Бұл тұрғыда оларға арнайы көлікті, мысалы, арнайы таксиді енгізген дұрыс.

Аталған шараларды іске асыру кезінде, әрине, психикалық ауытқулардың ауыр түрлері кездесетінін де атап өткен жөн. Мұндай адамдарға психикалық емдеу орындарында қолайлы орта жасалуы

міндетті. Тәжірибе көрсеткендей осындай көптеген орындарда науқастар қорлықты, күштеуді, зорлықты және көп мөлшерде дәрі егуді бастарынан өткізіп отыр. Бұл олардың психикасына ғана емес, физикалық денсаулығына да кері әсерін тигізеді. Осының бәрін болдырмау мақсатында психикалық емдеу орындарында бақылау шараларын күшейту қажет. Психикалық түзету орындары қорқыныш пен үрейді емес, сенімділік сезімін тудыру керек. Осы бағытта психикасында ауытқушылықтары бар адамдарға көрсетілген зорлық, кемсіту мен дискриминация үшін жаза да күшейтілуі керек деп ойлаймын. Өйткені адамдар жиі олардың дәрменсіздігін өз мақсаттарына пайдаланады. Оларды алдап, тонайды, кемсітеді, күлкі етеді, тіпті, ұрып-соғып, зорлау фактілері де кездеседі. Не себепті бұл үшін жаза ерекше қатал болу керек? Өйткені мұндай адамдар дені сау адамдар сияқты қарсылық білдіре алмаулары мүмкін, сенімділік пен аңқаулық білдіріп, қылмыскердің сөзіне ерулері мүмкін.

Ендігі бір мәселе – психикалық ауытқу рецидиві болған кезде айналадағылардың дұрыс көмек көрсете алмауы. Кейде адамдар рецидив болып жатқан адамды тіптен мас не есіркі қолданған деп ойлап оған жақындамай қоюы әбден ықтимал. Сондықтан бұл бағытта да халықтың сауатын ашу керек. Өйткені уақытында тоқтатылған рецидив пен көрсетілген көмек кейінгі ауыр салдарларды болдырмайды.

Қорытындылай келе, бұл мәселенің өте терең және ауқымды екенін және оны шешу үшін патопсихология, әлеуметтік психология мен педагогика бірігуі керек екенін айтып өткен жөн. Бұған қоса, әлемдегі әрбір адам мүмкін болғанша өз үлесін қосу керек. Жалпы психологияға қатысты сұрақтар біздің ел үшін жаңа ашылып жатқандықтан, бұл бағытта көптеген жұмыстар алда тұр. Дегенмен, алғашқы нық қадамдар жасалғанын сенімділікпен айтуға болады. Психикалық ауытқуларға шалдыққан адамдардың саны күннен күнге өсіп келеді. Менің ойым бойынша, егер жағдай өзгермесе жақын болашақта әр екінші адам психикасында бұзылулар болады. Сол себепті, бұл мәселе ешкімді де айналып өтпейді, әркім өмірінде бірнеше рет болсын бұған міндетті түрде жолығады. Бұндай жағдайда біз өзгермелі әлемге бейімделіп, өзіміздің саналылығымызды танытып, мүмкін мәселелердің алдын алып, бар мәселелерді шеше білуіміз міндет. Саналылығымыздың белгісі ретінде стигматизация мен стереотипті ойлаудан аулақ болуымыз қажет. Бұл мақаланы оқыған адамдарға үндеуім: «Барлық адамдарға

бөлмей қараңыздар! Біз толерантты елміз, сол себептен адамдарды психикалық күйіне қарап бөлу бізге тән емес қасиет.» Осылайша, біз өзіміз психикалық денсаулығына байланысты проблемалары бар қоғам мүшелеріне қолайлы және ақылға қонымды көзқараспен психикалық бұзылулардың жағымсыз көріністері мен салдарын азайтып, қоғамдық сананы сауықтыру процесін бастай аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Арнайы педагогика және психология негіздері: оқу құралы / З.Б.Мадалиева, Б.А.Әрінова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 186 б.
- 2 Специальная психология и педагогика / Г. И. Колесникова. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 250 с.
- 3 Тайна особенного космонавта / М.В.Пискунов. – Москва: Книгиум, 2021. – 56 с.
- 4 «Living in Chains. Shackling of People with Psychosocial Disabilities Worldwide» // [Электрондық ресурсы]. – URL: <https://www.hrw.org/report/2020/10/06/living-chains/shackling-people-psychosocial-disabilities-worldwide>. [сайтқа жарияланған күні 06.10.2020].

МИР ПСИХОДИАГНОСТИКИ

КАСЕЙНОВА Б. Н.

магистрант, гр. МПС-52, Факультет философии и психологии,
Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда
САБИРОВА Р. Ш.

научный руководитель, к.п.н., профессор, Карагандинский университет
имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда

Психодиагностика – раздел психологии, изучающий методы определения психологических особенностей человека с целью наиболее полного раскрытия его внутреннего потенциала во всех сферах жизни. Как известно, экспериментальная психология зародилась в Германии в 1878 году, ее создателем считается Вильгельм Вундт, основавший первую в мире лабораторию экспериментальной психологии. На самом деле, изучение психических явлений и фактов в рамках точных методов естественных наук, повышенное влияние естествознания на

анализ психический явлений оказалось дополнительным стимулом развития психодиагностики в целом.

Психологическая диагностика в переводе с греческого языка обозначает «распознавание». Если рассматривать учебно-познавательный процесс, то основное назначение психодиагностики – улучшить содержание учебно-воспитательной работы с детьми и с родителями. Например, распознавание сформированности навыков самообслуживания, культуры поведения, умения общаться и т.д. [1].

Психологическая диагностика является динамично развивающейся научной дисциплиной, ориентированной на решение прикладных задач (в области профориентации, профконсультирования, готовность детей в школе, выявление особенностей когнитивной сферы испытуемого и т.п.).

Психодиагностика может применяться в различных сферах:

- 1) психотерапевтическая помощь, оказание консультации;
- 2) проектирование возможного социального поведения человека;
- 3) анализ степени влияния изменения условий среды на психологическое состояние человека;
- 4) профориентация, профайлинг, консультация при подборе персонала;
- 5) судебная психолого- психиатрическая экспертиза;
- 6) экспертная военная комиссия;
- 7) организация воспитания и обучения;
- 8) анализ межличностных отношений и психологии личности.

Развитие и расширение исследований по психологической диагностике представляется актуальным и необходимым делом с точки зрения интересов как общества, так и отдельной личности.

Постановка психологического диагноза является первостепенной задачей в психодиагностическом обследовании, важность которого подчеркивал Л. С. Выготский, предложив несколько уровней постановки данного диагноза. Предмет диагноза психологического – установление различий индивидуально-психологических как в норме, так и в патологии. Психологический диагноз – выводы и заключения об исследуемых свойствах личности [2].

В то же время определение психодиагностики как науки и практики постановки психологического диагноза, предполагает выявление психологических портретов испытуемых и социальных

общностей, а также, по мере возможности, объяснение их причин и следствий [3].

Во всем мире на базе многих образовательных вузов, исследовательских центров занимаются разработкой тестов, методик, позволяющих выявить особенности, закономерности той деятельности, сферы, на которую направлен актуальный запрос.

В настоящий момент большое развитие наблюдается в отношении психодиагностики профориентации и консультирования. Где диагностика сотрудников, выявление феноменологии персонала, лидерского поведения, коммуникаций и психологических барьеров, их навыков и личностной предрасположенности позволяет наиболее эффективно организовывать производственный процесс, который в последующем ведет к увеличению прибыли организации.

Проводя психодиагностику интеллектуальных способностей испытуемого, можно отследить его жизненный путь в целом, как он стал таким именно сейчас. Интеллектуальная сфера включает в себя ряд параметров – это и общеобразовательные познания, полученные в процессе всей жизнедеятельности и социальные установки самого человека и его навык математического счета и способность к анализу, обобщению, к установлению причинно-следственных связей и на сколько развит его конструктивный праксис. Поэтому с помощью диагностики можно понять и сопоставить сведения о самом человеке. К примеру, человек первоначально получил недостаточный уровень образования по разным причинам: либо по причине недостаточной социализации своей семьи в целом – многодетная семья, где детям уделялось недостаточного внимания, родители мало занимались воспитанием своих детей, либо алкоголизация членов семьи по причине которой еще несовершеннолетнему приходилось где-то подрабатывать, изыскивать средства для существования и т. п. Но на фоне этого человек демонстрирует богатый жизненный опыт, развитость мышления, когнитивных функций, что компенсирует его пробелы в образовании и более того он набирает достаточную норму интеллекта. А бывают случаи, когда ситуация складывается иным образом. Испытуемый получил хорошее образование – высшее, имеет академическую, либо ученую степень, но в итоге его результат оказывается ниже нормы. И тогда появляется вопрос почему? А причиной может послужить различные виды травм, интоксикации ядовитыми вредными веществами, которые, конечно, оказывают свое пагубное влияние на когнитивную сферу человек, снижается память на знания, умения полученные в последнее

время, появляется тугоподвижность внимания и его трудно переключаемость, посредством которых испытуемый на простом уровне способен правильно воспринять ситуацию, выстроить целостную «картину», а вот уже при усложнении ситуации, при увеличении количества раздражителей, деталей, не может удержать все критерии и выстроить единую логическую последовательность, «застревая» на какой-либо одной, чаще незначимой детали. В результате чего его умственные способности имеют тенденцию к снижению.

Конечно, умственные способности не могут идти отдельно от личности. Скорее это параллели. И исследование индивидуально-личностных особенностей необходимо совместно с интеллектуальным уровнем, либо мыслительной деятельностью. Так бывает, что человек имеющий психопатоподобные черты характера, или акцентуированные имеет трудности в социализации, которая пересекается с установками и имеет прямое отношение к структуре интеллекта. И в итоге, данный человек несмотря на свое образование, хорошие мыслительные способности выделяется из-за своей категоричности, пренебрежительности к общепринятым нормам поведения. То есть дисгармония в личности дает о себе знать и на уровень интеллекта!

Следующий пример: клиент, который обратился с запросом – определить почему ему в возрасте более 30 лет не удается добиться какого-либо повышения и выявить наиболее рекомендуемую для него сферу деятельности. У данного клиента был исследован интеллект (по т. Векслер) и личностный профиль (ИТО, опр. Кеттела, СОНДИ, ЛЮШЕР, ДДЧ). И в итоге выявилось, что несмотря на то, что он работает на стройке прорабом, у него очень высокий уровень IQ, который как бы предопределяет его хорошие способности в разных сферах. Но выявленные в личности тревожно-мнительные черты характера и неуверенность в себе, блокируют данные способности и он не имеет ресурсов, уверенности в том, что достоин большего. Проведенная диагностика и психокоррекция выявили, что данная неуверенность, низкий уровень притязаний имеют свои «корни» с детства — когда отец клиента, жесткий и требовательный человек, оскорблял и унижал клиента за малейшую «неудачу», тем самым выработав у него страх и неуверенность в себе. Гармоничным выходом из неудачного детского сценария, было бы участие любящей и доброжелательной женщины в его жизни, которая приподнимала его самооценку и тем самым способствовала

уверенности в себе. Соответственно в его случае карьерному росту. Но по причине опять таки зафиксированного жизненного сценария, испытуемый из всех женщин, выбрал себе в жены ту, которая так же как и его отец унижала его и обвиняла в том, что он не мужчина! Что спровоцировало у клиента замкнутый круг! В итоге этот клиент пришел к психологу за рекомендацией, получив которую он вследствие сильного действия своей заложенной с детства унижительной программе не сразу оказался готовым воспринять данную положительную для себя информацию.

На данное время среди таких методов обследования как эксперимент, тестирование, анкетирование, рисуночных методик и проективных важным остается такой метод как беседа!

Беседа с элементами гештальт психотерапии (с помощью которой обращается особое внимание феноменологии пациента, голосу, его интонации, их изменению в зависимости от темы, ситуации «успешности-неуспешности» обследуемого, на то как испытуемый удерживается в контакте (визуально, «уходит» от вопроса психолога или остается и если остается то использует защитные механизмы – проекция, интроекты, ретрофлексия, конфлюенция, либо остается и стремится слиться, завоевать благорасположенность) [4]. То есть здесь на экспериментальной ситуации исследуется то как испытуемый взаимодействует с миром, средой в которой он живет.

Также в рамках Психодрамы наиболее продуктивно можно отследить то, что испытуемый делает (в семье, в социуме) и при этом как он это воспринимает сам и что с этим осознанием делает в последующем [5]. К примеру: про то, что женщина, преданная жена, любящая мать, дочь все делает во благо семьи, всю себя отдает семье вдруг начинает понимать, что какой-то поддержки ее со стороны членов семьи, благодарности о ее заботе о них она не получает должным (для нее) образом. Но подмечает, что когда она болеет, то все замечают ее и проявляют тогда к ней должное внимание, любовь. И в этой истории психолог, разворачивает с испытуемой что такого происходит в тот момент, а иногда важно сделать шаг назад (несколько ранее) когда испытуемая начинает болеть? В других моментах, непосредственное участие в драматическом действии в ходе группового психологического консультирования может развить необходимые каждому человеку личностные качества, например, эмпатию, способность к самораскрытию, спонтанность, креативность и гибкость поведения. Анализируя

и проигрывая различные жизненные ситуации, психодрама дает возможность участникам группы приблизиться к самопознанию и решить огромное количество личностных сложностей, например, побороть чувство страха, тревожные состояния и чувство тревоги, низкую самооценку, чувство вины и отчаяния, поспособствовать восстановлению межличностных отношений, становлению внутренней гармонии.

То есть на сегодняшний день психодиагностические мероприятия очень тесно связаны с различными видами психотерапии как психодрамой, гештальт терапией, семейным системным подходом, арт терапией и другими направлениями психологии. Параллельно развитию, усовершенствованию психодиагностики большое внимание уделяется развитию знаний и навыков в области психотерапии, психокоррекционных мероприятиях (психокоррекции) в рамках Психодрамы, Гештальт Терапии, Когнитивно-поведенческой терапии и др.

Как говорит Ирвин Ялом за развитием психотерапии идет расширение осознанности того мира в котором мы живем, каким миром мы живем, а соответственно распространение ее влияния на все сферы жизни и науки! Психодиагностика в сочетании с психотерапией помогает определить и изменить как модели мышления, так и модели поведения. В процессе такого важного процесса приобретаются новые навыки, благодаря которым легче справляться с какими-либо жизненными трудностями.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - 1008 с.
- 2 Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.2. Проблемы общей психологии / Л.С. Выготский; Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
- 3 Практическая патопсихология. В.М.Блейхер, И.В.Крук, С.Н.Боков. Ростов-на-Дону. Феникс.1996.443стр.;
- 4 Гештальт – Терапия, «Вчера, сегодня, завтра». Гонзак Масколье. Т.Велента, перевод 2009.131стр.;
- 5 Морено Дж. Включи свою внутреннюю музыку: Музыкальная терапия и психодрама / Дж. Морено. – М.: Когито-Центр, 2009. – 143 с.
- 6 <https://www.psychologos.ru/articles/view/psihodiagnostika>
- 7 <https://www.psychologos.ru/articles/view/psihodiagnostika>

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ПОДРОСТКОВ В Г. ПАВЛОДАР В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19

КСЕМБАЕВА С. К.

к.п.н., профессор, Торайгыров университет. г. Павлодар
АУЖАНОВ О.

магистрант, группа Мис -22н, Торайгыров университет, г. Павлодар

Актуальность обозначенной нами проблемы несомненна. В повседневной жизни мы часто сталкиваемся с фактами нарушения психического подростков. К сожалению, мы констатируем, что повсеместно наблюдается формальное отношение к проблемам психического здоровья. Мы обратились к результатам социологических исследований. Так, по данным ВОЗ, в мире ежегодно до 10 % подростков наносят себе повреждения, и около 67 тысяч подростков умирают в результате нанесения себе увечий. Печальным фактом можно назвать то, что суицид входит в число ведущих причин смерти от внешних причин среди девочек и мальчиков подросткового возраста. Психологи отмечают частые депрессивные расстройства, беспокойство, поведенческие проблемы и самоповреждения, все это лежит в основе проблем психического здоровья у молодых людей.

Во всем мире прогрессивные ученые обеспокоены проблемами психического здоровья подростков и молодежи. Хочется отметить, что в Казахстане разработан уникальный проект, который позволяет выявлять суицидальный риск на ранних стадиях, вести точечные профилактические мероприятия и повышать осведомленность несовершеннолетних в вопросах психического здоровья, это общественный фонд «Bilim Foundation». Тем не менее, предпринимаемые меры недостаточны для полного решения имеющейся в обществе проблемы.

Обозначив имеющуюся проблему, мы решили провести аналитический обзор трудов ученых, занимающихся проблемами психического здоровья. Анализ научной литературы показывает, что в настоящее время накоплен определенный объем знаний по проблеме психологической устойчивости личности. В исследованиях А. Адлера, К. Левина, А.Н. Леонтьева, В. Франкла, Э. Фромма, разработаны базовые принципы развития психологической устойчивости личности. В последние десятилетия

проблема психологической устойчивости личности занимает одно из ведущих мест в современной психологии, пишет А.Г. Асмолов.

Факт наличия огромного количества исследований, мы отмечаем, что проблема психического здоровья подростков не нашла своего должного изучения. Остаются неизученными компоненты психологической устойчивости; психолого-педагогические факторы психологической устойчивости подростков.

Таким образом, подчеркивая значимость проблемы и отсутствие ее исследованности в науке, мы определили цель своего исследования: выявить состояние проблемы психического здоровья подростков.

На данном этапе мы определили задачи для нашего исследования:

- изучить степень разработанности исследуемой проблемы;
- наметить основные пути решения проблемы психического здоровья подростков.

На первом этапе мы провели обзор научной литературы по теме исследования. На втором этапе мы провели опрос среди подростков и обобщили полученные сведения, которые позволили нам сделать определенные выводы.

Проблема психологической устойчивости личности подростков – важная социально-педагогическая проблема, решение которой затрагивает все институты образования и находит свое отражение в личности школьника. При исследовании проблемы мы исходим из теорий и концепций, так или иначе раскрывающих понятие устойчивости. Термин «стрессоустойчивый» определяется такими понятиями, как «стабильный, стойкий, твердый, прочный», и оно рассматривается как социально-психологическая стрессоустойчивость личности к неблагоприятным условиям жизни (Е.Н. Игнатова, Л.В. Куликова). Приведенные выше исследования позволяют нам определить стрессоустойчивость как свойство личности, характеризующееся высоким личностным потенциалом (стойкостью, стабильностью, уравновешенностью, адекватной самооценкой, адаптивностью, стремлением к достижению поставленных целей), обеспечивающим волевою регуляцией в учебной деятельности и направленность на конструктивное взаимодействие (Абабков В. А., Перре М., Leventhal Н., Мора Р. А.).

В нашем исследовании нас интересуют проблемы нарушения стрессоустойчивости. Почему на определенном этапе жизни

возникают ситуации, которые нарушают обычное состояние человека и приводят его к нарушению стрессоустойчивости?

В последнее время, особенно в период пандемии, вызванной распространением Covid-19, все чаще можно наблюдать нарушения стрессоустойчивости населения в целом, в том числе молодежи. Необходимость самоизоляции, ограничения, связанные с посещением общественных мест, отмена массовых мероприятий на фоне тревожных сообщений о распространении вируса стало причиной для снижения стрессоустойчивости и нарушений психического здоровья человека. (Мосолов).

Для выявления состояния проблемы мы провели опрос среди подростков. В качестве базы исследования мы выбрали учащихся школ города Павлодара (СОШ № 9,39,22, 19,43,41). Всего в опросе приняло участие 128 учащихся 8,9,10 классов. Для учащихся нами были разработаны вопросы, в общем количестве – 10. Анкетирование было анонимным, предложенные вопросы предполагали односложные ответы, нужно было сделать выбор из имеющихся вариантов ответов. Для нас было важным определить возрастную категорию – поэтому мы предлагали отвечать только учащимся в возрасте от 14 до 17 лет. В первых вопросах мы попросили уточнить возраст. Затем, учащимся нужно было отметить наиболее точное определение термину «стресс». На выбор было дано 3 определения:

Стресс – это неспецифическое (аномальное) состояние или реакция организма на различные неблагоприятные факторы (стрессоры), воздействующие на него.

– душевное волнение или нервное напряжение;

– это реакция человеческого организма, возникающая в ответ на действие раздражителя независимо от того, какой несет заряд – отрицательный или положительный.

Очередной вопрос звучал так как повлияла на вас ситуация, вызванная пандемией Covid -19?

Были ли случаи, когда члены вашей семьи во время пандемии оказались без работы?

Следующий вопрос: если да, то эта ситуация повлияла на ваше здоровье:

А) вы испытали чувство страха;

В) вы пережили стресс;

С) у вас появилось чувство неуверенности;

Д) чувство одиночества;

С) чувство безысходности

Е) другое

Мы попросили респондентов отметить предложенные пункты.

Анкетирование было организовано на гугл-платформе, мы запустили анкетирование, и в течение недели ожидали ответы подростков.

Полученные результаты мы обработали с помощью программы SPSS 23.

И так, обработка полученных данных дала следующие результаты: из общего количества опрошенных все 128 человек относятся к категории – подростки. Из предложенных определений выбрали: 1 определение выбрало 34 человека, или 26,5 % респондентов, 2-е определение было выбрано 71 подростками, что составило 55,4 %, и оставшиеся подростки, 23 человека остановили свой выбор на третьем определении, и это составило 18%. По нашему мнению, второе определение показалось подросткам более точным, по той причине, что оно лишено жесткой терминологии, краткое и при этом простыми понятиями передает внутреннее содержание. Следующий вопрос носил личный характер, тем не менее, полученные результаты дали возможность провести следующую интерпретацию: из общего количества респондентов все 100 % ответили, что так или иначе столкнулись с этой проблемой. Все респонденты были вынуждены находиться в самоизоляции. 47,6 % респондентов сталкивались с Covid-19 в своей семье. И, как ответили наши респонденты, быть в самоизоляции сложнее, чем они предполагали ранее. Из общего числа опрошенных 17,9 % отметили, что один из родителей остался без работы, и кроме прямого проявления Covid -19, связанного со здоровьем, появились и проблемы материального характера. Все это, разумеется, привело к ухудшению ситуации внутри семьи, которая находится на самоизоляции.

Такая ситуация способствовала ухудшению психического здоровья членов семьи, в том числе подростков. Как ответили наши респонденты, в семьях взрослые стали более раздраженными, меньше стало семейных праздников, приятных, радостных событий. И, из общего количества респондентов 26 % ответили, что ситуация в период самоизоляции повлияла на них отрицательно, появилось чувство неуверенности. 17 % респондентов так или иначе испытали чувство страха. 19 % испытывали одиночество, 27 % перенесли

стрессовые ситуации, оставшиеся 11 % опрошенных отметили другое.

Как видим, из проведенного анкетирования, пандемия, связанная с коровирусной инфекцией повлияла на психическое здоровье подростков.

Данная проблема должна обязательно быть изучена учеными, психологами, в свою очередь, данная тема будет рассматриваться нами в диссертационном исследовании.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Адлер А. Наука жить. Изд-во Port-Royal, 1997 г., 198 с.
- 2 Курт Левин «Динамическая психология. Избранные труды», М., Смысл, 2001.
- 3 Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии: Учеб. пособие для вузов по спец. «Психология»/ Под ред. Д.А. Леонтьева, Е.Е. Соколовой. - М.: Смысл, 2000.
- 4 Франкл В. «Логотерапия и экзистенциальный анализ: Статьи и лекции»изд-во Альпина Диджитал, 1998г.
- 5 Э.Фромм Анатомия человеческой деструктивности, изд-во АСТ, Neoclassic, 2017 г.
- 6 Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. — М.: Смысл, 2001. — 416 с
- 7 Белашева И. В. Эмоциональная компетентность в системе психологических факторов изменения здоровья человека // Сборник научных трудов по материалам III Всероссийской научно-практической конференции.С.3 «Психологическое здоровье личности: теория и практика» 20–21 октября 2016
8. Абабков В. А., Перре М. Адаптация к стрессу. СПб.: Речь, 2004.165 с.
9. Leventhal H., Mora P. A. Predicting outcomes or modeling process? Commentary on the Health Action Process Approach // Applied Psychology: An International Review. 2008. 57(1). P. 51-65.
- 10 Мосолов С.Н. Проблемы психического здоровья в условиях пандемии COVID-19. Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 2020;120(5):7-15. <https://doi.org/10.17116/jnevro20201200517>

ПСИХИКАЛАҚ БӨГЕЛЕСІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МЕЙРАМГАЛИЕВА А. Б.
мұғалім-дефектолог, № 13 арнайы бала бақшасы, Екібастұз қ.

Психикалық дамудың кешеуілдегені (ПДК) – бұл психикалық даму қарқынының баяулауы, нәтижесінде баланың танымдық функциялары (есте сақтау, қабылдау, зейін, ойлау) және эмоционалды-еріктік саласы жас ерекшеліктерінің нормаларынан едәуір артта қалады.

Бүгінгі таңда ПДК медициналық диагноз емес, ол белгілі бір бұзушылықтардың себептерін көрсетпейтін, тек баланың даму проблемаларын білдіретін сипаттамалық психологиялық-педагогикалық ұғым ретінде қолданылады. Бұл термин тек мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларға (10 жасқа дейін) қолданылады. Үлкен жаста, қажет болған жағдайда, балаға нақты диагноз қойылады.

Ерте балалық шақта психикалық дамудың тежелуі көбінесе көзге көрінбейді. ПДК диагнозы бала 4–5 жасқа толған кезде қойылады. Әдетте, балабақшалардың орта және ересек топтарының тәрбиешілері бірінші болып көңіл бөле бастайды, олар баланың бір нәрсені бірнеше рет түсіндіруі керек екендігіне назар аударады, оны қызықтыру қиын, бал басқа нәрселерге көп алаңдайды. Көбінесе ата-аналар бұл мәселеге көп мән бермейді және баланы маманға көрсетпейді, бұл тек жас ерекшеліктеріне байланысты қиындықтар, олар жай ғана «өсіп кетуі» мүмкін деп ойлайды.

Бұл жағдайда ПДК бала мектепке барған кезде айтарлықтай байқалады (оқу үлгеріміне байланысты). Бала оқу материалын әрең игереді; оны ойындар ғана қызықтырады (бірақ рөлдік ойындар ол үшін өте күрделі); зияткерлік іс-әрекеттермен айналысу оны қызықтырмайды (ол тез шаршайды); оның жалпы білім деңгейі өте шектеулі [1, 68 б.].

Оқудағы қиындықтардан басқа, ПДК бар көптеген балаларда тәртіп проблемалары да болады. Балабақшада да, мектепте де оларға жаман мінез-құлық туралы ескертулер көп жасалады. Өйткені, мұндай балаларға бақшаға, мектепке, жалпы ұжымға үйрену қиын, олар үйлерін қатты сағынады, белгілі бір жалпы қабылданған мінез-құлық ережелері бар екенін түсіну, оларды сақтау керек екенін ұғыну қиынға түседі.

Психикалық дамудың кешеуілдегені қалай көрінеді?

ПДК дамуында артта қалатын психикалық процестер:

- ойлаудың барлық түрлері-салыстыру, абстракциялау, жалпылау, талдау және синтездеу, ақыл-ой белсенділігі төмендейді;
- жәді – көрнекі материал жақсы қабылданады, естіген ақпаратты есте сақтау қиын. ПДК бар балалардың жады нашар дамыған-оларға нұсқауларды есте сақтау қиын, мәтінді қайталап айту немесе тапсырманы қайталау қиын;

- қабылдау – мұндай балаларға құрдастарына қарағанда ақпаратты өңдеуге көп уақыт қажет. Олардың айналасындағы әлем туралы түсінік қалыптастыру, шамаларды (ұзындығы, ені, көлемі) елестету қиын, оларда зерттеу жұмыстарының деңгейі төмен болады, кеңістіктік қабылдау дамымаған, олар заттың тұтас бейнесін қалыптастыруда қиындықтарға тап болады;

- эмоциялық – еріктік сала – оларға инфантильдік, эмоционалдык тұрақсыздық, қозғыштық, өз қызметін ұйымдастырудағы қиындықтар тән;

- назар аудару – балаға зейін қою, сұрақты немесе тапсырманы соңына дейін тыңдау қиын. Бала бәріне кедергі жасайды, ертерек жауап бере бастайды, орнында отыру қиын, ол тым импульсивті, шыдамсыз. Сабактарда ол жиі алаңдатады, ақпаратты ішінара қабылдайды (назардың бөлінуі).

ПДК бар балаға ғарыкеністікті бағдарлау қиынға түседі, егер зат ең көрнекті жерде болса да, бала оның қайда екенін білмесе, ол затты таба алмайды. Сондай-ақ, мұндай балаларға кез-келген затты ұстап көру арқылы анықтау, оның қалай көрінетінін есте сақтау және ол туралы айтып беру қиын.

ПДК кезінде балаларда сөйлеу белсенділігі төмен, сөйлеу дамуының артта қалуы жиі байқалады (СДК, ПДК). Олардың сөздік қоры нашар, жас нормаларына сәйкес келмейді, фонемалық есту нашар дамыған, сөйлеу қалыптаспаған, мәлімдемелер қарабайыр және мақсатсыз, олар жиі дыбыстарды шатастырады, жіберіп алады немесе дыбыстарды мен әріптерді ауыстырады (парафазия) [3, 95 б.].

ПДК диагностикасы.

ПДК-ны анықтау үшін психиатр, педагог-психолог, нейропсихолог, логопед, дефектолог (олигофренопедагог), невропатолог, педиатр және басқа да мамандар (қажет болған жағдайда) кіруі мүмкін психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияның (ПМПК) баланы жан-жақты кешенді тексеруі қажет.

Мамандар дифференциалды диагностика жүргізеді. Диагностика нені қамтиды:

– анамнезді мұқият зерттеу (пренатальды және постнатальды даму кезеңін қоса). Бұл бұзушылықтың бастапқы себептерін анықтауға, олардың сипатын түсінуге көмектеседі;

– баламен тікелей қарым-қатынас жасау (танысу, әңгімелесу, тестілеу, психологиялық тексеру), соның нәтижесінде оның психикалық дамуының жай-күйі туралы қорытынды жасалады;

– ата-аналармен әңгіме, оның барысында баланың қандай жағдайда өмір сүретіні және тәрбиеленетіні, отбасында психологиялық жағдай қандай, отбасы мүшелері арасында қандай қатынастар орнатылатыны анықталады.

Баланың тарихын, оның отбасының құрамын, өмірінің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларын жан-жақты зерттегеннен кейін мамандар негізгі себептерді, бұзушылықтардың дәрежесі мен сипатын анықтайды, педагогикалық болжам мен түзету жұмыстарының жоспарын жасайды.

Психикалық дамудың кешеуілдеуінің түрлері

– Конституционалдық шыққан ПДК. Ол баланың эмоционалды-еріктік саласының айтарлықтай жетілмегендігімен сипатталады. ПДК-ның бұл түрі бар балалар өздерінің құрдастарына қарағанда дамудың ерте сатысында (психикалық инфантилизм). Олар анасына өте жақын, тәуелсіз емес, жақын адамдарынан, үйден тыс жерде өзін ыңғайсыз сезінеді, жаңа ортада, бейтаныс ұжымда, ерекше жағдайларға бейімделу қиын. Мұндай бала эмоционалды тұрақсыз, ол жиі қозғалады, тым белсенді. Тіпті кіші мектеп жасында (7 жастан кейін) ойын қызығушылықтары басым; осы жастағы балаларға тән оқу мотивациясы іс жүзінде жоқ. Мұндай бала әрқашан өз құрдастарынан сәл кіші көрінеді. ПДК осы түрі тұқым қуалайтын сипатқа ие болуы мүмкін.

– Соматогендік шыққан ПДК. Мұндай кідіріс өте жиі ауыратын, физикалық әлсіз, созылмалы аурулары бар, инфекциялар, соматикалық жүйенің туа біткен немесе кеін болған ақаулары, аллергия, балалар неврозы және т.б. балаларда кездеседі. Олар танымдық белсенділіктің төмен деңгейімен сипатталады, тез шаршайды, ұялшақ, қорқынышты, сенімді емес. Ата-аналары оларға тым көп қамқорлық жасайтын, тәуелсіздіктің кез-келген көріністеріне теріс жауап беретін, басқа балалармен қарым-қатынасын шектеуге тырысатын балалар (өйткені олар «ренжітеді, жақсы ештеңе үйретпейді» және т.б.). Баланың тұлға ретінде

қалыптасуына бөгет болып, оның психикалық дамуын тежелтеді. Баланы шектен тыс қамқорлыққа алу проблемасы көбінесе бала көп және жиі ауыратын немесе ауыр созылмалы ауруы бар отбасыларда кездеседі. Ата-аналар оған алаңдайды және ең жақсы ниетпен оны мүмкіндігінше сыртқы әлемнен қорғайды.

– Психогендік шыққан ПДК. Себебі, бала өсіп келе жатқан әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларының қолайсыздығы. Бұзушылық баланың тәрбиесіне жеткілікті көңіл бөлінбейтін дисфункционалды немесе толық емес отбасылардағы балаларда көрінеді. ПДК-нің бұл түрінің пайда болуына ықпал етеді: шамадан тыс қорғаштау, (қадағалаусыздық, бала өзін-өзі қамтамасыз етеді), отбасындағы психологиялық жағдай, авторитаризм, ата-аналардың деспотизмі, агрессия, отбасындағы зорлық-зомбылық. Мұндай жағдайларда балада невротикалық жағдайларды дамиды, ол тіпті бірдене жасауға тырыспайды, өйткені ол ештеңе істей алмайтынына алдын-ала сенімді (үйренген дәрменсіздік синдромы). ПДК бар балаларда батылдықты, ынталары, білімқұмарлықтары жоқ.

– Церебральды-органикалық шыққан ПДК – басқа түрлерге қарағанда жиі кездеседі және түзету қиынырақ. Кешігудің себептері жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы болып табылады. Олар келесі жағдайларда туындауы мүмкін: жүктілік патологиясы, босану жарақаттары, ұрықтың асфиксиясы, нейроинфекциялар. Мұндай балалар қиялдың жетіспеушілігімен ерекшеленеді, олар эмоционалды емес, басқа адамдардың оларды қалай бағалайтынына немқұрайды қарайды. Церебральды-органикалық шығу тегі бар ПДК-де жүйке жүйесінің зақымдануы ошақтық сипатқа ие және ақыл-ойдың тұрақты бұзылуына әкелмейді. Бұл мұндай балаларды ақыл-есі кем балалардан айтарлықтай ажыратады [2, 14 б.].

Психикалық дамудың кідірісін түзету (ПДК)

ПДК бар балалармен жұмыс істеу көп салалы тәсілдерді қолдануды және педиатрлардың, балалар неврологтарының, балалар психологтарының, психиатрлардың, логопедтердің, дефектологтардың белсенді қатысуын талап етеді. Психикалық дамудың кідірісін түзету мектеп жасына дейінгі кезден басталып, ұзақ уақыт жүргізілуі керек.

Психикалық дамуы тежелген балалар арнайы мектепке дейінгі мекемелерге (немесе топтарға), жалпы білім беретін мектептердің түзету сыныптарына, немесе түзету сыныптарына баруы керек. ПДК бар балаларды оқытудың ерекшеліктеріне оқу материалын

мөлшерлеу, көрнекілікке сүйену, бірнеше рет қайталау, іс-әрекеттің жиі өзгеруі, денсаулық сақтау технологияларын қолдану жатады.

Мұндай балалармен жұмыс кезінде ерекше назар аударылатын мәселелер:

- танымдық процестер (қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау);
- ойын терапиясы, ертегі терапиясы, балалар арт-терапиясы арқылы эмоционалды, сенсорлық және мотор сферасы.
- жеке және топтық логопедиялық сабақтар шеңберінде сөйлеу бұзылыстарын түзету.

Оқытушылармен бірге психикалық дамуы тежелген оқушыларды оқыту бойынша түзету жұмыстарын педагог-дефектологтар, психологтар, әлеуметтік педагогтар жүргізеді. Психикалық дамуы кешеуілдеген балаларға медициналық көмек анықталған соматикалық және церебральды-органикалық бұзылуларға сәйкес дәрілік терапияны, физиотерапияны, жаттығу терапиясын, массажды қамтиды [4, 5 б.].

Осылайша, баланың психикалық даму қарқынының жас нормаларынан артта қалуы мүмкін және оны жеңу керек. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалар оқытылады және дұрыс ұйымдастырылған түзету жұмыстарымен олардың дамуында оң динамика байқалады. Мұғалімдердің көмегімен олар қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының өз бетінше игеретін білімдерін, дағдылары мен дағдыларын игере алады. Мектепті бітіргеннен кейін олар оқуын ПТУ-да, колледждерде және тіпті жоғары оқу орындарында жалғастыра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ротарь Н. В., Кварцева Т. В. Занятия для детей с задержкой психического развития. Старший дошкольный возраст. – Волгоград : Учитель, 2012. – 153 б.
- 2 Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей / под ред. К. С. Лебединской. – М., 1982.
- 3 Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива. – Минск, 1984. – 239 б.
- 4 Алиева Г. Ф. Особенности формирования социально-бытовых навыков младших школьников с задержкой психического развития // Аллея науки. – № 5. – 2019.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ОМАРОВА А. К.

Педагог-психолог, № 4 сәбилер балабақшасы, Павлодар қ.

Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің негізгі мақсаты – баланың психикалық және психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету.

Балабақшадағы психолог – бұл баланы білетін және терең түсінетін, психикалық дамудың жалпы заңдылықтарын, осы дамудың жас ерекшеліктері мен оның жеке нұсқаларын білетін адам.

Психологтың негізгі міндеті – даму заңдылықтарына сүйене отырып, баланың қалыпты дамуын қамтамасыз ету, оған қажетті жағдай жасауға көмектесу.

Балабақшадағы психологтың негізгі функциялары балалардың физикалық және психикалық денсаулығын қорғаумен, олардың эмоционалды әл-ауқатына ықпал ететін және әр баланың қабілеттерін еркін және тиімді дамытуды қамтамасыз ететін жағдайлар жасаумен байланысты.

Психологиялық қызмет мәселелерін талқылауға кіріспес бұрын, ХХІ ғасырдағы психологиялық ғылымның жанама рөліне тоқталайық. Естеріңізге сала кетейін, психологиялық білім бізді түсіну және қабылдау принципі негізінде басқалармен қарым-қатынас орнатуға бағыттайды. Психологияның гуманистік бағыты – адамдардың бір-бірін оң қабылдауы. Психологияның негізгі әлеуметтік мәні – адамгершілік жетілген тұлғаны қалыптастыру. Психология адам туралы, оның психикасы, тұлғасы туралы ғылым ретінде көптеген әлеуметтік мәселелердің және, ең алдымен, білім берудің бірқатар нақты ұсыныстарын анықтауы керек. Мысалы, батыста психологтар ХХІ ғасырдағы сын-қатерлерге қарсы тұру мәселелерін шешуде психологиялы қғылым басты рөл атқарады деп санайды.

Өз қауымдастықтарында американдықтар психологиялық ғылымның терроризмге, әлемдік дағдарысқа, соғыстарға, элементтерге және басқаларға жауап беру жөніндегі кіші комиссияларды құрды. Біздің ойымызша, бұл тұрғыда Қазақстандық психологиялық ғылым мен практиканың рөлі қарастырылуы керек. Қазақстанда практикалық психология айтарлықтай жанданды, түрлі салаларда тәжірибелі психологтар саны артты, білім беру

мекемелерінде психологтар штаты жасақталуда деп айтуға болады. Алайда, осы жағымды тенденциямен, егер психологтардың бәрі жақсы болса, кейбір балалар неге жаман болатынын ойлауымыз керек. Мүмкін, практикалық қызмет принциптері әрдайым сақталмайды немесе психолог мәселеге объективті ғылыми деректерді ескерусіз және кешенді түрде қарайды. Мысалы, психолог білім беру процесінің субъектілеріндегі стресстік жағдайларды жеңілдетуге міндетті және қажет. Бұл психологқа мұғалімдермен бірлесе отырып, баланы бақытты етуге, яғни денсаулықты сақтау ортасын құруға көмектеседі. Қазіргі уақытта біз адамдардың моральдық тұрақсыздығы мен психологиялық тұрақсыздығының тенденциясын байқаймыз.

Сондықтан білім беру, денсаулық сақтау және басқа да салаларда осы болмысқа баса назар аудару қажет. БҰҰ құжаттарындағы адам өмірінің сапасы немесе адам әлеуетінің даму индексі үш көрсеткіш бойынша өлшенеді: адамдардың өмір сүру ұзақтығы: халықтың сауаттылығы; жан басына шаққандағы ішкі жалпы өнімнің үлесі. Бүгінгі таңда бүкіл әлемде ғалымдар бұл үш критерийдің адамның психологиялық әл-ауқатынсыз (жағдайға эмоционалды қанағаттану, ондағы жағдай) бағасы болмауы мүмкін екенін айтады. Психологиялық қоғамдастықтың күш-жігерін үйлестіру, психологтардың қоғам мәселелерін шешуге белсенді қатысуы үшін шаралар мен әдістерді әзірлеу қажет. Әлеуметтік-экономикалық проблемаларға ден қою және оларды шешуге нақты үлес қосу ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту болып табылады.

Ұлттық білім беру жүйесін жаңғыртуды психологиялық қамтамасыз етудің жалпы стратегиясын әзірлеудің жолдары мен мазмұнын, ұйымдық нысандарын белгілеуге тырысамыз. Бұл жұмыс мамандарға байланысты болғандықтан, Қазақстанда психологиялық кадрларды даярлау талдауына қысқаша тоқталайық. Тәжірибе көрсеткендей, психологиялық факультеттер мен бөлімдердің түлектері оқу аяқталғаннан кейін бірден практикалық психологиялық көмек көрсетуге дайын емес.

Әрі қарай, практик психологтар өз біліктіліктерін үнемі және үздіксіз жетілдіріп отыруы керек. Бұл процесс кейде жүйесіз және бақылаусыз жүреді, ал кейде біліктілікті арттыру жүзеге асырылса, оның сапасы әрдайым тиісті деңгейде бола бермейді.

Психологиялық кадрлардың өткір жетіспеушілігі, психологиялық факультеттердің материалдық-техникалық базасының кедейлігі айқын (іс жүзінде, психолог студенттер

оқу кезеңінде заманауи стандартталған әдістер мен әдістерді қолданудың қажетті дағдыларына тап болмайды және ие болмайды). «Психология және педагогика» және «Психология» мамандықтарына түсуші талапкерлер кәсіби іріктеуден өтуі тиіс, өйткені олардың әрқайсысының осы мамандықты таңдауға сәйкес келетін жеке тұлғалық қасиеттері бола бермейді. Кейбір жағдайларда бұл проблемалар мұғалімдер мен тәрбиешілердің психологиялық дайындығының нашарлығымен, отбасының психологиялық-педагогикалық біліктілігінің төмендігімен күрделене түседі. Ал бүгінгі таңда отбасы балалардың жеке қалыптасуына әлеуметтік жауапты болуы керек. Тәжірибеші психологтардың қызметін талдау кейде психологиялық практиканың тиімділігі төмен немесе жоқ екенін көрсетеді. Қазақстанда психологтар практикада қолданатын әдістердің тиімділігінің өзгерістеріне Елеулі салыстырмалы талдау жасалмайды. Жаңа әдістер көбінесе психологиялық практиканың нақты қажеттіліктерімен, клиенттің мүдделерімен байланысты емес. Білім беру мекемелерінің психологы қызметінің негізгі міндеттері: балаларды, жасөспірімдерді, жастарды қауіпсіздік сезімімен қамтамасыз ету болып табылады. Барлық нысандарда адамгершілік тірек пен әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыру.

Отбасындағы, білім беру мекемелеріндегі, құрдастарымен, басқа адамдармен қарым-қатынасқа қанағаттану сезімін қамтамасыз ету. Отбасымен жұмыс. Отбасымен жұмыс балаға көмектесетінін есте ұстаған жөн. Ата-аналарды баланың тағдырына адамгершілік құзыретті әдістермен ынталандыру арқылы қатысуға сендіру. Балаға көмектесу үшін ата-аналарға көмектесу керек. Психологтардың негізгі қағидасы-балаларға психологиялық көмек көрсетудегі күрделілік. Ол арқылы жүзеге асырылады:

- психолог жұмысының мазмұны (не істеу керек);
- көмектехнологиясы (оны қалай қамтамасыз ету керек);
- көмек нысаны арқылы (балаға тікелей бағытталған немесе басқалармен жұмыс жасау арқылы делдал болған көмек);
- көмек уақытын таңдау арқылы (көмек қиындыққа жауап ретінде немесе алдын ала, алдын ала, профилактикалық);

Көмек тек «Жауап беру» ғана емес, алдын-алу, алдын-алу керек. Басқаша айтқанда, тәрбиелеу. Іс жүзінде кейде бұл принцип жеткіліксіз жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта психологияны бәрі жақсы көреді, сондықтан көптеген психологтар осы салада жұмыс істейді және нарықтық

бағамен олар әрдайым сауатты емес, кейде оны азқолданады. Мүмкіндігінше бұл әлеуметтік құбылысқа тосқауыл қою керек.

Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер біздің қоғамды аландататын бірқатар мәселелерді атап өтті. Қазіргі уақытта, Қазақстандағы ғылыми психологтардың зерттеулері көрсеткендей, кіші мектеп жасындағы балалардың 40 % дейін ағзаның бейімдеу жүйелерінің бұзылу деңгейі жоғары. Бастауыш сынып оқушыларының жартысындағы иммундық жүйе шамадан тыс жүктеме және бейімделу режимінде жұмыс істейді. Соңғы 10 жыл ішінде бастауыш мектепте мектеп проблемаларына байланысты өзін төмен және сенімсіз сезінетін балалар саны бірнеше есе өсті. Мұның бәрі басқа себептермен қатар, проблемалық балалар мен жасөспірімдердің болжамды өсуін білдіреді, олардың арасында суицидтік мінез-құлық проблемасы ерекше байқалады.

Аутодеструктивті мінез-құлық-бұл әр түрлі әлеуметтік институттар балалардың, жасөспірімдердің, жастардың мінез-құлқы мен іс-әрекетіне қойылатын талаптардың сәйкес келмеуі, олардың әлеуметтік нұсқаулықтарының жоғалуына әкелетін мінез-құлықтың дамуына және тұтастығына қауіп төндіретін әрекеттермен сипатталатын девиантты мінез-құлық түрі. Бұдан басқа, мінез-құлықта ауытқулар бар, бұл олардың жеке дамуына кедергі келтіреді: өзіндік кемшілік сезімі, белгісіздік және бастаманың жетіспеушілігі. Толыққанды әлеуметтік даму, оң тәжірибе, жетістік және өзіне деген сенімділік мүмкіндіктері кешіктіріледі. Ең алдымен, қазіргі заманғы отбасы өз балаларының тағдырына әлеуметтік жауапты. Қазіргі мектепке, жаңа әлеуметтік жағдай ретінде, көптеген балалар, олардың әлеуметтік қабатына қарамастан, шешілмеген жеке проблемалардың ауырталығымен келеді, олар өздері сирек жоғалып кетеді және біртіндеп кешенді психологиялық көмек көрсетуді талап етеді.

Сондықтан, аутодеструктивті мінез-құлықтың сәтті алдын-алу үшін жасөспірімдердің психологиялық денсаулығын, олардың жеке дамуын, қызығушылығы мен өзін-өзі тану және өзін-өзі талдау қабілеттерін сақтауға бағытталған ұзақ мерзімді психологиялық қолдау бағдарламалары қажет. Бұл айтарлықтай материалдық шығындарды талап етеді, бірақ ол ақталады.

Жоғарыда айтылғандар халықтың психологиялық-педагогикалық құзыреттілігінің төмен деңгейімен (отбасы, тәрбиешілер, мұғалімдер, ППС, білім беру саласының жоғары басшылығы) күрделене түседі. Бұл мәселелерді шешу үшін Сіз

мектеп жасына дейінгі балалар үшін психология элементтерін енгізуіңіз керек, содан кейін балалар өздері туралы алғашқы білім алады, өзара түсіністік, эмоцияларды басқару дағдылары және ең бастысы, өздерін, басқаларды құрметтеуге, сүюге және бағалауға, әлемге жағымды қарауға үйренеді. Жоғары сыныптарда жастар психологияның арқасында психикалық жағдайын анықтауға, өлшеуге, түзетуге, басқаруға, өз қабілеттері бойынша қажетті мамандықты таңдауға және т. б. үйренеді.

Психологиялық жалпы оқыту-бұл ұлттық білім беру сапасына оңтайлы қол жеткізудің тағы бір нақты жолы. Барлық білім беру мекемелерінде психологиялық жаппай оқытудың мемлекеттік жүйесі енгізілуі тиіс, өйткені сонда ғана Инновациялық технологиялар арқылы оқу-тәрбие процесін психологиялық сүйемелдеудің табысты болатынына сенімді болуға болады.

Сонымен қатар, білімге қойылатын талаптардың тез өзгеруімен қазіргі заманғы мұғалімге психологиялық көмек көрсету үшін мемлекеттік қолдау қажет. Білім және ғылым министрлігі жыл сайын мемлекеттік бюджеттен тұрақты жұмыс істейтін әлеуметтік-психологиялық оқыту тренингтеріне қаржы бөлуі тиіс. Бұл жеке кәсіби іс-әрекеттің жандануына, кәсіби жану синдромының төмендеуіне, мазасыздық пен агрессияның филактикасы туралы, мұғалімдердің оқу-тәрбие процесіне жеке қатысуын арттырады.

Ұлттық білім беру жүйесінің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес білім беру процесінің барлық қатысушыларына психологиялық көмек көрсету мемлекеттік қолдаумен жүзеге асырылуы керек деп болжауға болады. Психологиялық қолдау-бұл көп деңгейлі интеграцияланған ұйымдастырушылық жүйе, онда негізгі құрылымдық бірліктер 21 ғасырдың/7/шығармашылық тұлғасын қалыптастырудың тиімділігін қамтамасыз етуі керек. Мемлекеттік, кешенді, ведомствоаралық проблема және оны қазақстандық қоғамның барлық жүйесін біріктіре отырып, жоспарлы түрде шешу қажет.

Осы проблемаларға сәйкес нақты міндеттерді іске асырудың теориялық және әдіснамалық негізі қандай? Ең алдымен, қазіргі әлемде білім беру – бұл адами капиталдың ықпалы күрт өскен қоғамның жаңа сапасын қалыптастыру факторы деген идеядан бастау керек. Адам басты орталығы болды және барлық буындардың жұмыс істеуі қоғам. Демек, қазір ХХІ ғасырдың жаңа тұлғасын қалыптастырудың гуманистік –бағдарланған, ғылыми-негізделген, тиімді, инновациялық технологияларының болуы және оларды

практикада қолдана білу қажет. Психологиялық қызметті дамыту бойынша ұсыныстар мен ұсыныстар аталған мәселелерді шешу үшін мыналар қажет:

1 Аутодеструктивті мінез-құлықтың алдын-алу және психокоррекциялау және ғылыми негізде сауатты психологиялық көмек көрсету мақсатында балалар мен жасөспірімдердің жеке ерекшеліктерін дамытуды жан-жақты зерттеуге бағытталған психология зерттеулерін жандандыру.

2 «Психология» мамандығына гранттар санын көбейту.

3 ҚР тәжірибеші психологының қызметін реттейтін ұйымдастырушылық-құқықтық құжаттаманы әзірлеу және бекіту.

4 Білім беру ортасының психологтарының әлеуметтік-экономикалық мәртебесін көтеру, олардың әлеуметтік маңыздылығын, құрылымын, қызмет функциялары мен бағыну иерархиясын анықтау.

5 ҚР барлық білім беру мекемелерінде мектепке дейінгі, мектеп мекемелерінде, емханаларда, колледждерде, лицейлерде және басқа да балалар мен жасөспірімдер мекемелерінде толыққанды «Психологиялық қызмет» ашу. Оны елдегі білім беру жүйесімен бірлікте құрылымдық бөлімше ретінде қарастырыңыз.

6 Психологтардың кәсіби құзыреттілік деңгейін анықтау үшін лицензиялық емтихан енгізу.

7 Халықтың психологиялық құзыреттілігін арттырудың кешенді тәсілін жүзеге асыру мүмкіндіктерін іздестіру.

8 Білім беру мекемелерінің басшыларын психологиялық қайта даярлауды жоспарлы түрде жүзеге асыру. «Психологиялық қызмет» арнайы тұрақты жұмыс істейтін телеарна ашу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сарсенбаева Л.О., Каракулова З. Ш., Ибраимова Ж. К., Бекмуратова Г. Т. Білім берудегі практикалық психология. Абай атындағы ҚАЗҰПИ Абай атындағы Психология ҒЗИ, - Алматы, 2010.

2. Болеев Т. К., оқушылардың аутоагрессивті мінез-құлқының алдын-алу бойынша мұғалімнің кәсіби дайындығы. -М.: «Прометей» баспасы, 2004.

3. Құсайынов А.К. және жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарында балаға мейірімді ортаны қалыптастырудың басқа технологиялары. – Алматы, 2009.

4. Каракулова З.Ш., Исабекова Т.Ш., Сейдулаев К.Б., оқу-тәрбие үрдісіндегі психологиялық тренингтер. – Алматы, ҚазҰПУ. Абай психология ҒЗИ, 2010.

5. Намазбаева Ж.И., Лавриненко Н.С., Садыкова А. Б. психологиялық сау тұлғаны қалыптастыру психологиясы. – Алматы: «ЖК Уатханов», 2011.

6. Иванников В. А. «Психологиямәселелері»журналындағым ақала – №1. – М.: 2007.

7. Намазбаева Ж.И., Запрягаев Г.Г., Луцкина Р. К. Қазақстандағы психология мен дефектологияның даму көздері. – Алматы, 2012.

8. Намазбаева Ж.И., Садыкова А.Б., Ибраимова Ж. К., Лавриненко Н. С., Исабекова Т.Ш., Сейдулаев К.Б., Ниетбаева Г. Б. оқу-тәрбие үрдісіндегі психологиялық тренингтер. – Алматы, 2012.

АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ В ДОУ

ОРАЗБАЕВА Д. А.

магистрант, кафедра «Педагогика и психологии», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖУМАДИРОВА К. К.

к.п.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Адаптация – это процесс приспособления к новым условиям. Адаптации детей к детскому учреждению является актуальной проблемой на сегодняшний день, хотя она не является новой и остается всегда актуальной. Имеются очень много научных статей, ученых, которые рассматривают эту тему, но не смотря на многочисленные рекомендации в детских садах эта тема является одной из главной. Задействовано большое количество механизмов на физиологическом, психологическом и социальном уровне в процессе адаптации ребенка к детскому саду.

Н.В. Кирюхина выделяла адаптацию в трех аспектах: биологическая адаптация – процесс активного взаимодействия организма со средой; социальная адаптация – способность приспособливаться к социальным условиям; физиологическая адаптация – реакция, наиболее полно отвечающая потребностям данной ситуации. Период адаптации в детском саду у каждого ребенка проходит по-своему, поскольку каждый ребенок индивидуален. Их разделяют на три вида: легкая, средняя, тяжелая [2].

1 Легкая адаптация – ребенок чувствует в саду прекрасно и активно вливается в детсадовскую жизнь или происходят незначительные изменения в состоянии, настроении, различные колебания и сдвиги нормализуются в течение 10–15 дней.

2 Адаптация средней тяжести – сдвиги заметны в течение месяца, за это время ребенок может потерять в весе, заболеть а так же могут быть признаки стрессовой неустойчивости. Малыш более-менее терпимо переносит походы в детский сад, может периодически «всплакнуть», но ненадолго.

3 Тяжелая адаптация может длиться месяцами. В этот период у ребенка наблюдается ухудшение аппетита, вплоть до полного отказа от еды, нарушение сна и мочеиспускания, резкие перепады настроения, частые срывы и капризы. Средняя и тяжелые формы адаптации схожи по своим характеристикам проявления, но сильно различаются в продолжительности периода протекания.

Самыми основными признаками привыкания ребенка к дошкольному учреждению является то, что:

- Каждый раз ребенок плачет и проявляет нежелательное поведение, собираясь в сад;
- Тяжело протекает расставание с родителями в саду;
- Снижается аппетит (или вовсе происходит отказ от пищи в ДОУ);
- Нарушается режим сна;
- Разновидные изменения в поведении (раздражительность, плаксивость, нервозность, апатия, агрессия, нежелательное поведение и т. д.)
- Резко снижается уровень иммунитета, повышение уровня заболеваемости.

Следует отметить то, что в младшем дошкольном возрасте потребность в общении со сверстниками только формируется. Из-за неумения договориться и отсутствия навыков совместной игры часто возникают конфликты. И, следовательно, первые дни в дошкольном учреждении оставляют негативное впечатление у ребенка. Результатом чего являются слезы, истерики, отказы от дальнейшего посещения данного учреждения. Некоторые дети первое время ходят в детский сад с большим удовольствием. Но, через неделю или больше могут проявить негативизм и отказ посещения детского сада. Происходит это от того, что проходит интерес, так называемый эффект новизны. Когда новые игрушки

уже не интересны и возникают сложности установлении контакта со сверстниками.

У ребенка в период адаптации к детскому саду преобладают отрицательные эмоции; двигательная активность либо сильно падает до заторможенного состояния, либо возрастает до уровня гиперактивности. Негативные сдвиги в детском организме проходят именно в тех случаях, когда адаптация подходит к своему логическому завершению.

Характер адаптации зависит от нескольких важных факторов: – Низкий уровень социализации ребенка. Ребенку, который сидит дома под присмотром родителей и не контактирующему со сверстниками, будет сложно адаптироваться, нежели ребенку, который постоянно имеет разлуку с матерью.

– Недооценивание режимных моментов. Часто родители пренебрегают рекомендациями педагогов.

– Низкие навыки самообслуживания или полное их отсутствие. К трем годам ребенок должен уметь элементарные навыки самообслуживания: держать ложку, вилку, одевать колготки, кофту и раздеваться. У ребенка, которого не научили, возможно могут развиваться различные комплексы, низкая самооценка.

– Разные особенности высшей НС (нервная система), её типа, наличия, а так же отсутствия предшествующей тренировки нервной системы, индивидуальных особенностей, половых различий.

– Отсутствие регулярного посещения детского садика. Иногда родители приводят ребенка «через день», то проспали и т. д. Регулярное посещение, без пропусков приводит к быстрой адаптации.

Необходимым условием для эффективного руководства процессом привыкания детей к детскому учреждению является продуманная система педагогических воздействий, в которых главное место занимает организация деятельности ребенка, отвечающая потребностям, которые определяют его поведение [3]. Педагогу необходимо хорошо знать возрастные особенности детей, учитывать их в работе и использовать, для того чтобы смягчить и ускорить процесс адаптации. Эмоциональное состояние является показателем испытываемого ребенком комфорта или дискомфорта. Необходимо творчески подходить к вопросу создания условия для активного, жизнерадостного настроения у детей – это одна из важных задач, стоящих перед работой воспитателя. Стоит учесть, что маленькие дети эмоционально заражаемы. Плачущий ребенок может

вызвать плач и у остальных. Малыши очень чутко реагируют и на состояние окружающих взрослых. Спокойны, ровный настрой воспитателя благоприятствует созданию хорошего настроения у детей. Приведя ребенка в стабильность, педагог, получает возможность познакомить его с окружающим миром, наладить его контакты с другими детьми [2].

Как говорил Ушинский – для того чтобы воспитывать ребенка во всех отношениях, его надо знать во всех отношениях. Для того, чтобы узнать индивидуальные особенности вновь прибывшего ребенка, специалист должен беседовать с родителями, наблюдать за ребенком в разные отрезки времени дня и в разных ситуациях пребывания ребенка в учреждении. Такое наблюдение за ребенком поможет воспитателю правильно оценить его индивидуальные особенности и направить его поведение в нужное русло.

Специалист должен провести родительское собрание, где вместе с родителями смогут разобрать основные вопросы адаптации ребенка: что нужно делать, а что нельзя. Познакомить родителей с режимными моментами. Перед тем как принять ребенка в группу следует провести анкетирование родителей, сбор анамнеза. Все эти манипуляции необходимы для получения возможности больше узнать о ребенке: его темперамент, привычки, какими навыками он владеет. Тем легче педагогу будет найти к нему подход. Чтобы адаптация ребенка прошла менее болезненно нужно тесно взаимодействовать с родителями, совместно выбрать методы и линию поведения работы с ребенком.

Со стороны родителей должно быть уважительное отношение к педагогическому персоналу ДОО. При адаптации ребенка, родитель ни в коем случае не должен пугать детским садом, чтобы у него не возникало негативного отношения к учреждению. Так же для быстрой адаптации желательно с ребенком гулять на площадке сада, знакомить с детьми, садом. Безусловно будут полезны совместные просмотры мультфильмов, беседы.

- ребенок начал осваивать навыки самообслуживания, придерживается правил поведения в ДОО, формируются коммуникативные навыки;

- эмоциональное состояние в саду спокойное, чувствует себя комфортно;

- появляется аппетит;

- радостное общение со сверстниками, активное участие в игровых ситуациях. Таким образом, для успешной адаптации

ребенка в ДОО необходимо сплотиться родителям и педагогу. Чем быстрее ребенок начнет доверять воспитателю, тем безболезненно будет расставаться с родителями, что позволяет поддерживать положительное эмоциональное состояние.

Один из важных моментов – формировать познавательную, социальную сферы, где особенно важно воспитывать самостоятельность и инициативность для успешного развития ребенка.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ребенок поступает в детский сад: Пособие для воспитателей дет. сада / Под ред. Л. И. Капла. — М.: Просвещение, 1983. — 80 с., ил.

2 Кирюхина Н. В. Организация и содержание работы по адаптации детей в ДОО. — М.: Айрис-пресс, 2-е изд., 2006. — 112 с.

3 Белкина Л. В. Адаптация детей раннего возраста к условиям ДОО: Практическое пособие. — Воронеж: «Учитель», 2006. — 236 с.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ПЕРСОНАЛА, НАХОДЯЩЕГОСЯ В НЕПОСРЕДСТВЕННОМ КОНТАКТЕ С КЛИЕНТАМИ

СЕМБИНА А. Б.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТУЛЕКОВА Г. М.

к.п.н., доцент Торайгыров университет, г. Павлодар

Компетентность и грамотность в общении сегодня являются одним из факторов успеха в любой сфере жизнедеятельности. Отсутствие элементарных навыков общения приводит к множеству конфликтов при непосредственном общении с клиентами, а также в коллективе при выполнении совместных задач и общей деятельности. Для того чтобы быть компетентным сотрудником крупных торговых сетей и фирм, необходимо иметь коммуникативные навыки, быть более адаптированным к социальной действительности, иметь способность эффективно взаимодействовать и управлять процессами общения с клиентами. Коммуникативная компетентность формируется с помощью опыта приобретенного при общении с людьми, повышения эмоционального интеллекта и лояльности по отношению к собеседнику.

Коммуникация – это акт создания и передачи информации. Коммуникация с собеседником проходит в нескольких этапах:

- первый этап: определение необходимости и цель участия в коммуникации.
- второй этап: анализ намерений партнеров и способов коммуникации с учетом своих целей и возможностей.
- третий этап: выбор соответствующего ситуации манеры и поведения, а также коммуникативных техник.
- четвертый этап: проявления коммуникативных навыков.
- пятый этап: подведение результативности коммуникации, оценивание значимости пройденной коммуникации [1, с. 366].

Коммуникативные навыки персонала напрямую связаны с их способностями вербального общения. Навыки коммуникабельности состоят из трех основных действий:

- установления контакта с собеседником;
- ведение беседы;
- поддержка длительного отношения.

Эффективность коммуникации с клиентами зависит от знания менеджером направления, в котором он работает, выполняет определенные задачи. Изучение всех деталей, особенностей в сфере своей работы позволяют успешно работать даже при возникновении нестандартных и конфликтных ситуаций.

Формирование коммуникативного опыта сотрудников происходит как в процессе обычной работы, так и при возникновении конфликтных ситуаций. Конфликты при их конструктивном, а не деструктивном развитии формируют у персонала коммуникативный опыт, который позволяет безвредно разрешать возникший конфликт. Эффективное разрешение конфликта, затрагивающего сферу межличностных отношений и проблем, возникающих в процессе работы, способствует воспитанию уважительного отношения к правам других сотрудников, формированию навыков объективного анализа коллективных и личных отношений, а также повышение эмоционального интеллекта. В последующем разрешение различных конфликтных ситуаций позволяет развивать у персонала такие навыки, как: оценки своего эмоционального интеллекта, моделирование личного поведения, управление им, конструктивное решение возникших конфликтов, поддержания длительного общения с собеседником, своевременное ориентирование в нестандартных ситуациях общения [2, с. 478].

Развитие коммуникативной компетентности предполагает процесс, имеющий две стороны: с одной стороны, приобретение каких-то новых знаний, умений и навыков; с другой стороны, коррекция, изменение уже усвоенных форм. Можно выделить основные коммуникативные умения, которыми должны владеть каждый сотрудник в любой сфере деятельности: налаживание контакта с собеседником, подбор благоприятной и эффективной формы общения, как с сотрудниками, так и с клиентами; регулирование межличностных отношений, правильная презентация себя и расположение к себе.

Для развития коммуникативных способностей используются традиционные или активные методы обучения. Условно, это два типа обучения. Первый тип – готовый материал, по которому обучают сотрудников необходимым навыкам, и дают рекомендации по его практическому применению. Например: тренинги, мастер-классы, коучинг-сессии. Второй тип – создание ситуационных условий, в которых персоналу необходимо научиться проявлять коммуникативные навыки с коллегами и внедренными клиентами. Метод активного обучения является более эффективным и результативным, так как дает возможность обыграть ситуацию с сотрудниками, а также применять приобретенные навыки для решения ситуационных вопросов [3, с. 504].

Существуют эффективные приемы коммуникации в различных сферах деятельности. Схематически их можно разделить на приемы общения с хорошо и плохо информированными клиентами, с сомневающимися клиентами, а также с клиентами, проявившими лишь интерес.

Хорошо информированные клиенты вступают в общение легко, и ведут себя приветственно. Необходимо выслушать его требования, дать ему возможность высказаться, проявляя при этом максимум доброжелательности, при необходимости дать рекомендации.

Плохо информированные клиенты требуют значительных затрат времени для формирования у них соответствующих требований. Чаще всего такие клиенты меняют свое решение на этапе получения услуг, товара. При обслуживании возникают постоянные вопросы. Не стоит на них давить и навязывать свое мнение. Достаточно лишь предложить варианты имеющие спрос.

Сомневающиеся клиенты. Зачастую сотрудникам многих фирм приходится общаться с сомневающимися клиентами. Эта категория посетителей требует повышенного внимания и

применения специальных приемов общения. Следует знать, что сомнения посетителя – это естественное состояние в процессе принятия окончательного решения всех типов клиентов. Информированные клиенты имеют определённый запрос, поэтому им легче преодолевать свое сомнение, нежели клиентами имеющие плохую информативность и сомнение. Связи с этим таким клиентам необходима помощь в определении вектора их запросов. После доброжелательного приветствия клиента, необходимо определить вектор запроса наводящими вопросами, подкрепляя их различными примерами.

При работе с сомневающимся клиентом необходимо придерживаться следующих правил:

- внимательно выслушать сомнения, не прерывать и не перебивать клиента;
- не раздражаться, отвечая на возражения клиента, не отвлекаться в процессе беседы;
- выяснить, в чем конкретно заключаются сомнения клиента;
- построить беседу таким образом, чтобы клиент по возможности сам нашел ответ на свой вопрос;
- иногда нужно согласиться с клиентом, чтобы затем убедительно его опровергнуть. Например: «Я согласен с вашими опасениями, но давайте посмотрим на проблему глазами тех, кто уже побывал на этом маршруте...»;
- не переходить к следующему аргументу, пока не получено согласие клиента с предыдущим доводом;
- подвести итоги всей беседы и определить требования [4, с. 415].

Таким образом, определение типа клиента способствует простому способу установления контакта с покупателем, что поможет проявить сотруднику свои коммуникативные навыки. Проявление эмпатии по отношению к клиентам выражают развитое социализированное отношение личности к другим людям и считаются одним из важнейших компонентов профессиональной пригодности специалистов, работающих в сфере «человек - человек».

Коммуникативная компетентность рассматривается в виде системы внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определенном круге ситуаций личностного взаимодействия. Эффективность таких контактов предполагают много путей ее практического развития и совершенствования [5, с. 584].

Подводя итоги влияния коммуникативных особенностей сотрудников находящихся в непосредственном контакте с клиентами, можно сделать вывод о том, что коммуникативная сфера – область действительности, в которой коммуникативное поведение человека имеет относительно стандартизованные формы. Коммуникативные умения специалистов сферы обслуживания - это составляющая профессиональных умений, проявления вербального общения и практических действий на основе продуктивного применения знаний о профессиональной деятельности специалистов сферы обслуживания, функций и структуры общения, основных техник коммуникации.

Требования к сотрудникам с сформированной коммуникативной компетентностью определяются спецификой их деятельности и взаимодействия с клиентами.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Леонтьев А.А. Психология общения: учебное пособие. – 3-е изд. – Москва: Смысл, 1999. – 366 с.
- 2 Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 2.: учебное пособие. – Москва: Владос-пресс, 2006. – 478 с.
- 3 Мурашов А.А. Личность и речь: учебное пособие. – Москва, 2005. – 504 с.
- 4 Лавриненко В.Н. Психология и этика делового общения. – Москва: Юнити, 2005. – 415 с.
- 5 Карпов А.В. Психология менеджмента: учебное пособие. – Москва: Гардарика, 1999. – 584 с.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИГРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННЫХ МНОГОПОЛЬЗОВАТЕЛЬСКИХ ОНЛАЙН-ИГР

ТЕН Р. В.

преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда

Информационная среда (Ноосфера) играет все более важную роль в жизни человека. В последнее время «киберпространство» – Интернет – стало очень важным в нем. Узнав о возможностях сети, многие стремятся общаться через «киберпространство». Существование в нем становится для многих новым источником

силы, статуса и самоуважения. Вполне возможно, что человек сразу оценил и быстро принял интернет, потому что киберпространство очень похоже на современный мир.

Как начинается утро современного человека? После нажатия кнопки «Включить» на компьютере. После несложных утренних процедур начинается небольшое утреннее путешествие в глобальную сеть под чашку горячего кофе. Во-первых, ждут новости, а во-вторых проверка электронной почты. Альтернативный вариант - смартфон, в этом случае всё под рукой сразу после пробуждения. Казалось бы, в этом нет ничего страшного? Но для большинства пользователей к этому добавляется проверка сообщений в социальных сетях, по крайней мере, в одной, а так же мини-игры привязанные к этой социальной сети. Уходя на работу, учебу или просто по другим делам, некоторые люди оставляют свой компьютер включенным, запустив торрент-клиент, а по возвращении домой их домашняя коллекция пополнится несколькими фильмами и играми.

Основными видами деятельности в Интернете являются общение, обучение и игры. Каждое из этих занятий обладает свойством привлекать к себе все внимание человека. Часто Интернет не оставляет ни времени, ни сил, ни желания на что-то другое. Онлайн-общение становится для этих людей более предпочтительным, чем реальное общение. У феномена есть название «интернет-зависимость» или «интернет-аддикция» [1].

Сегодня проблема интернет-зависимости в обществе стоит очень остро. С одной стороны, это связано с высокой доступностью интернет – соединения, с другой – с мощным технологическим скачком, позволившим нам производить многие виды оборудования, обладающие коммуникационными функциями при минимальных затратах. Интернет становится все более доступным для массового пользователя. Компании предлагают нам сотни различных тарифов и десятки способов доступа. Сейчас каждый владеет каким-то оборудованием, позволяющим ему выходить во всемирную паутину: мобильными телефонами, планшетами, ноутбуками, персональными компьютерами. Информационно-коммуникационные технологии используются повсеместно – в медицине, в образовании, в научно-исследовательской деятельности, а также во многих других областях, значительно облегчая труд людей.

Благодаря анонимности и невидимости, те средства коммуникации, которые «остаются за словами», теряют свое значение. Физическое отсутствие приводит к тому, что чувства могут

быть скрыты или показать отсутствующие переживания, то есть те, которых на самом деле не существует. Пол, возраст, социальный статус, внешняя привлекательность и коммуникативные навыки уже не имеют значения. Анонимность, ограниченность восприятия собеседника дают уникальную возможность поэкспериментировать с самовыражением, не всегда в позитивном ключе.

Однако другой стороной развития технологий и доступного Интернета стало развитие игровой индустрии – появились игры, в которые можно играть с помощью сети. Это игры самого разного формата, от обычных однопользовательских игр, результаты которых можно сравнивать с результатами других игроков по всему миру, до игр многопользовательских, которые позволяют играть сразу множеству игроков в одном виртуальном пространстве. В настоящее время многопользовательские ролевые игры – MMORPG - очень популярны по всему миру [2].

Многопользовательские ролевые игры предлагают игрокам погрузиться в вымышленный мир, взаимодействовать с которым возможно благодаря персонажу, созданному самим игроком. Внешность персонажей максимально настраиваема, игроки могут сделать их похожими на себе или на тех, кем они мечтали бы быть. Миры насыщены, предлагают приключения, общение, реализацию талантов на игровом поприще. Также некоторые игры предлагают возможность иметь своё виртуальное жилище, заниматься его интерьером и наполнением. Существует две схемы игрового процесса – игрок против среды, игрок против другого игрока. Между собой игроки могут группироваться в кланы, гильдии, фракции, если говорить о долгосрочных сообществах, или же, на группы на короткие промежутки времени, например для выполнения задания.

Но главная цель большинства многопользовательских онлайн-игр - приносить деньги своим создателям, поэтому им выгодно создать ситуацию, в которой игрок может быть максимально привязанным к своему персонажу, виртуальному имуществу и игре в целом. Любая зависимость состоит из трех элементов - времени, активности и вознаграждения, и существует бесчисленное множество способов, которыми эти три компонента могут быть объединены друг с другом, чтобы игрок мог продемонстрировать модель поведения, которая требуется разработчику.

Таким образом, механизмы формирования зависимости строятся на основе науки о поведении – бихевиоризме. Главный принцип бихевиоризма в том, что поведение человека лучше

всего рассматривать как функцию стимулов и вознаграждений. Бихевиористы предлагают не отвлекаться на сложные для понимания и наблюдения вопросы мыслей и чувств, а сосредоточиться на том, как окружение объекта исследований влияет на его действия, ведь если понять принципы работы ящика, то можно понять принципы поведения. И если сконструировать правильный ящик, то можно управлять поведением.

Чтобы человек совершил какое-то действие, должны одновременно произойти три вещи. Человек должен этого хотеть, у него должна быть возможность это сделать, и его нужно к этому подтолкнуть. Триггер – намек на совершение действия – будет эффективен, только если человек крайне в этом заинтересован, или если действие совершить очень просто. Если сделать это трудно, люди приходят в замешательство. Если у людей нет мотивации, они раздражаются.

Подавляющее большинство игр, которые затягивают, используют один-единственный факт: мозг рассматривает виртуальные предметы, которые игроки находят в компьютерных играх, как вполне себе реальные. Потому что так оно и есть. Если на то, чтобы заполучить некий предмет, игрок потратил время, усилия и умения, то он становится ценным независимо от того, что это – бриллиант, набор «ноликов» и «единичек» или же говядья отбивная.

Далее подобное поведение стимулируется. Каждый побежденный враг приносит игроку какие-либо полезные предметы или же игровую валюту. Игроки убивают вражеских существ сотнями, и остановится очень сложно, так как выпадение редких и ценных предметов имеет определённый шанс, исчисляемый в процентах, всегда есть вероятность, что именно следующая победа принесёт ценные предметы.

Кроме того, предметы могут быть ценны не сами по себе, а быть полезными в комбинации с другими подобными предметами или предметами из одного комплекта. С другой стороны, есть возможность улучшать полученные предметы, вероятность улучшения далеко не стопроцентная, чем выше уровень предмета и класс улучшения, тем менее вероятен успешный исход процедуры, тем не менее, игроки рискуют и часто остаются ни с чем, начиная все процесс по собирательству и улучшению заново.

Привыкание к данным процессам проходит постепенно. Сначала игрока обучают тому, что нужно делать. С первых уровней игрок получает частые награды, для того, чтобы он продолжал играть.

Постепенно, когда модели поведения сформированы, этих наград становится меньше. Однако игроки проводят всё больше и больше времени в игре, но те награды, на получение которых затрачено больше сил и времени приносят игрокам больше удовлетворения.

Однако же, если игрок хочет облегчить процесс или завладеть более дорогими вещами, чем ему позволяют игровые навыки, он может приобретать различные бонусы за реальные деньги, что и является основной целью разработчиков игр – получение прибыли.

Разработчики учат пользователей тому, что чем быстрее будут достигнуты цели, тем больше полезных вещей или улучшений он получит. А также формируют поведение, при котором игрок должен заходить в игру если не раз в несколько часов, то хотя бы раз в сутки. Как пример, для этих целей могут использоваться ежедневные награды, ценность которых возрастает с каждым днём, а так же промежуточные награды, за 7, 14, 21 день посещения игры без пропусков. В случае, если игрок пропускает один день – прогресс теряется.

Люди играют в игры, потому что они позволяют удовлетворить одну из базовых потребностей человека – потребность достигать вершин в освоении какого-нибудь навыка, даже если этот навык не нужен для реализации основных жизненных целей. Игры помогают людям (и особенно детям) тренировать мозг и испытывать самих себя без реальной опасности потерять все в случае проигрыша. Именно поэтому мозг и дарит то самое ощущение удовольствия, когда люди играют в игры.

Опасность игр кроется в том, что они стали настолько эффективным способом получения чувства удовлетворенности, что люди предпочитают их учебе или карьере. Реальная жизнь может не приносить им удовлетворения и, чтобы загасить это чувство неудовлетворенности, они будут продолжать играть в игры.

ЛИТЕРАТУРА

1 Егоров А.Ю. Нехимические зависимости.- Спб.: Речь, 2007.- 190 с.

2 Капбасова Г.Б., Тен Р.В. Трансформация способов удовлетворения потребностей: от реального мира к виртуальному //Сб. материалов межвузовской научно-практической конференции «Казахстанская модель трансформации: социально-политический контекст». – Караганда: типография Print shop, 2015. – 479 с., 396-401 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ, КАК УСЛОВИЕ УСПЕШНОЙ ИНТЕГРАЦИИ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

ТУЛЕМИСОВА Н. К.

руководитель, Специальный комплекс детский сад-школа-интернат № 1,
г. Павлодар

Ребенок – главная ценность общества. Это будущая личность, конкретный живой человек, обладающий сознанием и самосознанием. Личность формируется благодаря жизни в обществе.

Общеизвестно, что любые отклонения в физическом и психическом становлении ребенка приводят к нарушениям его общего развития. У детей с нарушением слуха есть предпосылки развития, но отсутствие слуха приводит к отсутствию речи. Познавательная деятельность детей с нарушением слуха и формирование их личности обладает рядом особенностей. Исследования показали, что приобщение к словесной речи доступно неслышащим детям с ранних лет, но ее усвоение сопряжено с большими трудностями. Изучение того, что неслышащие дети усваивают значения слов, разбираются в читаемом тексте и пользуются письменной речью, послужили основанием для создания образовательного учреждения для детей с такими отклонениями в развитии [1].

В данном случае КГУ «Специальный комплекс детский сад-школа-интернат № 1» для детей с нарушением слуха и речи г.Павлодара является единственной в области школой для таких детей. Школа открыта в 1994 году.

Дошкольное отделение при школе было открыто в 2002 году с целью ранней коррекции детей с нарушениями слуха.

Именно здесь, в стенах школы, сосредоточен кадровый потенциал специалистов. 92 % имеют высшее образование, 19 % имеют дефектологическое образование.

Основная задача школы-интерната – социальная адаптация и реабилитация детей с нарушением слуха, которая реализуется по следующим направлениям:

- коррекционное;
- учебно-методическое;
- воспитательное;
- социально-психологическое;
- лечебно-профилактическое.

Одной из ведущих проблем коррекционной педагогики, в частности сурдопедагогики, на протяжении нескольких десятилетий является развитие словесной речи неслышащих детей. Словесная речь, формирующаяся в процессе обучения неслышащих детей языку, как средству общения в ходе всего учебно-воспитательного процесса, является основой обучения, развития и воспитания школьников, способом усвоения социального опыта. Это отражено и в основной теме школы «Формирование ключевых компетенций неслышащих школьников в условиях единого развивающего образовательного пространства». Работа всех методических объединений школы подчинена общей теме.

Развитие речевой деятельности неслышащих учащихся – это интегрированная система обучения, в которой каждый учебный предмет имеет общие и специфические задачи в отношении обучения языку, меняющиеся в зависимости от года обучения, с постоянной ведущей ролью предметно-практического обучения (ППО).

В современной школе для неслышащих детей развитие речи рассматривается как главная задача обучения языку, ведь речевое общение (коммуникация) представляет собой особый вид деятельности, цель которой – обмен мыслями, установление взаимопонимания. При речевом общении передают разнообразную информацию, запрашивают информацию, побуждают друг друга к действию, выражают свое отношение к высказыванию.

Речь, прежде всего, делится на внутреннюю и внешнюю. Внешняя речь – это речь, обращенная к другим и она может быть диалогической и монологической [1].

Диалогическая, или разговорная речь – форма речи, при которой происходит обмен высказываниями между двумя или несколькими собеседниками [2]. Обучение неслышащих детей начинается с развития диалогической речи – как наиболее им доступной и естественной для организации непосредственного словесного общения учителя с классом и детей между собой. Основой для построения методики развития диалогической речи неслышащих учащихся в условиях современной коммуникативной системы обучения языку является учет таких ее особенностей, как ситуативность, связь с деятельностью участников разговора, сочетание видов самой речевой деятельности – говорения и восприятия.

Работа по составлению диалога – это целостная система и состоит из следующих, связанных между собой, дополняющих друг друга компонентов, направлений:

- Информирование;
- Диагностика, тестирование участников;
- Консультирование;
- Психологическое сопровождение;
- Диалогические пробы;
- Выбор темы, условий, обстановки;
- Диалог или социальная игра [2].

Обучение диалогу составляет одну из центральных задач развития устной речи. С одной стороны, овладение лексикой и умениями выражать смысловые отношения является необходимым условием, обеспечивающим возможность развития диалогической речи, а с другой – развитие умения вести диалог способствует самостоятельному использованию слов и синтаксических конструкций. Поэтому работа над диалогической речью выступает и как цель и как средство практического овладения языком.

Существуют различные классификации диалогов. Наиболее целесообразной для обучения диалогу незлышащих детей является их группировка по признаку особенностей соединения парных реплик:

- Вопросо-ответные единства;
- Сообщение – вопрос (ответ);
- Сообщение – сообщение;
- Побуждение к действию – вопрос;
- Побуждение к действию – альтернативная реакция (согласие или отказ).

Факторы, определяющие успешное проведение диалога, можно представить в следующем виде:

- индивидуальные способности и возможности учеников (интересы, мотивы, склонности);
- уровень преподнесения выбранной темы ученикам (квалификация педагога по данному вопросу);
- уровень сформированности грамматических, лексических, слуховых умений и навыков;
- состояние материально-технической базы, учебно-методическое обеспечение;
- творческий подход участников беседы;
- влияние среды (семья, друзья, СМИ и т.д.).

Обучение диалогической речи в школе для незлышащих и нарушением речи детей начинается с усвоения побудительных предложений.

Работа над диалогом начинается в подготовительном классе, где преобладают отдельные вопросы и ответы на них. В 1–4 классах школьники учатся более развернутому диалогу не только между двумя лицами, но и между несколькими участниками. Для закрепления диалога целесообразно проводить тренировочные упражнения. Тренировочные упражнения разнообразны:

- построение диалога по аналогии с образцом;
- дополнение диалога репликой;
- подбор парных реплик из числа предложенных;
- вставка в диалог пропущенной реплики;
- продолжение диалога по его началу;
- составление диалога по заданной ситуации и т.д.

Особое внимание в исследованиях акцентируется на том, что важнейшим условием, содействующим активизации устной речи учащихся с нарушением слуха, является преемственность в работе над устной речью в разных организационных формах (на общеобразовательных уроках, коррекционных занятиях по развитию устной речи и слухового восприятия, во внеурочное время).

Е. З. Яхниной определена последовательность работы над диалогом на индивидуальных занятиях. В соответствии с методикой, предложенной Е. З. Яхниной, работа над диалогом проводится на нескольких индивидуальных занятиях и предусматривает постепенную систему усложнения (Рисунок 1). [3].

Рисунок 1 – Система работы над диалогом Е.З. Яхниной

Краткие беседы, так называемые организационные моменты в начале урока о погоде, о дежурстве, распорядке дня, о временах года и другие – важный участок в речевой практике. В системе формирования навыков общения им отводится большая роль. Эти беседы позволяют закрепить и совершенствовать приобретаемые на уроках речевые навыки и умения в условиях естественной коммуникации, дают возможность выявить приобретенный детьми пассивный и активный словарь. Однако в организации устного общения (диалога) на уроке в специальной коррекционной школе для детей с нарушением слуха имеются значительные трудности, связанные с тем, что необходим постоянный визуальный контакт между общающимися в диалоге, нарушение которого ведет к потере взаимопонимания. Поэтому нужен строгий контроль учителя за мимикой и позами говорящих и воспринимающих речь учащихся. Вести беседу свободно учитель не может не только в силу особенностей восприятия устной речи неслышащими учащимися, но и в силу того, что он должен оказывать постоянную помощь ученикам в построении реплик, корригировать их ошибки, преднамеренно замедлять темп общения, повторять самому отдельные фразы, слова, употребить новое слово и т.п.

Успешное речевое и общее развитие учащихся достигается при реализации ряда факторов, где главными является коммуникативная направленность обучения языку [4]. В школе для детей с нарушением слуха и речи по программе используется 5 видов речевой коммуникации:

- 1 Понимать обращения и выполнять приказания, выразить просьбу, желания, побуждения.
- 2 Обращаться к друзьям, соклассникам по заданию учителя.
- 3 Отвечать на вопросы и задавать их.
- 4 Сообщать о выполненной работе.
- 5 Участвовать в диалоге.

Материал по программе расположен последовательно: от простого к сложному. Работа по развитию разговорной речи (диалоговой речи) осуществляется в ходе всего учебного и внеурочного процесса: на индивидуальных и групповых занятиях, на специальных уроках (ппо), на общеобразовательных уроках и во внеурочное время.

Каждая из форм организации работы по развитию разговорной речи имеет свои особенности.

На индивидуальных и групповых занятиях работа ведется по пяти разделам. Значительное место в ней отводится восприятию на слух разговорно-обиходной речи: различение вопросов, просьб, выполнение поручений, ведение диалога, различение предложений. Именно этот раздел в большей степени готовит учащихся к восприятию речи в быту, к общению с окружающими людьми.

Восприятие диалогической речи имеет большое значение в процессе обучения и в плане социальной адаптации выпускников в среде слышащих. Сегодня наши учащиеся обучаются не только в колледжах области, но и в Алматинском сервис-колледже, в Институте Социальной Реабилитации при Новосибирском Государственном Техническом Университете, в Омском педагогическом колледже, трудоустроены все дети.

Эффективность и качество развития речи учащихся повышается в условиях совместной деятельности учителей и воспитателей. Педагогическим коллективом выработаны единые требования к речи воспитанников, определен объем словаря для усвоения во внеклассное время, уточнен словарный материал, необходимый для проведения режимных моментов. С этой целью в школе разработан «Бытовой словарь». Режим дня самым естественным способом, благодаря неукоснительному выполнению его обязательных

элементов, создает условия для развития речи учащихся, так как в процессе выполнения режимных моментов все действия ребенка должны сопровождаться необходимым речевым оформлением.

Большие возможности для развития речи заключены в «самоподготовке» учащихся: дети не только закрепляют и повторяют изученный на уроках материал, но и развивают навыки самостоятельной диалоговой речи. Работа по развитию разговорной речи во внеурочное время разнообразна по содержанию, форме, организации и проведению мероприятий. В свободное время школьники участвуют в различных видах общественно-полезного труда, в кружках и спортивных секциях, в подготовке и проведении различных культурно-массовых мероприятий (олимпиады, викторины, тематические вечера и т.д.).

В школе функционирует 11 кружков, охват детей составляет 100 %. Это такие кружки как «Жестовое пение», кукольный театр «Буратино», спортивная секция по футболу, волейболу, настольному теннису и другие.

В конкретных условиях каждой школы-интерната для неслышащих детей можно найти немало различных форм организации внеклассной работы, содействующих активному усвоению словаря, накоплению речевого опыта, сознательному отношению к овладению словесной речью как самому надежному средству общения с окружающими.

Особенностью специального обучения является организация практики речевого общения. С этой целью в школе созданы все условия для соблюдения слухоречевого режима в учебном процессе и вне его. Одним из видов содействующих активизации речевого общения детей с нарушением слуха являются речевые конференции, семинары. Речевые конференции проводятся в различных формах: это и спектакли, КВНы, викторины и т.д.

Для более успешной социализации учащихся и развития коммуникативных компетенций школа-интернат делает все возможное. Так, например, наша школа работает в тесном сотрудничестве с другими регионами РК, в частности со школой-интернатом г.Семея. Учащиеся двух школ провели соревнование по футболу.

Полноценное включение неслышащих детей в общественно-полезную деятельность, в общество окружающих их слышащих людей предполагает прежде всего способность такого ребенка свободно понимать обращенную к нему речь собеседника. От

качества устной речи неслышащего ребенка (возможности ее восприятия и воспроизведения) зависит не только социальная адаптация, но и решение задачи интенсификации учебного процесса.

Решая задачу по формированию устной речи, в школе проводится работа с родителями, с целью помочь им грамотно организовать общение с ребенком дома. Для этого составляется конкретный план работы, куда включаются участие родителей на классных часах, общешкольных мероприятиях.

Таким образом, формирование диалогической речи у неслышащих детей происходит по тем же основным закономерностям, что и у слышащих, однако у неслышащих детей оно не укладывается в обычные возрастные границы и протекает своеобразно. Поэтому:

- развитие речи неслышащих детей – это развитие речевой деятельности, а не просто накопление слов и фраз;
- овладение неслышащими школьниками содержания учебных программ должно проходить на основе словесной речи;
- ознакомление детей с нарушениями слуха с социальной и бытовой сторонами жизни дает богатый материал для активизации речевого развития;
- только общение с окружающими, хорошо сформированная коммуникативная деятельность создает благоприятные условия для полноценной социальной реабилитации детей с нарушением слуха.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Быкова, Л.М. Методика развития речи глухих школьников в младших классах. Л., 1979. – 61 с
- 2 Зикеев, А.Г. Развитие речи слабослышащих учащихся / А.Г. Зикеев. – М.: Педагогика, 1976. – 176с.
- 3 Кузьмичева, Е.П. Развитие устной речи у глухих школьников / Е.П. Кузьмичева, Е.З. Яхнина, О.В. Шевцова. – М: НЦ ЭНАС, 2001. – 136 с.
- 4 Зыков С.А. Методика обучения глухих детей языку. М., 1977.

ПСИХОКОРРЕКЦИОННАЯ ПОМОЩЬ ДЕТЯМ В ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЕ

ХАМЗИНА К. Б.
руководитель, Ясли-сад № 45, г. Павлодар

Не секрет, что семья претерпевает коренные изменения. Таковы реалии современной жизни. В отличии от интеллектуального развития- развитию эмоциональной сферы ребенка не всегда уделяется достаточное внимание. А ведь сама по себе эмоциональная сфера не развивается-ее необходимо формировать.

Так как наиболее активное развитие эмоциональной сферы ребенка приходится на период от 2–6 лет, то именно на долю воспитателя дошкольного образовательного учреждения выпадает роль активного помощника и консультанта для родителей в вопросе развития эмоциональной сферы, ведь задачей ДОУ является развитие всесторонне развитой личности.

В жизни семьи порой происходят кризисы, разрывы и другие, отрицательно влияющие на эмоциональную сферу ребенка, события. Мы работаем с семьей. Ведь причины низкой самооценки и тревожности детей всегда кроются либо в сложных кризисных отношениях между отцом и матерью, либо в отношении родителей к детям- чрезмерной строгости, недостатке внимания или напротив-вполном попустительстве, отсутствии контроля. Необходим поиск причин, объективных и субъективных и соответственно пути коррекции эмоционального дисбаланса, корни которого как правило, уходят в дошкольное детство.

Наблюдая за детьми в детском коллективе, анализируя анкеты родителей-установили, что многим детям присуще эмоциональная неустойчивость, враждебность, агрессивность, тревожность, что приводит к трудностям во взаимоотношениях с окружающими. Это остро наблюдалось у детей, которые впервые приходят в детский сад.

Причинами неустойчивого эмоционального состояния являются:

- 1 Недостаточное внимание эмоциональной сфере ребенка по сравнению с интеллектуальным развитием.
- 2 Сама по себе эмоциональная сфера не развивается, ее необходимо развивать.
- 3 Социальные причины (адаптация детей с 5 лет).

Для выяснения причин использовали анкетирование, опросники, наблюдения, беседы.

Результатом стали следующие цифры:
55 % – родителей выбрали тему-развитие эмоциональной сферы
25 % – развитие речи
25 % – оздоровление

И приоритетным направлением стала тема: «Активизация механизмов, форм управления эмоциональным состоянием детей».

Актуальность темы–это трудности во взаимоотношениях с окружающими и у отдельных детей устойчиво негативное поведение.

В данном случае Я была в роли ментора, прошла повышение квалификации в городе Алматы по теме «Теория и методика преподавания тренингов в образовательных учреждениях». Для коллектива обозначила Цели и задачи, способы реализации направления. Используемая литература –это труд практического психолога Р. В. Овчарова «Игровая психокоррекция трудностей в общении дошкольников и младших школьников».

Миссия программы-создание условий для снижения эмоционального дискомфорта, коррекции поведения с помощью ролевых игр, приобретение навыков в само расслаблении, тренировки психомоторной функции.

В планировании учитываются возрастные особенности детей, а также усложнения и приоритеты задач на каждом этапе.

Три этапа: 1. Введение, 2. Внедрение Совершенствование, 3. Закрепление.

Этап Введение –задачи (побуждение и расширение опыта детей к эмоциональному реагированию, поддержание и выразительность экспрессивных проявлений).

Совершенствование – это (совершенствование опыта внешнего оформления эмоций, побуждать к передаче тонких оттенков настроений, стимулирование проявлений индивидуально-неповторимого стиля, самобытность эмоционального реагирования, знакомство с эмоциональной характеристикой в форме фразеологизма).

Закрепление – здесь задачи (Использование знаний и регулирование поведения во взаимоотношениях с людьми, знакомство с лексикой, эмоциональный словарь, отражающий эмоциональное состояние).

Вместе с творческой группой под моим руководством провели семинары, тренинги, разработали план, перспективное планирование на каждый возрастной период, подготовили дидактический материал, пособия для каждой возрастной группы, рекомендации.

Также были включены психолог, логопед, медсестра музыкальный руководитель, помощники воспитателей.

Как мы реализовывали, через какие задачи?

Снятие состояния психического дискомфорта

Задачи:

- 1 Снижение эмоционального дискомфорта.
- 2 Создание положительного эмоционального настроения.
- 3 Обучение приемам ауторелаксации.
- 4 Психомышечная тренировка.

Зависимость от окружающих

Задачи:

- 1 Научить самостоятельно принимать верные решения.
- 2 Дать возможность почувствовать себя уверенным в себе.
- 3 Использовать выразительные движения в воспитании эмоций.
- 4 Приобретение навыков в саморасслаблении.

Гармонизация противоречивости личности

Задачи:

- 1 Снятие эмоционального напряжения.
- 2 Коррекция поведения с помощью ролевых игр.
- 3 Тренаж узнавание эмоций по внешним сигналам.
- 4 Тренировка психомоторной функции.

Снятие враждебности

Задачи:

- 1 Коррекция поведения с помощью ролевых игр.
- 2 Эмоциональное осознание своего поведения.
- 3 Формирование адекватных форм поведения.
- 4 Регулирование поведения в коллективе.

Коррекция тревожности

Задачи:

- 1 Уменьшение тревожности.
- 2 Помочь справиться с негативными переживаниями.

3 Воспитание уверенности в себе.

4 Снятие страхов.

При этом учитываем профессиональный контакт (дистанцию, позицию, пространство, язык общения), физические, эмоциональные, вербальные контакты, тактильную (поглаживание), кинестетическую (укачивание), аудиальную, визуальную стимуляцию (подвесные игрушки, которые изменяют свою форму и расположение), песок, детскую глину и различные предметы, которые положительно влияют на эмоции ребенка.

Способы вовлечения педагогов

Изучение нормативной документации и методической литературы.

Организация и проведение обучающих семинаров, тренингов, конференций, дополнительных кружков.

Разработка творческой группой планирования вариативного компонента.

Работа психолога, логопеда с педагогическим коллективом.

Развитие кадрового потенциала (Рейтинг); т.е в ходе работы выявилось другая дополнительная Цель для меня – как руководителя.

Была разработано методика по рейтингу воспитателей – были обозначены критерии, по которым я оценивала уровень квалификации по внедрению данной программы в УВП.

Такой подход справедливо анализировал работу педагогов, давал стимул и мотивацию для повышения своей квалификации.

Например, **Перспективное планирование «Мир эмоций» старшая группа 5-6 лет.**

Задачи:

1 Формировать опыт внешнего оформления эмоций, побуждать к передаче тонких оттенков настроения, демонстрируя разнообразие компонентов эмоциональной экспрессии: мимических, пантомимических, жестикуляционных, речевых.

2 Учить понимать, дифференцировать эмоциональное состояние по внешним признакам (мимика, жесты, позы, интонации голоса), определять причины того или иного настроения по средствам анализа обстоятельств, событий.

3 Развивать у детей способность отзываться на эмоциональное состояние другого человека, проявлять со – чувство, со – радование, со – действие.

Приведу пример перспективного планирования.

Занятие «Радость» – Цель – знакомство с эмоцией радость. Упражнять в выражении эмоции радости доступными средствами (мимика, пластика). Развивать способность делиться своими переживаниями. Способствовать повышению положительного эмоционального тонуса.

Использовали тренинг: «Круг радости» и игра «Комплименты».

Таким образом, мы разработали каждое занятие в каждой возрастной группе и подготовили дидактический материал.

Способы вовлечения детей.

Проведение мероприятий во второй половине дня с целью регулирования поведения в коллективе.

Организация и проведение конкурсов, выставок, проектов, (защита своих работ, проектов через такие формы учебно-воспитательской деятельности как психогимнастика, релаксация, имитация, мимическая гимнастика, координация движения, лечебная гимнастика, эмоциональный хоровод, артикуляционные упражнения, развитие тактильных ощущений.

Способы вовлечения родителей.

Консультации для родителей по вопросам эмоционального развития (при необходимости индивидуальные консультации с привлечением специалистов: логопеда, психолога и т.д.);

Организация и проведение квестов, конференций, «дни открытых дверей». Например: мероприятие «Здоровая семья» – мы проводим ежегодно в течение одной недели, где психолог вместе с воспитателями проводит тесты, тренинги, упражнения. Родителям всегда нравятся данные мероприятия, так речь идет именно об их детях-участие родителей 100 %.

Обеспечение родителей дополнительной методической литературой, разработка памяток.

Например, Памятка, которую мы периодически даем родителям

Негативная установка: Сказав так, «Не будешь слушаться, с тобой никто не будет дружить». Подумайте о последствиях – это формируется замкнутость, безынициативность, подчиняемость, угодливость. Здесь обязательно нужно исправиться сказав «Будь самим собой, укаждого в жизни есть друзья!»

Программное обеспечение эмоционального воспитания.

• Выполняет регулирующую и охранную функции (например, препятствуют осуществлению какой-либо деятельности из чувства страха или отвращения).

• Способствует раскрытию потенциально творческих способностей.

• Побуждает к определенным поступкам, окрашивает поведение в целом.

• Помогает приспособиться к ситуации.

• Сопровождает общение (выбор партнера, привязанности и др.) и все виды деятельности.

• Является показателем общего состояния ребенка, его физического самочувствия.

В связи с этим сформировали **ГИПОТЕЗУ:**

ПРИ ПРОВЕДЕНИИ системы мер снижения эмоционального дискомфорта, коррекции поведения с помощью ролевых игр, приобретение навыков в само расслаблении, тренировки психомоторных функций **МОЖНОУСТРАНИТЬ** эмоциональный дискомфорт и стереотипы поведения, формировать полноценные контакты ребенка со сверстниками.

Внедрение данной программы в вариативной части базисного плана позволяет достичь изменения отношений к окружающему миру, способность сознавать и контролировать свои эмоции, формировать «Умные эмоции», без болезненно адаптироваться к новой обстановке, глубоко понимать себя и других людей.

Модель эмоциональной сферы личности – это наш ребенок с такими чертами личности-добрый, заботливый, понимающий, веселый, нежный, любящий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Барташникова И. А. «Учись играя».
- 2 Овчарова Р. В. «Справочная книга школьного психолога».
- 3 Хухлаева О. «Маленькие игры в большое счастье».
- 4 Артемова Л. В. «Окружающий мир».
- 5 Кряжева Н. Л. «Мир детских эмоций 5-7 лет».
- 6 Дубровина И. В. «Я работаю психологом».
- 7 Минаева В. М. «Развитие эмоций дошкольников».
- 8 Издательство «ДТД»-«Гимнастика маленьких волшебников».
- 9 Узорова О. В. «Пальчиковая гимнастика».
- 10 Белая А. Е. «150 тестов, игр, упражнений».
- 11 Жукова О. С. «Развивающие игры».
- 12 Клюева Н. В., Филиппова Ю. В. «Общение дети 5-7 лет».
- 13 Галигузова Л. Н., Смирнова Е. О. «Ступени общения: от года до 7 лет»

- 14 Александрова Р. А. «Релаксация».
 15 Нижегородцева Н. В., Шадриков В. Д. «Психолого-педагогическая готовность ребенка в школу».
 16 Панфилова М. А. «Игротерапия общения».
 17 Захаров А. И. «Предупреждение отклонений в поведении ребенка»

ВЛИЯНИЕ КАРАНТИННЫХ МЕР И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ГРАЖДАН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

ХУДИЕВА С. Р.

PhD, доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАРАЧЕВЦЕВ В. А.

магистрант, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Строгие карантинные меры – относительно новые и ограничивающие условия жизни для граждан нашей страны. Поэтому для многих людей это стало непростым испытанием, а также пошатнуло их психоэмоциональное состояние. В данной статье рассмотрены цели и причины введения карантинных мер, их влияние на людей и результат.

11 марта 2020 г. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) объявила о пандемии коронавируса (COVID-19). В связи с этим многие сотрудники, студенты и школьники перешли на онлайн-обучение с использованием различных платформ [1].

Эпидемия COVID-19 повлияла на привычное течение работы, жизни и учебы во всех учреждениях образования. С целью нераспространения эпидемии школы, университеты и колледжи, в соответствии с политикой центральных и местных органов власти, запустили онлайн-обучение для обеспечения плавного и упорядоченного развития образования и преподавания [2, с. 59–60].

Использование цифровых технологий для учебного взаимодействия также повлияло на физическое состояние и психологическое здоровье студентов и преподавателей. Экстремальная ситуация во время пандемии COVID-19 показала, что большинство учащихся и студентов были вынуждены учиться на дому и ограничить свое физическое и социальное взаимодействие. Такой запрет мог вызвать более высокий уровень стресса и поставить под угрозу ментальное здоровье из-за растущего одиночества. В группе

риска оказались студенты с психологическими и психическими расстройствами. Согласно данным нового исследования ВОЗ, пандемия COVID-19 увеличила спрос на услуги психологов и психиатров на 93 % во всем мире. Исследование проводилось в 130 странах, которые предоставили глобальные данные, показывающие разрушительное воздействие всемирной пандемии на психоэмоциональное состояние человека [3], [4].

В связи с вышеизложенным нами было принято решение провести опрос для жителей Павлодара с целью оценки их психоэмоционального состояния в период пандемии. В опросе, включающем 15 пунктов, приняло участие 110 человек в возрасте от 13 до 78 лет, из которых 85,5 % составляют женщины, и 14,5 % – мужчины.

По словам американских ученых и преподавателей Уильяма Стиксруда и Неда Джонсона стресс оказывает пагубное влияние на развитие детей и подростков. Кроме того, исследования показали, что подросткам, детям, в отличие от взрослых, требуется гораздо больше времени на восстановление после стрессовых ситуаций [5].

Ниже приведены результаты опроса по пунктам, связанным с психоэмоциональным состоянием.

Таблица 1 – Возникает ли у Вас ли чувство тревоги или паники?

«Да»	«Нет»	«Иногда возникает»	«Не замечаю»
5,7 %	46,2 %	40,6 %	7,5 %

Как мы можем видеть психологическая ситуация достаточно сбалансирована. Немногие люди страдают от тревоги и паники в условиях пандемии, однако, можно предположить, что не все способны принять факт наличия у себя чувства тревоги или паники.

Таблица 2 – Обращаетесь ли Вы за помощью в специализированные учреждения?

«Да»	«Нет»	«Посещаю психолога/ психотерапевта»
4,7 %	94,3 %	0,9 %

Большинство (более 90 %) опрошенных не обращались в специализированные учреждения для решения своих психологических проблем, но мы снова можем выдвинуть предположение о том, что люди предпочитают не думать о наличии у себя проблем.

Таблица 3 – Чувствуете ли Вы себя подавленно и опустошенно?

«Да»	«Нет»	«Не замечаю»	«Иногда»	«Редко, но бывает»
8,5 %	30,2 %	23,6 %	28,3 %	9,4 %

Полученные данные показывают, что большая часть опрошенных чувствует себя удовлетворительно, несмотря на новые условия. Треть хотя бы раз ощутила на себе «эмоциональные качели» и меньшинство страдает от чувства опустошенности до настоящего момента.

1. Эмоциональные качели – бурные перепады эмоций, когда человек быстро и неожиданно переходит от надежды к отчаянию, и в целом, когда любые эмоции бурно и быстро сменяют друг друга [6].

Таблица 4 – Является ли для Вас отсутствие общения главной проблемой во время карантина?

«Да»	«Нет»	«Не исчезло»	«Осталось прежним»	«Никак не ограничила»
18,9 %	77,4 %	0,9 %	0,9 %	0,9 %

На данный вопрос 77,4 % опрошенных ответили, что для них это не является проблемой вовсе, 18,9 % считают это главной проблемой, для 0,9 % общение не исчезло из жизни, для 0,9 % общение осталось прежним и для 0,9 % пандемия никак не ограничила общение.

Таблица 5 – Как часто меняется Ваше настроение во время самоизоляции?

«Достаточно часто»	«Редко»	«Не меняется»
28,3 %	44,3 %	27,4 %

Здесь мы видим, что 44,3 % опрошенных замечают изменение своего настроения время от времени, 28,3 % страдают в результате «эмоциональных качель» и 27,4 % не заметили разницу в своем настроении.

Таблица 6 – Легко ли Вам соблюдать карантинные меры?

«Да»	«Нет»	«Не соблюдаю»
65,5 %	27,3 %	7,3 %

На данный вопрос большинство опрошенных 65,5 % ответили, что они соблюдают все карантинные меры.

Таблица 7 – Как часто Вы посещаете друзей?

«Часто»	«Не часто»	«Иногда»	«Только при острой необходимости»
27,3%	27,3%	37,3%	8,2%

Здесь мы видим, что опрошенные соблюдают карантинные меры и посещают друзей согласно ограничениям 37,3 %.

Таблица 8 – Вам тяжело жить в условиях карантина и ни с кем не общаться?

«Да»	«Нет»	«Очень тяжело»	«Терпимо»
12,7 %	40,9 %	13,6 %	12,7 %

Результаты показывают, что большинство людей считает, что соблюдать ограничения в общении не сложно 40,9.

Таблица 9 – Что для Вас является самым сложным в соблюдении карантинных мер?

«Ношение масок»	«Ношение перчаток»	«Соблюдение дистанции»	«Использование Антисептика»	«Ничего»
61,8 %	30 %	26,4 %	14,5 %	23,6 %

Здесь мы видим, что у опрошенных людей возникают трудности с ношением масок 61,8 %.

Таблица 10 – Согласны ли Вы с ограничением движения общественного транспорта в выходные дни?

«Да, считаю это необходимой мерой безопасности»	«Нет, это бессмысленно»	«Принимаю меру, так как нет другого выхода»
10 %	68,2 %	21,8 %

На данный вопрос большинство опрошенных 68,2 % ответили, что они считают ограничение общественного транспорта бессмысленной мерой в период карантина.

На вопрос: какие способы решения проблемы с работой общественного транспорта в выходные дни Вы можете предложить? участники ответили в свободной форме. Самыми частыми ответами являются: «Не ограничивать работу общественного транспорта», «Ограничить количество общественного транспорта», «Ничего не менять».

Таблица 11 – Считаете ли Вы реализуемые меры безопасности надежными?

«Да»	«Нет»	«Не знаю»	«Частично»
6,4 %	41,3 %	15,6 %	36,7 %

Здесь мы видим, что по мнению большинства участников реализуемые ограничения не являются надежной мерой предосторожности 41,3 %.

В связи со сложившимися обстоятельствами образовательные учреждения вынуждены были оперативно менять учебные планы, а преподавателям и студентам пришлось привыкать к новому формату обучения. Такие изменения значительно повлияли на педагогические навыки учителей, а также на эффективность обучения, которая стала объектом внимания органов управления образованием [7, с. 2, 3, 15].

Следует признать, что интернет-технологии, в частности, такая платформа, как «Zoom» рассматривается в качестве активного инструмента преподавания и обучения, поощряя учащихся активно участвовать в различных видах учебной деятельности [8, с. 3, 4, 6].

В новых образовательных стандартах информационно-коммуникационные технологии (далее ИКТ) используются для развития ключевых компетенций учащихся, а одной из целей современного обучения является развитие их коммуникативных и практических компетенций. В данном случае мы рассматриваем использование мобильных технологий и образовательных платформ как особый вид деятельности, содержание которой заключается в обмене информацией для достижения взаимопонимания и взаимодействия между учащимися и учителями.

В рамках данного исследования «Zoom» рассматривается как платформа, которая, за крайне короткий срок, стала весьма популярной в нашей стране. Из-за того, что все учебные заведения, включая образовательные центры и частные школы, были закрыты на карантин, люди нашли новый способ обучения и развития.

«Zoom» – это платформа видеоконференцсвязи, которая ранее использовалась в основном компаниями для проведения встреч с удаленными коллегами по работе и клиентами, а во время пандемии стал местом встречи для сотрудников многих государственных учреждений, студентов и преподавателей университетов, работников некоммерческих организаций. Приложение «Zoom» было разработано и выпущено в январе 2013 года Эриком Юань [9].

Рейтинг сервиса «Zoom» получил популярность на фоне перехода компаний и других сфер деятельности на удаленную работу или учебу в условиях пандемии. Представители сервиса видеоконференций «Zoom» сообщили, что в марте 2020 года количество ежедневных платных и бесплатных пользователей превысило 200 миллионов. Для сравнения, в декабре 2019 года максимальное количество пользователей в день составляло 10 миллионов. В качестве главных задач последних месяцев компания выделяет следующие: обеспечить бесперебойную работу сервиса в условиях, когда к нему подключаются все новые пользователи [10].

Далее мы рассмотрим влияние данной платформы на восприятие себя и своего тела с точки зрения психологии.

Исследование английского психотерапевта Мартины Палья показало, что «Zoom», который для многих внезапно стал постоянным элементом рабочей жизни, усугубил проблему личных встреч и важнейших механизмов общения и поддержания благоприятной для человека среды, т.к. во время «Zoom-конференций» нам нужно прилагать больше усилий, чтобы оставаться активными. Встречи, проводимые в онлайн-режиме, увеличивают когнитивную нагрузку, поскольку требуют большего количества мыслительных способностей и усилий. На встречах в реальной жизни тишина – отличный инструмент, так как она создает естественный ритм и спокойствие. На собраниях «Zoom» это нас тревожит и злит. Мы абстрагируемся и чувствуем, что другой человек менее дружелюбен и сосредоточен. Однако, чрезмерное использование социальных сетей и приложений для видеоконференций может снизить нашу продуктивность, концентрацию и испортить настроение. Экспериментальное исследование, проведенное в университете Пенсильвании, показало связь между онлайн-общением и чувством депрессии и одиночества. Это доказывает, что меньшее использование социальных платформ может значительно повысить самооценку и состояние в целом. Именно это уязвимое состояние может сделать «Zoom-встречи» непростой для психологического благополучия средой. Для многих из нас ежедневные видеоконференции – это новое требование, которое было введено в более тревожное и замкнутое время, чем обычно. Многие исследователи и психологи согласны с тем, что люди с хорошей самооценкой более уверены в себе и более эффективны, а люди с низкой самооценкой сосредотачиваются на своих слабостях и на всем плохом, что присутствует в их личности и

жизни. Доктор Род Рорич, пластический хирург из Техаса, рассказал в интервью для Би-би-си, что с момента начала карантина принимает количество пациентов, превышающее норму. Пластические хирурги и косметологи Великобритании говорят, что такие процедуры, как ринопластика, филлеры губ и ботокс набирают обороты. Мы пытаемся понять причины принятия таких решений, а не очернить инъекции и убедиться, что они не вызваны более глубокими проблемами; и вновь возвращаемся к социальным сетям и «Zoom». Социальные сети оказывают определенное положительное влияние. Социальные платформы, такие как «Facebook» и «Instagram», могут не только держать нас в курсе проблем и состояния окружающего мира, но и связывать с далеко живущей семьей и друзьями. Такие бизнес-платформы, как «LinkedIn»², знакомят нас с миром профессий, предоставляют рабочие места и новый опыт; «Zoom» позволяет многим из нас продолжать работать, учиться, и проводить больше времени дома с близкими людьми. Все дело в восприятии, и, что важнее, в балансе [11].

2. «LinkedIn» – это социальная сеть для делового общения, поиска вакансий и работников [12].

В результате проведенного исследования были выявлены преимущества и недостатки технологий и их влияние на психологическое и ментальное здоровье граждан. На основании сказанного можно сделать вывод, что в период пандемии интернет-технологии позволили найти альтернативные пути обучения, работы и общения. Платформа «Zoom» и онлайн пространство помогают нам качественно прожить это непростое время.

ЛИТЕРАТУРА

1 Материал сайта Zoom.com [Электронный ресурс] – URL: <https://www.stress.org/when-zoom-is-the-workplace-facts-about-remote-work-mental-health> [дата обращения 07.06.2021].

2 Murillo-Zamorano LR, Sánchez JÁL, Godoy-Caballero AL. // How the flipped classroom affects knowledge, skills, and engagement in higher education: Effects on students' satisfaction, Computers & Education. 2019. № AJESS.57815. С. 59–60. [дата обращения 07.06.2021].

3 Материал сайта World Health Organization [Электронный ресурс] – URL: <https://www.who.int/news/item/05-10-2020-covid-19-disrupting-mental-health-services-in-most-countries-who-survey> [дата обращения 07.06.2021].

4 Материал сайта Аутотренинг клуб [Электронный ресурс] – URL: <http://autotrening.su/emotsionalnye-kacheli-psihologicheskaya-bezopasnost/> [дата обращения 07.06.2021].

5 Материал сайта Растим детей [Электронный ресурс] – URL: <https://xn--80aidamjr3akke.xn--p1ai/articles/kak-stress-vliyaet-na-zdorove-podrostkov-vidy-stressa> [дата обращения 07.06.2021].

6 Материал сайта Semantica [Электронный ресурс] – URL: <https://semantica.in/blog/chto-takoe-linked-in.htm> [дата обращения 07.06.2021].

7 Chen F, Lui A. M, Martinelli S. M. // A systematic review of the effectiveness of flipped classrooms in medical education. Medical Education. 2017. №7. С. 2,3,15 [дата обращения 07.06.2021].

8 Coronavirus (COVID-19) and Online Learning in Higher Institutions of Education: A Survey of the Perceptions of Ghanaian International Students in China. 2020. №10(3). С. 3,4,6 [дата обращения 07.06.2021].

9 Материал сайта Arizona State University [Электронный ресурс] – URL: <https://ets.engineering.asu.edu/zoom/> [дата обращения 07.06.2021].

10 Материал сайта Pocket-lint [Электронный ресурс] – URL: <https://www.pocket-lint.com/apps/news/151426-what-is-zoom-and-how-does-it-work-plus-tips-and-tricks> [дата обращения 07.06.2021].

11 Материал журнала Glamour Magazine [Электронный ресурс] – URL: <https://www.glamourmagazine.co.uk/article/zoom-self-esteem-mental-health-and-body-image> [дата обращения 07.06.2021].

12 Материал сайта Аутотренинг [Электронный ресурс] – URL: <http://autotrening.su/emotsionalnye-kacheli-psihologicheskaya-bezopasnost/> [дата обращения 07.06.2021].

2.4 Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
2.4 Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА БЕЛСЕНДІ
ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

АБЕЛЬДИНОВА К. Ш.

директордың оқу жөніндегі орынбасары, № 35 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.
 МУКАТОВА Б. К.
 қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, № 7 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Қазіргі таңда әлемде көп өзгерістер болып жатыр, сондықтан әлемдік білім беру жүйесінде де өзгерістер көп. Білім саласында екі маңызды сұрақ туындап тұр: «XXI ғасырда нені оқыту керек?» және «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындайды?». Заманауи тәсілдің ең басты ерекшелігі оқушылардың алған білімдерін жай ғана иеленіп қоймай, оларды орынды жерде пайдалана білуіне басты назар аудару болып табылады. Шлейзердің айтуынша, «мұғалімдер жұмыстарына жеткілікті уақыт бөле білулері керек, оқушының білімі мен дағдыларын дамытуда ғана емес, оның оқуын барынша даралап, баланың бойында метасананы –қалай оқу керектігін үйренуді қалыптастыруға мән бере отырып, оны тұлға ретінде дамытуда икемділік танытулары тиіс» [1, 5 б.].

Оқушылар келешекте өздері өмір сүретін әлемде жұмыс істеуге дайын болуы өте маңызды. Оқушылар күн сайын БАҚ және түрлі технологиялар арқылы орасан зор ақпаратпен танысатындықтан, тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым мүмкіндіктері оқушыларды барған сайын артып келе жатқан жаһандану жағдайындағы қоғамда қарым- қатынас жасауға дайындайды. Бірінші кезектегі және негізгі тіл болып табылатын қазақ тілі бойынша сапалы білім алу оқушылардың өздерінің ойлары мен эмоциясын басқаларға жеткізе алу үшін еркін оқуына және жазуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқылым және тыңдалым арқылы басқалар да олармен қарым-қатынас жасай алады.

Қазақ тілі қазақстандық қоғам мен қазақ тілін ана тілі ретінде қолданатын әрбір жеке тұлға өмірінде бірегей қызмет атқарады. Қазақ тілін функционалдық коммуникативтік және қатысымдық танымдық тұрғыдан оқыту тілдің қоғамдағы маңызды қызметі мен

рөлін саналы түрде түсінуге тілдің табиғатын ғылыми танымдық тұрғыдан түсініп меңгеруге, әрбір тілдік бірліктің ішкі мағыналық иірімдерін түсініп қолдануға дағдыландырады.

Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында қазақ тіліпәні оқушының өз бетінше дамуы өзінің белсенді «МЕН»-ін қалыптастыруға бағытталған, нарықтық қарым-қатынас жағдайында мектеп бітіргеннен кейін де, болашақта бүкіл өмір бойы өз бетінше дами білуге дағдылануды мақсат етеді. «Пәннің басты мақсаты – ана тілін қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, сондай-ақ қазақ әдеби тілі нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға үйрету» [5] болғандықтан, қазақ тілі мұғалімдерінің қолданатын оқыту тәсілдері оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтуге, шығармашылық ой-өрісін дамытуға, айналадағы адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауды үйретуге, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған болуы қажет.

Белсенді оқу оқушының мұғалімді енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін оқыту және оқу әдістерінің бірі болып табылады. Ғалым Аронсонның жіктеуі бойынша, тілді үйретуде қолданылатын тиімді белсенді оқу стратегиялары мыналар:

- жаңа лексика мен идеяларды қоса алғанда, драмалық шығармалардағы бейнелер мен мәтіндерді зерделеу және бағалау;
- мәтіндерді бағалау және өзінің ойын білдіру үшін графикалық органайзерлерді қолдану;
- мәтіннің сюжетін, құрылымын, лексикасын және сөйлемдердің құрылымын талқылау мақсатында әңгімені бірігіп оқу;
- ойлануды қажет ететін мәселелерді ортаға салу және талқылау [2].

Белсенді оқыту мен оқу әдістерін таңдау, пайдалану және әзірлеу – онай жұмыс емес, өйткені мұғалімдерде қандай да бір тәсілді қолданардың алдында көптеген сұрақтар туындайды, мысалы:

- Осы сабақ білім алушылардың жасына сәйкес келе ме?
- Сыныпта қандай балалар жиналған, мысалы, олардың қабілеттері, саны, жынысы қандай және т.б.
- Жекелеген оқушыларда жоспарлау барысында ескерілуі тиіс белгілі бір мұқтаждық, өзіндік мән-жайлар бар ма?

Белсенді оқыту мен оқудың белгілі бір әдісін пайдаланардың алдында мұғалімдер өздеріне әртүрлі сұрақ қойып, өзінің үдерістегі рөлі мен іс-қимылын ұдайы ойластырып отыруы керек [4].

Өзіміздің тәжірибемізде қолданып жүрген оқытудың белсенді әдістеріне тоқталып кетейік. Белсенді оқу әдістері ішінде мыналарды атап өтуге болады:

1 *Өзіндік ойын*. Бұл әдіс оқушыларда белгілі жауапқа қатысты сұрақ құрастыра білу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Ол сонымен қатар балама сұрақтар туралы креативті ойлауға қабілетті оқушыларды анықтауға мүмкіндік береді. *Жұмыс алгоритмі:*

- Оқушыларға сабақта қарастырылатын тақырыпқа қатысы бар сұрақтардың жауаптары беріледі. Жауаптар жай ғана күн, есім немесе орын, эмоция немесе абстрактілі түсініктер түрінде болуы мүмкін.

- Оқушылар әр жауап үшін сұрақ ойлап табуы керек.

- Егер жауаптың бір мәнді сұрағы болмаса, оқушылар өздері ойлап тапқан сұрақтарды бір бірімен салыстырып, белгілі бір сұраққа қатысты тоқтамға қалай келгенін дәйектейді. Мысалы:

Сұрақтар мен жауаптардың үлгілері:

- 1845–1904 (Ұлы данышпан Абай қай жылдары өмір сүрді?)
- Мұхтар Әуезов («Абай жолы» роман-эпопеяның авторы кім?)
- Қара сөздер (Абайдың көркемдік, әлеуметтік, гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі?)

2 *Қиялдағы кинофильм*. Шығармашылықты дамытатын бұл әдіс оқушыларға сабақ тақырыбын түсіндіруде пайдалы құрал болып табылады, сондай-ақ оларды белгілі бір сұрақ бойынша пікірталасқа, пікір алмасуға тартуға септігін тигізеді. *Жұмыс алгоритмі:*

- Оқушылар көздерін жұмады.

- Мұғалім сыныпқа қысқа оқиғаны оқиды немесе оқушылардың алда не істейтіндерін түсіндіреді.

- Оқушылардан мұғалім оқып жатқан ақпараттықөз алдарына келтіру сұралады.

- Мұғалім ақпаратты оқуды тоқтатып, оқушылардан оқиғаны тоқтаған жерден жалғастырып, одан әрі дамытуды сұрайды.

- Одан кейін оқушылар шағын топта немесе сынып алдында өздерінің «санасындағы кинокартинада» не болғандығы туралы әңгімелейді. Бұл – мәселені талқылауды дамытудың оңтайлы тәсілі.

Оқиғалардың үлгілері:

- Адам құқығы проблемасы («Жаһандану мәселесі» 9-сыныпта);

- Жер сілкісінен пайда болған зардап («Табиғи апаттар» 7-сынып);

- Абайдың оқудан келуі («Отбасылық құндылықтар» тақырыбы, 6-сынып) азасы.

3 *Үшіншісі артық*. Пайдалы әдіс, оны тақырыпты бастапқы зерделеу кезінде немесе білімін бекіту тәсілі ретінде тақырыпты талқылаудың кез келген бөлігінде қолдануға болады. Бұл әдісоқылатын салаға қарай оқушыларды сөздердің, сөйлемдердің, идеялардың, адамдар мен заттардың сипаттамасы туралы ойлануға итермелейді. Оқушылар осы заттардың арасындағы кез келген қарым-қатынасты тереңірек түсініп, оларды тиісінше жіктеуі үшін, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды. Мысалы:

Тақырып: Қазіргі заманғы тілдер – Менің үйім (үйретіліп жатқан тілдегі сөздер)

- Кереует, тоназытқыш, теледидар, гардероб, перде, тұрақ, орындық, ванна, тумба.

- Тұрақ артық болуы мүмкін, себебі ол бөлмені білдіретін жалғыз сөз;

- Перде артық болуы мүмкін, себебі қалған заттардың барлығында негіз бар, немесе олар еденде тұрады.

Бұл тапсырма мәселені балалар үйреніп жатқан тілде талқылауға және оқушыны сөйлеуге ықпал етеді

4 *Жылжымалы дебат*. Бұл әдіс сұрақтарға қатысты әртүрлі пікірлер мен эмоцияларды зерттеуге көмектеседі. Оларды белгілі тақырыптың кіріспе бөлімі ретінде пайдаланып, оқушылардың қызығушылығын, қарастырылатын сұрақ бойынша негізгі түсінігін бағалау үшін пайдалануға болады. Оқушылар түсініксіз және белгісіз нәрселерді кездестіреді, бұл оларға өз пікірлерін талқыланатын сұрақ туралы білімдерімен негіздеу қажет екендігін түсінуге көмектеседі. Дебаттың алуан түрі бар. Ең кең тарағаны төменде сипатталған *«Төрт бұрыш дебаты»* болып табылады. Сондай-ақ, *«Спектрлік пікірталас»*, *«Құндылықтардың тұрақтылығы»* және *«Ақиқат пен жалған»* деген түрлері бар.

Жан-жақты талқылау мен дебаттарға арналған тапсырмалар үлгілері:

Тақырып: Спорт және адамның денсаулығы (8-сынып)

- Футболшылар өз табыстарының жартысын қайырымдылық қорына берулері керек.

- Допинг қолданғаны үшін кінәлі деп табылған спорт жұлдыздары спорттан өмірбақи аластатылулары керек.

- Мектеп асханаларында фри картоптарын сатуға тыйым салу қажет.

Жоғарыда аталған оқытудың белсенді әдіс түрлерінің барлығына тән ортақ белгілер бар. Олар:

- оқушы мен мұғалімнің арасындағы тығыз қарым-қатынас;
- ойлау қызметі жоғары деңгейде іске қосылған;
- ұжымдық жұмыс түрлері жеке жұмыс түрлерімен бірге

колданылады;

- оқушыларға әсер ететін эмоция деңгейі артады;
- танымдық тұрғыдан оқушылардың дербестігі;
- оқу үдерісінің тиімділігі артады.

Алға қойылған міндеттерді ойдағыдай шешу үшін оқу үдерісін ұтымды ұйымдастыру қажет, яғни белсенді оқу әдістеріне лайықты деңгейде көңіл бөлінуі керек. Белсенділікті адамның қызметінен көрінетін психикалық қасиет, мінез қыры ретінде қарастырған дұрыс. Белсенді оқу оқу материалын игерудің барлық кезеңдерінде оқушылардың жұмысына игі ықпал етеді. Белсенді оқу кезінде танымдық белсенділік деңгейі мейлінше өсіп, танымдық қызығушылық қызу артады [2, 20 б.].

Сонымен, қазақ тілі сабағында белсенді оқу әдістерін қолдану оқушының өзіндік рефлексия жасау дағдыларының дамуына, сыныптағы жалпы жұмысқа үлес қосып, қатысқанын сезінуге; оқу үдерісінің белсенді мүшесі болуына, сыныптастармен қарым-қатынасының дамуына, танымдық белсенділігінің артуына, мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мұғалімнің сабағын қызықты ұйымдастыруына, оқушыларының танымдық әрекетін күшейтіп, өзінің кәсіби шеберлігін шыңдай түсуіне ықпал етеді.

Ең бастысы, мұғалім қалай оқытып, қалай жетекшілік ететінін үнемі жадында ұстау керек. Оқушылардың пән бойынша терең білім алу мұғалімдердің дағдыларына да байланысты, яғни олар оқушылардың оқу жетістіктерінің ілгерілуіне үнемі қолдау көрсетуі керек. Әр мұғалім осы бағытта өз оқушыларын жетелесе, олардың тілге деген қызығушылығы да арта түседі. Ұлы данышпан Абай айтқандай, «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады». Демек, Абайдың бұл сөздерінде бүгінгі таңдағы жалпы қазақстандық жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі идеясы жатқандай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2015ж.

2 Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагогика кадрларының арттыру курсының бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 ж.

3 Әлімов А.Қ. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2014 ж.

4 Белсенді оқу әдістері. Әдістемелік құрал. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013.

5 Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. (ҚР БҒМ 2017 ж. 25 қазанындағы №545 бұйрығына 22 – қосымша) Астана, 2017ж.

МЕКТЕПТЕ ОРФОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕЖЕНІҢ РӨЛІ

АБУЕВА А. Г.

педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, А. Байтұрсынұлы атындағы № 48 мектеп-лицей, Нұр – Сұлтан қ.

«ҚР білім беруді дамытудың 2015–2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы» жобасында еліміздің білім беру жүйесін түбегейлі модернизациялау, білім беру сапасын жақсарту қажеттігі жайында айтылған [1]. Білім беру жүйесін жаңарту қоғам дамуының ажырамас бөлігі болып табылатындықтан, білім беру үрдісіне, әсіресе мемлекеттік тілді дамыту тұрғысынан қойылатын талаптар оны жаңаша ұйымдастыруды да қажет етеді.

Осы тұрғыда қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімінің алдында тұрған міндеттер орасан зор. Әсіресе бүгінгі ақпараттық технологияның қарыштап дамыған, тіпті адамзат қоғамының ажырамас бір бөлігіне айналған заманда тіліміздің грамматикалық ережелерін сақтау мәселелері әрдайым өзекті мәселелердің бірі болып жүр.

Жазудың қандай түрі болмасын белгілі бір таңбалар арқылы жасалады. Жазу заңдылығын ғылыми тұрғыда дамыту бағытында

алдымен фонетика мәселелерін шешіп алу керек, себебі кез келген сөйлемдегі сөз дыбыстардан тұрады. Ғалым А. Байтұрсынов төл әліпбиімізді жасау барысында «фонема санынан оны белгілейтін таңба санының көп болмауы» қағидасында сүйеніп, «жазу фонологиялық транскрипцияның қайталамасы болмау керек» деп айтып кеткен [2].

Бұл ретте қазақ тілі пәні мұғалімнің алдында белгілі грамматикалық категорияға байланысты оқулықта берілген ережені ғана білгізіп қою емес, сол ережеге сүйене отырып, тілдік материалды таныту, соның төңірегінде бүгінгі күн талаптарына сәйкес оқушыны ойланту, ақыл-ойын дамыту мақсаттары тұратыны анық. Оқылған грамматикалық категорияны оқушы тереңінен тани білуге, оны өз бетінше түрлендіруге, емлесін жазу практикасында мүлтіксіз қолданып отыруға мүмкіндік туғызып отыру керек. Бұл үшін өтілген материалды оқушы жақсы түсініп, берік меңгеруі керек.

Мұғалім белгілі бір материалды түсіндіру үстінде оқушылар назарын өзіне аудартады. Оларды жалықтырып жібермес үшін арасында сұрақ-жауап арқылы оларға әңгімелетеді, сөйтіп сабаққа оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Мұндай жағдайда оқушылардың оқулықпен өздігінен жұмыс жүргізуі материалды пысықтау немесе қайталау түрінде жүзеге асырылады.

Жанартылған бағдарлама бойынша білім беру мекемелерінде мұғалім қазақ тілінің маманы ретінде жаңа білім мен заманауи технологияларды пайдалану, оқу үрдісін ғылыми-әдістемелік тұрғыда игеру, заманауи бағыттағы мұғалімдердің тәжірибесін үйрену, отандық және әлемдік ғылыми-техникалық прогрестің алдыңғы қатарлы өндірісіне қол жетістіктерді енгізу, заманауи жобаларды ойлап шығару мен жүзеге асыру және жаңа инновациялық өндірістерді құруға көмек көрсетуді меңгеруі тиіс.

Жанартылған оқу бағдарламаларына сәйкес және қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге мен технологияның дамуына байланысты білім беру үрдісінде көптеген жаңа сөздер кездеседі. Сол себепті ол сөздерді жазуда көптеген ережелерді сақтауға тура келеді. Ереже, әдетте, жазуды орфографиялық нормаға түсірудің құралы болып табылады. Тіпті кейде жеке бір сөзді жазудың өзіндік ережесі болады. Ережелерді меңгерту нәтижесінде қалыптасатын орфографиялық белгілі ереже бойынша өздері таныс сөздерді ғана дұрыс жазумен шектелмейді, сол орфограммамен жазылатын өздеріне таныс емес сөздерді де қатесіз жазатын болады.

Жинақтық дағды қалыптастыру үшін әртүрлі лексикалық, синтаксистік материалдарға негізделген жаттығу жұмыстары жүргізілуі тиіс. Нақтылы материалдарға жаттыға отырып, абстракциялау үрдісі жүзеге асырылады. Жинақтық дағды қалыптастыруда сөздік материалдарды нұсқаға бөлу де шешуші роль атқарады. Бір нұсқалы ереже белгілі фонетикалық немесе грамматикалық құрылымдардың жазылуын бір түрде ғана сипаттаса, көп нұсқалы ереже олардың жазылуын кемінде екі жолмен көрсетеді.

Фонетиканы оқи отырып оқушылар әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларымен танысады. Бұған дауысты мен дауыссыз дыбыстар, олардың жуан, жіңішке, үнді, ұяң, қатаң түрлері негіз болады.

Орфоэпиялық кемшілік сөйлеу кезінде дұрыс тыныс алмаушылықтан, өте шапшаң немесе өте баяу сөйлеуден, белгілі бір дыбысты айта алмағандықтан болады. Фонетиканы оқыту барысында орфографияны үйрету елеулі орын алады. Орфографияны берік меңгеру оқушылардың ережені пайдалана отырып, дыбыс пен әріп ара қатынастарын аша білуіне негізделеді. Тілде әр түрлі фонетикалық құбылыстар болады. Тілдік қызметті атқару барысында фонемалар өзінің ерекшелік сипатын сақтауы да, түрлі өзгерістерге ұшырауы да мүмкін.

Фонетиканы оқытуды оқушылардың тілі мен ойлауын дамытуға көмектесетіндей етіп жүргізу үшін мұғалім:

- оқушылар білімінің жалпы дәрежесін ескеруі тиіс;
- оқу материалдарының логикалық жағынан дұрыс және балалардың шама-шарқына, жас ерекшеліктеріне лайықтап дайындауы керек;
- сыныпта жүргізілетін жұмыстар мен үй жұмыстарында шығармашылық пен әрекет етуін ұйымдастыра отырып, балалардың белсенді түрде ойлай білуін дамыту қажет;
- орфографиялық сөздік, техникалық құралдарды пайдалану керек.

Сабақта грамматикалық материал түсіндірілгеннен кейін, оқушылармен міндетті түрде жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Мұндағы мақсат – оқушыларды грамматикадан алған білімдерін жазу практикасында пайдалана білуге машықтандыру.

Грамматикалық ережені меңгеру оны практикада іске асыра білу үрдісінде жүзеге асады. Анықтама ережені оқушылардың түсінуі материалды игерудің алғашқы бастамасы болып табылады. Орфограммалардың жазылуын есте сақтап қалу үшін оқушыларға

оны бірнеше рет қабылдау қажет болады. Орфограммаларды қайталай түсу оқушыларды анализ және синтезоперацияларын орындауға дағдыландырады. Жаттығу неғұрлым мол орындалса, оқушылардың материалды меңгеруі де соғұрлым жеңілдейді. Грамматикалық форманы тану оны қабылдаумен бір мезгілде жүзеге асады. Сөйтіп, орфографиялық жаттығулар орындау кезіндегі оқушылардың күрделі аналитика-синтетикалық қызметі, біріншіден, ережені түсінуге, екіншіден, орфографиялық дағдылардың қалыптасуына негіз жасайды.

Жаттығулар орындалу сипатына қарай: көру сезімі арқылы, есту сезімі арқылы орындалатын жаттығулар деп бөлінеді. Көру сезімі арқылы орындалатын жаттығуларға көшіріп жазу жұмыстары жатады, есту сезімі арқылы орындалатын жаттығуға негізінде диктанттарды жатқызуға болады.

Көру сезімі мен есту арқылы орындалатын жаттығу ішінде сөзді дұрыс айту және оны дұрыс жазу сияқты кинэстетикалық элементтерге қоса, сезімдік қабылдаулар ойлау қызметімен ұштасып отырады. Интерактивті тақтадан көру сезімі арқылы көшіріп жазу жұмысында мынаны ескеруге тура келеді: егер әріп немесе сөз жазылмаған мәтінді көшіріп жазу керек болса, онда өтіліп отырған орфограмма көру сезімі арқылы қабылданбайды, оны оқушы ережені ескере отырып, ойлау арқылы табады, ал сөйлемдердегі басқа сөздерді көру сезімі арқылы көшіріп жазады.

Ойлау процестерін дамыту сипаттарына қарай орфографиялық жаттығуларды былайша топтастыруға болады:

- аналитикалық немесе грамматика-орфографиялық талдау түріндегі жаттығулар;
- синтетикалық немесе сөйлемді қайта құру немесе өздігінен құру жаттығулары;
- орфограммалардың грамматикалық жіктер мен формаларына қарай, грамматикалық ерекшеліктерді топтастыру сипатындағы жаттығулар;
- ұқсас немесе қарама-қарсы формалар бойынша жұмыс.

Осы орайда А. Ж. Досанованың айтуынша, «тілімізде орфографиялық ережелердің көп болмауы керек, әр фонеманың тілдік қасиеті орфографиядағы фонетика мәселелеріне, әліпбиге байланысты болады [3] деген болатын.

Орфографиялық жаттығу грамматикалық және орфографиялық түсінік бойынша, сондай-ақ талдаулар жасау арқылы орындалып отырады. Жаттығу орындатудың бір түрі басқа түрлерімен алма-

кезек ауыстырылып отырады. Белгілі бір тақырыпқа байланысты жаттығу кезінде көшіріп жазу және диктант элементтері, тіпті шығармашылық диктант немесе шығарма араласа жүргізіліп отырылуы мүмкін. Мұндай жаттығулар берік орфографиялық дағды қалыптастыруға көмектеседі. Алайда, орындауға ұсынылатын жаттығулар дұрыс іріктеліп, оны орындату жолдары дұрыс белгіленуі және жұмыс шебер ұйымдастырылуы қажет.

Жаттығу іріктеуде және оны оны орындату тәсілдерін белгілеуде шамамен келесі талаптар ескерілуі тиіс:

- берілген жаттығу оқушылардың белсенді жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызуы;
- жаттығу сынып оқушыларының жас ерекшелігіне лайық болуы;
- көру және есту сезімдерінің қатыстырылуына ықпал етуі;
- жаттығу орындау кезінде сөйлеу, оқу, лексикалық және грамматикалық жұмыстарды жан-жақты қамту;
- жаттығудың орфограммаларды дұрыс танып, есте сақтау мүмкіндігін қамтамасыз етуі;
- қате болдырмауды алдын ала ескерту үшін, алдын ала жұмыстар жүргізу;
- көзделіп отырған нақтылы мақсатқа берілген жаттығудың үйлесімді болуы.

Жаттығу жүргізуде мынадай дидактикалық талаптар қойылады: жаттығудың әржақтылығы және қайталай жаттығу. Тақырыпты өту кезіндегі жаттығумен шектеліп қалуға болмайды. Келесі сабақтарда немесе келесі тақырыптарды өту кезінде де бірнеше рет жаттықтыру керек. Сондай-ақ сыныптағы оқушылардың белгілі орфограмманы меңгеру дәрежесіне қарай және оқушыларға арнайы тапсырма беру жолымен жаттығу орындату оқу үрдісіндегі тиімді тәсіл болып табылады.

Сонымен, оқушыларға орфографияны үйрету – біртұтас қиын да жауапты үрдіс. Бұл үрдістің біртұтастығы оқытылатын баланың психикалық қызметінің бірлігімен, қабылдау бірлігімен, тіл мен ойлаудың бірлігімен, ауызша және жазбаша тіл бірлігімен жүзеге асырылады. Сол үшін оқушылардың белгілі грамматикалық категорияларды меңгеруіне зерттеп, сол себептерді саналы түрде жеткізіп отыру жұмыс істеу бүгінгі күн талабы деп білеміз.

Қорытындылай келе, қазақ тілі сабақтарында оқушылардың тіл байлықтарының, сөз қорларының молайып, ана тілінде дұрыс

сөйлеп, дұрыс жаза білуін қамтамасыз ету үшін жүргізілетін жұмыстардың осындай түрлеріне ерекше мән берген дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы 2015-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егеменді Қазақстан. – Алматы, 2016.

2 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

3 Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиінің тарихы. – Астана: Тұран-Астана университеті, 2011. – 60 б.

ҚАЗАҚ ТІЛ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МӘТІН ТІЛДЕСІМДІК ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕМІСІ

БАЙСАРИЕВА Б. К.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Ш. Уалиханов атындағы орта мектебі, Алматы облысы, Жамбыл ауданы

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш анықталады. Тіл рухының ұлы күші халықтың ой-танымында, мінез-құлқына сәйесі табиғатын, өз танымына сәйесі өмір салтын қалыптастыруы тұтастай бір мәдениеттің дүниеге келуінің үлкен себепшісінің бірі.

Этностың бар өміріне рухани азық болған, тұрақты ұрпақ жалғастығына себепкер құбылыс салт-дәстүрлердің ұлттық мәдениет бастауы екендігі сөзсіз. Тіл халық мәдениетімен біте қайнасқан ұғым деген түсінікті бойымызға қалыптастырып, тіл – халықтық «рухтың» жемісі, оған дәлел халық ауыз әдебиеті үлгілері екендігі сөзсіз. Халық рухы – алдымен тілде, содан кейін барып әдет-ғұрып, салт-дәстүрінде, ән өнерінде, фольклорында көрініс беретіні рас. Тіл – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде ғылымда өз дәрежесінде әлі де зерттелмей келеді. Мәдениетаралық қарым-қатынастар саласы мәдениет пен тіл бірліктерінің жиынтығын прагматикалық жақтан танып, жүйелі түрде қарастырады. Тілде бейнеленетін, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданылатын жүйесін зерттейді. Осыған байланысты тіл мен мәдениеттің элементтерін шоғырландыратын, яғни жинақтайтын, мәдениаралық өріс, мәдениаралық компетенция деген ұғым-түсініктер жиі айтылып жүр. Бұл аталған терминдік

ұғымдардың әрқайсысы өз алдына белгілі бір жүйелік жіктеме құрайтын күрделі мәселелер. Мәдениаралық қарым-қатынас – жаңа ғана өрісін жайып келе жатқан, әлі де болса ғылыми ұстанымдары мен межелері, тұжырымдамалары нақтылана қоймаған ғылым, екіұдай түсінік тудыратын пікір-тұжырымдар да бар; бірақ оның ХХІ ғасырда өзіне тән мәселелерге шешім табатын гуманитарлық ғылымдардың көшбасында болатындығы даусыз. Әдіскер ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, Ф. Оразбаева өзінің «Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі» атты зерттеу еңбегінде: «Мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Сонымен қатар, дам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез-келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» [4, 28], – деп атап өтеді. Тіл үйренушілердің кәсіби сөйлеу тілін мәтін арқылы дамыту жұмыстары сабақтардың бастапқы кезеңінен жүзеге асырылады. Тіл білімінің қазақ әдебиеттануының жаңа бағыттары мәтін талдау түрлерімен жіктеледі. Ұлттық қасиетті бойғасіңіретін рухани бастауларға: тіл, ойлау қабілеті, салт-дәстүр, тәрбие, психология жатса, бұл ұғымдар бір-біріне тәуелді. Тіл – ойды жүйелеуші, демеуші, жарыққа шығарушы болса, тәрбие – психологияны қалыптастырушы. Салт-дәстүр – ұлттық өмір сүру дағдысы, ұлттық психология – халықтың табиғи даралығы. Осы аталған тұтастықтардың барлығы Р. Сыздықтың лингвистикалық зерттеулерінде орын алып, өз маңызын жойған емес. Себебі, ғалымның әр зерттеуінің, әрбір ұлағатты сөзінің өн бойында ұлттық сананы, ұлттық ойлау жүйесін қалыптастыру, зерттеулеріне ұлт психологиясының құрамдас бөліктерін арқау ету басты назарына алынған өзекті мәселелер екені айғақ.

Мәтін түрлері де түлдік қарым-қатынастың бір бөлшегі. «Мәтін деп нені тануға болады?» деген сауалдан басталып, әр жанр, әр стильге тән мәтіндерді талдау, мәтін түзуші факторларды әлеуметтік, тарихи, т.б. және мәтін түзуші бірліктерді лексикалық, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік жағынан анықтау, мәтінді тұтастай жүйе ретінде алып қарастыру, бөлшектерге бөлу, бүтін мен бөлшек арасынан логикалық байланысты көре білу, таба алу, т.б. мәтін түрлерін анықтауға себеп болады. Мәтін талдауды әдеби тілдің стильдерінің барлық түрлеріне, атап айтқанда, ресми,

көркем, публицистикалық, эпистолярлық, ғылыми стильдеріне жататын мәтін түрлерінің бәріне де жасауға болады. Қазақ тіл білімінде стиль түрлерін көрсете алатын мәтін түрлерінің арасынан көркем мәтінге, ғылыми мәтінге, публицистикалық мәтін түрлеріне мәтіндік талдаулар жүргізген ғылыми еңбектер арқылы қалыптастырылған талдаудың үлгілері бар. Мәтінтану мен мәтін түзілімге қарағанда жаңа да жас сала мәтін лингвистикасы мәтінді белгілі бір құрылым ретінде қарастырады. Мәтінді зерттейтін, оның мағыналық категорияларын танытатын, байланыстың дұрыс құрылуын нысан ететін мәтін лингвистикасы мәтінді зерттейтін филологиялық пәндердің қатарында аталады. Осы еңбектерде мәтін, мәтін талдау мен мәтін түзіліміне, мәтін тануға байланысты терминдердің қазақша сәтті баламалары, атап айтқанда, мәтінтану, мәтінтанушы, мәтінтанымдық ғылым, мәтін түзілім тәсілдері, мәтін түзуші элементтер, т.б. дүниеге келіп, олар кейінгі кезде жарыққа шыға бастаған ғылыми жұмыстарда қолданыс өрісін тапты. Мәтін лингвистикасы – тіл білімі ғылымының жекесаласы, зерттеу объектісі - мәтін. Мәтін лингвистикасы мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, ерекшелігі, шындық болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор мәселесі сынды жайттарды қарастырады. Мәтін лингвистикасының қалыптасуы тіл білімі салаларымен бірге лексикология, морфология, синтаксис, стилистика, поэтикалық ілімдермен де философия, логика, психология, эстетикаға байланысты болып келеді.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

БЕЛГОЖАНОВА М.

студент, Павлодар сервис және тамақтану колледжі, Павлодар қ.

БЕЙСЕНОВА С. Т.

жетекші

Әрбір ұлттың ең әлсіз әрі жанды тұсы ол әрине-өз ана тілі. Өйткені түгелдей бір халық тілінен айырылса, бұл ұлт жойылды деген сөз. Өткен тарихқа көз жүгіртер болсақ, қаншама басқыншылық соғыстар болып, бүтіндей бір халықты жаулап, тілінен, тарихынан, дінінен айырған жағдайлар да болды. Сондай мысал біздің тіліміздің де басынан өтті. 100 жылдан аса уақыт патша үкіметінің отарында

болдық, 70 жыл Кеңес одағына тәуелді болдық. Бұның барлығы біздің тілімізге үлкен әсерін тигізді. Аз да қалғанда тілімізден айырылған ұлт болар едік. Бірақ бұны болдырмай, тіліміздің жойылуынан сақтап қалған қаншама тіл жанашырларымыз болды. Бүгінгі Қазақстан дамыған және ең бастысы тәуелсіз ел. Тәуелсіздік алғанмызға бүгінгі күні 30 жыл толып отыр. Бірақ қазақ тілінің қазіргі жағдайы көңіл толтырмайды. Тәуелсіздік алғанмызға 30 жыл болса да, тіліміз толығымен өз күшіне ене алмай тұр. Әлі күнге дейін біз екі тілді, қазақ және орыс тілін қатар алып жүргіземіз. Қанша уақыт өтсе де, орыс тілінің ықпалынан шыға алмай жүрген халықпыз. Қанша жерден тырыссақ та, басты мәселеміз әлі күнге дейін – тіліміз болып тұр. Сонда да шорт кесіп, барлығы бітті деп айтуға келмес. Бүгінгі күні жас буын өз кезектерінде, қазақ тіліміздің көркеюіне өз үлестерін қосуда. Қазақ тілі трендке айналып жатыр десек дұрыс пікір. Егер қазақ тіліне жанашыр әр адам, тіліміздің жойылуынан сақтап қалу үшін, өз тарапынан бір еңбегін сіңірсе, бұл қандай мәртебе! Тілді құрметтейтін ел ретінде алдымен қазақ тілін біліп, орыс және ағылшын тілдерін белгілі бір мақсатар үшін меңгеруіміз керек. Еліміздің бәсекеге қабілеттілігі үшін елбасымыз «Үштұғырлы тіл» саясатын енгізді. Ондағы мақсат елімізге ағылшын, орыс тілдерін үйретіп қазақ тілін теренге көму емес. Дана халқымыздың «өз тілің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін» деген нақылы қазақ тілінің маңызын нақтылай түсті. Орыс тілінің басымдығын сөз етсек болғаны, «қаншама жыл орыс құрсауында болдық деген» деген сылтаулар айтылады. Ол дәуір өтті, бүгінде егемен елміз, тілді үйренем деушілерге мемлекет тарапынан қолдаулар көрсетіледі. Көп жағдайда, қазақ тіл дәрежесінің төмендігін оның үйретілу сапсынан емес, сұраныстың аздығынан, тиісті дәрежеде қажеттіліктің болмауынан іздеген дұрыс [1].

Ал әдебиеттімізге келер болсақ, ол да тіліміз секілді көптеген қиындықтар мен жойылуды бастан кешірді. Қанша уақыт әдеби ақын-жазушылардың аты аталмай, еңбектері жарыққа шықпады. Басылып шыққан күннің өзінде бұрмалаулар, қате стереотиптер болды. Қазіргі күні тәуелсіз елімізде, өз ақын-жазушыларымызды оқып, еңбектерімен таныспыз. Бірақ бүгінгі күні сол ақын-жазушыларымыздың ізін жалғастырар, ізбасарлар болмай тұр. Елбасымыз «дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиет керек» деген екен.

«Халық ауыз әдебиетінің бізге тигізер пайдасы қандай?» – десеңіз: оның ең басты құндылығы – халықтың салт-дәстүрін,

өмір салтын сақтап, сипаттап, оны келесі ұрпаққа асыл мұра ретінде жеткізу. Сонымен қатар біз көркем әдебиетті оқи тұра сөз байлығымыз ұлғаяды, патриоттық сезіміміз оянып, рухани байымыз. Біздің ішкі жан-дүниеміз ләззаттанып, өте құнды «азық» алады. Сана-сезіміміз ұшталып, өзіміз үшін өте қажетті тақырыптарды танымыз, біз үшін жаңа авторлармен танысып, көптеген ақпарат аламыз. Халық ауыз әдебиетінің әр саласы адамға өзіндік тәрбиелілік мән-мағынасын ұғындырады. Ең бастысы ол бізден кейінгі ұрпаққа да мұра ретінде сақталып қалуы [2].

Сонымен бүгінгі қазақ тілі мен әдебиетіміздің өзекті мәселелері осылар. Тіліміздің әлі күнге дейін толық қолданысқа ене алмауы, әдебиетіміздің орны ойсыруы, міне осылар өзекті мәселелері деп білем. Егер тіліне, әдебиетіне жанашыр әрбір қазақстандық кішкентай да болса да өз үлесін қосса, тіліміз әлі де биік шыңдардан, әлемдік деңгейдегі тілдердің қатарынан табылатына сенемін!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://adyrna.kz/post/35222>

2 <https://bilim-all.kz/article/14842-Halyq-auyz-adebieti----halqymyzdyn-asyl-murasy>

ӘДЕБИЕТТАНУДА КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨТЕРІЛГЕН МӘСЕЛЕНІҢ ШЫНАЙЛЫҒЫН ТАНЫТУ БАСТЫ БАҒЫТ

ДЖАППАРОВА Д. А.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Ш. Уәлиханов атындағы
орта мектебі, Алматы облысы, Жамбыл ауданы

Әдебиеттанудағы көркем шығарманың проблемалары арқылы жазушының шындықты түсінуі, әдебиет саласында шығармашыл креативті ойды дамытуды әдетке айналдырған абзал. Бұл әлемнің және адамның авторлық тұжырымдамасы көрінетін сала, онда жазушының ойлары мен тәжірибелері бейнеленген, онда тақырып белгілі бір тұрғыдан қарастырылады. Сонымен қатар, проблема деңгейінде оқырманға диалог ұсынылады, құндылықтардың жалпы жүйесі талқыланады, сұрақтар қойылады, өмірдің осы немесе басқа бағытын жақтайтын және оған қарсы көркемдік «дәлелдер» келтіріледі. Мәселені көркемдік мазмұнның орталық бөлігі деп атауға болады, өйткені онда, әдетте, біз шығармаға жүгінетін

нәрсе – автордың әлемге ерекше көзқарасы болып табылады. Әрине, проблеманы талап етеді. Жоғары белсенділік қажет болады. Оқырман егер, бағдар беріп отырған көркем шығарманы шындық ретінде қабылдаса, онда әлеуметтік мәселелерді одан алады және туындауы тиіс өз ойларын, келісім немесе келіспеу, ойлар мен уайым-қайғыны женетін ой толғауларын, ұсыныстарын ортаға салады. Автор мен оқырман арасындағы диалог көркем мазмұнды нақты білу туралы негізгі идеясын талқылап, ең алдымен, бұл идея жұмыстың проблемасына қатысы ар екендігін саралай білуіміз керек.

Көркем шығармаға ең қажетті дүние ол тақырып. Тақырып – бұл шығармаға демеу беріп, ой қосатын нәрсе, яғни, автордың шығармада қойған және қарастыратын негізгі мәселесі, ол мазмұнды біртұтас тұтастыққа біріктіреді. Сонымен бірге, шығармада көрінетін нақты өмірдің типтік құбылыстары мен оқиғалары. Тақырып өз уақытының негізгі мәселелеріне сәйкес келе ме? Тақырып болған оқиға мәселесіне байланысты ма? – деген сұрақтарға жауап іздеу. Өмірдің әр құбылысы – жеке тақырып. Тақырыптар жиынтығы – бұл көркем шығарманың шиеленіс оқиғасына тікелей қатысты жұмысы.

Оқу, анықтамалық және тіпті ғылыми әдебиеттерде «тақырып» термині әртүрлі түсіндіріледі. «Кейбіреулер сурет үшін алынған өмірлік материал тақырыбын түсінеді. Басқалары – бұл жұмыста туындаған негізгі әлеуметтік проблема», – деп жазады. Ал, қазақ әдебиетінде тақырып – бұл автордың тәжірибесінде пайда болған идея, оны өмір ұсынады, – деп атап өткен. Біз «тақырып», «проблема», «идея» терминдерін және ең бастысы – терминдердің қайталануын болдырмай, көркемдік мазмұнның құрылымдық деңгейлерін нақты ажыратуымыз керек. Мұндай айырмашылықты қазіргі уақытта көптеген әдебиеттанушылар бөліседі. Осы дәстүрге сәйкес, тақырып ретінде біз көркем бейнелеу объектісін, өмір кейіпкерлері мен жағдайларын, кейіпкерлердің қарым-қатынасын, сондай-ақ адамның қоғаммен, табиғатпен, өмірмен және тағы басқа қарым-қатынасын түсінеміз, олар шындықтан көркем туындыға және оның мазмұнының объективті жағына ауысады. Бұл түсініктегі тақырып – бастапқы шындық пен көркем шындықтың байланыстырушы буыны ретінде әрекет етеді, ол бірден екі әлемге де тиесілі: нақты және көркем. Бұл жағдайда, әрине, кейіпкерлердің нақты кейіпкерлері мен қарым-қатынастарын жазушы «бір-бірінен» көшірмейтіндігін ескеру керек, бірақ осы кезеңде олар

шығармашылық тұрғыдан сыналады: жазушы шындықтан ең жақсысын тандайды, оның көзқарасы бойынша сипаттаманы күшейтеді және сонымен бірге, оны жеке көркемдік бейнеде бейнелейді. Осылайша әдеби кейіпкер құрылады – автордың өзінің ойдан шығарылған жеке тұлғасы. Көркем шығармадағы проблема – өмірдегі жазушының ерекше қызықтыратын жағы. Дәл сол проблема әртүрлі мәселелерді шешуге негіз бола алады. Мысалы: тақырыбы – кейіпкердің ішкі бостандығының проблемасы, өзара азғындық мәселесі, әлеуметтік әділетсіздік мәселесі. Проблема – өмірде қозғалған мәселелердің тізімі болғандықтан, олар қосымша сипатта болуы мүмкін және негізгі мәселеге бағынуы мүмкін. Тақырыптан айырмашылығы, проблемалар көркемдік мазмұнның субъективті жағы болып табылады, сондықтан автордың даралығы, әлемге өзіндік авторлық көзқарасы, автордың тақырыпқа өзіндік моральдық қатынасы барынша көрінеді. Жазушыға объективті шындық беретін тақырыптардың саны сөзсіз шектеулі, сондықтан мүлдем басқа авторлардың шығармалары бірдей немесе ұқсас тақырыпта жазылған кездер сирек емес. Бірақ шығармалары өз проблемаларына сәйкес келетін екі ірі жазушы жоқ. Мәселенің өзіндік ерекшелігі – автордың басты қаруы. Сонымен қатар, өз жұмысында поэзия тақырыбынан айналып өтетін ақын іс жүзінде болған жоқ, бірақ әр түрлі ақындар осы тақырыпқа байланысты мәселелерді әр түрлі етіп керемет жырлап көрсетеді.

Шығарманың ортақ мәселесі ретінде көбінесе проблеманы көркемдік тұтастықтың барлық элементтеріне енетін ұйымдастырушылық принципке айналдырады. Көркем шығарма көтерілген мәселелер оқырманға ойлануға және алаңдауға мүмкіндік береді, және бұл, ең бастысы, біз көркем әдебиетке жүгінеміз.

Сөзімді қорытындылай келе, көркем шығармадағы проблемаларды талдауды ешқандай жағдайда елемуге болмайды. Сонымен бірге, әдебиеттану тәжірибесінде проблема мен проблемалар туралы ұғымдар тәуелсіз өмір сүрмейді. Шығарманың тақырыбынан кейін талдау бірден идеяға ауысады, ал автор көркем шығармадағы проблеман көрсетеді және жырлайды. Шығармашылық процесс идеясынан басты проблеманың шешуші жағы шығады. Яғни, жазушы шындықты айтпас бұрын не ойлады және нені сезінді? Шығарманың көркемдік тұтастығы туралы идеялардан да қызықты не бар? деген, кейде жауаптары жоқ пікірталастар тудырады; ойлар, тәжірибелер, оқырманның ойы мен

сезімдерін қоздыратын өмірде болып жатқан барлық нәрсе екендігін түсінесіз. Нәтижесінде, көркем мазмұн туралы бұрмаланған түсінік математикалық тұрғыдан айқын және қарапайым схема ретінде пайда болады, онда іздейтін ештеңе жоқ, өмірлік тәжірибеңізді, түсіну күш-жігерін арттырсаңыз болғаны. Мәселені талдаумен ғана шектелсек, әдебиеттің классикалық шығармаларының шынайылығын – эмоционалды және зияткерлік тұрғыдан ашуға мүмкіндік бермейді.

МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

ИБРАГИМОВА Б. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Ыбырай Алтынсарин атындағы № 37 гимназиясы, Семей қ.

Мұхтар Әуезовтің бір ғана «Абай жолы» роман-эпопеясының өзі Абайдың өмірін ғана емес, тұтас ұлттың, халықтың өмірін, тұрмысын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жол-жоралғысын, ырым-тыйымын жіктеп, жан-жақты танытатын туынды. Сондықтан да «Абай жолы» роман-эпопеясына «этнографиялық деректер энциклопедиясы» деп жоғары баға берілген. Біз халықты өткен өмірінен бөліп қарай алмаймыз. Ұлтымыздың тарихын оның ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы арқылы танып білеміз. Ал дәстүрдің озығы да тозығы да бар екені анық. Жазушы шығармасын оқи отырып біз озығына сүйсінеміз, тозығынан жиренеміз.

«Абай жолы» – ұлттық дүниетанымның, ой-сананың миуалы жемісті бақшасындай, ізгілік пен рухани сұлулықтың шарайнасындай, ақындық даналық пен нәзік сыршылдықтың телегей теңізі іспеттес.

Егемен ел болып, азаттық алған қазіргі кезеңде де романда суреттелетін ұлттық тәрбие мен салт-дәстүрдің де маңызы зор. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып-халықтың өзегі, тілінің тірегі, мәдениетінің арқауы. Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан ата дәстүріміз, ұлттық салт-санамыз, әдет-ғұрпымыз, кісілік қадір-қасиетіміз, бүкіл этникалық болмысымыз роман-эпопеяда мол қамтылған. Сондықтан «Абай жолы» роман-эпопеясын ұлттық тәлім-тәрбие мектебі деп тануға болады.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы ұлттық өнеге, салт-дәстүр туралы сөз қозғағанда, алдымен ойға оралары – бата сөздер.

Романның басталуынан-ақ қазақ халқының түркі заманынан келе жатқан бата беру салтына қанық боламыз.

Шырағым ер жетерсің,
Ер жетсең,сірә,не етерсің.
Алысқа шырқап кетерсің,
Шыңдалсаң шыңға жетерсің, – деп бата береді [2, 5 б.].
Бұл – бала Абайға берілген бірінші бата.

Құнанбай ауылында айлап қонақ болып жас Абайды өлең-жырмен сусындатқан, «Қобыланды», «Көрұғлы», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын жырлаған Барлас ақынның батасы.

Бата – салт-дәстүрдің бірі. Бата сан алуан болып келеді. Ата-анадан,жасы үлкеннен бата алу бұрыннан қалыптасқан салт. Бата түрлері: асқа бата,басқа бата(қойылған малдың басына) алғыс бата, қарғыс бата (теріс бата) болып көбейе береді. «Баталы құл арымас,батасыз құл жарымас» деген мақалдың өзі батаның «бағасын» көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Бата-біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз.Батаны ақсақал адамдар айтады», – деп жазды [2, 141 б.].

«Абай жолының» бірінші және екінші кітабында жазушы Абайға төрт жерде бата бергізеді. Абайға Бөжейдің берген батасы. Бұл шығармада былай сипатталады: «Бір пұшпаққа жақындап қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған қарсы шыққан үш аттыға көзі түсті, тез таныды. Келе жатқан – Бөжей, Байсал, Байдалы екен. Ортадағы күрең төбел атты, түлкі тымақты – Бөжей. Ақ сұр жүзі жабыңқы. Қоңырқай мұрты менен сақалына кешкі аяз қылау салыпты. Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айырықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап: –Ассалаумағалейкум! – деп сәлем берді. Байсал Абайды жаңа таныған еді, жақтырмай, мұрнын тыржитып: –Әй, мынау екен ғой, жә, жүрші, – деп атын қозғай беріп еді.

– Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем? Байсал Абайға қабағын түйе қарады.Абайдың екі беті ду етті.Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қарады...

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп жақындады да: Әкеңе айтпай өзің білген болсаң батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой,шырағым! – деді.

– Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын! Жалғыз-ақ өзгені де, әкеңнің каталдығын бермесін, – деп бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап тұрған қалпында бетін сипап еді...

Абайға берілген үшінші бата – Байсалдың батасы, адамгершілік батасы.Бөжей көз жұмған соң оған ас беруге Абай да атсалысады. Жігіт Абайдың игі ісіне риза болған Байсал оны қасына шақырып алып, маңдайынан иіскеп:

– Балам, мен осы шаққа дейін сенімен тіл қатысып, ұшырасып көріскен жоқ едім. Бірақ барлық көрген, сезгенім есімде. Ана бір жыл Қарқаралыда сенің ажарыңды ұнатып, мейірі түсіп кетіп, Бөжекең бата беріп еді-ау! Сондағы сөзі есінде болар.Сенен үлкен дәме ғып бата берген еді. Мен онда жақтырмап ем. Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебізінді естіп жүрмін. Бүгін мынау күндерде Бөжекеңе адал іні болып бетіңді аштың. Жақсы ағаның зор дәмесін өстіп ақтағайсың! Ақтарсың деп білемін! Өрісің алда, бетің дұрыс! Дәл осы бетіңнен жарылқасын! – деп бата береді [3, 44 б.]. Байсал аузымен айтылған бұл бата ел бірлігін ойлаған азаматтың шынайы бейнесіне сүйсінген қарттың ақ жол тілеген ақ тілек батасы.

Жазушы М. Әуезов бұл шығармасында тағы бір батамен де оқырманын таныстырады. Ол – Әмірге берілген теріс бата. Теріс бата-бұл қарғыс батасы. Ағайын-туыстың, туған баласының жат мінезіне налыған ата-ананың қарсылық ниеті. Халық эпосы «Қыз Жібек» жырында баласы Төлегенге әкесі Базарбай теріс бата беретіні белгілі. Қолдың сыртын бетіне қаратып жайып, қарғыс, теріс тілеу тілеп берілетін бата.

Салт-дәстүрлер қатарына амандасу салтын жатқызамыз. Амандасу, сәлемдесу-түркі халықтарында мәдениеттің бастауы.

Эпопеяның алғашқы беттерінде қаладан ауылға оралған бала Абаймен кездесеміз.

Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді. Бала көп ішінен ең алдымен өзінің шешесін көріп соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым, балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр. Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен [3, 14 б.]. Бұл – тәрбиелі қазақ әйеліне тән азаматын сыйлаған дәстүрлі қасиет.Жазушы романда қазақтың ескі әдет-ғұрпын, салт-жоралғысын кеңірек суреттейді. «Өрде» деген тарауында Әуезов халқымыздың салт-дәстүрінің бірі – құда түсіп, ұзатылған қызға қалың мал беруді Ділдәні Абайға айттыру арқылы көрсеткен.

Халқымыздың ежелгі дәстүрі бойынша қайтыс болған адамға ас беріледі. Ас беру ел билеген атақты қария, ақсақалдарға арналған. Ежелгі дәстүр бойынша, ат жалын тартып мінген жігіттен бастап «пайғамбар жасына» (63 жас) жетпеген кісіге ас бермеген, тек жылын өткізіп, атап өткен.

Роман-эпопеяның «Өрде» деген тарауында Бөжейдің асы туралы баяндалады. «Бөжейдің асыбір Тобықты емес, тіпті бұл өңір, бұл атырапта талайдан болмаған ас делінді. Молшылық, сый-сияпат, рет-сыпайлық, барлығы да үлгі-өнеге берерлік бопты» деген жолдардан асқа рулы елдің бірігіп қызмет көрсеткенін танимыз. Жалпы алғанда, ас беру-рулы елдің ортақ ісі. Оған ата баласы өз үлестерін қосқан. Бөжей асындағы қонақтарға ілтипат, ас – тағамдарының шариғат жолымен дұрыс таратылуы, асқа келген бәйге аттар, бабы келген сары қымыз бәрі-бәрі киіз туырлықты қазақтың өнегелік, шешендік, өнерлілік, білерлік сапаларын паш еткендей. Бөжейдің артын күткен қалың Жігітектің, оның шаңырағында кеңесіп жасаған істері дәстүр тағылымын көрсетеді.

Ата-бабамыздың ежелден келе жатқан игі дәстүрлерінің бірі- қонақжайлық. Қандай жағдайда да «кұдайы қонақпын» деп келген адамды кеудесінен итермей, жылы шыраймен қарсы алып, «қолдағы барымен» шамасы келгенше сый-кұрметін көрсетіп аттандыру әркімнің парызы сияқты болған. Қазақ «қырықтың бірі-қыдыр» дейді. Бұл қонақты кума, оның шарапты тиеді, бірінен болмаса екіншісінен күт кетеді деп есептегендіктен. Роман-эпопеяда бұл игі дәстүр мол қамтылған. Құнанбай ауылында Барлас пен Байкөкше ерекше сый-кұрметпен күтіледі [3, 41-45 б.]. Абайдың тілегі бойынша екеуі де жақсы сыймен аттандырылады. «Өрде» тарауында Ұлжанның құдасының ауылында қонақта болуы, көптеген ырымдар мен мол сый-сияпат жасалуы шынайы суреттеледі.

«Абай жолы» – ұлттық тәлім-тәрбие көзі. Қазақтың өткен өміріндегі шынайы көріністерімен бейнеленген бұл шығарма ұлттық сипатымен құнды. Абай айтқан:

«Артағыға сөзің мен ісің қалса,

Өлсең де, өлмегенмен боласың тең», - деген сөзі Әуезов рухының мәңгі өлмейтінін, көркем сөз күдіретінің ұрпақ өміріндегі орнын дәлелдейді [6, 17 б.]. М. Әуезовтің халық даналығынан нәр алған, өмір – өзенінің тұнығынан суарылған тағлымы мол, тартымды шығармалары қайталап оқыған сайын рухани дүниелерімізді байытып, баға жетпес жан азығы бола бермек.

«Абай жолы» эпопеясы – жазушы кейінгіге мұра ғып қалдырған жүзіне дақ түспес сом тұлғалы ескерткіш. М. Әуезов шыққан қазақ халқы адамзат баласының адал құрмет, шынайы ықыласына бөленуге әбден лайық.

Ұлы Мұхтардың әрбір шығармасынан, әр сөзінен ғибрат алу әр қазақ баласының абыройлы борышы деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ахметов З. Даналық тағылымы - Абай - 1997. - №2-3 5-б.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы Алматы Ана тілі 1993. - 141б.
- 3 Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопеясы Алматы «Жазушы» 2002. - 1 кітап
- 4 Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопеясы Алматы «Жазушы» 1990 2 кітап
- 5 Асыллов Ұ. Инабаттылық дәрістері Алматы : 1998
- 6 Қасымжанова М. М. Әуезов шығармаларының тәрбиелік бейнесі «Қазақстан мектебі» 2000 №11 17 б.

КІТАП ОҚУ – КӨПТЕГЕН ТАБЫС ПЕН ЖЕТІСТІКТІҢ ЕҢ БАСТЫ НЕГІЗІ

КАБДЫЛОВА А. М.

магистрант, Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Ғаламдық мәдениеттің бір бөлігін кітап құрайды. Кітап оқу – білімге ұмтылысты, дүниетанымды кеңейтуді, адамның өзін тануын білдір еді. Күнделікті өмірде кітап оқитын кісі мен оқымайтын кісінің айырмашылығын тез байқауға болады. Кітап оқитын адам ақылпарасат, таным, білім, елмен қарым-қатынас, тіл байлығы, сыпайылығы мен мәдениеттілігі секілді бірсыпыра ізгі қасиеттерімен ерекшеленіп тұрады.

Халықтың осындай жан азығынан, рухани байлықтан қол үзіп бара жатқандықтан, мемлекет тарапынан дабыл қағылып жатыр.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев: «Кітап оқу – рухани кемелденудің көзі. Қазіргі уақыт – секунд сайын жаңарған ақпарат заманы. Алтын уақытымызды пайдалы істерге жұмсағанымыз жөн», – деп әр тұлға оқуға тиіс деп санайтын отыз таңдаулы кітаптың тізімін ұсынған болатын. Қазір осы бағытта маңызды бағдарламалар жасалуда. Адамзат ақыл-ойының жиынтығы – кітапта болса, білім

– соны сақтайтын қазыналы сандық. Сол сандықтағы байлықты қалай алуға болады деген сұрақ мазалайды.

Өкінішке орай, қазіргі таңда кітап оқитын адамдардың саны жылдан-жылға кему үстінде. Балалар кітапханасына барсаң да қалалық кітапханаға барсаң да оқырмандар саны көңіліңді қуантпайды. Себебі көп адамдар, балалар, интернет желсінен бас алмай қалды. Кітап әлеміне баланы қалай енгізуге болады? Сондықтан бүгінгі таңда жастарға, жалпы адамдарға кітап оқыту мәселесі өзекті боп тұр деп ойлаймын. Осы орайда менің де еңбегім «теңізге құяр тамшы» болсын деген ниетпен, кітап әлеміне баланы қалай енгізуге болады деген ойды жаңғырту бағытында жұмыс істеу жөн көрдім.

Жастарымыз әдепті, болашағымыз жарқын, кітап құмар, мәдениетті ұрпақ болып өссе екен деп тілейміз. Еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай: «Білім-кітапта. Қазіргі таңда балалардың көбісі компьютерде отырады. Сондықтан, болашақта кітап оқығандар компьютерде отырғандарды басқарады» [2, с. 287].

Кітап – адамзат баласының баға жетпес асыл құндылығы. Білім мен мәдениеттің биік белестеріне жетелейтін – тәрбие құралы. Шығыс ойшылы Науаи: «Кітап – ақылына ақы сұрамайтын алтын қазына» десе, Абай ағамыз «Танымның бар тамашасы – кітапта, оған қол жеткізу үшін кітап оқудан жалықпа», «Артық ғылым кітапта, ерінбе оқып көруге» деп насихаттайды. Мағыналы сөздерден кітап оқудың кез келген тұлғаны дамытудың қайнар көзі екенін түсінесің.

Биылғы 2021–2020 оқу жылының бір керемет ерекшелігі «Оқуға құштар мектеп» жобасы ұсынылып отыр. Яғни кітап оқуға Білім беру ұйымдарында негізгі жобалар іске асырылуда. «оқуға құштар мектеп – оқуға құштар ұлт». Оқу сауаттылығы – табысты, бәсекеге қабілетті тұлғаны және оның қазіргі қоғамда коммуникативтік құзыретін қалыптастырудағы базалық дағдылардың бірі екені анық, сондықтан әрбір мектепте және отбасында 20 минуттық кітап оқу ұйымдастырылады. Мектеп холдарында үлкен үзілістерде кітап оқуды ұйымдастыру «Буккроссинг» бұрыштарын құру ұсынылады. Осы бағытта біздің қаламызда ат салысуда. Қаламыздағы «Шахтер» саябағында «Оқып шықсаң, басқаға бер атты» кітап қоятын сөре ашылды. Бұл керемет іс балалар мен қоса егде адамдарды да кітап оқуға қызықтырары анық.

Сурет 1

Өз тәжірибеммен бөлісетін болсам, сыныбымда «Шапшаң оқудан сынып чемпионы» деген сайыс өткізіп отырамын. Бұл сайыс апта бойы жүріп, апта соңында чемпион анықталып, марапатталады. Яғни минутына көп сөз оқыған оқушы сынып чемпионы атанады және фотосы тақтада ілінеді. Оқушылар қызығушылықпен қатысады, кітапқа деген сүйіспеншілігі артады.

Бүгінгі күнде 2 сыныпқа жетекшілік етіп, сабақ беремін. Оқу жылдамдығына тоқталатын болсам, 20 оқушының бәрі нормадан жоғары, яғни 50 сөзден жоғары оқиды.

Сонымен, балалардың оқуға деген қызығушылықтарын арттырудың бір тәсілі қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлеріне ойыншық тігіп, жарнамалап, кітап мұқабаларын көз тартымды қылып жасап, мультфильмдерді теледидардан көбірек көрсету және ұстаздар оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын арттыру жолында қандай да бір іс-шара ұйымдастыру керек деген ойдамын.

Баланы кітапқа қызықтырудың тағы бір жолы – шығарманы жатқа мәнерлеп оқу және ата-аналардың өздерінің кітапшыл болып, біліктілікпен, биік талғаммен оқып, отбасында әңгіме-дүкен құрып, ондағы оқиғаны тілге тиек ету. Бастауыш сыныптан бастап баланы кітапханаға тарту керек. Оның бірден-бір дәстүрлі көрме-пікір, әдеби кейіпке көрмесі, көрме-жарнама және көрме құттықтауларды дәстүрлі ұйымдастыру болып табылады. Көрмелерді ұйымдастыруды әр бөлімге тақырып қойып, дәйек сөз дайындаудан басталады.

Егер бала бастауыш сыныптан бастап, есейіп өсіп кеткенше көркем әдебиетті оқып дағдыланған болса, ол тек білім ғана алып қана қоймайды, ой-өрісі кеңейеді, тіл байлығы дамиды. Жанұяларда көркем әдебиеттерді жинау, балаларына оқып беру, балаларын кітап оқуға тәрбиелеу сияқты жақсы дәстүр қалыптасады. Осындай

жанұяларды анықтап, бүкіл ата-аналарға үлгі етіп насихаттап отыру керек. Жас ұрпаққа ата-аналармен тығыз байланыста болып, кітапханадан кітап алып оқуын қадағалап, оған аса көңіл бөлуіне баулу қажет. Сондықтан да «жанұя – мектеп – кітапхана», бірлесе жұмыстанса, біздің болашақ ұрпағымыз жан-жақты білімді тәрбие алады.

Кітап оқу баланың ой - ойлауға үйретеді, өрісін кеңейтеді, сөйлеу қабілетін, есте сақтауын, қиялын дамытды, танымдық және дамытушылық қызметін анықтайды. Баланы кітап оқуға көбірек баулу және пайдалы оқу үшін, ең басты балаларға кітапты сүюге көмектесіп, алдын ала бос уақытында оқитын кітаптарының тізімін белгілеп, оны ата-анасы өздері ұсынуға болады. Баланы жас кезінен кітапты қадірлеуге және оны күтіп ұстауға баулыған жөн. Сондай-ақ, білімнің бір көзі – балалар басылымдары «Бала мен Балабақша», «Айгөлек», «Мөлдір бұлақ» журналдарына және халық ертегілерін алып оқып отырса, баланың білімі мен танымы талабына сай болады.

Елімізде жүргізілген тәжірибелер арқылы мынадай жағдайлар анықталған: кітап оқитын адамдар белгілі бір мәселе төңірегінде тез шешім қабылдауға бейім, шығармашылық қабілеті жоғары, сөздік қоры бай, есте сақтау мықты, ойын еркін жеткізе алатындығымен, елмен жақсы қарым-қатынас жасай білетіндігімен ерекшеленеді екен.

Демек, балалардың кітапқа деген қызығушылықтарын арттыруға ата-ана мен ұстаз болып, кітапханаға жиі бару, кітапты құрметтеу және қадірлеу, бағалау сияты үлгі-істерге көңіл бөлу керек.

Қазіргі заманға сай білімді, мәдениетті, кішіпейілділік, қайырымдылық, оған қоса адамгершілік, шындық, адалдық, үлкендерді құрметтей білу сияқты асыл қасиеттер бала бойына кітап арқылы біртіндеп сіңеді. Қазіргі балалардың көбінің қиялдары компьютерлік ойындарға ауып кетуіне қарамастан, кітапханашылар мен ата-аналарда, балаларға кітап әлемін сыйлау мүмкіндігі және құқығы қалады. Кітап оқуға үйрету үшін ең алдымен ата-анарға кеңес беру керек. Балаға бір жасынан-ақ кітап ұстатып үйреткен дұрыс. Яғни, ол сәби кезінен бастап кітапты көруге тиіс. Баланы кітапқа қызықтыру үшін суретті, санамақ кітаптардан бастау керек. Үнемі газет-журнал, кітап оқып отырған ата-ананы көрген бала да кітапқа қызығып өседі. 4–5 жастан бастап әңгіме, ертегілер оқуға болады [4, 3 б.] .

Кітап оқу мәселесі бүкіл ұлтты толғандыруға тиіс. Кітапқа деген құштарлық – бұл тек кітапханашының ғана жұмысы емес, сынып жетекшісінің және ата-аналардың да жауапкершілікті болуы. Жастардың рухани дүниесінде көп көңіл бөліп, көркем әдебиеттерге деген қажеттілікті арттырып, оқуға ынталандыруымыз керек, кітап оқуды насихаттау үшін жоғарғы деңгейде кездесулер, кітапханалық сабақтар, ауызша журналдар, сайыстар, ертенгіліктер ұйымдастырып, оқырмандар сусындайтындай, ой-пікір туғызатындай етіп өткізу.

Кітапхананы шынайы мәдениет ошағына айналдыру. Сондықтан мәдени ошақтарды жандандыру, оның ішінде балаларға қызмет көрсететін мектеп кітапханаларының еңсесін көтеру, дәстүрімізді сақтай отырып, өскелең ұрпақтың білімін, рухани байлығын арттыру, тиімді ақпаратпен қамтамасыз ету өз қолымызда

Ертегі, жалпы кітап – жас баланы саяси қайраткерге дейін тәрбиелейді.

Көз жетпейтін жерге ұшқыр ой жетелейді. Ал сол ойдың жүйріктігін жетілдіретін де, ұтқырлығын оздыратын да, сөзге шешендігін шынықтыратын да – кітап екені ақиқат. Сондай-ақ, оқыған кітабындағы айтулы кейіпкерге еліктеудің өзі, тіпті автордың өзі сияқты тұлға болуға құлшыну, бұл – теңдесі жоқ құбылыс.

Серке Қожамқұлов айтқандай: «Кітап – өмір ұстазы. Сондықтан жастар кітап оқуды күнделікті әдет қылуы тиіс. Кітап оқымай өмірді білу, білім алу мүмкін емес» [5, 5 б.] .

Сондықтан білімді, тәрбиелі, патриот, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу үшін қазірден бастап білекті сыбана кірісу керек деген ойдамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Интернет желісі http://library.wksu.kz/index.php?option=com_content&view=article&id
- 2 Назарбаев Н.А., Избранные речи. 2006-2007г. Том V. Книга 1, стр. 287.
- 3 Интернет желісі <https://bilimdiler.kz-/kitaphana/13196-balalardy-kitap-okuga-baulu.html>
- 4 Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992ж, 3 бет.
- 5 «Бала мен балабақша» журналы. №1, 5 бет, 2017 ж.

АЛАШТЫҢ АРДАҚТЫ АҚЫНЫ

КУМАРОВА Ж. Т.

Орловка жалпы орта білім бері мектебі

Сұлманмахмұт Торайғыров – ұлы өзгерістер мен қозғалыстар дәуірінде тарих сахнасына көтеріліп, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне өзіндік жол салған, шығармаларына тұтас бір дәуірдің шындығын сыйғызған суреткер. Ол – қазақтың жазба әдебиеті тарихында өшпестей із қалдырған Абайдан кейінгі қазақ ақыны, екінші ағартушы. «Ақынның хаты өлмейді», – дейді халық нақылы. Осы дана тұжырымды ақынның өміршең шығармалары дәлелдей түспек. Ақынның өмірде ұстанған ұраны, оның білімге, ғылымға, өнерге деген талпынысы бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан емес. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармалары «Мәңгілік ел» ұрпағын патриотизм мен Отанға деген махаббатқа тәрбиелеудің зор мәніне ие.

«Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың көгіне
Күн болмағанда кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін,

Жылытуға мен кірермін», – деп жырлаған ақынның шын мәнінде де, бүгінде қазақ аспанындағы рухани сәуле шашып тұратын ең жарық жұлдыздың бірі болып мәңгілікке қалғанына ешкімнің таласы жоқ екені анық. Бала күннен жазған өлеңдерінің өзінен-ақ ол әлеуметтік теңсіздікті жіті таниды. «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болам» деп, ақын өз қара басындағы міндетті қана айтып отырған жоқ, өз халқының дертіне ем табу, мұқтаждықты жою, сөйтіп халықты мәдениетті, ерікті ел етуді аңсайды. Бар мақсаты оқу, өнер болған ақын кім не нәрсені ардақтай білсе, сол нәрсенің қадіріне жетіп жақсысын да асыра біледі деп насихаттайды. Сауат ашу, хат тану барысында Сұлтанмахмұт өзінің ана тілін қадірледі, соның барлық ерекше қасиеттерін танып білді.

«Сүйемін туған тілді анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,
Құлағыма сіңірген таныс үнін», – деп,

Халқының асыл мұрасын бойына сіңіріп, жақсылығын мақтан етті. Өнер-білімді игеру адам баласын бақытты болуға бастайды,

надандықтан арылтады, өмір сүруді жеңілдетеді дегенді жастардың ұғымына жеткізуге тырысады.

«Жалғыз ғана оқумен теңелмейсің,

Алауыз азғын болсаң қоян жүрек», – деп өнерлі, білімді болумен бірге ынтымақшыл, көпшіл болудың қажеттігін түсіндіреді. Өз халқын надандықтың қара түнек тұңғиығынан арылтып, тезірек жарқын болашаққа қарай талпынса деген адал көңілі ақынның асқақ рухын ерекше байқатады.

Оның ғұмыры өте қысқа болғанмен, қазақ әдебиетіне өшпестей мол мұра қалдырды. Сұлтанмахмұт поэзиясы – ақындық шеберліктің, ұлтжандылықтың, азаматтықтың мектебі. Ол өз заманының рухын мейлінше кең көрсете білген классик ақын, өз халқының бақытты, мәдениетті ел болуын өмірлік арман етті. Сол үшін де, ол өзіне «қараңғылықтың көгіне күн болмағанда кім болам» деп өршіл мақсат қойған болатын. Ақын поэзиясы өте өміршең поэзия.

«Қазаққа ілгерілеу керек болса, мұны аз қалыпта қалдырмай, көбірек тұрсын, бәріне таныс жетілген жұрттардың қатарына қосу керек; олармен бірге адам баласының жеңіл күн көруіне, тегіс бақытты болуына жол табу керек, іздесіп атсалысу керек... Бізге керегі қайткенде сол қатарға тез қосылу қамын қылу керек», – деп ақын өз халқының тағдырын ерекше ойлап, көңіл бөлген.

Бүгіндегі жастарға оқу міндет,

Тек қана оқуменен өнер білмек.

Жоятын надандық қой – емсіз індет,

Оқыса басқа елдердей қатарға енбек, – деп өз халқын білімге шақырды.

Сұлтанмахмұт Абай мен Ыбырайдың ағартушылық саладағы ойларын дамыта отырып, өнер мен білім жолына үгіттейді, ел үмітін жастарға артып, олардың қоғам алдындағы міндетін түсіндіреді. Ақынның «Оқып жүрген жастарға», «Оқудағы мақсат не?», «Анау-мынау» сияқты өлеңдері, негізінен, осы тақырыпқа арналған.

Ден сау болса тағдырдың,

Көкке ұшырам күлдерін.

Жігермен талап еткен соң.

Қоям ба екен сүлдерін.

Серпіп тастап түндерін

Туғызамын күндерін, – дейді ол.

Тағдырға ақын өз « менін» қарсы қояды

«Жақсылық көрсем өзімнен,

Жамандық көрсем өзімнен.

Тағдыр қылды деулерді

Шығарамын сөзімнен, – деп, пендешіліктен гөрі үлкен адамгершілік, парасаттылық танытатынын байқаймыз, қайсарлық пен табандылыққа ұласқан ақындық мінезді көреміз. Ақын нені айтса да оқырманын сендіре айтады. С. Торайғыровтың өмір бойы ақиқат жолы- шындық жолымен жүріп өткенін жырларынан көреміз.

«Талпынам асыққандай жігіттікке» деп ақын өзі жырлағандай, оның өмірі күреске толы болды. Екі дәуір қоғамының саяси-әлеуметтік тұрақтылығын көрмей, не қилы аласапыран болып жатқанда да Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің күрескер, халқы үшін жанын аямай еңбек етер үлкен тұлға екенін көрсете білді. Алдына адам болып шығуды мақсат етіп қойған ақын ұмтылыс, ізденіс үстінде болды, яғни ол өзін « жарық күнде сәуле қуған» халық баласы ретінде танытып, «елдің бетін толған айдай болып көруге» уәде етеді. Сондай-ақ, Сұлтанмахмұт – ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы, Абайды өзіне ұстаз тұтқан.

Асыл сөзді іздесең,

Абайды оқы ерінбе.

Адамдықты көздесең,

Жаттап, тоқы көңілге.

Әбиш

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы/Алматы : Алаш, 2005.

2 Торайғыров С. Алаш ұраны :таңдамалы шығармалары/ Алматы : Жазушы,2002.

3 Серікбаева Н. Жыр сұлтаны- Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Мәдени мұра.-2017ж

4 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет: Алматы. Білім, 2013 ж.

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ РЕТІНДЕ ҮЙРЕТУ

МАКИМОВА Н. Б., ОМАРОВА Г. К.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімдері, № 24 МГ, Екібастұз қ.

Сурет 1

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Сөйлескенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек»-деген екен қазақ тілі мен әдебиетінің атасы, көрнекті ғалым, әдебиет зерттеушісі Ахмет Байтұрсынов.

Бұл Елбасының биылғы кезекті әрі ерекше жолдауынан да айрықша орын алған. Қазақ тілін осы заманның биік талабына сай, бай терминологиялық қорын жасап, рет-ретімен, кезең-кезеңімен қоғамдық өмірдің барлық саласына батыл енгізуіміз керек. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тіл позициясын нығайту үшін көп жұмыстар атқарып келеді және атқарыла да бермек. Біз қазақ тілін жаңғыртуға тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек.

Еліміз егемендік алғаннан бері қазақ тілін оқыту, оның әдістемесін жетілдіру мәселесі күн тәртібінен түспей келеді. Бүгінде еліміздің осындай мақсат-ұстанымдарына қарай «Қазақстанның ел бірлігі доктринасы» ұсынылды. Бүгін шын мәнінде ел болашағына,

ұлт руханиятының өсіп, өркендеуіне үлкен үлес болып қосылатын жүйелі бағдарлама жобасы жасалды. Мемлекеттік бағдарламаның басты мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың маңызды факторы ретінде саналатын мемлекеттік тілді балабақша, мектеп, жоғары оқу орындарында, мемлекеттік қызмет пен қоғамдық-саяси, әлеуметтік кәсіпкерлік саласында батыл қолданысқа енгізіп, қазақстандықтардың өмірлік қажеттілігіне айналдыру [2].

Балабақшадан бастап жоғары оқу орындарына дейін қазақ тілі сабақтары жүргізіледі, оларға бөлінген сағат саны да біртіндеп өсіп келеді. Бірақ қазақ тілінің бүгінгі жағдайы әлі де болса тіл үйрету мәселесіне жаңаша көзқарастың қажет екенін аңғартады. Қазақ тілін мектепте, жоғары оқу орындарында оқыту жеткіліксіз болғандықтан еліміздің әрбір облыс орталықтарында, қала берді аудандарында Тіл үйрету орталықтары жұмыс жасап жатыр. Мемлекеттік қызметкерлерге қазақ тілін тегін үйрету мәселесінің де қолға алынғанына да бірнеше жылдың жүзі болып қалды. Десе де нәтиже біз күткендей болмай отырған жағдайымыз бар. Осы тұрғыдан алғанда біз мемлекеттік тілді қалай оқытып жүрміз деген заңды сұрақ туындайды. Соңғы кездері қазақ тілін оқыту мәселесіне қатысты ғылыми әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту, қазақ тілін өзге тілі ретінде оқыту және қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту деген мәселелер көтеріліп жүр.

Елбасымыз: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі» – деп атап көрсеткенде.

Қазақстан Республикасында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің бірнеше алғы шарты бар. Атап айтқанда, сол тілді қолданушылардың санының жеткілікті болуы, табиғи және табиғи емес тілдік ортаның болуы, республиканың барлық аймақтарына таралуы, қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қызмет етуі және ауызша әрі жазбаша түрде қызмет етуі сияқты сыртқы факторлардың болуы, сондай-ақ қазақ тілінің құрылым-жүйесі жетілген, лексика-фразеологиялық қоры аса бай, ежелден келе жатқан жазба және ауызша дәстүрі бар ұлттық тілдердің бірі ретіндегі ішкі тілдік факторлардың болуы – қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуіне мүмкіндік береді.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйрету деген мәселе барша жұртқа түсінікті және қазақ тілін оқытудың мақсат-мүддесін айқындайды. Қазақстанда тұратын кез келген азаматқа қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйрету болашағымыздың сенімді кепілі болмақ. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту керек. Осылай атау біздің санамызда елдікті, тәуелсіздікті сіңіреді. Әрбір жеке тұлға – мемлекеттік, елдің бүгіні және ертені. Елдік психология, елдік қасиет, елдікті құрметтеу – мемлекет тілін білумен шектес келетін қасиетті ұғымдар. Сондықтан, ең алдымен, қазақ тілін оқытудың мәртебесі де осы аяда түсіндірілуі керек. Мемлекеттік тілді оқыта отырып, жастардың бойына елдік сана сіңіріліп, мемлекеттік рәміз, ұлттық діл, ұлттық болмыс туралы ақпараттар толық беріледі.

Қазақ тілін оқытудың бірізділігі мен жүйелілігін арттыру үшін, әлеуметтік тапсырыстарға жауап беруде, атқарылатын істер көп. Қолданыс құралы ретінде әлемдік мәнге ие болып отырған ағылшын, неміс, француз, орыс т.б. тілдерінің оқыту жүйесінің әдіс-тәсілінен үйренеріміздің мол екені де жасырын емес. Әсіресе өзге тілдерін оқыту әдістемесін қазақ тілін оқыту барысында тиімді пайдалану бүгінгі күннің өзекті мәселесі екенін атап айтқымыз келеді. Соңғы жылдары бұл мәселе төңірегінде де біршама жетістіктер бар екені рас. XXI ғасыр сұранысына жауап бере алатын тілді үйренудің басты тәсілдерінің бірі – деңгейлік оқыту жүйесі, қатысымдық әдіс қазіргі уақытта көптеген жоғары оқу орындарында оқытылатын қазақ тілінің әдістемелік негіздемесіне айналып та үлгерді. Бұл тұрғыда ерекше атап өтерлік жағдай Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры Ф. Ш. Оразбаеваның басшылығымен жарық көрген оқулықтар кешенін айтсақ та жеткілікті. Сонымен бірге М. М. Жанпейісованың қазақ тілін модульдік оқыту технологиясы арқылы үйрету әдістемесін, осы технология негізінде жарыққа шыққан оқулықтар мен оқу құралдарын, әдістемелік нұсқауларды да атап өтуге болады. Осындай шығармашылықпен жазылған жақсы оқулықтар мен оқу құралдарының таралымын көбейте отырып, еліміздің барлық оқу орындарына жетуін көздесек, көп жақсы инновациялық жаңалықтарға бастау боларымыз сөзсіз.

Тілді үйретуде қатысым әдісінің тілді жылдам әрі сапалы меңгерту, оны кез келген ортада еркін тілдік қатынасқа түсе алатын дәрежеге жеткізу мүмкін емес. Қазақ тілін оқытудың тиімді әдістері туралы айтқанда қатысымдық әдіс (коммуникативный

метод) деген әдіс туралы айтқан дұрыс. Өйткені қазіргі кезде қазақ тілін үйретудегі басты кемшілік тіл үйренушіні мемлекеттік тілде сөйлете алмай отыруымызда болып отыр. «өзге тілін меңгертудегі негізгі әрекет – қарым-қатынас үрдісі, сөйлеу қатынасы» [1, 189] екендігі бүгінгі күнде бұлтартпас ақиқат екендігі белгілі. Сол себепті де мемлекеттік тілімізді басқа ұлт өкілдеріне меңгертуде дүние жүзінің әдістеме ғылымында үлкен жетістіктерге қол жеткізіп жүрген қатысымдық бағытты ұстану бүгінгі күннің аса өзекті мәселелерінің бірі.

Тілді оқытудың ұтымды әдістерін іздестіру ғылымда қатысым әдісін алға шығарды. «Коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді.

Сонымен, «коммуникация» – қарым-қатынас, өзара байланыс деген ұғымды білдіреді. Тілді үйретуге қатысты әдісті сөз еткенде, арнайы қарастырған тілші-әдіскер – Е. И. Пассов.

Ол қатысымдық әдісті сөз етпестен бұрын, жалпы оқыту әдісіне тән бірнеше белгілерді бөліп шығарды.

Мұндай белгілер мыналар:

1 Әрбір оқыту әдісі белгілі бір мақсатқа жетудің құралы болып табылады. Қатысымдық әдістің негізгі мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім) меңгерте білу.

2 Әдіс оқыту процесіндегі тактиканы емес, стратегияны анықтайды, сондықтан да ол (әдіс) оқытудың шартына тәуелді болмайды.

3 Оқыту әдісінің аумағы өте кең, сондықтан сөйлеу әрекетінің қай түрінде болсын оқытудың барлық жақтары қамтылады.

4 Әдісте барлық қағидалардың басын біріктіретін ең басты, негізгі идея болады. Басты идея методологиялық рөл атқара келіп, әдістің жүзеге асуы үшін барлық мәселелердің басын біріктіреді.

Сөз болып отырған әдіске қатысты негізгі идея, басты өзек – қатысым болып табылады.

Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің негізін қалаған профессор Ф. Оразбаева берген анықтамаға жүгінсек, «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін

қалыптастыратын, тілдік қатынас пен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі» [3, 78].

Сөйлеу үшін оқушы тілдік көрсеткіштер мен сөйлеуде жұмсалатын тұлғалардың тіркесу заңдылықтарын білуі, тілдік құралдарды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеруі қажет.

Сөйлеу кезінде тілдік тұлғалардан бұрын қатысымдық тұлғаларға, әсіресе олардың байланысу, қолданылу жолдарына, амалдарына ерекше назар аударылады. Мұнда тілдің кіші, үлкен, дара, күрделі бөлшектерінің бәрі бір ортақ мақсатқа – сөйлей білуге, айтар ойды жеткізуге жұмсалады. Сөйтіп, адамдардың тілдік қарым-қатынасы жүзеге асады, сөйлесім, тілдесім өз нәтижесін береді.

Сөйлеуді үйрету барысында қатаң талаппен сұрыпталған лексикалық, фонетикалық, грамматикалық минимумдар мен сөздік материалдар алынады. Олардың барлығы сөйлеуді меңгеруге тікелей қатысы бар жағдаяттар болып табылады.

Қатысымдық технология, негізінен: а) оқу материалын меңгеруге бағытталады; ә) оқушы тұлғасына бағытталады; б) оқытушы мен оқушының ынтымақтастығына бағытталады, сол арқылы оқу мақсаты жүзеге асырылады.

Қазіргі таңда өте аландататын келесі жағдай – ЖОО-ға түскен мектеп түлектерінің көпшілігі 11 жыл бойы тілдерді үйреніп келсе де, қазақ тілін білу деңгейлері төмен екендігін байқатады. Оқытушыларға практикалық сабақтарда кейбір материалдар мен тақырыптарды қайта үйретуге тура келеді.

Оқытудың жаңа технологияларын пайдалануда жоғары оқу орнының алатын орны ерекше. Өйткені білім де, тәрбие де, дүниеге көзқарас та жоғары оқу орнында қалыптасып, орнығады. Осыларды іске асыратын басты тұлға – ұстаз. Қазіргі кезде шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалім қажет.

Біздің баса назар аударатынымыз – мемлекеттік тіл мәртебесін арттырып, дамытудың бір жолы – қазақ тілінің мамандық тілі, ғылым тілі ретіндегі қолданыс аясын кеңейту. Студенттерге кәсібіне байланысты терминдерді игерту (іс-қағаздарын рәсімдей білу дағдыларын жетілдіру) қазақ тілін сапалы оқытудағы маңызды мәселелердің бірі. Қазақ тілі сабағында болашақ маманның кәсіби қызметінде жиі кездесетін құжат түрлері, типтендірілген сөйлеу жағдаяттары, проблемалық өндірістік жағдайлар қамтылуы қажет.

Сөйлеу, оқу іскерлігімен қатар, жазу іскерлігін, проблемалық ситуациялардан шыға білу іскерлігін дамыту сабақта интерактивті оқыту әдістерін қолдануды талап етеді.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде отандық және басқа тілдегі үйрету әдістемелерінің озық үлгілерін тиімді пайдалана отырып, үздіксіз оқыту бүгінгі күннің басты талабы. Бұл – өсіп келе жатқан балалар мен жастардың үйлесімділікпен дамуы, елдік рухты көкірегіне түйіп, ұлттық дүниетанымды терең меңгеруі үшін де, елдік санада тәрбиеленуі үшін де ауадай қажет. Тілді оқытуда, әсіресе, жеке тұлғаның қалыптасуына ерекше мән бере отырып, тіл арқылы ұлтжанды азамат тәрбиелеу басты назарда болуы тиіс. Яғни ТІЛ – ТҰЛҒА – МӘДЕНИЕТ қағидасы негізінде баланың үйлесімді дамуына қатысты қажеттіліктерді тіл арқылы беру, үйрету басты мәселе саналуы тиіс.

Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі – оның ана тілі, ұлттық мәдениеті. Өзінің ана тілі, ұлттық мәдениеті жоқ ел өз алдына мемлекет болып өмір сүре алмайды. Дүниедегі барлық халық тәуелсіздікке ұлттық қадір-қасиетін, мәдениетін, ана тілін сақтап қалу үшін ұмтылады. Сондықтан кез келген мемлекет өзінің аумақтық салт-дәстүрін, ана тілін ерекше қорғайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚазАқпарат. 17 қаңтар.
- 2 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері. Пед.ғыл.докт.дис. – Алматы, 1996. – 345 б.
- 3 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2 изд. М. Просвещение, 1991. – 312 с.
- 4 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2000. – 256 б.

АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА БАЯНАУЫЛ ЖЕРІН СИПАТТАУЫ

МАРАЛБАЕВА Қ. Т.

оқытушы, Павлодар қызмет көрсету саласы колледжі, Павлодар қ.

Баянауыл өңірі Павлодар облысында орналасқан, мұнда 1833–1868 жылы Баянауыл сыртқы округі құрылды. Үлкен жәрмеңкелер өткізіліп тұрды. Табиғаты аса сұлу жер, тауындағы орманда қайың,

қандыағаш, мойыл, т.б аралас келеді. Орман ішінде бүлдірген, жидек, таңқурай, қарақат, саңырау құлақ өседі. Жануарлардан қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян, ормандарда, ақтиін, елік, құстардан бүркіт, бөдене, дуанақ, тырна, өзендер мен көлдерде қаз бен үйрек қызғыш т.б. мекендейді. Баянауылда туристік базасы, Қаныш Сәтбаев мұражайы бар. 1988 жылы Баянауыл табиғатын қорғау мақсатында Баянауыл ұлттық табиғи саябағы ұйымдастырылды. 1994 жылы саябақ құрамына Қызылтау зоологиялық қорықшасы қосылды.

Аудан климаты-ыстық жазы бар (+35 °С-қа дейін) және қатал қысы бар (-34 °С-қа дейін) қатал континентальды. Жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері 270 мен 277 мм арасында қаңтардың орташа температурасына -14 -16 °С-қа шілденің +18+20 °С-қа тең. Қар жамылғысы қараша айының соңында орнығады.

Баянауыл ауданының атауы әйгілі лирикалық поэманың өзегі болған қазақтың Джульеттасы атымен байланыстырылады. 21 мың шаршы километр аумақ қыз атымен аталған. Атаудың басқа нұсқалары да бар: атақты ағартушы Шоқан Уалиханов Баянауыл (Баян-Ола) сөзін есен-саулық, асқақ бақытты деп жазады.

Баянауыл тарихы бастау алғанына екі ғасырдан асып кетті. Қазақ халқының болашағын болжаған дала данасы Асан Қайғы бабамыз Баян тауын көргенде, ат ерін алмайтын жер екен. Бір түней кетем деген адам, бір жұма тоқтап қалады екен деген. Алты Алашқа аты әйгілі – Баянаула. Күншығыстан батысқа еңкейе біткен ұзындығы қырық бес, көлденеңі жиырма бес шақырымнан аспайтын шағын таудың атырабы үш түрлі атауға ие.

Ел жадында сақталған кейбір аңыз лақаптар бұл атыраптың ескі аты Көктау болғандығын баяндайды, расында қисынды сөз екендігіне қысы-жазы бірдей көгеріп тұратын жасыл реңі айғақ. «Хан шарасы», «Шойын», Айнакөл, Сабындыкөл, Кішікөл, басқа да көлдері, бұлақтары адамзаттың талай ұрпағына мекен болып, замандар көшуіне орай неше алуан аңыз, дастандар туғызған. Қаншама атаулар тарихы ұмытылып, қаншасы қайыра жаңғырған. Солардың бізге жеткен атаулары ғасырлар тереңінен, ел мен жер шежіресінен сыр шерткендей... Мұндағы ең биік тауды жұрт Ақбет дейді.

Түлкідей қызыл қына жапқан қырын...», – деген өлең жолдары Ақбеттің бұрынғы атауы Күдей екенін көрсетеді. Асанқайғы бабамыз атапты дейтін «Түйе өркеш» пен үлкенді-кішілі Күйгенбеттер, Атпа, Арқаржота, Мырзашоқы, Үшқуыс, Күркелі, Қызылшың, қылыш жүзіндей қырлы Қырғышы, ертегідей шиырлы

Ермектас пен Жыландыбет, өткел бермес қиялары мол Жалаңтөс, Көшет батырлардың атына қойылған асу белдердің өзі талай хикаятқа арқау болғаны анық. Тасбұлақ, Мойылдыбұлақ, Үкібай, Шорман, бергін келе «Балықты бұлақ» атанған, Малай, Шонай, Айман, Селдірбай, Қанар, Атан, Қара, Майлыбұлақ атаулары кезінде осы қайнарларға жөргегін жуып, суын ішкен адамдардың ата қонысы екендігінен мәлімет береді...

Торайғыр көлі қазақтың белгілі ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың арғы атасы Торайғыр биден қалған атау, ал осы көліміздің көне атауы – «Хан шарасы». Асанқайғы желмаясымен Көктаудан асып «Хан шарасы» дейтін мөлдір көлге жетіп, желмаясын шөгеріпті-мыс. Ертеңінде тау жоталарын аралап, мөлдір бұлақтарынан су ішіп, көлге шомылып жүріп: «Шіркін-ай, жұмаққа тең жер екенсің, бойға мысқылдап кірген дертті бір түскенде қуып шыққандай суың шипа, шөбің дәрі, тау-тасың жаудан пана, нағыз құтты қоныс сен боларсың-ау. Өттең, маңдайыма сыймайсың ғой, көзінде мыстың нәлі бар, жүрегінде түгі бар бөгде жұрт, сірә, көркіңе қызығып елімді тыныш ұйықтатпас», – деп біраз демалып кеткен екен дейді.

«Айман бұлақ» атауы белгілі кино өнерінің жұлдызы, жерлесіміз Шәкен Аймановтың атасы Айманның қонысы. Осы жерде Шәкен ағамыз, оның інісі, белгілі өнер тарланы, Қазақстанның халық артисі Кәукен Кенжетәев дүниеге келген.

Баянаула төңірегіндегі ең терең көл «Жасыбай». Ер Жасыбай туралы жыр-дастандармен бірге аңыз әңгімелер де көп, олардың ел аузынан жазып алған нұсқалары Қазақ Ғылым академиясының кітапханасының қолжазбалар қорында сақтаулы.

Баянаулада тамашалайтын жер жетерлік. Бұл өлке табиғаттың өзі жаратқан тас мүсіндерге де бай.

Табиғатымыздың әсем бір көрінісі – «Кемпіртас». Ол жайлы аңыз-әңгімелер өте көп, соның бірі «Кемпіртастың» екінші атауы «Тасмүсінді ана» деседі. Оның себебі, бір Ананың жеті ұлы үлкен жорыққа аттанып, майдан даласынан оралмаған көрінеді. Жетеуі де сол майдан да қаза тауып, жеті жартасқа айналыпты.

Баянауыл жері көптеген ғалымдардың жазушылардың ақындардың және қоғам қайраткерлерінің отаны. Бұл даңқты Бұқар жыраудың, Шоң бидің, он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы және жиырмамыншы ғасырдың басындағы композитор Жаяу Мұса Байжановтың, алғашқы тарихшы ағартушылардың бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтың және қазақ әдебиетінің классигі ақыны,

ағартушы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың тағы басқа зиялылардың отаны. Баянауыл 30-дан аса ғылым докторы және 200 ғылым кандидаты шыққан. Олардың арасында геолог Қазақ ССР ғылым академиясының тұңғыш президенті, Лениндік және мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Қаныш Имантай Сатбаевтың орны ерекше. Баянауылдың ақын жазушылары Ж.Аймауытов, халық артисі Ш.Айманов кеңінен танымал.

Осы Баянауыл елінде өсіп ержетіп Ж. Аймауытов ақынымыз нәр алған топырағында ойнап өмірге бейімделдім, сол жердің тіршілік өмірін көрдім. Табиғаты ойға шомылдыратын бір өзіне баурап алатын қасиеті бардай жерін, суын, тасын, тауының көріктілігін көрсең болды өмірден бір ләззат алатындайсың, тастары мүсіндеп сурет салғандай бір сұлу бейнені айқындап тұрады, ал таза мөлдір суын алсақ еш жерде кездеспейтіндей су ішкендей боласың.

Асқар биік таулары бұлттар самғап алған биігінде. Баянауыл жергілікті жерін көркіне көзі тоймайтын қасиетті өңір.

Баянауыл өңірінің, жерінің көріктілігін шығармалар мен өлеңге қосқан ақындардың бірі Қалижан Бекхожин сүйікті ақынымыз еді. Ақын осы Баян тау табиғатының әдемі суретін бере отырып самарқау қарамайды, қайта сол өлкенің табиғатына деген өз қатынасын ашық білдіріп отырады.

Қ. Бекхожин үшін бұл жергілікті жұмақ мекен етіп жырлап нәрін алып ұшқан тұлғаларды асқақ бойлы жандарға теңейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – ақын, қазақтың халық үлгілерін жинаушы. Баянауыл өңірінде туып өскен.

Ол өз өлеңінде «Мәшһүрдің өзін таныстыруы» жазған:

Баянауыл: Қызылтау – өскен жерім,
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім.
Қалам, сия, қағазды қолыма алсам,
Келер қоршап бойыма ғайып пірім ...
Сырбай Мәуленовтың өлеңінде:
Таулары жатыр Баянның,
Көгінде сұңқар ақ бұлттар,
Жерінде Сұлтанмахмұттар,
Атамнан қалған аяулым –
Таулары жатыр Баянның.

Қазақтың Баянауыл жерін шығармасына қосқан ақынымыздың бірі Зейін Шашкин. Ақын «Сенім» деген шығармасында Баянтау елін көркем етіп жазады. З. Шашкиннің өлеңінде Ақбет таудың айыр өркеш шыңында күлімдеп қаққан ақжарқын күні көктеп

лебі көрінеді. Айнала-төңірек заманда неше түрлі түске боялып, құлпырып, біресе көгілдір біресе жасыл тартып, өзгере береді. Ақын осындай көркем сөздермен Баянауыл жерін бір әсем көрініске бейнелейді.

Ж. Аймауытов (1889–1931) – қазақтың көрнекті жазушысы, қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі. Туып-өскен жері – Павлодар облысының Баянауыл ауданына қарасты бұрынғы «Қызыл ту», қазіргі Жүсіпбек Аймауытов ауылы.

«Аспанмен тілдескен асқар шың, тік жартас, түпсіз құз, таудың ұшар басынан, етегіне дейін сыңсыған сыпсың қарағай, ақ қайын, барғын, мойыл, қиядан ойға, ойдан орманға сүнгіп, сыбдырлап, бұрандаған бұйра бұлақ, шөккен алыптай асқар Баянның оң қолтығында айнадай жарқыраған Сабындыкөл, сол қолтығында түндей түнерген Шойындыкөл, жамбасында тас аралды, көк құрақты Торайғыр көлі, жаз болса, көкөрай шалғын, көк балауса, жасыл жапырақ, гүл, жеміс, тау іші ығы-жығы аң, бұта толған жыршы құс.

Халықтың мәдениетіне қосқан осы жердің үлесі де аз ба? Қазақ әдебиетінің тарихын бастап отырған Бұхар жыраудың моласы да, ұрпағы да осы жерде. Баян тауының басынан талай - талай поэзия сұңқарлары ұшпап па еді? Өзі ақын, өзі ән шығаратын композитор, өзі ер, өркөкірек, өршіл Жаяу Мұса, бүкіл халқының тарихын, дастан-жырын, кисса-хикаясын жатқа білген, ғұлама, өзі ақын, өзі сыншы Мәшһүр Жүсіп, немесе, тілінен жыры сорғалаған, өлең шығарғанда теңдесі жоқ, суырыпсалма ақын – Иса, ескі дүниенің тар шеңберіне сыймай, өзіне теңдік іздеген, ән-күйіне ұйытып, емін-еркін аз болса да өмір сүрген, күдіретті Майра... Осылардың қайсысынан болсын биік тұрған, саналы да қайратты, өткір де әділ, поэзияны терең ойға бағындырған атақты Сұлтанмахмұт осы Баянауылдағы Ақбеттің биігінен бүкіл қазақ даласына жырын таратқан жоқ па еді?

Баянауылдың екінші биік өркеші Ақбетпен тайталаса туған Күленбет басынан бүкіл қазақ даласына Жаяу Мұсамен қатарласа Жарылғапберді, Мұстапа, Естай, Құдайберген, немесе Үлкен Балабек, Кіші Балабек, Сапарбек ән шырқап, ән салмады ма?... Баянауылдан жалғыз ғана ақын мен әнші шыққан ба? Қаныш бастаған бір топ ғалымдарды қайда қоясың?...

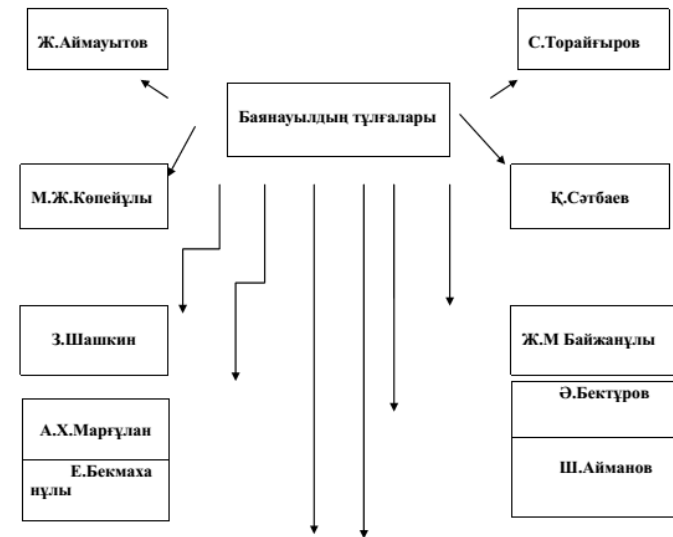
Баян елі туған жерімен мақтанады да, жақсы да көреді.

ҚОСЫМША № 1:

Кесте 1 – Баянауылдан шыққан:

№	Белгілі адамдар	өмір жылдары	кім болған?
1	Бұхар жырау Қалқаманұлы	(1668-1781)	XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, аркалы жырау, қабырғалы би, мемлекет қайраткері.
2	Жаяу-Мұса Байжанұлы	(1835-1929)	ақын сазгер, әнші.
3	Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы	(1858-1931)	XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын, шежіреші, философ.
4	Жүсіпбек Аймауытов	(1889-1931)	жазушы, ақын, драматург.
5	Жұмат Шанин	(1892-1939)	қазақтың тұңғыш театр өнерін ұйымдастырушы, режиссер.
6	Сұлтанмахмұт Торайғыров	(1893-1920)	ақын, жазушы.
7	Дихан Әбілов	(1907)	майдангер ақын, жазушы.
8	Зейтін Ақышев	(1911-1991)	жазушы, ақын, драматург.
9	Зейін Шашкин	(1912-1966)	жазушы, драматург.
10	Қалмұқан Исабаев	(1925)	жазушы
11	Шакен Айманов	(1914-1970)	кинорежиссер, актер.
12	Каукен Кенжетәев	(1916)	әнші, режиссер, актер.
13	Садық Кәрімбаев	(1918-1975)	композитор
14	Қуат Әбусейітов	(1925)	кинорежиссер
15	Суат Әбусейітов	(1929-1992)	киноактер, әнші.
16	Қалижан Нұрғожаұлы Бекхожин	15.12.1913- 2.10.1990	ақын, драматург, аудармашы, халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері

ҚОСЫМША № 2:

Сурет 1

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аймауытов Ж. Ақбілек: роман, повесть, әңгіме. - Астана: Елорда, 1998.
- 2 Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Көп томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Алаш, 2003. - (Алаш мұрасы)
- 3 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 6 том «Тарихи тұлғалар» кітабы
- 4 <http://map.pavlodarlibrary.kz> Баянауыл ауданы.
- 5 <http://old.jaqsy.kz/story/>

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ОМАСHEBA A. P.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 61 орта мектебі, Нұр-Сұлтан қ.

«Тіл – жұрттың жаны.

Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт»

Халел Досмұхамедұлы

Тіл – қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттың жаны, нәр беретін тамыры. Тіл мәселесі – қанында қазақ рухы бар әр жанды бей-жай қалдырмайды. Келер ұрпаққа берілетін тәрбие ұлт тілі арқылы, ұлттық негізде жүзеге асуы тиіс. Өйткені тіл тазалығы бар жерде – ұлт тазалығы үстемдік құрмақ. Ұлттық тәрбиенің негізі де тілден басталады. Сондықтан мектептердегі негізгі міндет тілді дамыту. «Ақылдың көзі – аталы сөз» деп ұққан халқымыз сөйлей білуді де үлкен өнер деп санаған. Тіл – ойды жеткізудің үлкен құралы. Қазақ тілін оқу өзге тілде жүретін мектепте оқытудағы басты мақсаттардың бірі – қатысымдық құзыреттілігі қалыптасқан дара тұлға қалыптастыру. Мектеп бітіруші түлектің қазақ тілінен алған білімі оның болашақ мамандық таңдауына, қоғамның барлық салаларында адамдармен еркін тіл табысуына, қоғамның белсенді мүшесі ретінде жемісті еңбек етуіне негіз болып, жалпы алғанда, өмір сүруінің маңызды құрамдас бір бөлігі ретінде қызмет етуі тиіс.

Оқушылардың танымдық, сезімдік құндылықтарын, педагогикалық іс-әрекеттерді дамыту тікелей мұғалім қызметіне байланысты өз пәнін терең білетін, әдістемелік шеберлігі шындалған мұғалімнің әрбір сабағы оқушылардың пәннің асыл

қазынасын қастерлеуге биік адамгершілікке баулитыны анық, сонымен қатар оқытудың жаңа технологиясын қолдана отырып, сабақ жүргізудің тиімді әдістерін таңдап алу өмір талабы. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту барысында туған тілінің қыр-сырын, табиғатын таныта отырып, ертең өмірден өз орнын таба алатын өзіне сенімді, нағыз ұлтжанды парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсу – бүгінгі күннің басты талабы. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында мемлекеттік саясат негізінде «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» сияқты өзекті мәселе енгізілген. Болашаққа нық қадам басқан, болашақта еліміздің тұтқасын ұстар ұрпақ қамын ойлау мақсатында оқу-үрдісіне жаңаша өзгерістер енгізуді талап етеді. Оқушыларға жан-жақты білім беру, интеллектуалдық мүмкіндіктерін, жеке бас ерекшеліктерін дамыту үшін ұстаз оқыту үрдісінде білімді жан-жақтылау қағидасын басшылыққа алу керек. Яғни мұғалім – озық ой мен шынайы тәжірибенің иесі. Оның негізгі мақсаты – оқушыларға сапалы білім беру, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін жүзеге асыру бағытында жеке тұлғаға шығармашылық ортатуғызу.

«Сабақ-оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы» – дейді В. Сухомлинский. Ендеше сабақ – педагогикалық шығарма болу керек. Егер сабақта шығармашылықтың нәтижесі көрініс берсе ғана оқытудың барысы тиімді болады. Сонда міндетті деңгейді мемлекеттік өлшеу ретінде алсақ білім берудің шығармашылық сипаты қалыптасады. Былайша айтқанда, педагогикалық технология – оқу-тәрбие үрдісінің танымдылық барысында шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігі, оқытуда дамытып, қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі. Білім беру технологияларының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағытталған оқыту, проблемалық бағытқа, және шығармашылық сипатқа ие. Оның басты бағдары – білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану. Баланы жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді. Елімізде Қ. Бітібаеваның іс-тәжірибесі негізінде құрастырылған әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы ұстаздар қауымына үлкен көмек болып отыр. Ұстаз сөзімен айтсақ: «Технология – диагностиканы басшылыққа ала отырып, жеке тұлғаға бағытталған мақсатты, сапалы оқу әрекетін ұйымдастыру...» Педагогтың

эвристикалық жобалау технологиясын пайдалану кезінде білім дайын күйінде берілмейді, білім алушыға іздену, бақылау, ой елегінен өткізу жолымен алуға бағытталады. Сөзіміз дәлелді болу үшін аталған модельдің үлгісін ұсынайық: жаңа тақырып бойынша алдын-ала тапсырмалар жүйесі; тапсырмалар негізінде сұхбат, әңгіме, пікірлесу; мұғалім түсініктемесі; қосымша материалдар, ғылыми еңбектер; оқулықпен жұмыс; жинақтау, қорытындылау. Бұл әдістеменің әрқайсысы білім алушылардың ізденісін, шығармашылық қабілетін дамытуға, жазу мәдениетін жетілдіруге негіз болады.

Қорытындылай келе заман талабына сай қазақ тілі мен әдебиетін оқыту барысында оқушының танымдық қызметін белсендіру – жеке дара шығармашылығы дамыған құзырлы оқушы қалыптастыру болып табылады. Осыған орай тұлғаны дамытудың бірнеше факторлары маңызды. Ол жеке дара оқыту, шығармашылығын қалыптастыру, жоғарыда көрсетілген бір-бірімен тығыз байланысты технологияларды, әдіс-тәсілдерді қолдану. Заманына сай тілді жетілдіру барысында ұрпағымызға сапалы білім беру бастыміндет болып отыр. Оқушыларды Отанын сүйуге, адамгершілікке, ізгілікке баулу – ұстаздардың парызы. Ол үшін мұғалім қазіргі заманға лайық өз пәнін меңгертуде рухани, шығармашылықпен жұмыс істеп, өмірге еніп жатқан жаңа реформаны, технологияны меңгерген, білімі мен білігі жоғары деңгейде болуы шарт. Қазақ тілін оқытудағы басты мақсат – ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан тұлға тәрбиелеу, оқушылардың өзара белсенді әрекеттер арқылы өздігімен білім игеру, оны іздену, құрастыру, ой-өрісін кеңейтуде ауызша сауатты сөйлеу мен жазба тіл мәдениетін дұрыс қалыптастыру болып табылады. Тұлғаның қалыптасуына қажетті басты құрал – тіл. Тілді дамыту – еліміздегі мемлекеттік саясаттың ең басты бағыттарының бірі. Сондықтан оқушыларды қазақ тіліне қызықтыру және мемлекеттік тілді еркін меңгерту – бүгінгі күннің өзекті мәселесінің бірі және әдебиетті сүюарқылы ұл жазушыларымыздың еңбегін дәріптеуіміз керек. Тілді, әдебиетті дамыту барысында қазақ тілі сабағында мәтінмен, әдебиет сабағында көркем шығармамен жұмыс жасау білім алушының өздігінген жұмыс істей алу қабілетін арттыратыны белгілі. Осы мақсатты жүзеге асыруда біз ұлттық құндылықтарымыз арқылы балалар рухын көтеруге тиіспіз. Ол

үшін тиімді технологиялар қолдану қажет. Еліміздің болашағы жарқын болсын қазағым.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан мектебі журналы, №3, 2018 жыл
- 2 Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы. «Мектеп», 2003.
- 3 Жаубаева Ж., Ерназарова А. Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытудағы дидактикалық тапсырмалардың маңызы. – Алматы, 2010ж
- 4 Жәркенов М. «Әдебиет пәнін өмірмен байланыстыра оқыту». Алматы 1984 жыл.
- 5 «Қазақстан-2050 стратегиясы» Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2013 жыл.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМДАҒЫ БАЛАМАСЫЗ ЛЕКSIKA

РЕЙМОВА К. Е.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, С.Бердіқұлов атындағы орта мектебі, Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ұзынағаш ауылы, магистрант, II курс, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

АСАНБАЕВА С. А.

ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., профессор м.а.

Ертеден мәдениет пен тіл қатар қолданылып, өзара тығыз байланыста қарастырылуы тілші ғалымдарды ғана емес, басқа ғылым салаларындағы оқымыстыларды да қызықтырған. Адамзат үшін тіл ең маңызды қызмет атқарады, ол – байланыс құралы, мәдениеттің сақтаушысы. Тіл арқылы өзге елмен қарым-қатынас жасау не өзге тілдегі жазылған көркем шығармаларды оқып, ұғыну үшін аударма саласының да қызметі орасан. Аударма өзге елдің озық мәдениетін ұғынып, қабылдауға зор үлес қосты. Бұл мәдениеттің тілмен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Демек тіл мен мәдениеттің тұтастығы мен байланысын зерттейтін «тіл және мәдениетаралық коммуникация» пәні бүгінде өзекті мәселелерді қарастыратын пән. Бұл тілдің ұлттық-мәдени болмысын айқындауға көмектеседі. Тіл арқылы халықтың тұрмыс жағдайы, мәдениеті, әдебиеті, қоныстанған жері, табиғаты мен ұлттық құндылықтары

көрінеді. Сондай-ақ, тіл ұлттың ұлттық ерекшелігін беретін коды іспеттес. Осы орайда А. Байтұрсыновтың «Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деген сөзі ойға оралады. Тіл халықты бар ететін де, жер бетінен жойып жіберуге де дәрмені жететін күдіретті құрал. Ал осы ұлттың ұлттығын көрсететін тілде өзге тілдерге аударылмайтын, не баламасын бере алмайтын сөздер де кездесіп жатады. Яғни мұны ғылымда баламасыз лексика немесе эквивалентсіз лексика, кейде реалийлер деп те атайды. Ол сөздер сол ұлттың танымында, дүниетанымында ғана бейнелене алады. Өзге ұлттарға ол туралы түсіндіріп, ақпарат беру мүмкін емес.

Қазақ әдебиеті ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттен тұрады, ұлттың тілдік байлығы әдебиет арқылы көрініс табады. бай сөздік қор көркем шығармаларда, ауыз әдебиеті үлгілерінде халықтың тұрмыс тіршілігі арқылы шынайы көрінеді. Баламасыз лексика ауыз әдебиетінің бір шағын жанры іспеттес, неге десеніз, мұндай сөздер де ертеден ауызба-ауыз таратылып келе жатқан сөздік қор. Ал осы туралы ғалымдар В. Н. Комиссаров, Я. И. Рецкер, С. Влахов, С. Флорин, Л. С. Бархударов, М. Г. Комилев, А. Д. Швейцер, Г. Г. Панова, Ю. Найда т.б. зерттеді. Баламасыз лексиканың жаратылысы, типтері мен оларды аудару тәсілдері мәселелері әлі күнге дейін толық зерттелмеді. Дегенмен мұндай сөздердің мәдениетаралық коммуникацияда алар орны зор.

Баламасыз лексика мәдениетаралық қатысымда қазақ халқының өзіне тән ерекшелігін, ұлттық қасиетін, тілінің шұрайлылығын, салт-дәстүрінің мығымдығы мен қайталанбайтынын аңғартады. Қазақтың ғұламасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Дүниеде 77 тіл бар, соның ішінде араб тілі – асыл тіл. Өйткені Құран ғараби, араб тілінде түскен. Екінші асыл тіл – қазақтың тілі. Қазіргі жүрген замандастарымыздың бірде-біреуі қазақ тілін білмейді. Шіркін, білсе ғой. Дін де, ғылым да, әулиелік те қазақтың тілінде тұр» деген екен. Расында да, тек қазаққа тән ар, ождан, намыс, ұят, ынсап, қанағат, аманат ұғымдары өзге халыққа таңсық. Қазақ халқына тән салт-дәстүрлерде, күнделікті тіршілікте қолданылатын баламасыз лексика арқылы еліміз өзге халықтардан өзгешеленіп тұрады. Мысалы, қазақтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ошағындағы қаара қазаны қазақ халқы үшін аса қасиетті ұғымды беретін ыдыс әрі халық үшін тоқшылықтың белгісі. Мерекелі күндері де, жаймашуақ күндері де қазақтың қара қазаны оттан түспеген. Осыған байланысты қаралы үйде қазан аспау деген де түсінік бар, яғни қаза болған үйде қазан көтерілмесе, демек бұл да

қара қазанның қадір-қасиетін аңғартып тұр. Қара қазан ұғымы өзге халықтар үшін жай ғана қазанның түсіне айтыла салған тіркес болуы мүмкін, ал қазақ үшін күні бүгінге дейін қасиетін жоғалтпаған ең қастерлі ұғымдардың бірі. Сонымен қатар, қара түсіне байланысты қазақта «қара шаңырақ» деген ұғым бар. Мұндай шаңырақтың қара болуы түсіне байланысты айтылып тұрмағандығы бәріне аян. «Қара шаңырақ» ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бір атаның балаларын бір шаңырақ астында тату-тәтті ұстаған «үлкен үй» дегенді аңғартса керек. Дәстүр бойынша, қара шаңырақта әкешешенің қолында кенже бала қалатын болған. «Қара шаңырақ та» басқа ұлт үшін жай ғана шаңырақтың түсіне байланысты айтылса, қазақ үшін бұл – аса қастерлі ұғым.

Қазақта жанды-жансызды бірдей қастерлейтін, тірі тіршілік иесі түгілі, қара топырақты беталды ластамайтын «обал» деген киелі ұғым бар. Обал өзге ұлттарда кездеспейтін бірден-бір баламасыз лексика. «Обал» сөзі есі дұрыс, ана тілінің уызына жарыған кез келген азамат үшін, мейлі ол жырынды тентек болса да, мейлі ақылды, тәрбиелі азамат болса да бірден елең еткізетін, оғаш қылықтардан тыя қоятын күдіретті «тежегіш». Осыған байланысты тілімізде «обалы нешік?» «обалына қалма» деген тіркестер қолданылады. Осы обал сөзін түсіндірме сөздіктің өзінде күнә, қиянат, айып деп түсіндіріпті. Дегенмен бұл сөздердің бірде-бірі обал сөзінің мағынасын ашып бере алмайды. Обал сөзі шарифаттан ба, қазақтың ырымдары мен тыйымдарынан келген бе, ол жағы белгісіз, белгілісі бұл қазақ үшін барлық жамандыққа тоқтау салатын күдіретті сөз.

Ұлттық ойындарымыздың бірі – көкпар. Көкпар тек қазаққа тән ұлттық ат спорты болғанымен, бүгін де оны түркі тектес халықтардың бірсыпырасы ойнап келеді. Ал көкпар ойынын батыстық өркениетті елдерге ұғындыру аса қиын, неге десеніз, ешбір ұлтта серкенің басын кесіп алып, ат үстінде денесін тартысып ойнаус кездеспейді. Дегенмен, қазақ жазушыларының шығармаларын өзге тілдерге аударғанда, көкпар ойыны барынша аударылып, түсіндіріліп жүр, бірақ қанша аударғанмен қазақтың өзінің төл сөзі сияқты балама бере алмайтындығы рас. Сонымен қатар, «сүндетке отырғызу» деген де салтымыз әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан дәстүр. Бұл мұсылман елдерінің бірсыпырасында болғанымен, дарқан көңілді қазақтар сынды баласын сүндетке отырғызғанда ұлан-асыр той жасайтын халық кемде-кем. Ал бұл дәстүр жаһандануды бетке алған батыстық мәдениет үшін аса

дәрекі, мәдениетсіздіктің көрінісі болуы мүмкін, себебі баланы жылатып жыныс мүшесін кесіп, соңынан той жасау деген түсінік олар үшін қылмыспен пара-пар. Бұдан басқа, ұлтымызда «беташар» деген ғасырлар бойы жалғасын тауып келе жатқан салт-дәстүріміз күні бүгін де мәнін жоғалтқан емес. Жаңа түскен жас келінді қайын жұртымен таныстыру мақсатында келіннің алғашқы сәлемін алып, өсиет сөздер айта отырып, бетін ашу өзге халық үшін аса тұрпайы көрінгенімен, қазақ үшін ұлттығымызды сақтап келе жатқан дәстүрлердің озығы екені анық. Ал мұндай салт-дәстүрлерімізді діні, ділі, тілі, мәдениеті бөлек өзге ұлттарға насихаттау мүмкін еместігі байқалады. Демек мұндай салтымызда қолданылатын тілдік бірліктер өзге тілдерде кездеспейтіндігі – осының айғағы.

Мұндай лексиканың үш түрі бар. Олар: фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, идиомалар.

Тілде ойды тұспалдап жеткізуде құрамындағы сөздердің орнын басқа сөздермен ауыстыруға келмейтін тұрақты сөз тіркестері де кездеседі. Мұндай тіркестерді ғылымда фразеологизмдер деп атайды. 1990 жылы шыққан «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» фразеологизмге мынадай анықтама берілген: «Фразеологизм дегеніміз формасы жағынан синтаксистік құрылымдармен ұқсас, бірақ олардай жалпы заңдылыққа сай сөйлеу кезінде жасалмай, даяр қалпында қайталап қолданылатын, семантикалық және лексика – грамматикалық құрамы тұрақты сөз тіркестері мен сөйлемшелер» [1, 253]. Осы анықтамаға қарағанда фразеологизмдерге кең мағынада тілдегі мағына бірлігін сақтаған тұрақты сөз тіркестерінің түрлері мен сөйлемшелер, коммуникативтік тұрақты қолданыстағы әр түрлі коммуникативтік бірліктер, қос сөздер мен қосарлы тіркестер, ресми іс құжаттардағы даяр сөз орамдары т.б. түрінде болуы мүмкін.

Мақал-мәтелдер қазақ ауыз әдебиетінің қайнар бұлағына жататын, халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты туған шағын көркем жанрлардың бірі. Халық бір ауыз сөзге үлкен мән-мағына, өсиет сыйдырып, өмір жолынан үлгі ретінде өнеге берілген. Тарихи тұрғыдан қарағанда қанатты сөздер мақал-мәтелдердің қорын байытатын негізгі көз болып табылады. Осы күнгі мақал – мәтелдерде ақылгөй, дана адамдардың аузынан шығып, замандар бойы халық қолданысында әбден екшеліп, қырнанып, жетіліп, біздің заманымызға жеткен қанатты сөздер сияқты, бірақ олар бастапқы қалпын, авторларын сақтамаған. Бұл туралы әдебиеттанушы ғалым А. Байтұрсынов: «Мақал да тақпаққа жақын, салт-санасына сәйкес

айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыны келеді. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер» [2; 128-129] – дейді. Ахмет Байтұрсынов мысал ретінде мынадай мақал-мәтелдерді көрсетеді:

1 Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы.

2 Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ.

3 Төртеу түгел болса төбедегіні алады, алтау ала болса ауыздағы кетеді.

4 Көппен көрген – ұлы той.

5 Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда.

6 Бетегеден биік, жусаннан аласа [2, 128–129].

Келесі баламасыз лексиканың түрі – идиомалар. Идиомалар туралы «Қазақ тілі» энциклопедиясында: «Идиома (лат. idioma-ерекшелік, айырықшылық) – түрлі тілдік құрылымдарды – тілді, диалектіні, говорды, әдеби тілді, оның нұсқасын және басқа тілдің өмір сүру тұлғаларын білдіруге арналған ортақ термин» [3, 255]. «Тілдік құрылымның лингвистикалық мәртебесін дәл анықтау қиын болған жағдайда (мысалы, Африка елдерінде көптеген тілдік жағдайларда тілдер мен диалекттерді қатаң шектеу мүмкін емес) немесе мұндай анықтама шешілетін міндет шегінде мәнді болмаса (мысалы, тілдік құрылымдар қауымдастығында қолданылатын функционалдық, стратификацияны социоллингвистикалық жағынан сипаттағанда идиом термині қолданылады). «Idiom» терминін фразеологияға жататын «идиома» терминімен шатастырмаған жөн» [4, 163]. Идиома-семантикалық жақтан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сыңарларының негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшақ, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер [5, 173]. Демек, идиомалар – тіркес құрамындағы сөздер өз мағынасында қолданылмай, бастапқы мән-мағынасы сақталмай тіркескен сөздер тізбегі.

Баламасыз лексиканың төрт негізгі ерекшеліктерін ескерген жөн:

1 Баламасыз лексика объективтік дүниені көркемдік тұрғыдан жалпылай қорытады.

2 Баламасыз лексиканың негізгі атқаратын қызметі сөйлеу практикасында қолдану ерекшелігі арқылы ашылып отырады.

3 Баламасыз лексиканың тура және ауыспалы, бейнелі мағыналарының қатынасын қатаң еске алып, олардың біріншісінен екіншісіне ауысу процесін белгілі мәселеге халықтың көзқарастық өзгеру құбылысымен байланысты қарау керек.

4 Баламасыз лексика дүниені көркемдік тұрғыдан бейнелегенде өзіне тән логикалық заңдылықтары арқылы бейнелейді.

Осы аталған ерекшеліктерді ескеріп, баламасыз лексиканың аталған үш түріне мысалдар келтірейік. Қазақ тіліне ғана тән фразеологизмнің мынадай түрлерін атап айтуға болады: көз жұмды, ит арқасы қиянда, жүрегіннің түгі бар, ернінен ана сүті кеппеген, жерден жеті қоян тапқандай, жүрек жұтқан, қабырғалы қалын ел, таяқ жеу, қабырғасымен кеңесу т.б. Осы тұрақты тіркестерді басқа тілге аударсақ, қазақ тіліндегідей мағынасын сақтап, экспрессивті әсер бермейді, себебі бұл тіркестер өзге тілде баламасы жоқ, тек қазақтардың дүниетанымында ғана бейнеленіп көрініс табатын сөз тіркестері.

Қазақтың мәдениеті мен тілінің шұрайын кіргізіп, көркін келтіретін мақал-мәтелдердің де бірсыпырасының өзге тілдерде аудармасы бола бермейді. Олардың қатарына: Ұларақтай болса да, ата қоныс жер қымбат, ат төбеліндей болса да, туып-өскен ел қымбат; Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп; Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді; Бас жарылса, бөрік ішінде, кол сынса, жең ішінде; Атаңнан мал қалғанша, тал қалсын; Бір тал кессең, он тал ек; Аққуды атпа, досыңды сатпа; Ер арыса, аруақ, ат арыса, тулақ; Ерді намыс, қоянды қамыс өлтірер; Ерді кебенек ішінде таны; Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді; Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өлер; Қырықтың бірі – қыдыр; Ат басына күн туса, ауыздығымен су ішір, ер басына күн туса, етігімен су кешер; Көпті жамандаған көмусіз қалар т.б.

Баламасыз лексиканың тағы бір түрі – идиомалар. Идиома сырттай қарағанда фразеологизмдермен ұқсас болғанымен, мағынасында айырмашылықтары бар. Фразеологизмдерде құрамындағы сөздер бастапқы мағынасы сақталып, мағынасына жақын болса, идиомаларда, керісінше, бастапқы мағынасы сақталмай, бірнеше сөз тіркесіп басқа мағынаға ие болады, жеке тұрғандағы мағынасы тіркестегі мағынасына сай келмейді, бірінен-бірін бөліп алып қарауға болмайды, өзге тілге сөзбе-сөз аударылмайды. Мысалы, қабырғамен кеңес, он екіде бір гүлі ашылмаған, жүрек жалғау, тонның ішкі бауындай, айы оңынан туу, асығы алшысынан түсу, ат арытып, тон тоздыру, айы кіріп, күні шығу т.б.

Қорыта айтқанда, баламасыз лексика – ғасырлар бойы құнары кетпеген ауыз әдебиеті үлгілері арқылы жеткен ұғымдар

мен түсініктердің, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің, идиомалардың өзге тілде баламасы кездеспейтін, аударуға келмейтін тіліміздің шұрайын кіргізетін лексикалық тілдік бірліктер. Бүгінде жаһанданумен арпалысқан өркениетке бағыт алған заманда төл сөздерімізді қаз-қалпында сақтап, келер ұрпаққа жеткізу – барша қазақтың міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік».-Алматы.1990.-525 б.
2. А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. - Алматы : Атамұра, 2003.- 208 б.
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998.-509 б.
4. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. 235 б.
5. Хасенов Ә.Тіл білімі.-Алматы: Санат, 2003.-263 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК АХУАЛДЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ РӨЛІ

СЕИТОВА Н. С.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі,
№ 35 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Орыс тілі-идеологиялық ықпал ету құралы, білім беру құралы мен объектісі, қазақстандық қоғамның рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі. Қазақ тілі-негізінен мемлекеттік және қаржы-экономикалық іс-шаралардың құралы. Соңғы уақытқа дейін жалпы орыс тілдік құзыреттілікті монолингвистикалық қазақтар, ал бүгін-билінгвистикалық қазақтар құрды. Қазақ тілінің орыс тіліне әсері үнемі артып келеді.

Егемен Қазақстанның қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси болмысы елдің полиэтникалық халқының қажеттіліктеріне жауап беретін, сондай-ақ тілдік, демографиялық және саяси ахуалдың ерекшелігін ескеретін тіл саясатын талап етеді. Қазақстан Президенті Н. Назарбаев: «Біз барлық қазақстандықтарды біріктірудің басты

факторы болып табылатын қазақ тілін одан әрі дамыту үшін барлық күш-жігерімізді салуымыз керек. Сонымен қатар, біз елімізде тұратын барлық ұлт өкілдерінің ана тілінде еркін сөйлей және оқи алуына, өз тілін дамыта алуына қолайлы жағдай туғызуымыз керек» [1, 14 б.].

Қазақстандағы тілдік ахуалдың ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, қазіргі Қазақстанда қалыптасқан тілдік жағдайды, біріншіден, көп функциялы деп сипаттауға болады, өйткені 2 млн 724,9 мың км аумағында 126-дан астам генетикалық және типологиялық әр түрлі тілдер дамып, пайдаланылады. Екіншіден, ол полисубъектілік болып табылады, өйткені оны қалыптастыруға әр түрлі субъектілер қатысады, олардың әрқайсысының өзіндік мотивациясы мен мүдделері бар.

Бүгінде көпұлтты Қазақстанда ел халқының басым бөлігі орыс тілін еркін меңгерген. Бұл тіл ұлтаралық қарым-қатынаста байланыстырушы рөл атқарады. Бұл тілдік билингвизм мен бикультурализмнің дамуына ықпал етеді. Республиканың көптеген облыстары халқының сөйлеу мінез-құлқына мәдени интерференция және интеркаляция тән. Орыс тілінің заманауи спикерлері шетелдік мінез-құлық үлгілерін және әртүрлі сөйлеу қиылыстарын оңай қабылдайды. Мысалы, қазақ ауыз сөзін түсіну дәрежесі ел халқының 74 %-ы, халықтың 62 %-ы қазақша оқи және жаза алады, ал 2,9 %-ы тек оқи алады. Қазақ тілін әртүрлі этностар арасында меңгеру дәрежесінде кейбір айырмашылықтар байқалады: славян этностары арасында 25,3 % орыс, 24,7 % неміс, 21,5 % украин, 19 % белорус және 20,9 % поляк ауызша қазақ тілін түсінеді. Орыстардың 6,3 %-ы, украиндықтардың 5,2 %-ы, 4,8-і белорустар, 6,6 % поляктар, 7,9 % немістер қазақ тілінде оқи және жаза алатындықтарын мәлімдеді.

Осы ұлт өкілдерінің 2-ден 2,9 %-ға дейін қазақ тілінде ғана оқи алатынын мәлімдеді. Сонымен қатар ауызша қазақ тілін түсінетіндердің жоғары пайызы қазақтардың арасында байқалады – 98,4 %, сондай-ақ бірқатар түркі халықтары: 95,5 % өзбектер, 93,7 % ұйғырлар, 92,7 % қырғыздар. Бірақ егер қазақтар арасында 93,2 %-ы қазақша оқи және жаза алатын болса, онда аталған түркі халықтарының ішінде 61–63 %-ы мұны істей алады, ал 8–12 %-ы тек қазақша оқи алады деп мәлімдеді.

Орыс тілі әлі де өзінің барлық функцияларын сақтайды: ол әртүрлі ақпаратты, идеологиялық әсерді, білім беру құралы мен объектісін жинақтау және сатып алу құралы ретінде, Қазақстан

қоғамының рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі және ауызша күнделікті, сондай-ақ жазбаша ресми және бейресми қарым-қатынаста, ғылымда, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде, Интернетте қуатты коммуникативті құрал ретінде қолданылады. Орыс тілі әлі күнге дейін ғылыми және мәдени ақпараттың едәуір көлемін тасымалдаушы болып табылады, бұрынғыдай орыс емес тұрғындар арасында тарихи және мәдени дәстүрге ие және барлық этникалық топтардың өкілдеріне тән жоғары орыс тілдік құзыреттілігі бар [2, 23 б.]. Респонденттер-орыстар әлі де орыс тілінің жоғары деңгейіне ие. Бұл ретте бүгінгі таңда Қазақстандағы орыс тілділер қазақ тілін меңгерудің өскенін көрсетіп отыр және орыс тілділердің бір бөлігі билингвистікке айналды. Сонымен қатар (халықтың соңғы сауалнамаларына сәйкес) респондент-қазақтарға тән орыс тілдік құзыретінің жоғары деңгейі (93,3%) және қазақтарда орыс тіліне қарай байқалған тілдік ілгерілеу (language shift) қазіргі уақытта тоқтатылды және тілдік ілгерілеудің орын алған бұрылысы (reversing language shift) туралы сенімді түрде айтуға болады.

Кеңес заманында қазақ тілі шектеулі қызмет атқарды. Мемлекеттің әкімшілік, әлеуметтік және саяси өмірінің барлық салаларында орыстандырудың әсері болды. Бұл ұзақ уақыт бойы Қазақстанның Ресей империясының, содан кейін КСРО құрамына кіруімен негізделді. Ол кезде бүкіл аумақта негізгі мемлекеттік тіл Орыс тілі болды [3, 48]. Зерттеушілер атап өткендей, 1939 жылдан бастап 1980 жылдардың ортасына дейін ауылдық жерлерде (қалаларда іс жүргізу бастапқыда орыс тілінде болған) қазақ тілінде іс жүргізуді қысқарту спазмодикалық түрде жүргізілді, қазақ тілінде оқытатын мектептердің жоспарлы жабылуы болды [4, 75 б.].

Тек 1989 жылы Қазақ КСР тілдері туралы Заңда «мемлекеттік тіл» деген ұғым енгізілді, ал қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі берілді, орыс тіліне де – «ұлтаралық қатынас тілі» мәртебесі бекітілді. Біраз уақыттан кейін Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген түзетулермен «орыс тілі ресми түрде мемлекеттік тілмен тең қолданылады» деп анықталды. Ақыры қазір қазақ тілі біртіндеп білім беру, іс қағаздарын жүргізу, Қызмет көрсету салаларына орала бастады.

Қазіргі Қазақстанда өте қызықты демографиялық процестер жүріп жатыр. Мысалы, диаспоралардың таралуы өзгеруде. Бүгінгі ең жас диаспора – өзбек. Ең жоғары туу көрсеткіші – өзбектерде. Өзбек диаспорасының өкілдері қазақ тілін жақсы біледі. Ірі түркі

диаспоралары (олардың Қазақстанда 5–6) соңғы уақытта сандық жағынан да өте тез дамып келеді (тек татар диаспорасы азайды). Бұл диаспоралар орыс тілінде сөйлейтін украин мен Белоруссияны едәуір ығыстырды.

Ел халқының 13,2 %-ының коммуникативті әлеуеті (бұл 124 тілдің спикерлері, орыс тілін қоспағанда) көбінесе спикерлердің дисперсиясымен немесе ықшамдылығымен анықталады. Өзін-өзі бағалауға сәйкес, жоғары орыс тілдік құзыреттілік (94,2 %) респонденттерге тән-белорустар, немістер, украиндар, армяндар, поляктар, қырғыздар, кәрістер және басқалар. Осы топқа иелік ету көрсеткіштері төмен дисперсті-қоныстандырылған шағын (және референтті тасымалдаушылардың сыни санымен) диаспоралардың өкілдері жатады, этникалық тіл және орыс тіліне айқын тілдік өзгеріс. Екінші полюсті өзбек, ұйғыр, тәжік, күрд және басқа диаспоралар алды, олар өздерінің этникалық тілдерінде және қазақ тілінде жоғары тілдік құзыреттілікпен сипатталады. Түркі диаспораларының арасында респонденттер-қырғыздар мен татарлар арасында тілдің орыс тіліне ауысу ықтималдығы тіркелген. Диаспоралардың аздығы мен дисперсиясы олардың этникалық тілдердің сақталуына күмән тудырады: тілдің ауысуы қазақ тіліне және көбінесе орыс тіліне қарай аз байқалады.

Егер бұрын орыс тілінің қазақ тіліне әсері өте күшті болса, бүгінде қазақ тілінің орыс тіліне әсері де күшейе түсуде. Мысалы, мемлекеттік құжатта «Тілдерді қолдану мен дамытудың» 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мынадай ұсыныс бар: «бұл бағыттағы негізгі шаралар айтыстар, мүшайралар, дебаттық турнирлер мен жырау мен жыршы конкурстарын ұйымдастыру және өткізу болады». Мұндай мәтін тек орыс тілін білетін және Қазақстан аумағында тұрмайтын адамға түсініксіз болады. Алайда, орыс тілін білетін, бірақ Қазақстанда 10 жыл өмір сүретін кез-келген адамға бұл ұсыныс түсінікті емес. Немесе басқа мысал. «Назарбаев университеті» – бұл орыс құрылымы емес, қазақ тілінің ерекшеліктерін сақтайтын құрылым [5, 66 б.]. Бұл оның орыс тіліне тигізетін әсері.

Бүгін біз жаңа экономикалық кеңістіктің басында тұрмыз, және ол бір тілсіз мүмкін емес, және бұл орыс тілі. Алайда, орыс тілінің әсері бұл тіл өзінің сұранысын сақтаған жағдайда ғана күшейеді. Бұл туралы ел президенті өзінің Жолдауында да айтқан болатын. Бірақ қазақ тілінің орыс тіліне әсері – бұл факт.

Қазақ тілінің одан әрі дамуы мен жетілдірілуінде бірқатар артықшылықтары бар, өйткені оның диалектілермен проблемалары жоқ. Мысалы, әр түрлі провинциялардағы қытайлар иероглиф жазғанға дейін бір-бірін түсінбейді, Бавария мен Берлин диалектісі бар немістер бір-бірін түсінбейді. Екіншіден, А.Байтұрсыновтың зерттеулері және оның қазақ лингвистикасындағы көп томдық еңбегінің арқасында көптеген грамматикалық терминдердің қазақша атауы бар, мысалы, орыс тілінен айырмашылығы, онда барлық атаулар латын тілінен алынған. Үшіншіден, ауызша мәдени дәстүр әлі де бар және бұл күндері, аз дәрежеде болса да, ештеңеге қарамастан, тіпті орыс тілінде де сақталады.

Тілдік ығысу себептерінің арасында қаржы-экономикалық құралдарды пайдалану, біліктілік-аттестациялық іс-шаралар, қазақ тілінің құзыреттілігінің жалпы ұлғаюы (әсіресе жастар арасында), коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі этнодемографиялық өзгерістер, қазақ тілін үйренуге деген ынтаның күшеюі және тілдің ауысуын жеңуге ұмтылу сияқты мәселелерді де атап өтуге болады, алайда басты біріктіруші себеп – бұл мақсатты тіл саясатының пәрменділігі мен дәйектілігі, сондай-ақ қазақ тілінің таралуына елеулі мемлекеттік қолдау көрсету, ол негізінен қазақтарға бағытталған. Бұл ретте, егер таяуда ғана осы топтағы жалпы орыс тілдік құзыреттілікті монолингвистикалық қазақтар құрған болса, бүгінде-билингвистикалық қазақтар екенін ерекше атап өткен жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Назарбаев Н. «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://online.zakon.kz/>

2 Шаймерденова, н. Ж. & Ақанова, д. х. Қазақстан халықтарының тілдері. – Алматы, 2007 ж.

3 Сүлейменова Э.Д. тілдік құзыреттілік және көптілділік, Қазақстандағы тілдік жағдайдың динамикасы. - Алматы, 2010 ж.

4 Алексеенко а. Н.1926-1939 жылдардағы Қазақстан халқы, Компьютер және тарихи демография. - Барнаул, 2000 ж.

5 Костомаров, в. г. дәуірдің тілдік талғамы. Бұқаралық ақпарат құралдарының сөйлеу тәжірибесін бақылаулардан. -Санкт-Петербург, 1999 ж.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ӨРШІЛДІК

СЫДЫКОВА Ж. Т.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Ыбырай Алтынсарин атындағы
№ 37 гимназиясы, Семей қ.

Абайдан кейінгі қазақтың жазба әдебиетінде әр жанрда еңбек етіп, ерекше көзге түскен көрнекті ақындардың бірі Сұлтанмахмұт Торайғыров болды. Ақын өмір сүрген кезең – XX ғасырдың бас кезі - Ресей топырағындағы ең бір дүр сілкіністің, азаттық үшін арпалыстың кезеңі болды. Халықтың рухани жаңаруға ұмтылуы қаншалықты қажеттіліктен туса, соншалықты сол кездегі тарихи жағдайдың сәттілігінен қолдау тапты. Сұлтанмахмұт лирикаларынан өршілдікті көреміз. Ақын поэзиясы қазақ қоғамындағы жаңа дәуір – ұлттық ояну дәуірі туғызған адамгершілік, әділдік, өнер-білімге құштарлық идеяларын айрықша қуатты жігерлілікпен, асқан үнмен жырлаған лирика.

Сұлтанмахмұт Торайғыров 1912 жылдан бастау алатын шығармашылығының жаңа кезеңінде Абай, Ыбырай негізін салған ағартушылыққа бет бұрды, жастарды оқу- білімге шақырды. «Туған айдай болып туып, күнді алуға бел буады», тұрмысты жеңуде жігерленіп, ақиқатты табу жолында талмай ізденуді мұрат етеді. Халқымыздың ой тілегін білдіріп, көзін надандықтан ашуды арман етті. Алғашқы үгіт мәндес өлендерінен кейін ақын лириканың өрісін кеңейтіп, лирикалық кейіпкердің жан сырын, іс-әрекетін суреттеуге ұмтылады. Ескіге қарсы көзқарас оны қоғамдағы әділетсіздікпен қактығысқа алып келеді. «Сұлтанмахмұт жас ақындардың ішіндегі бір күшті ақын еді. Өнер-білім сәулесін аңсап, құлаш ұрып, кедейлік, жоқшылық зарын шегіп, жауыз тұрмыспен жанталасып, алысып, жеңе алмай, мерт болды. Тірі жүрсе, өзі айтқандай, қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болғандай, от жалындай зулаған болат қайрат, құрыш жігердің, кекті жүректің ақыны еді», – деген Жүсіпбек Аймауытов.

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,

Разымын, не көрсем де осы жолда.

Шаршармын, адасармын, шалдығармын,

Бірақ бір табамын деп, көңілім сонда – деп өзіне, халқына өнер-білім, еркіндік, бақыт іздеді. Асқақ арман жетелеген ақын оқу іздеп, Троицк қаласына оқуға барады, сол кезде іздегенім табылды

деп, енді дегеніме жетем, халқыма жұлдыз емес, ай емес, ай емес, күн болам деген ойға келеді.

«Шәкірт ойы» атты өлеңінде:

Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып, күн болам.

Қараңғылықтың көгіне

Күн болмағанда кім болам? – дейді ақын. Жапырағын жайған жас емендей, көңілін қуаныш кернеп, көп ізденіп оқиды.

С. Торағыров лирикаларының негізгі арналары: ақын лирикаларына тән бір қасиет – лирикалық кейіпкердің жүрек сырын, монологпен жеткізу. «Сарыарқаның жаңбыры» өлеңінде бостандықты бар болмысымен асыға күткенін аңғартады. Өлеңде ақын табиғаттағы өзгерісті салыстыра суреттеу арқылы өмір өзгерісіне меңзейді. Жаңбыр символдық образ, ол әрі табиғатты оятып, сөнге бөлеуші ғажайып күш. Сондықтан да ақын «Сарыарқаның жаңбыры» мысал өлеңінде 1917 жылғы ақпандағы революцияны қурап, күйіп кеткен, меңіреу далаға жан бітірген, диірмендегі елдің көсегесін көгерткен жаңбырға теңейді.

Сұлтанмахмұт өз заманының рухын, көңіл-күйін шыншыл көрсете білді Ол шығармаларында өз жүрегін тебірткен, айтпауға болмайтын жайларды ғана жырлады. Сондықтан оның әрбір өлеңі халықтың арманына, тілегіне терең ұштасып отырды.

Алаш туы астында

Күн сөнгенше сөнбейміз

Енді ешкімге Алашты

Қорлығына бермейміз! – деп отаншылдыққа, ұлтжандылыққа шақырған «Алаш ұраны» атты өлеңі Алаш қозғалысының әнұраны дерлік дәрежеге көтеріліп, жұртшылықты дүр сілкіндірді, ұлттық рухты азаттық туындай биікке аспандатты.

Сұлтанмахмұт поэзиясы – ақындық шеберліктің, туған жерге, Отанға шексіз берілген ұлтжандылықтың, биік парасаттылық пен азаматтықтың жарқын мектебі. «Бір адамға» өлеңінде патшадан шен таққан ел билеуші бай арқылы халық үстінен байыған дүниеқоңыз, шенқұмар жандарды өлтіре өткір сынайды. Сондай-ақ, ел ішінде байлығына масаттанған бір адамның басқаларға істеген қиянатын, озбырлығы мен жиіркенішті қылықтарын батыл әшкере етеді. Өлең ащы мысқыл мен зілді кекесін түрінде берілген. Өлеңге бір дәуірдің негізгі шындығы сыйғандығын ақын қарапайым тілмен жеткізе білген. Ақынның табиғатты жырлауы да ерекше. «Жапырақтар» өлеңінде ол көп жапырақ ішіндегі жалғыз

сарғайған жапырақ арқылы өзінің көңіл күйін бейнелесе, «Кеш» арқылы түнгі табиғатты суреттеп, оны қараңғылықтан қорқақтаған лирикалық кейіпкердің жеке сезімімен ұштастырады. Б. Кенжебаев «Сұлтанмахмұттың жаңа өлеңдері жөнінде» деген мақаласында «...әрбір жазушының бүкіл творчествосының өн бойынан идеялық-көркемдік негіздің (идея- тақырып-мінез- тіл) тек сол жазушыға ғана тән ерекшелік екенін аңғарамыз» деп анықталатын шығармашылық ерекшеліктің, яғни ақынның өзіндік стилі арқылы тану әдісін қолданған деп көрсетеді.

Қорыта келгенде, Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ ақыны, ағартушы, қоғам қайраткері, ойшыл Біз оны XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихынан келелі орын алатын демократ ақын деп танимыз. Шығармалары қазақ қоғамы шындығын, ондағы жаңашыл ой- пікірдің дамуын танытатын үлкен белес.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы/Алматы :Алаш, 2005.
- 2 Торайғыров С. Алаш ұраны :таңдамалы шығармалары/ Алматы : Жазушы,2002.
- 3 Серікбаева Н. Жыр сұлтаны- Сұлтанмахмұт Торайғыров. - Мәдени мұра. - 2017 ж.
- 4 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет: Алматы. Білім, 2013 ж.

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE FEATURES USED IN THE KAZAKH LANGUAGE

TLEBALDINA N. K.

Candidate of Philology, Kazakh Humanitarian Juridical Innovation University, Semey

In the language of the Kazakh people, as a traditional norm used at the national level, along with generally recognized literary words, in different regions there are many words and phrases. In the Kazakh language, such applications are called «local features dialectisms or regional words» [1, p. 253].

Regional linguistics or areal linguistics (lat. area – space) one of the spheres of linguistics, studying the spread of linguistic phenomena on a spatial scale and interlingual (dialect) relations by the method of

linguistic geography, i.e. by drawing on geographical maps. For the first time used the term of regional linguistics J. Bartoli and John. Vidosic (1943, Italy). The aim of regional linguistics is to determine the common regional scope of language features. Regional linguistics is born on the basis of linguistic phenomena defined in the language, directly related to dialectology. Systematic study of the peculiarities of the local language by language regions allows to solve the actual problems of Kazakh dialectology. However, the tasks of dialectology and regional linguistics and the objects of research are not the same.

«Dialectology assumes that dialectology represents dialects, their current state, the limit of distribution of isoglossal lines, and regional linguistics-definition of geographical zones of distribution of language phenomena, their interrelation, ways of distribution, the main centers of language phenomena, and also the region of language unions (the West Turkic Kaganate, Central Asian languages, Kipchak languages, etc.). Regional linguistics allows to reveal not only dialect, but also distinctive and General linguistic phenomena in group of separate national languages and related languages. The first model of regional linguistics in Turkology is presented in the works of N. Gadzhieva, written on the basis of phonetics and morphology of Turkic languages and dialects of Central Asia» [2, p. 234].

Regional vocabulary, its specific features are the most studied problem on the part of corresponding scientists. It is evidenced by the works of such scientists as S. Amanzholov, Zh. Doskaraev, Sh. Sarybaev, A. Nurmaganbetov, S. Omarbekov, O. Nakysbekov, G. Kaliyev, Zh. Bolatov, who studied dialectology of linguistics.

The term «dialect» means a set of features that are not of a national character, are used only in certain places, a separate area, territory with tongues, characteristic features. In this sense, the dialect is an integral part of the national or national language. The dialect can only be in the presence of features different from the norms of the literary language. In a dialect, a common word in a literary language can occur in a different way. In the local vernacular, there are several variants of some words in the literary language: сіріңке – кеуірт, күкірт, шырпы, шағар, ши, оттық, шакпақ; шылапшын – ләген, жам, кірлен, шылаужан, тас, etc. In the meanings of individual words there are lexical features such as this. In both literary and dialect, sometimes the pronunciation of words is the same, and the meanings are different, for example, «там» in the meaning of the house and the grave in different places are used in

different meanings. «тәте» in one place is used in the sense of father, somewhere senior, sometimes sister.

Dialect words are part of the national vocabulary, but are not popular. Since most of them have publicly available analogues in the national language.

According to the composition of Kaliev divides real lexical dialectisms, lexico-semantic dialectisms, ethnographic dialectisms [3, p. 151]. The scientist, proving that dialectical words are mostly not included in the vocabulary of the literary language, takes into account that the words denoting a certain concept should be introduced into the literary language in case of absence in the literary language. In the Kazakh terminology terms created by means of terminology of dialect lexicon not too often meet. For example, in some areas of Aktobe, West Kazakhstan regions, the word «төп» has a number of terms of biology. In the dialectological dictionary of the Kazakh language, this word is «сүйектен жасалған ботқа, каша. Көженің қоюы». In the dictionary of biology, published in 1988, was given the definition of the term checkpoint (барда) – «малға жем ретінде пайдаланылатын спирт өндіргенде қалатын қоймалжың қалдық» [4, p. 389]. In addition, in the explanatory dictionary of General business and metallurgy, a porous word was defined: «бір тұтас материалдардың ішіндегі 0,01 мм-ден бірнеше мм-ге дейін түйіршік тәріздес саңылау. Тұйық немесе бір-бірімен өзара жанасатын қуыстары бар табиғи және жасанды материалдар. Қуыстардың көлемі 30-80 пайызға жететін материалдарды кеуекті материалдар» [4, p. 89]. Porous in the dialectological dictionary (Гур., Маңғ., Түрікм., Таш.) – «1. тау үңгірі (Маңғ.); Кеуек болмағанда ұрыларды ұстар едік. 2. құдық түбіндегі балшықтың құлауынан пайда болған қуыс» [4, p. 112]. As we have noticed, the term was developed by analogy of the concept and the term meaning the word dialect (қою, қоймалжың және азықтық, қуыс, түзілімдер, батпақ, тоқтау су). As you know, the document used in Narynkol and Kegen districts of Almaty region is one of the officially approved terms of the term, which is now used in its sense. The term «түнек» in biology was created through the termination of a dialect word. In the dialectological dictionary to the word «түнек» understands the meaning of «in Zhailau» [4, p. 253]. In the terminological dictionary, this term is defined as «a resting place for animals that do not have permanent housing» [4, p. 246]. Overnight in terminology, on the contrary, the sleeping place of animals, who have no permanent housing. However, compared to the differences, the similar sides of these concepts are larger. First, both places for

sleeping animals; second, both temporary shelters; third, both are on pastures, in the mountains, etc. outside settlements. There is also enough basis for the terminology of the word dialect. These similarities are common features of comparable concepts.

In the Abai district of East Kazakhstan region, due to small significant changes, in some areas of Turkmenistan, Karakalpakstan and Aktobe, Kyzylorda regions, the words trends were largely used.

The term «line», used as an alternative to the term «line», means «drainage ditches in the field» [4, p. 74].

In the course of consideration of this problem it was found that the regional vocabulary is termed in two different ways. The first is termination through literary language. That is, this word, used in a certain region, entered the literary language and passed into General use, passed into the terminological field and was used in the terminal sense. This group includes words such as «алқа, собық, қандауыр». The second is the direct terminology of local words. In this case, the dialect word comes from the number of terms, passing immediately into a certain terminological field without moving to General use. Words such as «топ, ұжым, үрдіс, түнек» are used in this second way.

According to scientists – dialectologists studying the zonal vocabulary of the Kazakh language, «a rich vocabulary – a group of dialect vocabulary» [4, p. 164], the role of this Fund in the enrichment of terminological vocabulary, which has so far been used very little.

The main dialect, based on the national language, can serve as a leader in the formation of the national language through written literature. Such a dialect is the basis of a literary language in a literary processed form. Although other dialects maintain their stability to a certain extent, but with the advance of time it is strongly influenced by the literary language, eventually dialects in the national language lose their features. All the people will speak the literary language. This process (the process of gradual disappearance of dialects), of course, can not be immediately, which requires time at one time [4, p. 471].

Dialect words are part of the national vocabulary, but are not popular, since most of them have publicly available analogues in the national language. However, no national or vernacular language will create a scientific history until the dialectical features in the language are taken into account in detail. Since dialect phenomena did not arise by chance, their existence in the national language has a diverse historical and linguistic meaning.

REFERENCES

- 1 Қордабаев Т.Р. Қазақ әдеби тіл мәселелері. – Алматы: ҚарМУ, 1985. – 253 б.
- 2 Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму кезеңдері. – Алматы: Ғылым, 1987. – 312б.
- 3 Қалиев Ғ. Қазақ терминдерін жасау мен реттеудің және оны қалыптастырудың кейбір мәселелері // Терминология: теория және тәжірибе. Астана: Ақмола полиграфия, – 2001. – 47 б.
- 4 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2007. – 397
- 5 Сарыбаев Б. Тіл үйретудің басты мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 2001. – 201б.
- 6 Уәлиев Н. Фразеология жәнәтiлдiкнорма. – Алматы: Ғылым, 1998. – 287б.

**ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДА КӨКПЕН ТАЛАСҚАН
АЛТАЙДЫҢ СЫРҒА БЕРГІСІЗ АДАМ
ЖАНДҮНИЕСІМЕН БАЙЛАНЫСЫ**

ТОЛЫМХАНОВА Г. А.

Бүкіл түркі әлемінің түп төркіні мекен еткен қасиетті Алтайдың сұлулығына табынбаған, өз шығармасына арқау етпеген қазақ аз шығар. Өр Алтай – аймүйіз ақындар мен қара сөзді қайысты илеген жазушылардың, аңыздар мен абыздардың, ғашықтар мен асықтардың киелі мекені. Осындай өлкеде туған Қалихан Ысқақ, Әлібек Асқаров, Оралхан Бөкейде өз шығармаларын туған жеріне арқау етуі заңды. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы Алтайдың табиғи келбеті мен адам болмысының байланысы қарастырылады.

Зерттеу барысында Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Әлібек Асқаров, Асқар Алтайдың қазіргі қазақ әдебиетіне қосқан үлесін саралап, шығармаларындағы Алтай мен адам болмысының байланысын айқындау өзекті мәселелердің бірі екенін сезінуге байланысты жазылды.

Өткен ғасырдың аяғы қоғамдық сананың тұтастай бастапқы арнасынан ауытқып, өзге арнаға қарай бет бұрып өзгеруімен ерекшеленеді. Сол тұста өзіндік қолтаңбасы бар қаламгерлер қазақ прозасына жаңа екпін мен серпіліс алып келді. Қалам мен қағазды жанына серік еткен жазушы өзінің төл туындыларында

өзіндік дүниетанымын суреттеу арқылы өмірге деген көзқарасымен қоса оны қалай қабылдайтынын көрсетеді. Прозаның маңызды бір бөлігі табиғатты сипаттау, яғни, пейзаж болып табылады. Жазушылар өз шығармаларының басым бөлігінде адамның іс-әрекеті мен сезімін табиғат болмысымен алмастыра суреттейді. Сол арқылы прозадағы кейіпкер ақиқатпен ашық байланысқа түсіп, табиғатпен өзара біртұтастықты ұғынып жатады. Прозадағы кейіпкерлердің көңіл-күйі, жандүниесі, ішкі толғаныстары, сыртқы бейнесі, таным-түсінігі, қоршаған ортамен қарым-қатынасы сияқты тәсілдерді әр қаламгер өзіне тән өзгешелікте қолданады. Табиғат прозаның маңызды бөлігі десек, табиғат пен адам болмысының байланысын көркем шығармада суреттеп оқырманға жеткізе алу бұл үлкен бір шеберлік. Осыған қарап адамның жандүниесі, болмысы көркем жаратылыстың бірі болған табиғатпен тікелей байланыста, үндестікте екендігін аңғара аламыз.

Киелі мекеннің төрі Алтай болса, қолат-қолат қойнауын қытықтай, қуалай аққан Бұқтырма бойын жағалай орналасқан ауылдар шоғыры тұтас Қатонқарағай деген ауданды құрайды. Гүрілдеп аққан өзеннің шулы дауысы, жыл мезгілдерінде түрлі-түске боялатын нулы орманы, дәмі бал татитын кәусар бұлағы, жанға шипа болған саф ауасымен еркін тыныстап, сол жерді өзіне мекен еткен жергілікті халық сырт көзге сырын ішіне бүккен сымбатты бейнеде көрінетін таулы өлкенің өзіне ғана тән желмен соққан ызғарын өмір бойы сезініп өтеді. Дегенмен, тәнінді қарып өтетіні ызғарлы суығына қарамастан, ол мекенің бауырына тығылған халқы айналайын атамекенінен бір сәтке болсын суынып, жыраққа ұмтылып көрген емес. Ал, пешенеге жазылған тағдырдың себебінен жырақтап кетсе, Алтайға қимастықпен қарап, мөлдір жанарына жас толғае кейіпте «аһ» ұрып өтері ақиқат. Бұл, әрине, әр адамның бойында көрініс беретін, туған жерге деген туа бітті өзгеше махаббатынан болар. Өр Алтай – аймүйіз ақындар мен қара сөзді қайысты илеген жазушылардың, аңыздар мен абыздардың, ғашықтар мен асықтардың киелі мекені. Көкпен таласқан келбетті Алтайдың ыстық құшағында өмірге келген Қалихан Ысқақ, Әлібек Асқаров, Оралхан Бөкей де қаламынан тамған өз шығармаларында туған жерін арқау етуі заңды да.

Алтайдың көрікті келбетін, әсем табиғатын, қойнауында жатқан тасымен онда өзге мекеннен ерекеше болатын қыс мезгілінде апталап жауатын қарына дейін керемет суреттеп, оқырманды шығармасына бірден елітіп, жанын баурай білетін Оралхан Бөкейдің

тундыларында ортақ бір тақырып, бір желі бар. Ол шығармаларында адам мен табиғат, олардың туыстығын, тұтастығын тап басып тани біледі де, сүйсіне суреттеп, жарқырата жазады. Көптің көкейінде сайраған ойын үнсіз ғана ұғынып, елінің сүйіспеншілігіне бөленуі, есімінің күллі қазақ жұртына танылуы да осынау туа біткен таланты мен шығармашылық шеберлігінің нәтижесі болса керек. Жазушының қай шығармасын алсақ та, онда Алланың шеберлігін танытатын сана иесі адам мен көркем етіп жаратқан табиғатын бір уақ үндестіре отырып, адамның мінез-күлкі мен сезімін сол табиғат арақылы аша біледі [2].

«Көкшетау асқан сұлу болса, одан шыққан ақын, жазушылар одан әрі сұлуландырды. Біздің Өр Алтайдың сұлулығы одан есте кем емес. Бірақ оны жырға қосатын, сұлулығын көрсететін ақын, жазушылар жоқ десек қателеспейміз. Мен Алтайдың сұлу табиғатын, сарқылмас байлығын танытуды мақсат етемін. Сондықтан да мен жазушы болуды армандаймын. Адам арманын алдына мақсат етіп қойса, оған жетуге тиісті. Менде мақсатыма жетемін деп сенемін» [3], – дейді мектеп қабырғасында жүрген Оралхан. Міне, осыдан-ақ, ересек адамның өткенге қайырылып, қайта есігін қаққысы келетін, алаңсыз дәурені саналатын балалық шағынан қаламгер өзінің кіндігі кесіліп, қаны тамған жерінің сұлу табиғатын күллі әлемге жар салып, паш етуді өзіне бек мақсат, арман етіп қойғанын түсінеміз.

Адамзат баласы өмір сүру заңдылығына байланысты кей жағдайда тек өзіне ғана емес, өзгеге де зиянын тигізіп жатады. Ол өзіне дейінгі қалыптасқан шартты дүниені өзгертуге тырысады, бірақ ол оңай шаруа емес екендігін де аңғарады. Адам өзін дүниеге бағынып отырғандай сезініп, сол себепті осы қиындықты айналып өтетін жол іздей бастайды. Бірақ сол жолды табып және жүріп өту оңайға соқпайтыны ақиқат. Оралхан Бөкей табиғатты ақылды, әділетті, бірақ адаммен қарама-қайшылықта дамыған деп бейнелейді. Табиғат адамсыз өмір сүре алады, ал адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес екендігін негіздейді. Жазушы адамды тәубеге келтірер бірден бір нәрсе табиғат қаталдығы деп түсінеді. Табиғат қаталдығы Оралхан Бөкей шығармаларында сюжеттік маңызға ие. Табиғат оқиға желісіне үнемі кездесіп отырады. Жазушының «Сайтан көпір», «Қар қызы» повестерінде кейіпкерлерді жетелеп, оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы, адам баласына көрсетпек назы, табиғаттың алай-дүлей мінезімен бетпе-бет келуі. Мәселен, «Қар қызы» повесінде шөп әкелуге шығып, жолдан адасқан, суыққа тонған

үшеуінің де адамгершілік бет-бейнесі осы сипатта айқындала түседі. Бақытжанның жолдастарынан тығылып құрт жеуі, ал Аманжанның еліре бастауы осыған нақты дәлел. Жазушы ойынша, табиғат қаталдығы – қажет нәрсе. Сондықтан да ол Алтай жайлауына барар жолға бетоннан құйылып жасалатын көпірге қарсы. Себебі, ол енді «Сайтан көпір» бола алмайды, адамдар қорықпай, қарқ-қарқ күліп өте шығады да, Алтай жайлауынан қадір-қасиет кете бастайды.

Адамдар бойынан қатерден сескену сезімі жоғалып, мүлдем құрып бітіп, есінетер ессіздік үстемдік алады. Жазушының табиғат пен адам байланысына арналған шығармалардағы кейіпкерлерді табиғатқа деген көзқарасына қарай бірнеше топтарға топтауға болатын еді. Жазушының повестеріндегі кейіпкерлерді басқа адамдардан бір саты жоғарыда тұр деп айтуға болады. Олар табиғатты қорғауға белсене араласып жүрген адамдар емес, Ақтан, Дархан сияқты кейіпкерлер табиғат – Ананы аялауға енді үйреніп келе жатқандай. Қоғамда болып жатқан қайшылықтардан шетте өмір сүруге ұмтылған олар үшін маңыздысы – табиғатпен бірге болу. Табиғатпен бірге біте қайнасып кету, адамдар қоғамынан тыс өмір сүру және табиғатқа қамқор бола отырып, адамдар қоғамында өмір сүру мәселесі Оралхан Бөкей шығармаларындағы негізгі бағыт.

Жазушы шығармаларында адам баласынан қиянат көріп жүген табиғаттың олардан кек алуын міндет етпейді. Адамдар қадірлеп, аямаған керісінше олардан көптеген зорлық көрген табиғаттың ерте тозып кететіндігі, бүгінді тоғайлы орманды, көл-өзенді, жайқалған бақты, құнарлы жерлердің ағаштары қураған, сулары тартылған, құстары мен аңдары жойылған, шаңы бұрқыраған қу тақырға айналып қалатындығын, бұның ақыры әлемдік апатқа ұшыратып, жалпы адамдардың жер бетінде тіршілік етуіне қауіп төнетіндігін, бүгінгі табиғатқа жасап жүрген қиянат – адам баласының ертеңіне, яғни, болашағына жасалған қастандық екенін адамдардың көздеріне елестетіп ұғындыру – міне, жазушының көздеген негізгі мақсаты осы. Жазушыны адамдардың келешектегі тағдыры терең толғандырады. Қазіргі қазақ прозасында жеке қолтанбасы бар Қалихан Ысқақтың шығармаларының қазақ әдебиетінде алар орны ерекше. Оның шығармаларында негізінен қазақ халқының тарихы мен дәстүрін, мәдениеті мен өнерін, тұрмыс-салты жайында кеңінен қамтылған. Түркі халқының алтын бесігіне айналған Алтайды қоныстанған еліміздің шығысындағы қазақтардың тұрмысын бейнелі суреттеген.

«Қоңыр күз еді» шығармасындағы кейіпкерлер мен табиғат арасындағы байланысты сараларауға болады. Қалихан Ысқақтың осы шығармасындағы адамдардың жаны таза, таным мен бейнесі жоғары, рухани бай образдар арқылы беруі қаламгердің өзіндік қолтаңбасы бар екендігін айқындайды. Шығарма поэтикасын кұрайтын табиғат бейнесі кез-келген көркем шығарманың көркі десе болғандай, адам мен табиғат қандай тығыз байланыста болып өмір сүрсе, кейіпкедің көңіл-күйі де сол табиғат құбылысымен бірге өзгеріп, көркемдік жүйенің ажырамас және біртұтас бөлігі болатыны айқын. Шығармада кездесетін тұрмыстық, заттық, этнографиялық, портреттік, пейзаждық детальдар арқылы адамның рухани әлеміне терендей үңіліп, кейіпкердің психологиясын ашады. Жазушының сөз қолдану шеберлігі бұл – шығарманы көркем өнер ретінде танытып, биікке көтеретін басты өлшемдердің бірі. Қалихан Ысқақтың «Қоңыр күз еді» шығармасы Алтайдың қоңыр күзін суреттеумен басталады: «Қоңыр күз еді. Ақ жауын себелеп тұр. Жол лайсан, Алтай өңірінің ең бір жүтең жағы көңілсіз жағы соқыр тұман оның биік сілемдерін жым-жылас қылып жұтып қойыпты. Енді бөктерлеп келіп, канат жайып, күркейлеп алған. Тау да бірте-бірте аласарып, адырлы жота қыратқа айналып, шөгіп бара жатқан сияқты. Әр жерде селдіреген ойдым-ойдым шоқ ағаштар болмаса етекте бұрынғыдай ну орман да жоқ, үркіп барып сонау жоғарыдағы алқым-алқымдарға тығылып қалыпты» [3, 125 б.]. Қаламгердің бұл шығармасын әр оқырман өзінше қабылдап, өзіндік тұрғыдан саралап, одан өздерін көреді. Шығармадағы Алтайдың табиғи келбетін суреттеу арқылы адам болмысының, ішкі күйзеліс-қуаныш сезімдерін табиғатпен байланыстыра беруі, оның оқырман жүрегіне жеткізуі жазушының өзіне ғана тән қасиет деп айтуға болады. Бұл туындысы арқылы Қалихан Ысқақ табиғатты адам жанын әрқашанда түсіне алатын құбылыс ретінде көрсеткісі келетіні ақиқат. Қалихан Ысқақ Алтайды қазақтың ұлттық мінезімен жақсы көрді. Көктемде түрлене оянған Алтайдың көркін балалардың мектептен жалығып, далаға ытқып шыққысы келетін ішкі тілеумен астастыра, яғни, шығармада Алтай баурайына көктемнің кешігіп, сарғайтып барып бірақ келетіндігін айтады. Алтайдың қызығар шағы да, қызықтар шағы да осы көктем екендігін, туған жердің топырағының ыстық құдіретін осы кезде ерекше сезінетіндігін, қаситетін танытатындығын суреттеген еді. «Біздің Алтай» деп, Алтайдың қыс бойы жым-жырт ұйықтап қалып, көктем келе ол да жылмен таласа оянатындығын жазады. Міне, сөз өнеріне

осындай асқан үнмен енген суреткер бүгінде қазақ әдебиетінің аға жазушысына айналып отыр.

Қазіргі қазақ прозасында ерекше орны бар, қоғамдық мәселелерді жазып жүрген жазушы – Асқар Алтай. Жазушының табиғат пен адам болмысына қатысты жазылған шығармаларының бірі «Алтай балладасы». Бұл шығарма сыншылар тарапынан біршама бағаға ие болған. Сыншылар, зерттеушілердің айтуынша бұл мақаланы жазарда жазушы алдымен не жазатынын жақсы зерттеп, таңып алған. Шығарма негізінен аңызбен астасып, байланысып жазылған. Жазушы оқырман жүрегіне аю мен аңшы, тіршілік пен тұрмыстың шынайлығын бейнелеу арқылы із қалдырған. Себебі, баяндау бағытында жазылған шығарма кейіпкерлер арқылы ғана емес, жан-жануарлар арқылы оқырманды баурап алары сөзсіз. Бүгінгі қолданыстан шығып қалғанкөне ұғым атауларын осы шығарма арқылы көптеген оқырманға таныс болғаны да ақиқат. Жазушы шығармасының көркемдігі мен танымдығы қандай екенін шығарманы көркемдік-идеялық жағынан талдау кезінде көз жеткізуге болады. Романда аңшы Ұлар, Айқоңыр, Бұлабике, аю бейнелері бастан-аяқ бір-бірімен байланысы, өріліп отырады. Шығарма басында Айқоңырдан Бұлабикені тірідей құтқарса, роман соңында қыздың өлі денесін аюдың қорлауынан арашалайды. Табиғаттың сенімді серігі жануар мен адам арасындағы тартыс шытырманға толы. Романдағы Алтайдың табиғи келбеті мен тауының құнарлы өлкесі, әр ағашы мен талы, сылдырлап аққан суы мен әсем табиғаттың жануарлар болмысымен байланысып жатқан тіршілік заңына қанық боламыз. Ұлар өр Алтайда өзі би, өзі қожа болып еркін жүрген адам. Үстіндегі киімінің бәрі сол Алтайдың аңдарының терісінен. Мысалы: «Аю терілі жамылғысы ту сыртында түңіліктей жалпылдап, бөрі майымен майланған бұғы тері табанды шаңғысы шарықтай зырлап, Ұлар еңіске қарай құмайша құлдилады», «Қасқыр байпақтан су өтпесе де, қар ызғары білінді», «Аюжақы көкірегіндегі қайыс ілгекті ағытты». Ұлар – саяқ тіршілік иесі. «Жалғыздыққа жасынан үйренбеген адам болса, баяғыда-ақ мынау мұздай қатып-семіп жатқан иен дүниеден айран-асыр болып, ақылынан адасып өлер еді. Шыр етіп жерге түсіп, кіндігі кесілгенде дүниеге жалғыз келгенін сезінгендей, бұл жалғыздықтан қорыққан емес. Жалғыздық жанына жаққан. Жалғыз-жарым тірліктің құлы бұл. Ұлар жолы – жалғыз ғұмыр кешу. Бар мұраты – мұңлы болса да ерікті өмір» [4]. Өйткені Ұлардың ес білгелі көргені Алтай табиғаты. Табиғат бесігінде тербеліп өскендіктен бұл жалғыздықтан

корықпайды. Себебі, табиғатты өзінің бөлшегі ретінде қабылдап үйренген. Осы шығарма арқылы жазушы табиғат пен адамның біте қайнасқан тіршілігін, табиғаттың адамға әрқашан көмек қолын созуға дайын екендігін көрсеткісі келгендігін байқауға болады.

Қорытындалай келе, жоғарыда біз қарастырып өткен шығармалар бір-бірімен тығыз байланыста. Яғни, олар Өр Алтайдың табиғи келбеті мен адам болмысының байланысын бүкпесіз көрсетіп, шынайылықпен баяндайды. Қасиетті де киелі Алтайдың сұлулығына табынбаған, өз шығармасына арқау етпеген қазақ аз шығар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қантаев С. Қысқаша мазмұн: Тортай мінген ақбоз ат / С.Қантаев. – Алматы: Жазушы, Әдебиет порталы, 2019.

2 Қаңтарбаев Ә. Өр Алтайдың ойында, Оралханның тойында: Оралхан Бөкей-60 //Қазақ әдебиеті. -2003. -24қазан.

3 Алтай А.Алтай новелласы: роман-миф, повесть-притча, новелла.– Алматы: «Өлке», 2001. – 292 бет.

4 Ысқақов Қ. Қоңыр күз еді/Роман,повестер/.-Алматы: Жазушы, 1980. - 400 б.

5 Ысқақов Қ. Ағайындар // Ысқақов Қ. Қоңыр күз еді / Роман, повестер/.-Алматы: Жазушы, 1980. - 396 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗША ТІЛІН ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТУРДАЛИЕВА Г. А.

мұғалім, № 101 мектеп-гимназиясы, Алматы қ.

Қазіргі таңда кез келген тілдік тұлғаға сөз мәдениетін жеткілікті тұрғыда меңгеру қажеттілігі туындап отыр. Олай дейтін себебіміз, қоғамда бірлесіп өмір сүру, түрлі жағдаяттарда сөз сөйлеу, өз ойын дұрыс жеткізіп көздеген мақсатына жете алу үшін сөйлеу дағдысын қалыптастыру керек. Адам өмірінде маңызды орын алатын құбылыстардың бірі – сөйлеу әрекеті. Өйткені ауызша сөйлеу қарым-қатынастың негізгі құралы. Біз өмірімізді тілсіз, сөйлеусіз елестете алмаймыз. Бұл екеуінсіз адамдардың бірлесіп еңбек етуі жүзеге аспайды, ғылым мен технология дамымайды [1, 402].

Халықтың мәдениеті мен ұлттық болмысының көрінісі сөйлеу әдебінен көрінеді. Сондықтан да ғасырлар бойы еліміздің егемендігін, мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етіп, халық мүддесіне нұқсан келтірмей келген қазақ сөз өнерін әрі қарай зерттеу мен жетілдіру қазақ тіл білімінде маңызды орын алады. Осыған орай, ауызша сөз мәдениетін қазіргі таңда оқыту маңыздылығы анықтала отырып, оны оқытудың тәсілдері мен формалар жүйесін түзу қажеттілігі туындайды.

Бұл мәселені шешудың басты мақсаты – **оқушылардың танымдық-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып ауызша сөз мәдениетінің деңгейін жетілдіру** деп санаймыз. Осы мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді шешу ұсынылады:

– оқушылардың ауызша сөйлеу тілінде жіберілген қателіктер мен кемшіліктерді анықтау;

– аталмыш қателіктердің негізінде оны түзету жолдарын жасау;

– ауызша сөз мәдениетін оқытудың жаңа инновациялық тәсілдерін қарастыру;

– орта білім берудегі сөз мәдениетіне берілетін білім мазмұнын талдау.

Қазақ тілі сабағы оқушыларға тіл туралы білім берумен қатар, дұрыс сөйлеуге үйрету, тыңдағанды ұғу, дұрыс оқу және жазу дағдыларын қалыптастыруды көздейді. Бұл дағдылар оқыту үрдісінде дамытылады. Оқыту арқылы ауызша сөйлеу тілін дамыту әрекетінің нәтижелі болуы оның ұстанымдары мен әдіс-тәсілдеріне байланысты.

Білім беруде жаңа заманға сай интерактивті әдістер деп жаңалық қуалап бара жатырмыз. Алайда, бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әдіс-тәсілдердің де тиімді жерлері бар. Сол себепті сөз мәдениетін оқытуда белсенді және дәстүрлі әдістерді қатар қолдануды ұсынамыз.

Қазіргі кезде көп қолданылып жүрген белсенді әдістерді дәстүрлі әдістермен алмастырып қолдануға болады. Дәстүрліде де сөз мәдениетін жетілдіруге ықпал ететін жаттау, диалог, монолог, баяндау, рөлге бөліп оқу, сұрақ-жауап, көрініс қою, талқылау сынды әдістер жеткілікті. Алтын балыққа арналған аквариум, сұрақтар шеңбері, ыстық орындық секілді әдістер дәстүрлідегі сұрақ-жауап әдісіне, балалар философиясы, еркін әңгіме, өкіл әдістері баяндау әдісіне, ақылдың б қалпағы рөлге бөліп оқу әдісіне, ТВ шоу, тікелей радиоэфир әдістері көрініс қою әдісіне сәйкес келеді. Бұрын дәстүрлі әдістер жиі қолданылып оқушыларды жалықтырып

жібергені секілді, қазіргі кезде белсенді әдістер қызықсыз болып қалуы мүмкін. Бір жақтан дәстүрлі әдістер әлдеқайда ыңғайлы және ұйымдастыру көп уақыт алмайды, көп ақпаратпен оқушылардың ойын шатастырмайды, қарапайым түрде жүргізіледі. Дәстүрлі әдістердің осындай жақсы қырларын көре тұра сөз мәдениетін дамытуға қосар үлесін жоққа шығара алмаймыз. Себебі, жаттау арқылы оқушылардың интонация қоюы, тембрі, мәнерлеп оқу, сезіну қабілеттері дамиды, мазмұнын айту арқылы оқушы ойын жүйелі түрде жеткізуге, логикалық байланысты сақтауға дағдыланады. Сондай-ақ рөлге бөліп оқыту арқылы балаларды әр түрлі тілдік жағдаяттарға түсуге үйретеміз. Ал, көрініс қою арқылы оқушылар коммуникативтік кедергілерді бұзады, яғни ашылып сөйлеуге, қауым алдында қысылып-қымтырылмай өзін еркін ұстап, ойын дұрыс және айқын жеткізуге машықтанады.

Оқушыларға қазақ тілінен білім беруде сүйенілетін негізгі дидактикалық ұстанымдар: ғылыми ұстаным, жүйелілік ұстанымы, көрнекілік ұстанымы, саналылық және белсенділік ұстанымы, теорияны тәжірибемен байланыстыру және оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру ұстанымдары т.б.

Сонымен қатар, оқушылар берілген білімді жаттанды түрде қабылдаса ол деректер тез ұмытылады, және практикада қолданылмайды. Осыған орай, олар ақпаратты саналы түрде қабылдап үйренуі тиіс. Сонда ғана тіл дамыту жүйелі түрде іске асады [2, 99.].

Әр сыныптың өз білім деңгейі мен жас ерекшелігі болатыны белгілі. Сондықтан, олардың сөйлеу деңгейі де әр түрлі. Оларға берілетін материалдар да әрбір сыныпқа лайықталып жасалады, бұл оқытудың жас ерекшеліктері ұстанымын анықтайды.

Оқушылардың мектепте алған білімін күнделікті өмір қажетіне пайдалана алуы, яғни сөз мәдениетіне байланысты үйренген біліміне сәйкес көпшілік алдында дұрыс сөйлей білуі, өз ойын дұрыс, анық жеткізе білуі, сөз орамдарын орынды қолдануы т.б. теорияны тәжірибемен байланыстыру болып саналады [3, 91.].

Қазіргі кезде қай салада болмасын жүргізілетін жұмыстардың барлығы жаңа заманға сай орындалып келеді. Сондықтан, оқушылардың ауызша тілін дамыту әрекеті жоғарыда айтылған ұстанымдармен бірге өзіндік ұстанымдарды да қажет етеді. Бұл мәселелерді қолға алу мектеп босағасынан басталады. Мектеп оқушыларының да жеке тұлға ретінде қалыптасуында ауызша сөйлеу мәдениетін дамытудың әдістемелік жүйесі үлкен

орын алып, өз септігін тигізетіні сөзсіз. Сөз мәдениетін менгерген, өз ойын дұрыс жеткізе алатын күзиретті ұрпақ дайындау ұстаздардың басты міндеті болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы, Дайк-Пресс баспасы, 2008. – 968 б.

2 Ермекбаева А. Бейіндік мектеп оқушыларының оқу мотивтерін қалыптастыру арқылы сөз әдебін менгертудің әдістемесі: фил. ғыл. докт. ... дис./Қожа Ахмет Ясауи атын. Халықаралық қазақ-түрік Ун-ті. – Түркістан, 2018. – 207 б.

3 Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. ... дис./М. Әуезов атын. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік Ун-ті. – Алматы, 2004. – 332 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

ТУСУПБАЕВА Г. Б.

мұғалім, Дарынды балаларға арналған №8 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Күзиреттілік дегеніміз - оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда топпен, жұппен жұмыстың маңызы зор болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Сондықтан мұғалім алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тыңдай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері: сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар), диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы), қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы), жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс).

Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алғашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, бұл жұмыс түрлерін барлық сабақта мұғалім мүмкіндігінше қолдана алады. Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері оқушылардың қатысым және жазылым қарым-қатынасын қалыптастыруға, сөйлеу тілін дұрыс меңгеруге, жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруға ерекше ықпал ететінін көруге болады.

Өйткені, осыған байланысты әдіскер-ғалым Ф. Ш. Оразбаева қатысымдық әдістің өзіндік белгілерін көрсете отырып, оған мынадай анықтама береді: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым- қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі». Осылайша мұғалімнің оқудағы құзіреттілікке бағыт – бағдар беруі оқушылардың ой-қорытынды жасауына, өз ойын айта білуіне, оны күнделікті өмірде пайдалана білуіне көмегін тигізеді. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру – заман талабы.

Ғалым «коммуникация» сөзін «қатысым» деп танып, қазақ тілін оқыту әдістемесінде жаңадан «тілдік қатынас», «тілдік қарым-қатынас», «тілдесім», «жазылым» және т.б.терминдерді енгізді [1].

Коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасқан оқушы екінші адаммен, сыныптасымен белгілі бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, өз ойын түсіндіре, олардың пікірін ұға, түсіне білетініне көз жеткізіп жүрмін. Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Сондықтан мұғалім алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тыңдай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек.

Диалогтік әдісті қолдана отырып оқушылардың сұрақтарды, өтінішті, таңдануды, бұйыруды қолданып, бір-бірімен әңгімелесе білуге, мәліметтерді нақтылауды сұрауға, келіспеушілік, толықтыру, тілдік материал көлемінде өзара пікір алыса білуге дағдыландырамын. Әртүрлі типтегі кішігірім диалогтар құрастыруды тапсырамын. Біліктіліктерді жетілдіру мен дамытуды оқушылардың еркіндігін сақтау жолымен жүргіземін. Диалогтік

оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Осы кезде топ арасында талқылау жүзеге асады. Әр топ өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайды. Сыныпта талқылауға қатысу оқушының бәсекеге қабілетін арттырады, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан қарауға дағдыланады.

Әңгімелесу – мұғалімге оқушылардың оқуға деген ынтасын оятады. Ғалым Ф. Ш. Оразбаева сабақта тілдік қатынас үш түрлі жолмен немесе қалыппен іске асырылады деп, олардың түрлерін атап көрсеткен. Олар жұптық, топтық, ұжымдық. Жұптық жұмысқа түсу осы диалогтерден тұрады. Диалогтің өзі сабақ өту кезінде әр түрлі әдіс арқылы жүзеге асады. Мысалы: сұрақ -жауап, рөлдік ойындар, жұптық жұмыс, диалогтік мәтінді оқу.

Тіл оқытуда және үйретуде диалогтың маңызы ерекше. Жоғарыда айтылғандай диалог ұғымының өзі осы тілді оқытудың сара жолы екенін көрсетіп тұрғандай. Себебі: өзге тілді оқушыларға диалогты оқытудың айтылған тәсілдерінің берер пайдасы мол. Сонымен бірге тілді оқып үйренуде өте қолайлы. Диалогтың осы жұмыс түрлерін сабақтарымда қолдана отырып жалпы байқағаным, бұрынғы сабақ беру үрдісімен салыстырғанда жаңа тәсілді қолданып диалогты дамытудың айырмашылығы бар екен. Бұлай дейтінім; бұрын диалог тек жұптық жұмыс арқылы жүзеге асса, ал енді топтық жұмыста орындалады. Мұнда оқушылар берілген сұрақтарды бірлесе оқып оған жауап беріп топ басшысының шешімімен топтан екі оқушы ортаға шығып жұптық жұмысқа өз шығармашылықтарын көрсете біледі. Үйренетін тілде сөйлеуге деген қажеттілік болмаса, сөйлеудің қаншама жолдарын меңгергенмен, ол жасанды рөл атқарады да, бірте-бірте өзінің өміршендігін жояды. Сөйлесімге деген қажеттілік оқытушы тарапынан да, оқушы тарапынан да бірдей болу қажет. Сөйлеуге үйретуде қоршаған орта мен жағдайдың әсерін ескеру оқу процесін тікелей өмірмен жалғастырады. Сол себепті ситуациялық көрініс өмірде болып жатқан құбылыстарды бірден түсініп, ауызша тіл арқылы жеткізіп беруге жол ашады. Сабақта сөйлеудің формалары монолог, диалог сөйлеушілердің ыңғайына қарай атқарыла береді. Сабақта диалог жүргізуге арналған тірек схеманы пайдалану барысында оқушылар білімдерін тереңдетіп, жалпы ой-өрістерін дамытып қана қоймай, сонымен қатар коммуникативтік іскерліктері мен дағдылары жетіледі. Әр сабақта тақырыпқа байланысты диалог

түрлерін өзгертіп отыруға болады. Мұндай сабақ түрі оқушыларды ауызша сөйлеуге үйретудің қызықты, әрі тиімді түрі. Оқушылар бұған ықыласпен қатысады, ал бұл олардың қазақ тіліне деген ынтасын арттыруға септігін тигізеді. Төменгі сынып оқушыларымен диалогты ойын түрінде өткізу өте қолайлы. Егер төменгі, орта буын оқушыларымен тақырып бойынша диалог түрлерін меңгертсе, жоғарғы сыныптарда оқушылар арасында ешқандай қиындық туғызбайды.

Мерсер сыныпта талқылаудағы дәлелдің үш түрін көрсетеді: пікірталастық әңгіме, топтық әңгіме, зерттеушілік әңгіме.

Александр оқытудағы әңгімелесу – қарым-қатынас жасаудың бірсарынды үдерісі емес, керісінше, идеялар екіжақты бағытта жүреді және осының негізінде оқушының білім алу үдерісі алға жылжиды деп тұжырымдайды. Диалог барысында оқушылар келісілген нәтижеге жету үшін күш-жігерін жұмсайтын және Мерсер сипаттағандай, білімді бірлесіп алуда немесе «пікір алмасу» барысында тең құқылы серіктестер болып табылады. Пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, дегенмен оны оқушылар бірлескен зерттеу барысында да анықтай алады [2].

Іс-тәжірибеде диалогтың үш түрі де қолайлы деп шештім. Сабақтарымда әңгімелесудің үш түрін: топтық әңгіме, әңгіме-дебат, зерттеушілік әңгіме түрлерін тиімді қолданамын. Топтық әңгіме білім алмасу мақсатында жүргізілді. Оқушылардың барлығы топтық әңгімеге белсенді түседі. Ал әңгіме-дебат кезінде пікірталасқа түсу кезінде үлгерімі жоғары, талантты және дарынды оқушылардың белсенділігі артады. Зерттеушілік әңгімеге түсу кезінде көшбасшының топ мүшелеріне жетекші сұрақтар қойып, әңгімені өрбіте білуімен байланысты болады.

Жаңа тақырыпты игеру кезеңінде сұрақ-жауап әдісін қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын арттырып отырамын. Диалогтік оқыту оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын артады. «Балаларға арналған сыйлықтар», «Анама қандай сыйлық сыйлаймын?» сабақтарында тақырыпты талқылау барысында оқушылар диалогке бірінші жұппен, сосын топпен түсті.

Сонымен қатар диалогтің топта дұрыс бағытта дамуына көшбасшы да әсер ете алады. Топ басшылары сабақта жаңа тақырыпты игеру кезеңінде топтағы оқушыларға жетелеме сұрақтар қою арқылы басқа топ мүшелерін диалогке тарта білді. Топтағы диалог барысында оқушылар өзін-өзі реттей білді.

Выготскийдің оқушы диалог құру нәтижесінде білім алады деп жорамалдайды. Сондықтан, оқушының білім деңгейін дамытуға әлеуметтік қолдау көрсетуде мұғалімнің рөлі ерекше. Оқушылардың көбірек білетін басқа адамдармен диалог жүргізу мүмкіндігі болған жағдайда, оқыту жеңіл болмақ. Талданатын идеялар оқушы түсінігінің нақты бөлігі болмағанымен, ЖАДА аясында қарастырылғандықтан оқыту табысты болмақ [3].

Сабақ барысында мұғалімнің сұрақтары диалогтің нәтижелі болуына әсер етеді. Сабақтың ұйымдастыру кезеңінде төмен дәрежелі сұрақтарды қоюға тырысамын. Өйткені оқушылардың сабаққа деген ынтасы күшейіп, әсіресе үлгерімі төмен оқушылардың өздеріне деген сенімділігі артады.

«Балаларға арналған сыйлықтар» сабағымда жаңа тақырыпқа шығу кезеңінде, «Балаларға арналған қандай сыйлық түрлерін білесіңдер?» «Балаларға қандай сыйлықтар сыйлауға болады?» Оларды атап бер деген сұрақтар қойдым. «Неліктен адамдар бір-біріне сыйлықтар сыйлайды?» деп ой тастадым. Бұл жерде оқушылардың сыни ойлау дағдылары жетіле түсті. Мәтінмен жұмыс кезінде оқушылар топ ішінде мәтінді жұппен, топпен оқып және сөздікпен жұмысты бір-біріне түсіндіріп, талқылады.

Келесі сабақтарымда да сұрақ қоюдың үлгісін «бастама-жауап-кейінгі әрекет» нысаны бойынша құрастырдым. Мысалы: «Сыйлық жасау дәстүрі» тақырыбын өткенде, «Сыйлық жасаудың қандай дәстүрлерін білесіңдер?» деген сұрақ қойдым. Оқушы жауабынан кейінгі әрекет – басқа оқушыларға толықтыруды өтіну, өзіміз тарапымынан оқушы жауабын құптау, мадақтау болды.

Ал сабақтың негізгі, бекіту кезеңдерінде сұрақ қоюдың түрткі болу, сынақтан өткізу және қайта бағыттау сияқты әр түрлі техникаларын қолданамын. Өткен тақырыпты еске түсіру және жаңа тақырыпқа көшу кезіндегі диалогтік оқытудың тиімді екенін байқадым.

«Досыма қандай сыйлық сыйлаймын?» тақырыбы бойынша түрткі болуға арналған сұрақтарды қолдану кезінде, «Дос сөзіне байланысты қандай ассоциациялар туындайды?» деген сұрақ қойдым. Оқушылар тақырып бойынша топтастыру стратегиясы арқылы ассоциацияларын интербелсенді тақтада жазды.

Сабақтың негізгі кезеңінде сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша Кубизм әдісін ұсындым. Бұл тапсырма оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруге тиімді болды.

Сынақтан өткізуге арналған сұрақтарды грамматикалық тақырып бойынша бердім. Сұраққа жауап толық болмаған жағдайда басқа оқушыларға қайта бағыттап толықтыруды өтініп отырдым. «Сыйлық сыйлау дәстүрі» сабағында, «Сыйлықты сыйлар алдында оның несіне көңіл аударған?» деген сұраққа жауап беру кезінде, топтағы оқушылар белсенді жауап берді.

Барнс сыныпта тіл қаншалықты қолданылса, оқушылардың оқуына соншалықты әсер ететінін айтады. Барнс оқытудың мұғалімді селқос тындағанда ғана емес, сөйлесу, талдау және дәлелдеу барысында жүзеге асатынын көрсетті. Мерсер және Ходжкинсон зерттеулері оқыту барысындағы диалог атқаратын негізгі рөлге назар аударуды мақсат етеді. Қазірдің өзінде сыныптағы оқушылардың бірлескен сұхбаты үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін жеткілікті дәлелдер бар [4].

Қазақ тілі сабағында диалогтік оқытуды топта жүргізудің маңызы зор. Топтағы диалог оқушылардың тілдік дағдыларының жетілуіне үлкен ықпалын тигізеді. Тақырыпты жұппен, топпен талқылау барысында оқушылардың сөздік қоры дамиды. «Досыма қандай сыйлық сыйлаймын?» тақырыбын қорытындылау барысында, тақырып бойынша әр топқа постер жасауды ұсындым. Бұл жерде зерттеушілік әңгіме жүзеге асты. Постер жасау кезінде оқушылар топта зерттеп, негізгі шешімге келе білді.

Постерде тақырып бойынша алған білімдерін жинақтап, қорытындылап шықты. Оқушылар постер қорғау кезінде ерекше белсенділік көрсетті. Жалпы топтардың жұмысы ұйымдасқан түрде болды. Жұмыс кезінде оқушылардың өзарадиалогтары жақсы болды. Постерді салу және қорғау кезінде топ басшыларының көшбасшылық қасиеттері ашыла түсіп, ұйымдастырушылық қабілеттері арта түседі.

Екінші «Анама қандай сыйлық сыйлаймын?» тақырыбын өткенде де, жаңа тақырыпты игеру кезеңінде, диалогтік оқытуды тиімді қолдандым. Әр топтан бір оқушы өлеңді мәнерлеп оқып, әр оқушы аналарының өз өмірінде қандай орын алатыны туралы бірінші жұпта, сосын топта бөлісті. Тақырып ана туралы болғандықтан, жауап бере алмай, үндемей қалған оқушы болған жоқ. Барлығы анаға деген өз сезімдерін әсерлі жеткізді. Барлық топтағы психологиялық ахуал жақсы болды. Бұл жерде оқушылар бір-бірін жұппен бағалады.

Сабақтың негізгі кезеңінде диалогтік оқытуды әрі қарай дамыта түсу үшін сын тұрғысынан ойлау технологиясының «Қарлы

кесек» стратегиясын қолдандым. Бұл тапсырма оқушыларға тақырып бойынша ақпараттарды өмір жағдаяттарында қолдана білуге үйрету үшін берілді. Ойын барысында оқушылардың қызығушылықтары арта түсіп, белсенділіктері күшейеді. Олар ең бастапқы сөйлемдерді әлсіз оқитын оқушыларға айтқызып, соңында сөйлемдер күрделенгенде өздері айтты. Бұл жерде ойын ережесін түсіндіргенде, алдын-ала ескертуім де әсер етті, бірақ топтағы көшбасшылар өздеріне жүктелген міндетті жақсы түсінді.

«Сыйлық жасау дәстүрі» сабағымда, жаңа сабақты меңгеру кезеңінде оқушылар мәтінді топта оқып, талдап, ЖИГСО әдісі арқылы басқа топқа ауысып, басқа топта талдады. Мәтінмен жұмыс барысында СТО технологиясынан «Түртіп алу әдісі» бойынша өткіздім. Бұл тапсырманы әр оқушы жеке орындады. Тапсырманы мүлдем орындай алмаған бала болған жоқ. Тапсырманы бекіте түсу үшін, әр топтан бір балаға оқыттым.

Жаңа білімді игеру кезеңінде берілген тапсырмаларды Ақпараттық коммуникативтік технологияны қолданып құрастырдым. Интербелсенді тақтада зат есім мен етістікті сәйкестендіріп, сөз тіркестерін құрады. Оқушылардың белсенділігі арта түсті. Диалогтік оқытуды дамыту мақсатында, әр топқа әр түрлі тапсырма бердім. «Жас қыран» тобы оқушы мен оқушы арасындағы сыйлық сыйлау туралы диалогті рөлдік ойынмен көрсету, «Ұшқын» тобы ана мен бала арасындағы диалогті рөлдік ойынмен көрсету, «Жақсылық» тобы мұғалім мен оқушы арасындағы диалогті рөлдік ойынмен көрсету болды. Әр топқа дайындыққа уақыт бердім. Топтағы балалар жақсы дайындалды, дайындық барысында, олардың ұйымшылдығының артып келе жатқаны байқалды. Топтың психологиялық ахуалы өте жақсы болды. Әр топ берілген тапсырманы жақсы орындап шықты.

Сабақтың негізгі кезеңінде әңгіме-дебат ұйымдастырдым. Екі топқа «Қазіргі заманда сыйлықты ақшалай берген дұрыс па?» деген жоғары дәрежелі сұрақ беріп, топтар арасында пікірталас ұйымдастырдым. Үшінші «Жақсылық» тобы сарапшылар болды. «Жас қыран» тобы «Ия» көзқарасын, «Ұшқын» тобы «Жоқ» көзқарасын ұстанды. Топтарға сұрақты талдауға уақыт бердім. Оқушылар топта талқылап, өз пікірлерін ортаға салды. Топтар арасында пікірталас жақсы өтті. Талантты және дарынды оқушылар өте белсенді болды. Оқушылар өз пікірлерін дәлелдеу барысында проблеммалық жағдаят туғыза білді. Сарапшылар тобы топтардың

пікірталасын қорытындылап, баға берді. Диалогтің әңгіме-дебат түрін қолданғанда, оқушылардың тілдері дами түседі.

Диалогтік оқытудың сабақтағы маңызы зор. Оқушылардың топта бірлесіп жұмыс жасай алулары, әлсіз оқушының топқа ілесе әрекет етуі, сабақта сирек сөйлейтін, сабақ айтуға қиналатын оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылығы артып, белсенді сабаққа қатысулары байқалды. Диалогтік оқытудың түрлерін қолдану барысында, оқушылардың тілдік дағдылары жетіле түседі.

Ертеңгі күннің бүгінгі күннен асып түсуіне ықпал етіп, адамзат қоғамын алға қарай жетелеуші құдіретті күш – ол білім. Білім беру – оқытудың, тәрбие мен дамытудың үздіксіз процесі. Білімді түрлендіруде, білім беру процесін реформалауда зерттеуші мұғалім мен көшбасшы мұғалім жаңа формация мұғалімі ретінде орталық тұлға болып табылады [5].

Сабақта жүйелі түрде оқушылардың сөздік қорларын дамыту мұғалім тарапынан қойылған жоғары дәрежелі сұрақтарға толық жауап беру, шығармашылық тапсырмаларды орындауға жетелеу керек. Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін жетілдіру үшін диалогтік оқытудың маңызды екеніне көз жеткіздім. Қазақ тілі сабағында диалогтік оқытуды түрлендіріп қолдану сабақтың нәтижелігін арттыра түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Тілдік қатынас» Оқулық, Алматы 1, 39 бет.
- 2 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Александр Р. «Диалогтік сөйлесуді оқыту: сыныптағы әңгімелесулерді қайта түсіну» 2004 жыл, 40 б.
- 3 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Выготский Л. С. «Қоғамдағы сана» 1978 жыл, 39 б.
- 4 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Барнс «Сұхбаттасудан оқыту бағдарламасына дейін» 1976 жыл, 39 б.
- 5 Мерсер Н., Ходжкинсон С. «Сөздер мен сана: бірлесіп ойлану үшін тілді қалай қолданамыз?» 2000 жыл, 40 б.
- 6 Әтежанова Г. «Психологиялық-педагогикалық құзырлықты қалыптастырудағы жаңа формация мұғалімінің ролі» Қазақ тілі, № 4, 6 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ ИДЕЯЛАРЫ

ШЕРАЛЫ Ш. Б.

педагогикалық ғылымдар магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
№ 57 ЖББМ, Алматы қ.

Қазіргі қазақ драматургиясындағы қозғалатын тақырыптың аясы қаншалықты кең болса, айтылар ойы, жеткізер идеясы соншалықты тереңде. Ел арасы бұзылса, бірінші жауап беретін де, жазықты болатын да – жазушы. Өйткені олардың басты міндеті адам жанын катарсиске түсіріп, тереңнен ойлай білуге ар мәселесінде өз ішкі ойын таразыға сала білуге, адамдықтан аттамауға, пендешіліктен бір қадам болсын алшақ жүруге тәрбиелеуі керек. Жазушы деген қаншалықты қастерлі ұғым болса, сондай салмағы мен жауапкершілігі ауыр қиын міндет. Қаламгер деген қастерлі жандарды күллі адамзатты адамдық мектебінде тәрбиелеуші деп атасақ та артық болмас еді. Адам жанын тазалаушы жанның өзінің ішкі дүниесі де кіршіксіз, жамандыққа жаны жат болса керек. Тақырып – идеяға тартылған жол. Тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы болса, идея – жазушының сол өзі суреттеп өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы. Қаламгерге көркем туындыны жазарында әуелі тақырып керек болса, екінші міндетте – идея. Таңдалған тақырыбына сай жазушы нені жеткізгісі келді, не айтқысы келді, асылы соны анықтап алғаны жөн болар. Тарихи тақырыпқа жазғанда қаламгерге өзінен қанша ғасыр бұрын сүрген адамның қалай туылып, қалай дүниеден өткені маңызды емес. Оның өмір жолынан тамшыдай болсын не үлгі алуға болады, соны жеткізу. Оны оқырман/көрерменге қалай жеткізе біледі ол драматургтың өз шеберлігіне байланысты. Неғұрлым көркем шығармадағы идея құнды болса, соғұрлым ғұмырлы әрі қалың оқырманы үшін бағасы да арта түседі.

Ел тағдырын баян етіп отырып, азаттықтың дәмін сезуге үндейтін пьеса – Мадина Омарованың «Ақтастағы Ахикосы». Драмада тарихи жылдар легі көркемдік шындықпен үйлеспесе де, шығарма өз биігінде жазылып шыққан. Тәуелсіздіктің жиырма бес жылдығына тарту есебінде жазылғандай бұл туынды алғаш сахналанғаннан-ақ көрерменін баурай білді. Бұл пьесаны тамашалай отырып көзіне жас алмаған көрермен кем де кем болар.

Небәрі он бес жасында жазықсыздан «Қарлағ» түрмесіне камалған жапон баласы Ахико Тецуруның азапқа толы он жылы баяндалады. Оқиға сюжеті 1945–1954 жылдар аралығында өткенімен, 1937–1938 жылдары қудаланған Алаш зиялыларының көрген зұлматтары арқау етілген. Егемен ел болмай тұрып айта алмаған, жаза алмаған ақиқаттарды ашып, тарихтың көлеңке тұстарына тура қараған туынды болды.

Еуропалық үлгідегі орыс-қазақ мектебін ашқан Ақайдың Қасені, Сәкен Сейфуллиннің әкесі сексен жастағы Сейфолла қарт, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев сынды ұлт зиялылары бастан өткерген зұлматты қайта көз алдымызға күні кеше ғана болғандай етіп жеткізе білу автордың шеберлігі. Бас кейіпкер Ахико – тарих. Өзінің монологында айтқандай: «Ақ пен қараның, қараңғы мен жарықтың арасынан аман жеткен» тарих іспетті. «Қаннан жүрегі айнитын» Степанның да «қан құмарлығы» сол замандағы зұлматтың ащы дәмін сипаттап тұрғандай. Степан секілді ессізбен бір камерада күн кешіп, аман шыққан Ахиконың тағдырында қазақ ұлтының тарихы астарланып тұрғандай. Пьесадағы негізгі тіреуіш ой – өткен ғасырда бабалары бастан кешкен сұмдықтың бейнесін сөзбен суреттеп, өсіп келе жатқан ұрпаққа тарихтың ақтандақтарын көрсете отырып тура жолды көрсету, «мың өліп, мың тірілген» халықтың ұрпағы оңайлықпен сына кетпеуі керек екенін түйсіндіру. Мадина Омарованың айтпақ болған идеясы өз мақсатына жетті десек те болады. Ахиконың тағдыры мұқалмас рух пен жігердің үлгісі іспеттес. Ахикоға тіреу болған қазақ елі ұлы Абай айтқан «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген ракурсқа толық сыйып тұр. Мейірім мен тағдыр ұлт таңдамайды. Он жыл бойы «ажал аузында» өмір сүрген Ахиконың қамаудан босарында салмағы небәрі жиырма төрт килограмм болып, екі дүниенің ортасында жатқанда жаңа үміт сыйлап өмір берген қазақ әйел-аналарының жиынтық образы – Ақтамақ. Өз баласы жаттың қолында ажал құшқанын көре тұра, қайсарлық пен аналық өшпес мейіріммен өлім аузында жатқан Ахиконы аман алып қалады. Қазақ-жапон арасындағы татулық пен бірліктің байланыстырушысы Ақтамақ пен Ахико сияқты. Тарихи тақырыпты қозғай отырып, бүгінгі күнді тәрбиелеу идеясы бұл шығарма арқылы өз жетістігіне жеткендей.

Ахико көрген азапты артқа тастап, мамыражай тіршілікке қол жеткіздік деген күнде де адам арасында тып-тыныш өмір орнай қоймайды. Оған мысал Серік Асылбекұлының «Империядағы туған күн кеші» драмасы. Пьесаның өн бойында

анау айтқандай үлкен тартыс жоқ. Оқиғада кейіпкерлер характері ең алғашқыда интеленция өкілдерінің сыпайы бейнесі болса, шығарма ортасындағы конфликт олардың шын бейнесін ашып берді. Конфликт – нағыз сауатты жазылған драманың өзгегі, негізі болады [1, 361]. Жазушының өзі бір сұхбатында: «Титаник айзбергке соғыспай тұрғанда адамдар өте сыпайы, бір-біріне ілтипатпен қарап отырды. Ал қиындық орнағанда конфликт туып, олардың бет-бейнесі ашылып, персонаждардың оған дейінгі маскасы шешілді. Сондай-ақ кейіпкер характерін ашуда, кімнің кім екенін көрсетуде қақтығыстың маңызы зор». Расында «Империядағы» мәдениет өкілдерінің бас қосуында ащы судың салдарынан адамдар өз бейнесін жасыра алмай ішкі ойын сыртқа шығарып алды. Ол оқиғаға дейін Айдар мықты кәсіпкер, өнегелі отбасының шегесі іспетті көрініс беріп отырды. Сұлтанбек Нұртуғанұлы болса парасат биігінен тым жоғары көтерілген тұлға болып көрінсе, Тойболды өз ортасында сыйы бар жандай болғанымен пендеге тән қылықтары пьеса финалында көрініп қалады. Қызғаныш пен тұрақсыздық, махаббат деп атауға тұрмайтын сезімдерімен жас сұлуды көрсе ұятын жиып, жасына қарамай құмарлыққа салынып кететін кей ер адамдарға тән қасиеттер ақыл көкжиегінде өзінше биікке шыққан жандардың өзін бір сәттік нәпсі құмарлығымен жерге кіргізіп жіберуге дейін жетеді. Ел келешегі түзелді деп қуанып, өз мәдениетіміз бен білімімізді дамытып шаңырағымызды биіктетеміз деп тұрғанда пендешілікке салынған Айдардай азаматтар кемел келешекке көлеңке түсіріп тұр [2, 16].

«Империядағы кеш» бұл басқа біздің санамыздағы империяларға ұқсамайды. Бұл – жаңадан қалыптасып келе жатқан, бүгінгі тілмен жеткізгенде «жаңа қазақтың» өз империясы. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары мемлекеттік қызметкерлердің, мұғалімі болсын, дәрігері болсын ала дорбасын аркалап, базарға кеткені ешкімге таңсық емес. Көшке ілескендері ісін дөңгелетіп кете алды, қолынан келмегені жарты жолда қалды. Аз-маз ақшасымен іске кіріскен кей қазақ арам жолмен табыс табуға дөңгіліп алып жатты. Ұстаз болып ғылыммен айналысқандардан гөрі сол жандардың дәурені жүріп жатты. Базардың нарығын игеруінің арқасында бүгінгі «Империя» иесі өзінің тасын өрге домалатып, қатарластарынан оқ бойы озып шықты. Бұрынғы табысынан бірнеше есе көп табатын бұрынғы ғалым, бүгінгі «императордың» келбеті мүлдем басқаша кейіпке еніп кетті. Айналасындағыларға менсінбей қарайды. Оның бойында

ақшаның буымен біткен астамшылдық, тәкаппарлық, пандық, көрсеқызарлық бар. Бірақ ол бақытты ма?

Өмір ұзақ та, сан қилы бұрылыстары бар жол болса, адам – жолаушы. Сол жолда әркім өз бақытына жету үшін күреседі. Өз бағытына адаспай түсіп, бақытына жеткісі келеді. «Империяның» императоры да көп пенделер сияқты бақыттың кілті байлықта деп ұғынған еді. Дүниеқоңыз, қыруар мол ақшаның арасында талтандап жүрген пенденің қаншама жыл қасықтап жинаған абыройы айрандай болып, доспын, жолдаспын деп жүрген жандар мен жақындарын бір-ақ күнде безінтті. Өмірдің өзінен алынған бұл туындыдағы кейіпкерлер біздің жанымызда жүрген жандар, мүмкін біздің өзіміз десек те болатындай. Барлық түйінді ақшамен шешемін деген пікірдің қате екенін, бар қиындықты бірге көріп, бар дәулетке бірге жеткен жанның жарты жолдан жолыққан шөпжелкеден бағасы мың есе артық екенін қалтасы қалыңдағанда көзін шел басатын кей жандарға түсіндіргісі келгендей драма авторы. Байлық пен атақ-даңқтан да артық дүние барын дәлелдегісі келгендей. Отбасы тыныштығы мен бүтіндіген асқан бақтың жоқтығын пьесаны көрген саналы азамат ұғары сөзсіз. Дүниенің – кілті байлықта да, жоқшылықта да емес, адами қасиеттерде. Абай айтпақшы: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын? Халқым надан болған соң, қайда барып оңайын?!». Драматург Серік Асылбекұлының бұл шығармада айтқысы келгені кері кетіп бара жатқан ел бетін адамдыққа шақырып, пендешіліктен алыстату болғандай.

Көркем шығарма – тұтас бір бітім. Ондағы оқиғалар да бір-бірімен тығыз байланыста, олар да белгілі бір тәртіппен орналасқан. Оның бөлімдерінде де пропорция сақталған. Басы артық нәрсе, бірде-бір оқиға, бейсауат бірде-бір адам, бөлек тұрған бір деталь болуға тиісті емес. Бәрі автордың көркемдік ойына қызмет етуі керек. Тек сондай үндестік тапса ғана шығарма көркем [3, 90]. Сондай-ақ көркем шығармадағы әрбір штрих, деталь дәл, әрбір ситуация мен образдар дәлелденген болуы тиісті. Бұлай көркем шығарманың эстетикалық әсері өңсіз болып шығады.

Заман жаңа арнаға қарай түлеген сайын көркем шығармада өзгеше сипатқа ие болады. Алайда өзінің жоғарыда келтірген тұтастығы мен болмыс-бітімін жоғалтпауға тиісті.

Задында көркем шығарма жай жариялау, жарық көру үшін жазылмайды, жұрт назарын аударып, ой-сезімін қозғау үшін жазылады. Дәлірек айтқанда, әдеби шығарма қалың көпшілікке оқу үшін жазылады. Бүгінгі оқырманның талабы үлкен, талғамы

биік екені белгілі; ол өзін қызықтырған нәрсені ғана оқиды. Жасық, жадағай дүниелікке көп қызыға қоймайды. Міне, дәл осы арадан келеді де ең қарапайым талап туады: көркем шығарма қайткен күнде де қызық болуға тиісті [4, 180].

Көркем шығарманы қызық қыламын деп басы артық дүниелерді шұбыртып көркем сөздің бояуын кетіріп алуы да ғажап емес. Артық қыламын деп тыртық қылып алу осы ұстанымды дұрыс түйсінбеген қалам иелерінің басынан өтіп жатады. Сахналық ғұмыры ұзақ шығарма жазғысы келген әр жазушы драматургияның жанрлық ерекшеліктерінен де аттап кетпесе керек-ті.

Жылдар жылжыған сайын қазақ драматургиясы өспесе, өшетін хәлге түсе қойған жоқ. Жазылып жатқан пьесалар ауқымы мен ауаны да кеңейіп, толысып, қиын жанрдың қоржыны толысып келеді. Драматургтер саны артқан сайын әр қилы қиял иелерінен түрлі дүниелер қазақ драма өнеріне жаңалықтарын ала келуде. «Шедеврлер» тыңнан түрен салуды көздегенмен тумады, ғұмырлы туынды жазу – жылдар жемісі. Күрделі жанрдың салмағы ауыр болған соң, көп қаламгерлер проза мен поэзияға қолтаңбаларын қалдырып барып келіп жатады. Қаламы салмақтырақ болған кезде барып осы жанрға ауыз салу мүмкін дұрыс та болар. Драманың өзі әдебиеттің әр түрлі жанрларының қосылуынан туып, сахнаға арналған соны сала.

Осы жанрға өлеңімен өмірді өрнектеп барып келген драматургтардың бірі де бірегейі – Исраил Сапарбай. Оның бір «Сыған серенадасының» өзі қазақ көрермендерінің жүрегінен ойып орын алып, сүйікті Шәмшісін көз алдына әкелгендей болды. Өнер иесіне арналған туындылардың ішінде шоқтығы биік шығарма деп айтуға әбден болатын көркем дүние өте сапалы жазылған. Осы шығармалардың ізбасарындай болып жазылған жас драматург Асанов Әділханның «Мұңлы Арлекин» монопьесасына назар аударып көрдік.

Актердың өмірінің шындығын, сахна сыртындағы тіршілік пен ой арпалысын бейнелейтін жас драматург Әділхан Асановтың «Мұңлы Арлекин» монопьесасы адам психологиясына тереңнен кірген туынды. Бір басында қаншама кейіпкерлер өмір сүріп жатқанымен, айналасында толған адамдар болғанымен, басты кейіпкер рухани жалғыз. Шығарманың өн бойын жалғыздық сарыны есіп тұр. Айнаны тірі жан ретінде қабылдап, оған ішкі сырын, жан баласына айта алмайтын құпиясын ақтарып тастауы, өзін екіге жарып, сырласын, өзіне ұқсас жанды айнадан ғана таба алуы, театрға

алғаш келген күннен бастап басынан өткерген жайттың жалғыз куәгері өзіңсің деп оған үлкен сеніммен қарауы Ахметтің бойына жатсыну сарынын да сыйғызып берген. Ол дүниеден безінді, өзін сол сәтте ғана қадірлеп, спектакль біткенде ұмытып кететін қадірлі көрерменінен жиренді, өзім сүйіп қосылдым деген аяулы жарын жат етті. Ханды да, патшаны да, батырды да ойнаған өзін режиссердің ол рөлге лайық емессін деп тануы оның өмірінің нүктесін қойды. Денесі тіршілігін жалғағанымен, ол өзінің рухани жүрегінің сол сәтті соңғы рет соққанын сезінді, сезінді де бар ғаламнан безініп кетті. Оған айналасы да, тіршілік те еш мәнсіз еді. Өйткені оның жан қалауы – театр. Өзі сомдап шыққан кейіпкерлер бейнесі болатын. Ғаламда ешқандай көркем музыканың үнін алмастыра алмайтын көрермен шапалағын енді ешқашан ести алмаймын деген ой оны тіршіліктен түңілдіріп жібергендей. Сахнада күдіреті тасығанмен өмірде жолының болмауы, театрдағы дәуренінің де жасы келгенде нүктесі болатындығы жанына батқан Ахмет Қарамырзаев өзін жолы болмаған мұңлы Арлекинге теңеді. Өзгеге қуаныш сыйлаймын деп өзін де, өмірін де екінші орынға қойып, еңбегі еленбей кеткен әр таланттың басына қойылған гүл шоғындай болған бұл монопеса ауыр жолды таңдаған жандардың ішкі мұңын сахнаға өздері арқылы алып шығарып беріп отыр. Пьесада екінші адам жоқ, тек өз ойымен арпалысқан Ахмет және оның санасы. Сананы кейіпкерлік биікке көтеру Әділхан Асановтың тек бұл шығармасында ғана кездеспейді. «Ызғар» психологиялық-драмасында жас драматург жаңаша леп ала келген. Алдыңғы драмадағыдай жас драматургтың бұл туындысы да, өз-өзін іштей жеген жанның ішкі арпалысынан туған.

Әдетте екіге жарылатын кейіпкер образы бұл шығармада бала күнінде бақытты боламын деген ойдың жетегінде жүріп ағат басқан, бағы жанбаған Бағымның санасы үш бөлікке бөлініп кетеді: Бағым, Елес Бағым, періште кейіптегі бала Бағым елесі. Адам өз ішіндегі тартыстың салдарынан, сезім сергелдені мен ар азабынан екі кейіпке еніп, екі бөлек көзқарас пен ұстанымның иесіне айналып шыға келеді. Ал бұл шығармада тартыс үш Бағымның арасында болады. Ағаттықтың аяғы арсыздыққа айналып, қыз баласы ретінде барындай сақтауы тиіс намысын көрінген көк аттының аяғына тапталған Бағымды ішкі дүниесі ар сотының алдында азапталады.

Оқиға желісі қаланың бай аудандарының біріндегі жалдамалы пәтерде өрбиді. Пьеса аяқталғанша барлық көрініс осы кеңістікте орын алады. Бағымды төсектің жиегіне таңып тастаған Наурыз есірткіні шамадан тыс қолданамын деп сол сәтте тіл тартпастан

құлаған бойы о дүниелік атанып кетеді. Бөлмеде өлікпен жалғыз қалған Бағым тырмысамын деп жатып талықсып кетеді, сол кезде сахнаға Елес шығып басты кейіпкерді өткенінің алдында есепке тартады. Оның жүріп өткен өмір жолын баян етіп, көз алдына жылдарды кейін қарай суреттеп береді. Бағым – ойдың адамы. Бала кезінен санасындағы түрлі ойлармен арпалысып өткен қыз келесі бір оянғанында балалығына, өзі лайлаған тұнығына қарсы келіп қалады. Неге мені іздемедің, неге мені сол күндерге тастап кете бардың деп азапқа салған ойына қарсы жауап қайтара алмай тозақ отына түскендей азап тартады.

Драманың ерекшелігі адамдар арасындағы тартыс, конфликт мүлде жоқ. Драманың басты шарты да осы қақтығыс болғаннан соң оның да бұл драмада кездесуі тиісті болатын. Конфликт мұнда жоқ емес, бар, екі немесе одан да көп кейіпкерлер арасында орын алып жатпаса да, жалғыз Бағымның санасында үш кейпі өмір сүріп бір-бірімен қақтығысқа түсіп, драмада ой таразысындағы тартыс орын алады.

Бағымның өткенін көз алдына әкелген Елес оның өзіне Елес Бағымды таныстырып, сенің барлық қателіктеріңді жасатқан осы болатын, ол сенің қозғаушы күшің дейді. Расында әр адамның басында қозғаушы күш болады, адам санасын оған жеңдірмей өзіне берік болуға тиісті. Жылдар өткенде қателіктер өзекті өртеп, бала, таза кейіптің өзінің пәктігін сұрап азапқа салмас үшін адам өзіне мықты болса керек. Автор жалғыз Бағымның қателігін ар сотына сала отырып, барша қарақөз қарындастарына ой салғысы келгендей. Драмада автор өзге де персонаждар қосып, жазықты Бағымды адамдар арасында айыптап, қорласа, дәл мұндай әсерлі болмас еді. Адам ең әуелі өзін құрметтеп, өзінен ұялуы керек. Қоғамның қарабеті болудан ғана қорқу – бар болғаны маска. Ал өз арының алдында, пәктігінің алдында жауапқа тартылу, кейіпкер жанын екі есе қатты азапқа түсіргендей.

Драманың бойында қиялға сыймайтын дүниелер басым болғанымен, реалистік тұстары да жоқ емес, өмірі үшін күресіп, ашқұрсақ, сусыз жатқан Бағымның биологиялық есеп бойынша үш күндік қана ғұмыры қалды. Күндерге аман жеткен сайын сағатының азайып келе жатқанын Елес есіне салып отырып: «Жеңіске жеткен сайын жеңіліп келе жатырсың» деген сөзі «Бақытты боламын» деген ойдың жетегімен ғана жүретін Бағымның өзінің бұлдыр мақсатының түбінің бұлыңғыр екенінен хабар беріп отыр. Бақыттың өлшемін өзгеше өлшеген қыздың көзқарасымен қоғам қарсы келеді. Мұңлы

Арлекин сияқты Бағым да өсектен шаршап, бақытын іздеп қанаты талып, жанын ұға алмайтын қоғамнан жерініп, жатсынып жатыр.

Оқиғаның финалында пәтер иесінің келіп қалумен аман қалған Бағымның бағы әлі де бар екен. Өлімінің сағатын санап күтіп отырған жас қыз аман қалады. Оған ары қарай жарық сәулелені сыйлаған сәтте Бағыммен бірге қосылып ажалды күтіп отырған оқырман/көрерменінің жүрегіне де бір жылу ұялатып, ойға батыра отырып, қандай қиындықта да оңай шешім өлім емес, кета балығы сынды өмір атты ағысқа қарсы жүріп, жұмыр жерге өзіннің бар екенінді, сынбағаныңды дәлелдеу деген ой жатқандай. Психологиялық драма өте ауыр жанр оған өлім иіс аңқыған нүкте қою автор тарапынан кеткен ағаттық болар еді. Алайда Әділхан Асанов қараңғыдан соң жарық барын ұмыт қалдырмаған.

Пьесада сахналық әрекеттердің маңызы зор. Бірін-бірі ауыстыратын түрлі толқындар, ағымдар, көріністер, қимыл-қозғалыстар, ой толғағы, сезім бұрқағы, көңіл жалқыны – драмалық шығарманың дінгегі. Түп-төркінін қазған кезде драма дүниеге келгеннен театрмен бауырлас, тел қоңыр, кіндіктес. Пьеса сахнаға шыққанда ғана барлық сырын ашпак.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 10-том.– Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 528 б.
- 2 Каримова Г. С. Қазіргі қазақ драматургиясы және оны оқыту әдістемесі. – Алматы, 2016. – 199 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы : «TST – Company», 2006. – 360 б.
- 4 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1971. – 415 б.

2.5 Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары 2.5 Культурные и духовные ценности Павлодарского Прииртышья

KAZAKH MUSICAL INSTRUMENTS

АЙПОВА А. К., НОВОСЫЛОВА ЯЕ. А.
English language teachers, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Toraighyrov University, Pavlodar

The modern social consciousness which until recent times oriented man towards the perception and change the external world, gradually led to the oblivion of mental depths of human being. Therefore, nowadays the society is facing the task of transformation or changing the person himself. This process is directly connected with the process of the revival of national cultures. The article brought to your attention deals with the information on traditional Kazakh musical instruments – a unique heritage, intellectual and cultural wealth, which plays a great role in people's life, customs, traditions and their worldview. The history of the Kazakh traditional musical instruments covers different periods: the Era of the Stone Age, the New Stone Age and the Neolithic Age, the Bronze Age, the Age of Ancient Turks and the Age of Ancient Kipchaks, the Middle Ages.

The invaluable documentary studies about the specifics of the Great Steppe art were made by the outstanding oriental scholars Ibn Sina, Abu Nasyr al-Farabi, Abdurakhman Jami as well as by the foreign scientists who first visited Kazakh steppes in the 13-18 centuries – M. Polo, I. G. George, P. Pallas, G. F. Miller.

The traditional musical instruments were also described by the scientists who researched the history, ethnography of Kazakhs: V. V. Radlov, R. A. Pfennig, B. F. Zalessky, A. F. Eichhorn, N. F. Findeisen, G.N. Potanin, Sh. Ualikhanov, A. Divaev.

Many samples of traditional musical instruments remained safe up to this day. Currently, it has become known about of more than twenty types of ancient musical instruments. Along with the customs, rites and traditions, religious beliefs people developed and perfected musical instruments too: beginning from the simplest and primitive ones to their classical forms.

Kazakh traditional music can be divided into two genres: instrumental music and vocal music. Instrumental music is called Kuy and performed by soloists using Kazakh traditional musical instruments, e.g. dombra, kobyz, etc.

Dombra

Dombra is probably the most popular Kazakh musical instrument. Its gentle, soft and velvety melodious sound is produced by only two strings. Nowadays some dombra kuys are arranged and performed in rock or modern pop style, e.g. by Ulytau, Asylbek Ensepov, and even art music is performed by traditional Kazakh instruments, which give them new sounding.

Figure 1

Kobyz

Figure 2

According to archeologists, along with dombra, kobyz was also one of the most common musical instruments of early nomads. Kobyz is a bowed string instrument, mainly used in religious and magical rituals by baqsi (shamans), as well as by folk singers. Kobyz was used as the means of communication with the spirits. Imitation of nature sounds

are characteristic to kobyz kuys, e.g. howling of wolves, cry of swans, running horse, the sound of a released arrow. Kobyz is believed to be the most ancient of all bowed string instruments in the world.

Sybyzgy

Sybyzgy is widely used instrument in the past, made from a hollow stem of saltwort. The simple form and the availability of the material it is made of contributed to its popularity among Kazakh musicians.

Figure 3

The tone quality of sybyzgy produces a trembling sound, resembling tremor and agitation of the sound. Sybyzgy sounds could be heard on summer pastures, at weddings, child birth ceremonies and during arrival of honourable guests.

In addition to dombra, kobyz and sybyzgy – the instruments that have been established in a wide range from amateur to professional, from accompanying to solo sound, at different times, with varying degrees of prevalence, Kazakhs also had many other musical instruments. Some musical instruments perform the utilitarian function of hunting, signal-military, others were child's play or an integral attribute of the shamans-bucks ritual actions.

But whatever function they performed, whatever their nature was - percussion, string-bowed, or plucked, wind, or self-sounding, there was something special that distinguishes them from the instruments of other peoples of the world. This peculiarity was manifested, first of all, in the unique originality of the timbre color. Kazakh folk musical instruments have a certain muted, sound of medium or low register, with a large number of overtones - sounds. The materials the instruments were made of were taken from nature, from the human environment, and therefore the instrument sounded so naturally and organically.

To create the body of musical instruments the Kazakhs used wood, leather – for the membrane, veins and horsehair were used to create strings; clay, reed were used to create wind instruments. The design

of instruments played an important role as well as the techniques of sound producing, which seemed to be exotic to the representatives of European peoples.

Figure 4

Asatayak is an ancient Kazakh and Turkic percussion instrument. The shape resembles a stick with a flat head, decorated with ornaments and hanging metal rings. Asatayak has an open and sharp sound. To enhance the instrument's sound, Kazakhs used bells attached to the head of the instrument. When shaking the instrument, bells produce additional metallic ringing sound.

Saz syrнай – Kazakh ocarina

Ocarina which is known to many peoples of the world is a wind musical instrument of the flute kind. Its prototypes were found by archaeologists during the excavations of ancient cities in Kazakhstan. Fist-sized, they were egg-shaped, sometimes resembling a bird with folded wings. Accordingly, they were called tastauyk (stone chicken), or simply saz syrнай (saz – clay, syrнай – the common name of wind instruments). There is another name - uskurik – (cracking frost). And indeed, the sound of the instrument is like the howling of the wind. Saz syrнай was made from clay mixed with wool for strength. 4-6 game holes in its body, made it possible to play simple song melodies in the middle register.

Figure 5

In ancient times saz syrнай was a popular instrument among children and adolescents. Shepherds also played it. But more often saz syrнай sounded over the baby's cradle. An integral element of the cradle was konyrau - a small bell that hung over the baby's head and with its brilliance and gentle ringing enticed and calmed him. Sometimes mothers, playing the shankobyz over the baby's cradle, put rings with small bells on their fingers. When playing, these konyrau bells created a colorful sanoristic background, lulling the child.

Zhetygen

Zhetygen is an ancient Kazakh and Turkic stringed musical instrument resembling a lying harp. Zhetygen has a mild, melodious sound.

Figure 6

Classic zhetygen has seven strings, modern renovated ones have 15 strings. The most ancient type of zhetygen was an oblong box, carved from a piece of wood. On this zhetygen there were no upper decks or tuners. The strings were stretched by hand from the outside of the tool. Later zhetygen's upper part was covered with a wooden deck. Under each string tripped on both sides asyks (bones) acting as pegs. Moving them one could adjust strings and their sound.

Currently, folklore ensembles use reconstructed zhetygen in which in order to expand the range of sounds, the number of strings is increased up to 15.

Shankobyz

Figure 7

Shankobyz is a tongue folk instrument. It refers to self-sounding reed musical instruments.

To play shankobyz, it should be pressed against one's teeth or the lips and the oral cavity serves as a resonator. Changing the articulation of the mouth and breathing makes it possible to change the tone quality of the instrument. In addition, new tones to the sound are made by changing the diaphragm position, many pharyngeal, laryngeal, tongue, lip and other methods of sound production. The instrument was usually made from metal or wood.

Many instruments served as hunting assistants. Hunting has been one of the life spheres of the Kazakhs since ancient times. In order to lure a deer or maral, hunters used tools made of horns – bugyshak (bugy – maral, shak – call) – a hunting horn, on which the sound was extracted by an unusual technique for wind instruments – inhaling air. There were also various decoys for ducks, which were made of reed – kamys syrnai. And on falconry, in order to raise ducks from reeds thickets, the following noise instruments were used: sakpan – a ratchet, shartyldauyk - a double belt, which, when stretched, made a sharp sound, like a whip strike.

The same function was performed on hunting with dauylpaz – a drum with a wooden hollowed-out body.

Daulpaz

Daulpaz is a Kazakh national percussion instrument. It is a musical instrument with a very strong loud sound.

Figure 8

Loud sounds of percussion instruments were also used to invite people to hunting or to perform religious rites, announce the upcoming migrations, etc. In the past it was also used to give military signals, e.g. an attack signal.

Tuyaktas, muiz, orkeke

Musical instruments were used by Kazakhs as children's fun. The hooves of a foal – tuyaktas were the simplest, unpretentious musical instruments for children, as well as the muiz - the horns of wild and domestic animals. These are elementary percussion instruments with a specific sound acuity of both the rhythm and the timbre of the legendary winged horse tulpar's hoofbeats.

Figure 9

Figure 10

An interesting, unique musical fun for Kazakh children was orkeke - a jumping goat. On a special table with a height of about 40 centimeters, an original design was mounted – a goat model with freely, pivotally fixed legs. The goat was attached to a rod coming out from under the table. By the simplest mechanism, the rod was raised and lowered by a thread or fishing line going to the hand of the dombra player, who was sitting in front of the orkeke. It turns out that the goat-orkeke jumps, dances to the music of the performed kuy.

Figure 11

Watching dancing orkeke, the child at the same time both heard and watched the dombrist play. So, since ancient times, a rich, various arsenal of the simplest children's musical instruments, along with children's song games have been children's fun and effective means of aesthetic

education. Thus, a high degree of musicality of the Kazakh people, up to the professionalism of oral traditions was formed.

Dabyl, kerney and uran

Special military music and musical instruments played an important organizing role, inspiring soldiers to heroic deeds of defending their land, people and independence. A military drum was heard over the steppe when uninvited foreigners came from beyond the horizon of the Caspian steppes, from behind the high ridges of the Tien Shan Mountains, from the northern forests. Sounds of that drum was called dabyl, which means «message, signal». And the instrument itself was also called dabyl. Dabyl was made of the skin of two bulls or camels. It was of a huge, impressive size, sometimes reaching up to 1.5 meters in diameter. The skin of the animals was stretched from two sides on a narrow (20-30 cm) wooden rim.

Figure 12

When hitting the soundboard with a long stick (sail) a deafening sound was heard, intimidating the enemy and inspiring his warriors.

Against this background, the wind signal instruments – kerney and uran – sounded even more convincing – mouthpiece instruments of a sharp, rattling sound. The kernei was made of two hollowed-out or burnt-out halves of a wooden trunk, covered with a camel's larynx. Uran is a birch bark pipe with a bell, up to 1.5 meters long. The name of the instrument means «cry».

Figure 13

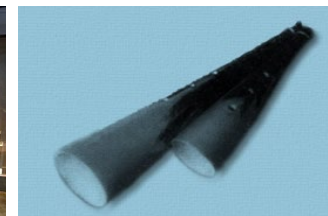

Figure 14

So, about Kazakh musical instruments we learn from ancient legends, heroic tales, archaeological research and materials of field expeditions. Kazakh musical instruments can be found in museums in Moscow, St. Petersburg, Almaty, Semipalatinsk. Some of them (shankobyz, tuyaktas) you can see in the Museum Complex of our university.

Being inextricably linked with the ethnic identity of the people, traditional musical instruments became significant intellectual, cultural and historical heritage, covering all forms of social relations. In this regard, some musical instruments are of tremendous value for the history, art and education of the younger generation.

REFERENCES

- 1 A. K. Aipova, E. A. Novossyolova, Esther Nieto Moreno de Diezmas. Ethnic specifics of communication culture in Kazakhstan and Spain. – Pavlodar: Toraighyrov University, 2019. – 150 P.
- 2 Kaskabasov S. A. Zolotaya zhila. Istoki dukhovnoy kul'tury. Izbrannyye issledovaniya. Chast' 1. (Gold core. The origins of intellectual culture). Selected studies. Part 1. – Astana: Elorda, 2000. – 752 P.)
- 3 Aravin Yu. «Kazakhskaya instrumental'naya muzyka ot kyuya k simfonii» («Kazakh instrumental music from kui to symphony»). – Almaty: Izdatel'skaya kompaniya RUAN, 2017
- 4 VisitKazakhstan.kz, Official tourism website of Kazakhstan.
- 5 Kenzheakhmetuly S. Kazakhskiyе traditsii i obychai (Kazakh traditions and customs) (in Kazakh, Russian, English). – Almaty: Atamura, 2015 – 224 p.

БАЯНАУЫЛ ӘН ӨНЕРІНІҢ МАЙТАЛМАНЫ – ЖАРЫЛҒАПБЕРДІ ЖҰМАБАЙҰЛЫ

АРЫНОВА А. Д.

опертану ғылымдарының магистрі, оқытушы, Музыкалық колледж –
дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернаты, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында еліміздің жаңа тарихи кезеңге көшуінің қолға алғанын аңғаруға болады [1]. Осы бағдарламаның арқасында қазақ өнеріне, мәдениетіне, оның ішінде дәстүрлі музыкаға ерекше көңіл бөлініп жатыр. Ұлттық жаңғыру арқылы ұлттық сана-сезімнің көжигеі кеңейтіледі әрі ұлттық болмысы сақталады. Осы орайда туған жерінің тарихын, мәдениетін білу ғана емес, оны зерттеу және онымен мақтан тұту маңызды қағидалардың бірі.

Киелі Ертіс-Баян өңірі – ежелден қазақ руханиятының ұйытқысы болған еңселі мекен. Бұл аймақтан көптеген ғұлама ғалымдар, көсемдер мен батырлар, шешендер мен ақындар, жыраулар мен әншілер шыққан. Дәстүрлі музыкамызда Жаяу Мұса Байжанұлы, Естай Беркімбайұлы, Майра Уалиқызы, Иса Байзақов, Рүстембек Омаров сынды дарындардың шығармашылығы ұлт жадында мәңгі өшпес мұра болып сақталады. Жоғарыда аталған музыка майталмандарының қатарында, біреуі білсе, біреуі біле бермейтін ән өнерінің өкілі – Жарылғапберді Жұмабайұлы. Биыл Жарылғапберді Жұмабайұлының мерейтойы. Осындай өнер иелерінің шығармашылық мұрасы ұлттық мәдениетіміздің байлығы ғана емес, ұлтымыздың коды болып табылады.

Жарылғапберді Жұмабайұлы – Баянауыл ән мектебінің негізін қалаушыларының бірі. Ж. Жұмабайұлы Баянауыл ауданынан 35 шақырым қашықтықтағы Жылыадыр деген жерде 1851 жылы, академик Ахмет Жұбановтың деректері бойынша 1861 жылы дүниеге келді. Жергілікті мектепте оқып білім алған, араб тілінде сауатын ашқан, шығыс поэзиясын жетік білген. Ол қыр, киссаларды жатқа айтып, ел арасында танымал болған. Оған қоса құсбегілікпен, саяхатшылықпен айналысқан.

Арқа ән дәстүрінің негізін қалаған Біржан салдан үлгі алған, оның орындаушышылық стилін жалғастырып, ұстаз ретінде санаған. XIX ғасырдың қоғам қайраткерлері Шыңғыс Уәлиханов пен Мұса Шормановтармен тығыз байланыста болған.

Жарылғапберді Жұмабайұлы синкретті типтегі тұлға, яғни өзі ақын, өзі әнші, өзі орындаушы әрі палуандық өнерін қатар алып жүрген. Балуан екендігін бізге жеткен деректері бойынша сүйене аламыз. Мысалы, Жаяу Мұса Байжанұлының жұбайы Сапар былай деп еске алды: «Жарылғап қажы батырға сәлем берем деп біздікіне келді. Атам онда тың, аттан түспеген кезі, скрипка, кобыз тартады, қаршыға салады. Екеуі бір күн, бір түн қалжындасып, езужимамай күліп кенеліп қалып еді. Жасым 14–15 шамасында, ананы-мынаны аңғаратын кезім. Жарылғапберді кеңкілдеп күлгенде, өзін-өзі көтеріп алып, отырған орнына тастап жібергендей көрініп еді маған» [2, б. 41]. Сонымен қатар, Жарылғапбердінің балуан денелі болғандығын әншінің жақын туысы Әмірбек Оралбайұлы былай деп айтып кеткен: «Ол кісінің тұлғасы Қажымұқанға ұқсайтын еді. Бойы мен басы үлкен, екі иығына екі кісі мінгендей, көзі тостағандай, дөңгелек бет, кара торы, бертін келе сақал шашы буырыл тартқан адам еді. Жасында талай күреске түскен асқан балуан адам болған» [2, б. 46].

Жарылғапберді Жұмабайұлы 1902 жылы қажылыққа кетіп, екі жылдан кейін, 1904 жылы оралса деседі. Егерде біз, Жарылғапберді Жұмабайұлын 1851 жылы дүниеге келген деп алсақ, (А. Жұбанов деректерінде 1861 жылы туған [3]), әнші 53 жасында, демек, қартайған жасында аттанған. Өлбетте, қажылыққа барған адамның дүние істерінде жұмысы болмауы тиіс. Жарылғапберді Жұмабайұлы осы шартпен келісіп, өнерден қол үзген.

Алайда, ақын Зейтін Ақышевтің өткен ғасырдың 60-ыншы жылдардың аяғында Баянауылдан шыққан Сәду Қыдырбайұлы деген қарттан жазып алған келесі естелігі Жарылғапбердінің өнер жолынан бірден кете салмағанын дәлелдегендей: «Жарылғап қажы Мекеден келген соң, ағайын-жұртқа амандасам деп ел аралайды. Бір күні, Мүсәлім болыстың ауылына келеді. Болыстың әйелі жүремете бес қыз тауып, ұлға зар екен. Жарылғап қажы қонып жатқан түні Зейтін бәйбіше толғатып ұл табады. Мүсәлім қажының қуанышында шек болмайды.

Баланың Мекеден жаңа келген Жарылғап қажы қонып жатқанда туғанын ырым көреді. Шілдехана той-думан басталып кетеді. Жиналған жұрт қолқалап болмаған соң, Жарылғап қажы ән салады. «Ардақты» тастап жіберіңіз» деген дауыс шықты бір шеттен. Неге екенін білмеймін, омырауды ашып тастап, әннің бірінен кейін бірін жосылтып отырған қажы қысылып қалды, ұялғандай, көзінен

күлкі білінгендей болды. Біраз отырды да, басын шайқап қалып «Ардақты» аңыратып қоя берді», – дейді Сәду ақсақал [4].

Жарылғапберді Жұмабайұлы туралы ел ішінде әңгімелер неге екені белгісіз аз сақталған. Болмаса, өзі ақын, өзі әнші, әрі палуан «сегіз қырлы - бір сырлы» өнерпаздан ел жадында қалған әңгімелер шынымен де көңіл көншітпейді. Бәлкім, бұл сопылыққа жақын діншіл адам болғандығына байланысты шығар.

Кез келген егде жастағы өнерпаз өнер жолынан бірте-бірте алшақтай бастайды. Осыған орай Жарылғапберді қартайған шағын жалғыз және тымтырыста өткізген. Жарылғапбердінің өз балалары болған жоқ дейді. Сондықтан болар, ол Мұқыл деген біреудің баласын асырап алған. Талантты әнші 1914 жылы жаз айының басында Пайғамбар жасында дүниеден өткен.

Жарылғапберді Жұмабайұлының шығармашылығына келсек, оның өнерін зерттеген академик Ахмет Қуанұлы Жұбанов, Жарылғапбердінің әндерін жоғары бағалап: «Ұлттық ән өнерінің ірі өкілі», – деп жазған [5, б. 596].

Зерттеушілердің пікірі бойынша, Ж. Жұмабайұлының шығармашылық мұрасы келесі әндерден тұрады: «Ардақ», «Топайкөк», «Шама», «Үш дос», «Гауһартас», «Ғайни», «Аққұм», «Кіші қоңыр». Дегенмен, бізге жектен, ән жинақтарында «Ардақ», «Топайкөк», «Шама» және «Кіші қоңыр» әндері келтірілген.

2009 жылы жарыққа шыққан «Сарыарқа әндері» жинағында (кұрастырушы Мұрат Әбуғазы) [6] «Ардақ» әні Жарылғапберді Жұмабайұлыныкі деп жазылған. Дегенмен, Баянауыл ақсақалдарының айтуы бойынша, «Ардақтың» шығу тарихын Сәдуақас Шорманов (Мұса Шормановтың ұлы) есімімен байланыстырады. Сәдуақас (ел ішінде оны Сәкен мырза деп те атайды) «Ардақтың» сөзін шығарса, әні Жарылғапбердінікі дейді. Ал Жарылғапбердінің көзін көрген Қали Байжанов «Ардақтың» сөзін де, әнін де Жарылғапберді шығарған дейді. ««Ардақ» басқанікі еді дегенді Қалекен өмір бойы мойындаған емес. «Халық әні» дегенді естігенде, бұлан-талан ашуланатын. Өзі айтқанда, Жарылғапбердінің «Ардағы» деп бастайтын», – осы естелікті қарағандылық Омар ақсақал қалдырып кеткен.

«Топайкөк» Көкшетау мен Баянауыл әншілерінің тығыз байланыста болғанын көрсететін ән. Бұл туындыны екі өңірдің «шығармашылық көпірі» десек те болады. Кейбір мәліметтер бойынша Жарылғапберді бұл әннің авторы емес, тек Көкшетаудан Баянға алып келген таратушы ретінде көрсетілген. «Топайкөк» Шоқан Уалихановтың інісі Сақыпкерейдің әні деп те айтады.

Сәдуақас мырза Шоқанның қарындасы Нүриләни алуға барғанда, Жарылғапберді Сәдуақастың күйеу жолдасы, әрі әнші ретінде барып, осы жиында «Топайкөкті» үйреніп қайтқан деседі.

Ал, Зейтін Ақышевтің пікірінше Жарылғапберді «Топайкөкті» Ұлытаудағы сапарынан, Шыңғыс төренің (Шоқан Уалихановтың әкесі) ауылынан қайтып келе жатқанда шығарған екен. Бұл ән бірнеше әншілердің нұсқауында бізге жеткен. Ж. Жұмабайұлын көзін көрген Салық Мұсаұлы мен Сәду Қыдырбайұлының естеліктері бойынша, бұл әннің алғашқы жеткізушілерінің бірі – Қали Байжанов. Оның жас кезіндегі дауысын Жарылғапбердіге ұқсатқан. Кейін бұл әнді Әмре Қашаубаев Балабек Ержановтан үйренген. Ә. Қашаубаевтың нұсқасы Бісміллә Балабековтың репертуарына енді. Ал, Бісміллә Балабековтың орындауын А. Затаевич «500 казахских песен и кюев» [7] жинағына енгізген. Сондай-ақ, «Топайкөкті» шебер орындағандар қатарында – Манарбек Ержанов.

Жарылғапберді Жұмабайұлының мұрасында «Шама» әні ерекше орын алады. Бұл туынды А. Затаевичтің «500 казахских песен и кюев» жинағында Қали Байжановтың орындауында нотаға түсірілген. Бірақ, кейбір зерттеушілер бұл әннің авторы Жарылғапберді екеніне күмән келтіріп, Ж. Жұмабайұлы «Шаманы» Шама Нұрұлынан үйренген және елге таратқан дейді [8].

Жарылғапберді Жұмабайұлы Арқа әншілік мектебіне мазмұны және формасы жағынан кемелдендірілген әндерді шығарып енгізген. Оның әндерін А. Затаевич «жалпы адамзат музыкасының жетістігіне айналды» деп бағалаған. Оған қоса Ж. Жұмабайұлы талантты вокалдық мүмкіншіліктері жоғары шәкірттер тәрбиелеген. Атап айтқанда: Естай, Сапарбай мен Балабек Ержанов, Қали Байжанов, Жабай Тоғандықов, Бісміллә Балабековтер. Академик Әлкей Марғұлан бір сөзінде: «Естай өзінің әншілік өнерін бір ғана Жарылғапбердінің қоңырлатып көтеруінен алған. Жарылғапбердіні ол шын мәнінде «әннің ардагері» деп түсінген, оның әніне аса қызыққан», – деген.

Жарылғапберді Жұмабайұлы дәстүрлі өнерімізде өшпес із қалдырды. Қазіргі таңда оның әндері Рамазан Стамғазиев, Ерлан Рысқали, Қайратбек Бектұрсын сынды әншілерінің репертуарынан түспей келеді. Жарылғапберді Жұмабайұлының шығармашылығы әлі де толықтай және жүйелі зерттеуді талап етеді. Оны Жарылғапбердінің туған жылы туралы екі пікірге бөлінгенінен аңғаруға болады. Біздің зерттеу барысымызда,

Жарылғапбердінің шығармасы – «Кіші қоңыр» Жаяу Мұсаның «Қоңыр» әніне ұқсастығы туралы мәлімет қолымызға түсті. Алайда, бұл деректер толық қарастырылмаған және оларға нақты дәлелдемелер қажет. Сонымен қатар, Жарылғапберді Жұмабайұлы Ресей Империясының соңғы патшасы II Николайдың таққа келуіне арналған жиынға қатысқаны туралы, халық арасында әңгімелер бар. Бұл да зерттелінуі тиіс деректердің бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Фаламтор ресурсы: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
- 2 Төлеутай Е. Баянауылдың дәстүрлі ән өнері. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 122 б.
- 3 Жұбанов А. Ән-күй сапары. – Алматы: Ғылым, 1979. – 433 б.
- 4 Төлеутай Е. Жарылғапберді: әнші, композитор, ақын Жарылғапберді Жұмабайұлы жайлы // EGEMEN QAZAQSTAN. – 2021. – 26 мамыр. – б. 13
- 5 Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы / Бас. ред. Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.
- 6 Антология Сарыарқа әндері (кұрастырушы М. Әбуғазы). – Алматы, 2009. – 332 б.
- 7 Затаевич А. 500 песен и кюев казахского народа. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 378 б.
8. Фаламтор ресурсы: <https://abai.kz/post/11175>

ЕЛІМІЗ – ДІНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ПЕН КЕЛІСІМ ИДЕЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛАҢЫ

БАУЖАНОВ Х.

тарих магистрі, «КҚТЖДО» КММ АНБ теолог маманы, Халықаралық Педагогтар ассоциациясының координаторы

Бұл айтулы мерекенің тарихы – Тәуелсіз Қазақстанның тарихымен тығыз байланысты. Олай дейтінміз, 1992 жылдың 18 қазанында Алматы қаласында өткізілген «Бүкіл әлемдік рухани келісім конгресіне» қатысушылардың бірауыздан қолдауымен, аталмыш күн – «Рухани келісім күні» болып жарияланған еді.

Егемендігін алған күндерден бастап әлемге тыныштық пен бейбіт өмірді сүйетіндігімен танылған Қазақстан халқы үшін бұл мерекенің орны ерекше екендігі сөзсіз. Сондай-ақ, қазақ елі осы қасиетін дәлелдеп те келе жатыр. Осы мереке аясында күні бүгінге дейін қаншама үлкен іс-шаралар өтті. Бұған бір ғана «Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары» съезінің өтуі, әлем халқын бейбітшілік пен татулыққа шақырып, барша адамзатты ортақ мекеніміз жер шарының жарқын болашағы үшін бірлесе еңбек етуге үндеумен келеді.

Қазақстан тәуелсіздігін енді алған кезде этносаралық және конфессияаралық проблемаларды оңтайлы шешу мәселесі елдің ішкі тұрақтылығын сақтау үшін маңызды міндетке айналды. 1992 жылы сол кездегі Жоғарғы Кеңес азаматтарға өз дінін анықтауға немесе өзін қандай да бір дінмен мүлде байланыстырмауға еркіндік беретін «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылдады.

Көпконфессиялылық көп жағдайда этносаралық және мемлекетаралық қақтығыстардың бірінші және басты себебі болуға қабілетті өзекті проблемалардың бірі болып табылатыны белгілі. Жасыратыны жоқ, әртүрлі діни ұстанымдар адам өмірінің әртүрлі формаларын құрайды. Сенім жеке адамды Алла тағаланың ішкі біліміне шақырумен қатар, сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынас процесінде белгілі бір мінез-құлық шаралары мен қағидаларын қалыптастыратын фактор болып табылады. Оның негізінде қоғамда әртүрлі көзқарастар (плюризм) бар, сонымен қатар оның себептері бойынша принциптердің қайшылықтары туындайды. Сондықтан адамзатқа жанжалда емес, келісім мен бірлікте өмір сүруді үйрену үшін дінаралық диалог пен діни төзімділікті насихаттау қажет.

Жалпы, қазіргі әлемдегі діни жағдайды көптеген ірі мемлекеттер сыртқы саясатта қолданады. Қазақстан Республикасы бұл жағынан да ерекшелік емес. Бірақ біздің мемлекетіміздің ұстанымы, ең алдымен, ашық болуға, әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануға ұмтылуымен ерекшеленеді. Қазақстанның әлемдік алпауыт елдердің мүдделерінің тоғысында геосаяси тұрғыдан тиімді орналасуы, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы діни-экстремистік күштерден қорғаудағы буферлік рөлі, оның ашық демократиялық мемлекет құруға ұмтылысы және басқа да көптеген фактілер әлемнің көптеген елдерінің біздің республикамен тығыз өзара байланыс орнатуға мүдделілігінің объективті себебі болды.

Бүгінде Қазақстан Республикасы бір жағынан әлемдік саясаттың қуатты ойыншыларының – екі ұлы алпауыт елдің мүдделерінің қиылысында, екінші жағынан үш діни өркениеттің – мұсылмандықтың, христиандықтың және буддизмнің арасында орналасқан өз жолын салуда. Егер біздің жақын екі ұлы көршіміз бір-біріне қарама-қайшы келетін кейбір қатынастарда ұлттық мүдделерге ие болса, онда географиялық кеңістікте кең таралған әлемдік діни өркениеттер мүдделерінің шеңбері қазіргі Қазақстанның аумағын қамтиды.

Қазіргі әлемде ұлтаралық және конфессияаралық проблемалар барған сайын өткір және жаһандық сипатқа ие. Әрине, бұл жағдайда әртүрлі мәдениеттер диалогының, діндер мен өркениеттер арасындағы қарым-қатынастың маңызы зор болды. Біздің заманымызда диалог байланыстырушы буын ретінде-бұл шындықты іздеу нысаны, адамдар, халықтар, мәдениеттер мен діндер арасындағы ең оңтайлы өзара байланыс пен өзара түсіністікті тудыратын форма.

Өткен ғасырда құрылған экуменикалық* (протестантизмде XX ғасырдың басында пайда болған христиандық шіркеулерді біріктіру қозғалысы, Осы қозғалыс 1910 жылы Эдинбургте өткен Бүкіләлемдік миссионерлік конференциядан басталған) қозғалыстың басшылары әлемдегі христиан дінін нығайту үшін діндер диалогының алаңын ұйымдастыруға тырысты. Бірақ бұл аз ойластырылған жоба өзін ақтамады. Батыс күштерінің дінаралық диалогы қозғалысының нәтижесінде христиан дінінің өкілдері басқа діндерді айтпағанда, ортақ келісімге келе алмады. Алайда, бүгін Нұр-Сұлтанда әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері өзінің транспарентті қағидатының арқасында әлемге үлгі көрсетіп, өз платформасының өміршеңдігін сақтап қалды.

Бүкіл әлемнің діни лидерлерін біріктірген діни съездер, сөзсіз, Қазақстанның жан-жақты мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастарын дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл съездердің маңызды ерекшелігі-олардың жұмысына әлемнің барлық ірі конфессияларының өкілдерінен басқа көрнекті саясаткерлер, мемлекет басшылары және беделді халықаралық ұйымдар қатысты. Бұл жағдай жаһандық қауіпсіздікті нығайтуға мүмкіндік береді және мәдениеттер мен өркениеттердің жақындасуына әсер етеді. Ал Қазақстанның осы үдерістің басында тұруы елдің көпвекторлы сыртқы саясатының даусыз жетістігі болып табылады.

Қазіргі уақытта диалог алаңы ретінде жұмыс істеуі халықаралық аренада толеранттылық пен келісім идеясын ілгерілету үшін қолайлы сыртқы ортаны қалыптастырудың маңыздылығын іс жүзінде көрсетеді. Бұл қажеттілік туралы ешқандай күмән тудырмайтын бітімгершілік бастама. Бүкіл әлем халқы әлемдік және дәстүрлі діндер форумының рухани мәні жоғары екенін түсінеді. Бұл әлем халықтары мәдениеттері мен діндерінің дамуын оң теңестіретін фактор ретінде өркениеттер диалогының аса маңызды элементі.

Елбасы Н. Назарбаевтың бастамасымен әлемдік және дәстүрлі діндердің бейбіт қарым-қатынасының өзіндік «Алтын көпіріне» айналды. 2003 жылы Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер басшылары-өкілдерінің бірінші съезі жаһандық проблемаларды бейбіт жолмен шешу үшін түрлі мәдениеттер мен дүниетаным өкілдерінің болашақ ауқымды диалогының негізін қалады. Түрлі діни сенімдердің делегаттары дінаралық саммиттерді тұрақты түрде өткізуді ұсынып, Съездің жұмыс органы – оның хатшылығын құру туралы шешім қабылдады. Съезд әлемдік ауқымда діни алауыздық пен араздықты еңсерудің негізін қалады. Ол діндер, мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы диалог пен прогреске, өзара құрмет пен өзара түсіністікке назар аударды.

Осындай әлемдік деңгейдегі кездесулерді өткізу үшін арнайы салынған Нұр-Сұлтандағы Бейбітшілік және келісім сарайында өткен 3 жылдан кейін әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының кезекті Съезі Дін мен қоғамның өзара байланысы, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздік проблемасын көтерді. Форум жұмысына әлемнің түкпір-түкпірінен 43 делегация қатысты, соның нәтижесінде маңызды құжат – «Дінаралық диалог қағидаттары» Декларациясы қабылданды. Сондай-ақ, саммит соңында Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығын ашу ұсынылды. 2009 жылы Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының үшінші съезі «Толеранттылыққа, өзара құрмет пен ынтымақтастыққа негізделген әлемді құрудағы діни көшбасшылардың рөлі» тақырыбы аясында өтті. Бұл жолы съезд алаңы кеңейіп, оған әлемнің 77 елінен делегациялар қатысты, бұл әлемдік қоғамдастық тарапынан Қазақстанға жоғары назар аударылғанының көрсеткіші болып табылады. Съезді өткізу кезінде ұсыныс айтылды.

Жалпы, бүгінде Қазақстанда ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей үлгісі жасалды және бар. Біздің еліміз – посткеңестік кеңістіктегі республикадағы конфессиялар арасындағы

бейбітшілік пен келісімді сақтай алған санаулы республикалардың бірі.

Қазақстанның этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы саясатының маңызы зор, өйткені бұл ел ішіндегі тұрақтылыққа, экономикалық және саяси салаға әсер етеді. Тәуелсіздіктің 30 жылы ішінде біз мәдени-тілдік кеңістікте азаматтардың тең құқықтылығын сақтап, нәсілдік, тілдік және діни белгілері бойынша кемсітусіз көпұлтты мемлекет құра алдық. Елбасымыздың саясатындағы басты бағыттардың бірі- Қазақ халқының діни және ұлттық дәстүрлеріне сүйену. Олар төзімділік, төзімділік және көрші халықтардың мәдени дәстүрлерін қабылдауға дайын. Бұл біздің еліміздегі ұлтаралық бейбітшілік пен халықтың әл-ауқатының негізі болып табылады.

Қазақстан – зайырлы мемлекет болып саналғанымен, оған діннің халықаралық қатынастарға жоғары рөлі мен күшті ықпалы жағдайында діни факторды ескеру қажет. Мұсылман әлемімен ынтымақтастық шамасына қарай республика халқының сенуші бөлігі Рухани диалог мүмкіндігіне ие болды, ал Қазақстан халқы, оның кейбір өкілдерінің басқа діни конфессияларға қатыстылығына қарамастан, ислам мемлекеттерімен сыртқы байланыстардан пайда көрді.

Қазақстанда бірегей дінаралық келісімді қалыптастыруға бағытталған, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы белсенді мемлекеттік саясатпен ерекшеленетін зайырлы мемлекеттік құрылыстың өзіндік моделі құрылды. Түрлі этностар мен конфессиялар өкілдерінің бір мемлекетте бейбіт қатар өмір сүруінің бұл тәжірибесін біздің республикамыз әлемдік қоғамдастық алдында әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін өткізу түрінде көрсетіп отыр. Дін саласындағы мемлекеттік саясат өз тарихында дінді теріске шығарудан және бұрын онымен күресуден бастап, бүгінгі таңда ірі конфессиялармен ынтымақтастық туралы келісімдер жасасуға дейінгі көптеген өзгерістерді бастан өткерді.

Біріншіден, бұл-мемлекет пен діни бірлестіктердің қоғамның рухани өмірін азаматтық қоғам институттары ретінде дамыту мәселелеріндегі ынтымақтастығы. (Ол азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасында көрініс тапты). Алайда, бастапқыда мемлекет пен діни бірлестіктер әртүрлі болды.

Екіншіден, рухани дәстүрлерді жаңғырту үдерісі жандандырылып, жаңа рухани-ағартушылық орталықтар құрылуда.

Үшіншіден, мемлекеттік-конфессиялық өзара іс-қимыл проблемаларын шешу, осы өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың

ерекшеліктерін айқындау үшін жалпыұлттық тиімді диалог алаңына айналған азаматтық форумдар жүйелі түрде өткізіледі.

Қазақстанда қандай да бір ресми немесе міндетті діннің болмауы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың басты сипаттамасы болып табылады. Бұл біздің еліміз ар-ождан мен діни сенім бостандығын мойындайды және қамтамасыз етеді, ал азаматтар өз дінін дербес және мәжбүрлеусіз анықтауға немесе өзін қандай да бір дінмен байланыстырмауға құқылы дегенді білдіреді. Мемлекет дін ісіне араласпайды, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілерге кез келген діни ұйымдарға, партияларға кіруге және қандай да бір діни идеяларды, қоғамдағы мүдделерді қолдауға рұқсат етілмейді. Алайда сенім-бұл әр адамның жеке таңдауы. ҚР әрбір азаматына таңдау еркіндігі берілген. Әркімге ар-ождан бостандығы мен дінді таңдауға кепілдік беріледі. Бірақ сонымен бірге Жаратушыға қызмет ету ниеті мен Отан алдындағы парыздың арасында нақты сызық қою керек. Әрбір қазақстандықтың борышы – Конституцияны қастерлеп сақтау және ҚР Заңдарының талаптарын дұрыс орындау.

Бүгінде Қазақстанда діни сенім бостандығы үшін барлық жағдай жасалған. Мемлекет діни немесе басқа да әлеуметтік-мәдени айырмашылықтарға қарамастан, елдің барлық азаматтарының мүдделері мен құқықтарын қорғайды. Қазақстан Республикасының әрбір азаматы өз сенімін ұстануға құқылы. Сонымен қатар, құқықтардан басқа және дінге қарамастан, әрбір азаматтың міндеттері бар, оның ішінде ең бастысы Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтау болып табылады.

Сенім – әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі, Оның рухани құрамдас бөлігі, қоғамның жаны деп айтуға болады. Дін арқылы адам өзін ғаламда сезінеді, қоршаған ортадағы орнын анықтайды және оның мақсатын біледі. Дін адамның дүниетанымының бір бөлігін құрайды. Сондықтан бүгінгі таңда қазақстандық қоғамды толғандыратын мәселелердің бірі елдегі діни ахуалдың жай-күйі болып табылады. Әрине, қазақтардың басым көпшілігі өздерін мұсылман, дәлірек айтқанда Әбу Ханифа мектебінің сүнниттік ізбасарлары ретінде сезінеді. Қазақтар ежелден ұстанған бұл сенім жолы ұлттық дәстүрлерді, отбасылық құндылықтарды құрметтеуге, үлкендерді қастерлеуге негізделген. Сондықтан қазіргі ұрпақ ата-бабалар дәстүрін құрметтеп, әлемдегі ең бейбіт сүйгіш дін Исламды құрметтеуі керек, деп Елбасы өз сөздерінде бірнеше рет атап өткен болатын. Алайда, «Діни қызмет және діни бірлестіктер

туралы» ҚР Заңының кіріспесінде көрсетілгендей, Қазақстан православиелік христиандықтың халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі рөлін мойындайды, Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейді. Бұл ереже бұл конфессиялардың ел үшін мәдени маңыздылығын атап көрсетеді және діни бірлестіктердің теңдігін бұзбайды, өйткені заң оларға ешқандай заңды немесе қаржылық артықшылық бермейді. Мемлекет ислам мен православиеге де, басқа конфессияларға да бірдей толерантты. Елбасы бұл фактіні ел бірлігі мен ұлтаралық келісімді сақтау туралы айтқан кезде үнемі атап өтеді.

Дін-бұл өте нәзік тақырып, әсіресе көп конфессиялы қоғамдағы барлық ауытқуларға сезімтал. Сондықтан, діндер, мәдениеттер мен өркениеттер диалогының форумын құра отырып, біздің еліміз әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының басын біріктіруге, олардың тамыр жайған және таралатын жаһандық проблемаларды сезінуге және олардың әлеуетін, жалпы күш-жігерін оларды шешуге бағыттауға ұмтылды. Ұлы бақытқа орай, бірте-бірте діни лидерлер өзара түсіністікке келіп, өзекті мәселелерді шешуге қатысты өз идеяларын ұсына алды. Шынында да, тарихта алғаш рет көптеген ғасырлар бойы бір-бірін мойындамаған, олардың сенімдерінің дұрыстығына күмәнданған дін қайраткерлері тең деңгейде келіссөздер жүргізу үшін ортақ үстелге отырды. Әрине, бұл көбінесе Қазақстанның рөлі мен оның Елбасының бітімгершілік қызметінің арқасында мүмкін болды.

Сөз соңында Н. Ә. Назарбаев: «Біз өзіміздің жатсынбас тұрпатымызбен, этносаралық, конфессияаралық татулығымызбен және өзара үндесуімізбен күллі әлемге танымалмыз», – деген. Адамдарға мейіріммен қарау, дауласқанды татуластыру, көршімен қарым-қатынаста болу мұсылманды нұрландыратын әрекеттер. Көршімен-көрші, ел мен ел тату болса, әлемде бейбітшілік орнайды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) исламның ынтымағы мен бірлігін сақтау жолында өте сабырлықпен әрекет етті. Қоғамның ынтымағы мен бірлігі, дін исламның өркендеуі үшін жасаған қызметтері, расында да, үлкен жетістікке жеткізді. Ұлтымыз бен діни сенімге қарамастан барлығымызды біріктіретін осы күн – қоғамдағы тұрақтылық пен келісім күні. Сондықтан да бірлік пен қайырымдылық, жақсылық пен гүлдену мерекесі ретінде атап өтіледі.

Тәуелсіздік жылдары ішінде өзімізге тән тамаша дәстүрлер қалыптасты. Рухани келісім – біздің ұлттымызға тән үлкенді

сыйлау, отбасына құрмет, балаларға қамқорлық, қонақжайлылық, татулық, достық, ауызбіршілік тәрізді ізгі ортақ құндылықтар берік орнықты. Халқымыздың татулығы мен бірлігі – еліміздің өркендеп, алға басуына себеп болады. Осы байлығымызды қадірлей білу, оны жас ұрпақтың жүрегіне ұялату – еліміздің жарқын болашағының кепілі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Есбосын Смағұлов. Зайырлы мемлекет және дін: Даму жолындағы ынтымақтастық/Заманауи зерттеу институты. Л.Н.Гумилев, 2014 <http://www.ims.enu.kz>

2 Татьяна Куан. Барлық жолдар әлемге апаратын/Экспресс-К.-17 қараша 2017 <http://www.express-k.kz/news/>

3 Балғабек Мырзаев. Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың қағидаттары // «E-Islam.kz» ақпараттық-ағартушылық интернет порталы <http://e-islam.kz/>

ОСНОВАТЕЛЬ ДОМБРОВОЙ ШКОЛЫ «ШЕРТПЕ» ВЕЛИКИЙ КЮЙШИ ТАТТИМБЕТ

БЕЙСЕНОВ А. Ж.

ст. преподаватель, кафедра «Исполнительское искусство»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

ПАНЧЕНКО Е. А.

концертмейстер высшей категории, кафедра «Исполнительское искусство»,
Торайгыров университет, г. Павлодар

В данной статье мы предлагаем вашему вниманию уникальные исторические факты из биографии великого кюйши Таттимбета. Таттимбет Казангапулы - мой прадед по материнской линии, золотопромышленник, один из основателей Кояндинской ярмарки, известный казахский волостной правитель и дипломат, народный композитор-кюйши, домбрист, один из основателей центрально-казахстанской домбровой школы исполнения кюев в стиле шертпе. Таттимбет является автором более чем сорока разнообразных по своей тематике и направленности кюев: «Қосбасар», «Саржайлыу», «Бесторе», «Сары өзен», «Терискақпай», «Былкылдак», «Бозайғыр», «Балбырауын», «Кара жорга» и многих других. «Произведения кюйши разнообразны по теме. В основу их заложены искренность, правда, в них отражены общественные противоречия, стремление к

красоте, надежды и мечты, тоска по несбыточному, недоступному. «Сары камыс», «Сары өзен», «Шайырқалды», «Былкылдақ» – эти кюи отображают красоту родной земли, кюи «Алшағыр», «Бозайғыр», «Еркеатан», «Керкиик», «Қара жорға», «Салқоныр», «Бозторғай» характеризуют особенности мира животных. Имеются кюи, отображающие общественные явления, историю народа, размышления о социальной стороне жизни. Кюи «Бесторе», «Ногай казах», «Кашқанқалмақ», «Азамат кожа» посвящены подлинным историческим событиям. В этих произведениях кюйши посредством языка музыки передал страдания и нужды родного народа, отобразил его мечты и чаяния» [2].

Родился кюйши в 1815 году в урочище Кызылжал Каркаралинского уезда ныне Карагандинской области у подножия гор Мыржык. Таттимбет принадлежал к родовой знати. Выходец из старинной благородной и знатной семьи принадлежащей племени Аргын, рода Каракесек (Шаншар, Бертис, Бектемир). Таттимбет – потомок великого Бертис хана. Среди его предков – знаменитый дипломат, справедливый судья Казыбек би. Как вспоминают аксакалы имя Шаншара, одна из жен которого Нурбике, положившая начало родовой ветви, ведущей к Таттимбету, являлась дочерью хана. Отец знаменитого мыслителя Абая Кунанбаева тоже являлся родственником Таттимбета. Айтжан Есен (Токтаган) в своей книге «Кюй – послание всевышнего» упоминает о том, что «старший сын Таттимбета Мусатай был женат на дочери Мусы Шорманова по имени Шамшия (Шамши – Камар). Кунанбай же был зятем Таттимбета» [1].

Отец Казангап имел высокий воинский чин в царской армии. И сам Таттимбет был офицером российской армии. Кюйши не знал нужды, которая была постоянной спутницей почти всех народных композиторов. Он был серэ, выделялся изысканной одеждой, воевал своих коней в богатом уборе.

Таттимбет был одним из образованнейших людей своего края, знал арабский и русский языки. Знания языков помогали ему в его административной деятельности. Он совершил хадж в Мекку и Медину, который спонсировал его зять Кунанбай. Это была огромная делегация из богатейших людей того времени. «Молодость кюйши ознаменована созданием целого ряда музыкальных произведений любовной тематики – кюев, посвященных девушкам. Так, например, кюй «Сылкылдақ» («Звонкий смех») был посвящен девушке по имени Анапия, которую Таттимбет победил в тартысе» [3].

Есть распространенная версия, по которой кюйши во время состязания снял сапог и исполнил босой ногой кюй «Былкылдақ». После чего девушка признала победу за кюйши. Это всего лишь версия, имеющая право на существование. По нашему мнению, Таттимбет, будучи выходцем из древнейшего и богатейшего рода, не мог себе позволить такое! Это просто образное казахское выражение, показывающее нам, насколько кюйши мастерски владел инструментом. Существует среди музыкантов выражение «Играй хоть носом, но играй». Исходя из этого, мы смеем предположить, что устная молва приписала сей факт к биографии кюйши, выражая, таким образом, преклонение перед его талантом. Казахский язык богат и могуч. Есть в нем образные выражения, которые весьма сложно перевести на русский, а также другие языки мира.

Кюи Таттимбета отличаются волнующей щедростью чувств, глубиной, преобладанием лирического начала. Музыкальный язык сочинений Таттимбета, несмотря на ощущение простоты при восприятии, основан на индивидуальных самобытных средствах высказывания и обнаруживает сложность исполнительского стиля. По сложности восприятия их можно сравнить со всем известным ХТК И. С. Баха. К примеру, его шестьдесят два «Косбасара» расположены в определенном порядке так же, как и прелюдии и фуги Баха. Таттимбет является ярким представителем домбровой традиции «шертпе», которой так же, как и музыке И. С. Баха характерны философское отношение к жизни, культура звука, чувственность.

Предлагаем вам ознакомиться с интересной историей создания кюев «Косбасар». Когда-то в Сары-Арке жил прославленный своей щедростью бай по имени Кушикбай. Невозможно даже представить количество людей, которым он помог. И вдруг неожиданно умирает его единственный сын, и тогда несчастный отец возроптал против Бога: «Я всегда стремился к добру, за какой мой проступок мне послано такое страшное возмездие!» В конце концов, он для себя решил: «Если у Бога нет справедливости, то нет и смысла жить на этом свете» [4]. Кушикбай попытался покончить с собой, но родные спрятали все острые ножи, веревки. Тогда он решил умереть от голода, и голодал он около месяца. Родственники, глядя на истощенного и умирающего старца, думали, что же делать дальше. Один старейшина предложил разыскать Таттимбета, потому что только он славился своими уникальными способностями. За юным кюйши послали гонца, и вскоре Таттимбет прибыл в аул Кушикбая.

Не говоря ни слова, он сел на порог юрты Кушикбая и сыграл друг за другом все шестьдесят два кюя «Косбасар». Играл он очень долго, день и ночь без перерыва. И когда он сыграл их все, Кушикбай почувствовал, что горе отпустило, и встал с постели. Старец был очень изумлен, когда увидел перед собой молодого человека и сказал: «Я думал, что мое горе – самое страшное в мире, но, когда я слушал твои кюи, я понял, что есть горе страшнее моего, и что человек должен жить, несмотря, ни на что. Но я думал, что ты глубокий старец, повидавший все на этом свете, а ты же почти ребенок! Откуда в тебе горе, звучащее в твоих кюях?» И тогда Таттимбет ответил: «Твое горе – это горе одного человека, а я же ношу в себе горе всего народа».

Когда Таттимбет был волостным правителем, то нередко посещал Омск. Как дипломат он был удостоен уважения в среде русских чиновников. Это послужило причиной для включения кюйши в состав делегации Среднего жуза для поездки в Санкт-Петербург на коронацию царя Александра II. В 1855 г. в Петербурге Таттимбет в числе видных представителей музыкального искусства России участвовал в церемонии коронации императора Александра II. Сохранилось предание, что у Таттимбета был конь Бозжорга, которого он научил танцевать под звуки домбры. Когда он играл свой кюй «Кара жорга» («Вороной иноходец»), Бозжорга ходил в ритме кюя – то шагом, то иноходью, то убыстряя движения. В день коронации императора Александра II Таттимбет продемонстрировал этот номер на приеме по случаю и очаровал Петербург искусной игрой на домбре. В результате чего был удостоен серебряной медали, а так же именным зонтом из рук самого императора. Александр II, вручая зонт кюйши, сказал, что тот может воспользоваться им как пропуском, когда это ему будет необходимо. Есть даже изображение кюйши, где помимо его домбры рядом запечатлен зонт. И Таттимбет пользовался такой возможностью каждый раз, когда ему надо было добиться чего-либо от царской верхушки. Если верить семейному преданию, царь подарил кюйши стальной клинок с изумрудной рукояткой, на котором была выгравирована надпись: «Киргизкайсаку Таттимбету от Государя – Императора...» «Согласно легендам, находясь под впечатлением от этой поездки, Таттимбет сочиняет кюй «Бес торе», музыка которого как бы является данью всенародного уважения пяти правителям Среднего жуза Шынгису Уалиханову, Кунанбаю Ускенбаеву, Мусе Шорманову, Ибраю Жайыкбаеву, Ердену Сандыбаеву. И хотя четверо из них не являлись

настоящими торе, в степи их повсеместно называли «Пятеро султанов» (А. Сейдимбеков)» [5].

Таттимбет находился в тесном общении с Ш. Уалихановым, Г. Н. Потаниным, А. Янушкевичем и другими учеными, исследователями Казахстана. Их связывала давняя дружба. Эта дружба помогла ученым как можно лучше изучить историю и проникнуться уважением к культуре казахского народа. Благодаря этой дружбе сохранились истории создания многих кюев Таттимбета.

Имя Таттимбета обросло легендами и преданиями, но есть и подлинные документы, подтверждающие его причастность ко многим историческим событиям Царской России и Казахстана, в частности. Существует переписка кюйши с чиновниками Царской России по поводу разрешения разработки добычи золота на золотых рудниках недалеко от того места, где проживал Таттимбет. Переписка длилась долгие девять лет. И все-таки, несмотря на все препятствия, такое разрешение ему было дано. Использовал кюйши добытое золото для блага своего родного народа. Так, например, доподлинно известно, что кюйши сочувствовал и активно помогал участникам восстания под предводительством Кенесары Касымова против произвола царской власти. Кюйши пытался предотвратить кровопролитие, но Кенесары был неумолим. И тогда Таттимбет решает помочь восставшим. Благодаря своим связям в Петербурге Таттимбет имел возможность снабжать восставших против Царской власти оружием и боеприпасами. Это воодушевляет Кенесары, но силы были неравными. В результате Кенесары и его соратники погибли в ужасных муках. Весть об этой страшной гибели дошла и до Таттимбета. Кюй «Бес торе» по другой из версий представляет собой замедленный вариант обычных киргизских кюев для комуза. Он является реквиемом по усопшим героям. Это повествование о смерти героев и обвинение палачам, переданное языком музыки. «В отличие от своих предшественников Таттимбет – человек другого времени, другой судьбы. В это время казахская культура начала осваивать «эзопов язык». И «у стен появились уши», поэтому появилась манера прятать мысль в подтекст, говорить инносказательно» [6].

Вершиной творчества Таттимбета является кюй «Кокейкести», созданный им в последние годы жизни. В нем нашел отражение богатый духовный мир народа, его вековой художественный опыт. На сегодняшний день исполнителями и популяризаторами

творческого наследия Таттимбета являются профессиональные домбристы Абикен Хасенов, Мағауия Хамзин, Уали Бекенов. Благодаря их стараниям до нас дошли многие произведения күйши. Многие кюи Таттимбета использованы в камерно-инструментальных, симфонических, оперных произведениях: кюи «Былкылдак», «Косбасар» в опере Евгения Григорьевича Брусиловского «Кыз Жибек», кюй «Саржалю» – в фильме «Джамбул»; на основе кюя «Сылкылдак» Мансур Сагатов написал великолепную пьесу для трубы в сопровождении эстрадного оркестра. Существующий с 1971 г. в Алматинской государственной консерватории им. Курмангазы класс исполнительской домбровой традиции «шертпе» проводит обучение на основе традиций исполнения этого вида кюя в разных регионах Казахстана. Преподаватели данного направления опираются главным образом на традиции исполнительской школы известного күйши центрально-казахстанского региона.

Почти у всех кюев Таттимбета прослеживается иносказательный подтекст. Их нельзя воспринимать однозначно. В любом названии его кюев есть некая тайна, некая информация, которую күйши зашифровал посредством звуков. Наша задача попытаться приблизиться к расшифровке этого кода нации. К сожалению, до нас дошли не все произведения композитора. Ведется поиск неизвестных на сегодняшний день его кюев. Исследователями-домбристами проводится активная работа по восстановлению забытых кюев Таттимбета. Особо хотелось отметить весомый вклад в это дело известного исследователя творчества күйши Таласбека Асемкулова. Благодаря его стараниям восстановлены такие кюи Таттимбета как: «Алшагыр – Шаган», (восстановлен в 2010 г.) «Жазғы қайғы», «Таттимбет (восстановлен в 2009 г.). Думаем, что эта работа будет продолжаться и дальше. Хочется пожелать молодому поколению приблизиться к разгадке тайны кюев Таттимбета и пропагандировать творчество великого күйши.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Айтжан Есен улы (Токтаган) «Кюй – послание всевышнего». Алматы «Көкіл» 1997 г., 196 с., нот.
- 2 Таттимбет. Саржалю. Сборник кюев. Под общей редакцией Ермурата Усенова. – Алматы, 1988 г., 80 с.
- 3 Диссертации по по гуманитарным наукам <http://cheloveknauka.com/zhizntvorchestvotattimbeta#ixzz79Ek7DnsG>

4 <http://otuken.kz/tattimbet/>

5 Гамарник Марина Яковлевна. Жизнь и творчество Таттимбета. Диссертации по гуманитарным наукам <http://cheloveknauka.com/zhizn-i-tvorchestvotattimbeta#ixzz79AlrxYnn>

6 <http://otuken.kz/все-прекрасное-имеет-единый-исток/>

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНКУРС «МЕРЕЙЛІ ОТБАСЫ» – ПРОПАГАНДА СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

КАБИЕВА М. А.

воспитатель, Специальная школа-интернат № 7, г. Павлодар
НУРМУХАН Н.

ученик 5 «Б» класса, Специальная школа-интернат № 7, г. Павлодар

Семья – небольшое государство. Династия, полная хороших качеств, является примером для многих, примером для молодежи. Чтобы тепло счастливых шаныраков охватило казахскую землю, в 2013 году Указом Первого Президента Нурсултана Назарбаева был объявлен конкурс «Мерейлі отбасы». В этом году республиканский конкурс стартовал уже в шестой раз [1].

Цель проведения конкурса – укрепление института семьи, нравственности, духовности, признание важности ответственного супружества; повышение ответственности родителей в воспитании детей; демонстрация и широкая пропаганда семейных ценностей, заботы совершеннолетних детей о нетрудоспособных и пожилых родителях; пропаганда положительного имиджа казахстанской семьи.

В 2021 году на конкурс «Мерейлі отбасы» поступило более 2700 заявок. Количество заявок показало, что пропаганда семейных ценностей пользуется большой популярностью и востребованностью у казахстанцев.

Следует отметить, что в этом году по новым правилам заявки на участие в конкурсе «Мерейлі отбасы» подавали не только семьи, но и организации образования, здравоохранения, культуры, профсоюзы, промышленные предприятия, общественные организации и другие юридические лица. сущности.

В связи с изменениями в положении в региональные комиссии поступило 2 768 обращений, в том числе 1 692 от семей и 1076 от юридических лиц.

Наибольшее количество заявок – в Алматинской (454), Восточно-Казахстанской (232) и Карагандинской (223) областях.

Отрадно, что и в Павлодарской области из года в год увеличивается количество конкурсантов и лауреатов «Мерейлі отбасы». Наши земляки каждый год достойно представляют наш регион.

В 2015 году семья экибастузского горняка Рышата Амренова, проживающая в Экибастузском регионе, выиграла Гран-при регионального этапа республиканского конкурса «Мерейлі отбасы».

Семья Амреновых – самая большая семья на разрезе «Восточный», который находится на территории города Экибастуза Павлодарской области. Отец семейства – Рышат Бабайұлы работает на шахте с августа 1986 года. Здесь он начал свою карьеру плотником на ремонтно-строительной площадке, а затем продолжил работу механиком на геологоразведочной площадке. Он -высококвалифицированный специалист, полный кавалер нагрудного знака «Шахтерская слава». В 2015 году первое место на областном этапе конкурса «Мерейлі отбасы» заняла семья Жабагиных из Лебяжинского района. Второе место заняли семья Петровых (Павлодар) и семья Шапатовых (Аксу). Тройку лидеров замкнула семья Сеитовых из Баянаульского района и Косых (Аксу). Все участники конкурса были награждены ценными призами. Династия, выигравшая главный приз, получила путевку в Боровое.

Один из ярких участников национального конкурса – семья Тулеубаевых из города Экибастуза [2].

Свадьба Тулеубаевых состоялась в 1986 году в селе Байконыс Теренкольского района. С 1994 года проживает семья в Экибастузе. В семье родились одна дочь и двое сыновей. Глава семьи – Серик Айтқұлович Толеубаев работает дорожным мастером в ТОО «Богатырь Комир» с 1994 года. Глава семьи, проработавший на одном месте четверть века, очень влиятелен в его коллективе.

А его супруга Нурсулу Еркебаевна Толеубаева имеет высшее образование и уже 20 лет работает в культурном центре «Атамура». Она является активным членом рабочей группы по развитию государственной языковой политики при акиме Экибастуза. С 2018 года является членом Общественного совета при акиме города Экибастуза, Ассоциации деловых женщин Экибастуза.

«Мы поженились 1 января 1986 года. Этот день стал одним из главных праздников в нашем календаре. Каждый год мы традиционно отмечаем с родными и детьми, – говорит Серик Айтқұлович.

Сегодня сыновья и дочери Толеубаевых имеют счастливые семьи. Дархан и Даурен Серикулы испытывают особую любовь к музыке. Хотя старший сын в семье Дархан работает в ТОО «Богатырь Комир», он участвует во всех песенно-вокальных вечеринках в Экибастузе. Он стал обладателем главного приза в конкурсе «Зажги свою звезду», организованном компанией, а на внутригородском фестивале «Золотой голос» завоевал симпатию зрителей и специальный приз.

«Мой второй сын Даурен окончил музыкальное училище им. П. И. Чайковского в Павлодаре и поступил в Казахскую национальную консерваторию им. Курмангазы в Алматы, чтобы углубить свои знания», – рассказал Серик Айтқұлович.

Сегодня Даурен – концертмейстер ансамбля Министерства обороны Республики Казахстан. Нурсулу Еркебаевна говорит, что конкурс, на котором было представлено искусство Даурена, проводился десять лет назад. В том же республиканском конкурсе юных хормейстеров Даурен занял 1 место, а в 2012 году занял второе место в XIX Международном конкурсе хора в Вене (Австрия). В 2017 году награжден медалями «За вклад в развитие международного сотрудничества» и «25 лет Вооруженным Силам Республики Казахстан».

В 2021 году семья Мынбаевых стала победителем национального конкурса «Мерейлі отбасы». Чествование 17 победителей региональных этапов конкурса проходило одновременно по видеоконференцсвязи по всей стране. Церемония была приурочена к Дню семьи, который отмечается в Казахстане 12 сентября. Госсекретарь Крымбек Кушербаев выступил перед собравшимися и зачитал поздравительное письмо президента Касым-Жомарта Токаева.

– Мы хотим, чтобы в каждой казахстанской семье было согласие, счастье и благополучие. Поэтому особое внимание уделяю семейной политике. Институт семьи играет важную роль в формировании у подрастающего поколения таких качеств, как нравственность, рассудительность, трудолюбие, патриотизм. Наши люди всегда поддерживали и направляли молодых людей. В условиях глобализации важно, чтобы наши традиционные духовные ценности стали неотъемлемой частью современного казахстанского общества. Значительный вклад в это вносит ежегодный всероссийский конкурс, посвященный Дню семьи, – говорится в поздравительном послании Президента.

Семья Мынбаевых – одна из самых известных трудовых династий «Богатыря». Трое братьев давно работают в железнодорожной отрасли.

Лидер династии Мынбаевых – Касымжан Темирханович. Он вспоминает, что пришел работать на шахту в 1975 году после службы в армии, но до этого прошел шестимесячный курс обучения в учебном центре по специальности «помощник машиниста тепловоза». Касымжан Темирханулы более сорока лет работает по выбранной профессии.

В каждом из братьев Мынбаевых есть признаки трудового героизма. Большая часть наград досталась его старшему брату Касымжану Темирханулы - полному кавалеру знака «Шахтерская слава», Почетному работнику угольной промышленности, занесенному на Доску Почета лучшим работником Компании. Жумақан Темирханулы также награжден тремя почетными знаками «Шахтерская слава» за многолетний добросовестный труд.

В этом году Нурлан Темирханулы также получил вторую медаль «Шахтер Данқы» [3].

ЛИТЕРАТУРА

1 Национальный конкурс: https://el.kz/ru/news/semya/toleubaevtar_otbasi_____onerli_zhandar_ordasi/https://el.kz/ru/news/semya/toleubaevtar_otbasi_____onerli_zhandar_ordasi/.

2 Калымов А. Төлеубаевтар отбасы – өнерлі жандар ордасы // Отарка. 7 желтоқсан 2019 жыл.

3 Алданов Қ. Мынбаевтар әулеті // Адырна. 8қазан 2021 жыл.

ПАВЛОДАРДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

МУСИН Б.

студент, Павлодар жоғары басқару колледжі, Павлодар қ.
ЖАКУПОВА Г. Е.
оқытушы

Біздің мемлекетіміздің тәуелсіздігінің отыз жылдығында қоғам болашақтың сұлбасын жасау үшін қазіргі мен өткенді байланыстыратын белгілі бір сызық сызуға тырысып, тарихи өткенге қайта оралады.

Біздің пікірімізше, тарихи жад, Қазақстан өмірінде, оның ішінде Павлодар Ертіс өңірінде аз болмаған батырлықтың айқын көрінісі, соғыстар мен төңкерістердің қайғылы оқиғалары, сілкіністер мысалдарына ғана негізделмеуі тиіс.

Өткенді зерттеуге деген қызығушылық, бір қарағанда, басқа оқиғалар аясында шамалы, шағын болып көрінуі мүмкін мәселелерге жүгіну арқылы туындауы мүмкін, бірақ бұл біздің ата-бабаларымыздың күнделікті өмірін жарықтандыратын өткенді толтыру, біздің ойымызша, шынайы қызығушылық тудырады. Өткен өмірдің осындай эпизодтарының бірі Павлодар Ертіс өңірінде өткен уақытта да, сол сияқты қазіргі уақытта да қайырымдылық немесе меценаттық дәстүрлерін зерделеу болуы мүмкін.

Өткен уақытта Павлодар тұрғындарының қайырымдылық қызметі қалай көрінді, мемлекеттік саясат оған қаншалықты әсер етті, ол қандай нақты формаларды алды, қандай салдары болды? Өкінішке орай, біз өткен кезеңдерде өлкемізде қайырымдылықты дамытуға арналған іргелі жұмыстар немесе жеке зерттеулер таппадық.

Революцияға дейінгі Қазақстандағы қайырымдылық тарихының мәселелері қандай да бір шамада бірқатар жұмыстарға арналған, олардың ішінде Н. А. Қазбеков, Нұрлігенов [1] жұмыстарын, сондай-ақ Семей мен Ақмоланың татар қауымының қайырымдылық қызметін талдауға арналған мақалаларды атап өту қажет [2].

Бізді ең алдымен қайырымдылық қорларын құру немесе үй жануарларын қорғауға бағытталған іс-шараларды өткізу фактілері қызықтырды. Революцияға дейінгі уақытта Үй жануарларына қатыездік фактілері, қаңғыбас иттерді ұстауға қалай көмек көрсетілді, атыс қандай құқықтық нормаларда жүргізілді және т. б.

Өкінішке орай, бұл мәселелер бойынша әдебиеттер өте жеткіліксіз және үйсіз жануарларға деген көзқарасымыз Булгаковтың «Ит жүрегі» романының мысалдарынан қалыптасады, онда басты кейіпкер үйсіз мысықтармен мүлдем адамгершілікке жатпайтын әдістермен күрескен.

Кеңес заманында қайырымдылық сол кездегі марксистік-лениндік идеология мен социализм тұжырымдамалары негізінде жүзеге асырылды, онда кедейлерге, кедейлерге және кедейлерге орын болмады, «Қызыл крест» сияқты қайырымдылық қорлары және басқалары мемлекеттік тапсырысты орындады. Қайырымдылық діни мекемелерде жүзеге асырылды, бірақ жалпы атеизм жағдайында ол тарихи әдебиеттерде кең тарала алмады.

Біздің зерттеуімізде біз қазіргі заманғы қайырымдылықты тек үй жануарларына, атап айтқанда иттерге қатысты көрсетуді мақсат етіп қойдық.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1 Бұл фактілерге аймақ тұрғындарының көзқарасын және оларды жеңу туралы ұсыныстарды талдаңыз.

2 Иттерді қатыгездіктен қорғау бойынша облыстың қайырымдылық ұйымдары мен бірлестіктерінің рөлін көрсету.

Біздің ойымызша, біздің өлкеміздегі қайырымдылық мәселесін Үй жануарларына қатаң қарауды жеңу проблемасына деген көзқарас тұрғысынан қарау бізге осы проблемаға назар аударуға ғана емес, сонымен бірге өткен және қазіргі кездегі меценаттық тарихты зерттеуге қызығушылық тудырады.

Біздің ойымызша, мұндай тұжырымның өзектілігі Үй жануарларына, атап айтқанда иттерге қатыгездікпен байланысты мәселелер жақында әлеуметтік желілерде де, заң деңгейінде де жиі талқыланатындығына байланысты [3].

Павлодарлықтар әлеуметтік желілердегі белсенділікпен ғана шектеліп қоймай, үйсіз жануарларға көмек көрсету мақсатында қоғамдық ұйымдарға бірігеді. Осындай бірлестіктердің бірі-М. Гребенкина басқаратын «Павлодар жүрегі» оңалту орталығы[4]

Бұл ұйым біздің қаламызда белсенді жұмыс істейді, үй шаруашылығына барлық көмек көрсетуге тырысады. Коронавирус пандемиясымен байланысты карантиндік іс-шаралар шарасының шарықтау шегінде, ақ көшесіндегі үйдің кіреберісі қайнатылған пәтерлердің бірінде болған. А.Ш.Шөкин 100, екі апта бойы иелерімен бірге серуендеуді қажет ететін үлкен тұқымды ит қамалды, осы қоғамдық бірлестіктің еріктілері иттің шамадан тыс әсер етуі үшін берілуіне қол жеткізді, өйткені сол кезде үй жануарлары инфекцияның қоздырғышы бола алмайтындығы анықталды.

Олардың әлеуметтік желілеріндегі аккаунттарды талдау иттерді қатыгездіктен қорғаудың үлкен проблемасы заңнамалық базаның жетілмегендігі екенін көрсетеді. Мамандардың пікірінше, заңнамалық базаның жетілмегендігі-Үй жануарларына арналған баспаналарды ұйымдастырудың нақты ережелері жоқ, қаңғыбас жануарларды аулау мен аруды ұйымдастырудың нақты ережелері жоқ, иттерді серуендету орындарын ұйымдастыру, оларды жерлеу әдістері және т. б. туралы егжей-тегжейлі ережелер жоқ.

Бұл ұйымның қайырымдылық қызметінің тағы бір бағыты-иттерге арналған баспана, оларды шамадан тыс ұстау, емдеу, зарарсыздандыру, содан кейін үйлерге жана иелерді орналастыру.

Олардың әлеуметтік желілеріндегі аккаунттарды талдау иттерді қатал қарым-қатынастан қорғаудың үлкен проблемасы заңнамалық базаның жетілмегендігі екенін көрсетеді. Мамандардың пікірінше, заңнамалық базаның жетілмегендігі – Үй жануарларына арналған баспаналарды ұйымдастырудың нақты ережелері жоқ, қаңғыбас жануарларды аулау мен аруды ұйымдастырудың нақты ережелері жоқ, иттерді серуендету орындарын ұйымдастыру, оларды жерлеу әдістері және т. б. туралы егжей-тегжейлі ережелер жоқ.

Әлеуметтік желілерде Павлодарлық Хатико деген жағдай үлкен қоғамдық резонанс тудырды, ол барлығына қала жағдайында үй жануарларының проблемаларын қоюды өзектендіру қажеттілігін көрсетті.

Әлеуметтік желі қолданушылары баяндаған Павлодарлық Хатико туралы оқиға былай: ақпан айының басында Ломов көшесіндегі трамвай аялдамасында қала тұрғындары бірнеше күн бойы орнында қозғалыссыз отырған және біреуді Күткендей итті көрген. Олар бұл туралы жаңалықтарда жазды және ол өз иесін күтіп отыр деп болжады. Түсініктемелерде иттің иесі аялдамада ауырып, оны жедел жәрдем алып кетті деп жазған куәгерлер болды. Содан кейін ит жоғалып кетті және әлеуметтік желіде оны көлік қағып кетті деген хабарларға толды, өйткені Ломов көшесі көлік қозғалысы тұрғысынан өте көп.

Іздеуге «VITA» және «Сердца Павлодара» отрядтарын қоса алғанда, бірнеше еріктілер ұйым белсенділерінің үлкен тобы шықты. Олар сигналдар келіп түскен барлық аудандарды аралап шықты. Нәтижесінде жараланған жануар мектептердің бірінің табалдырығынан табылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қуатты серпін алған біздің мемлекетіміздегі қайырымдылық дамудың ажырамас белгісіне айналды. Ол әртүрлі формаларға ие және әртүрлі бағыттарда жүзеге асырылады.

Бұл құбылыстың дамуының жағымды жағы ретінде көптеген қайырымдылық ұйымдары мен бірлестіктерінің болуын атап өтуге болады, қазір жеке адамдар өздерінің жеке беттерінде, аккаунттары мен арналарында қайырымдылықпен айналысады. Біздің аймақтың тұрғындары өте жанашыр және әрқашан қайырымдылық шараларына белсенді қатысады, әлеуметтік желілер қандай да бір

таңқаларлық жағдай туралы жаңалықтар көпшілікке мәлім болған кезде белсенді бола бастайды. Біздің колледждің студенттері «Үміт баспанасы» Жануарлар панасына белсенді түрде көмектесіп, «Котопес» акциясын өткізеді [6]. Кішкентай «бауырларға» деген жақсы қарым-қатынас жанашырлық, көршісіне деген сүйіспеншілік сияқты адами қасиеттерді тәрбиелейді.

Қайырымдылықтың даму тарихын оның ең жақсы өкілдері мен бағыттарын, соның ішінде үйсіз жануарларға қайырымдылықты насихаттау мақсатында зерттеу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Казбекова Н. А., З.Н.Нурғалиева Революцияға дейінгі Қазақстандағы қайырымдылық қызметі тарихының кейбір аспектілері - қолданбалы және іргелі зерттеулердің халықаралық журналы. 2016 ж. №12.-С. 1551-1555

2 Атантаева Б. Ж., Ахметова Р. Д. Татарлар Семей Ертіс өңірінің тарихи және мәдени аспектісінде (XIX – XX ғ. басы).- Үлкен Алтай әлемі. 2018ж. <https://cyberleninka.ru/article/n/tatary-semipalatinskogo-priirtyshya-v-istoricheskom-i-kulturnom-aspekte-xix-nach-xx-vv>

3 Қазақстанда жануарларға қатыгездікпен қарағаны үшін жазаны қатаңдатқысы келеді. https://forbes.kz/news/2020/12/31/newsid_240852

4 Павлодар Жүрегі. https://www.instagram.com/serdca_pavlodara_shelter/?hl=ru

5 Долакова М. А. Қайырымдылықтағы мотивация мәселелері. - Ресей Әлеуметтік университетінің (Мәскеу) ғылыми жазбалары. 2011 ж. №7.-Б.27-30.

6 ПВКУ (@pavlpu) • Фото и видео в Instagram

ЖЕРЛЕС ӨЛКЕТАНУШЫ СЕРІК ЖАҚСЫБАЕВТЫҢ КЕН ӨНДІРІСІ МЕН ТОПОНИМИКА БАҒЫТЫНДАҒЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

НУРГАЛИЕВА С.

10 сынып оқушысы, № 25 қазақ қыздар гимназиясы, Екібастұз қ.

ЖАНГУРОВА А. Б.

жетекші, педагогика ғылымдарының магистрі, география пәнінің мұғалімі

Жерлесіміз өлкетанушы, ғалым, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі

Серік Жақсыбаевтың кен өндірісі мен топонимика бағытындағы еңбектерін зерттеуге, ашып тануға бағытталған. Өмірінің соңына дейін қаламын қолынан тастамаған Серік Имантайұлының есімі Екібастұз жұртшылығына етене таныс. Серік Имантайұлы Жақсыбаевты Екібастұздық асыл адамдардың даңқты, абыройлы қатарына жатқызып қана қоймай, сонымен ерекшеленуге болады. Өйткені оның өмірі - бұл, ең алдымен, көмір өнеркәсібінің болашақ ірі маманы мен ғылыми ортада кеңінен танылған ғалым 1952 жылы өзі таңдаған тау-кен ісімен байланысты тұрақты шығармашылық ізденіс, жаңа ашылулар мен ғылыми жаңалықтарға толы.

Ғылыми жобаның өзектілігі: «Туған жер» бағдарламасы шеңберінде жерлесіміз, өлкетанушы С. Жақсыбаевтың өлкетану топонимика, кең өндірісіне байланысты еңбектерін жинақтап, жүйелеу, жас ұрпаққа жеткізу және тәрбиелік маңызын арттыру.

Ғалымның топонимика бағытындағы еңбектері арқылы жастарды туған жерін терең тануына мүмкіндіктер ашу.

Зерттеу мақсаты: Жерлес өлкетанушы Серік Жақсыбаевтың кен өндірісі, топонимикаға байланысты еңбектерін жинақтай отырып, аймақ тарихы, өлкетану бағытындағы маңызын зерттеу. Міндеттері: – Өмірбаянына байланысты мәліметтер жинақтау, еңбектерін жүйелеу арқылы топонимика, кен өндірісіндегі еңбектеріне өз бағасын беру

Жақсыбаев өмірбаяны мен еңбек жолдары.

Жақсыбаев Серік Имантайұлы 1934 жылы 21 сәуірде Новосібір облысында дүниеге келді. Павлодардағы Абай атындағы қазақ орта мектебін бітіргеннен кейін мен оқуға түсіп және білімін Алматы тау-кен металлургия институтының тау-кен ісі факультетінде жалғастырған. 1952–1957 жж. – Қазақ тауен металлургия институтының тау-кен факультетінің студенті /қазіргі академик Сәтпаев атындағы ҚазҰТУ болып табылады.

Алған мамандығына сәйкес мен еңбек жолын 1957 жылы Қарағанды көмір шахталарының бірінде қатардағы тау-кен шебері ретінде бастаған (1957–1958 жж. – 31 шахтасының тау-кен шебері, Қарағанды қаласы).

Екібастұз қаласында 1958–1959 жж. – Көмекші кәсіпорындар бөлімінің өндіріс бастығы, өндірістік оқыту нұсқаушысы, «Иртышуглестрой» тресі кәсіпорындарында тау-кен шебері.

Ол Екібастұзда да жұмысын жалғастырды, ол сол кезде қала мәртебесін алды деп есептеңіз. Алайда, бұл жерде шеберлерде Серік Имантайұлы кідірген жоқ. Көп кешікпей Екібастұз көмірін жаппай

өндіру және тұтынушыларға жөнелту басталған кезде, ол маман болып тағайындалды, содан кейін «Екібастұзкөмір» болашақ әлемге әйгілі өндірістік бірлестігінің ізашары – «Ертіскөмір» тресінің Еңбек және жалақы бөлімі бастығының орынбасары болып тағайындалды. 1959-1969 жж. – тау-кен бригадирі, аудандық тау-кен өндіру бойынша рационері, орынбасары, тресттің еңбекті ұйымдастыру және еңбек ақы бөлімінің бастығы, еңбекті ғылыми ұйымдастыру зертханасының меңгерушісі, «Иртышуголь» тресі кәсіпорындарының нормативтік зерттеу зертханасының меңгерушісі қызметтерін атқарады.

Кеншілер тресінде 1963 жылы еңбекті ғылыми ұйымдастыру жөніндегі арнайы зертхананың ашылуымен С.Жақсыбаев оның бірінші басшысы болады. Дегенмен, Серік Имантайұлының тау-кен ісі саласындағы ірі маман ретіндегі еңбек қызметінің басым бөлігі «Богатырь» кенішіндегі белсенді және жемісті еңбекпен байланысты болды, онда ол құрылыс аяқталғаннан кейін және өнеркәсіптік пайдалануға берілгеннен кейін қоғамдық-саяси өмірге араласа бастайды [1].

1963–1968 жж. – Қазақстан Компартиясының Екібастұз қалалық комитетінің мүшесі.

1963–1967 жж. – Негізгі жұмысынан босатылмаған, «Иртышуголь» тресінің органы – «УгольныйЭкибастуз » көп тиражды газетінің редакторы.

1969–1970 жж – Қазақстан Компартиясы Екібастұз қалалық комитетінің өнеркәсіп және көлік бөлімінің меңгерушісі

1970–1994 жж. – Еңбекті ұйымдастыру және жалақы бөлімінің бастығы, бас экономист, «Богатырь» кеніші директорының орынбасары, Екібастұз қ.

1974–1975 жж – Харьков инженерлік -экономикалық институтында оқып, институттың біліктілік дипломын алып, «Өндірістік өндірісті ұйымдастырушы.

1967–1980 жж. – ҚазССР Жоғарғы Сотының халықтық кеңесшісі

1980 ж – «Роторлы технология көмегімен көмір өндірудің экономикалық тиімділігі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

1983 ж – «Көмір өнеркәсібінің құрметті қызметкері» атағы берілді.

1983–1990 жж. – «ЭКО» журналының қоғамдық тілшісі. «Экономика және өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыру »

1983–1991 жж. – КСРО Ғылым академиясының Жаратылыстану мен техника тарихы институтының тау -кен ғылымы мен техникасының тарихы бөлімінде Кеңестік жаратылыстану және тарихшы тарихшылар одағының мүшесі.

1983–1992 жж. – «Социалистік Қазақстан» газетінің штаттан тыс тілшісі/ қазіргі «Егемен Қазақстан».

1987 ж. – КСРО Журналистер одағының мүшесі

1993 ж. – Бұқар-жырау Қалқаманұлының туғанына 325 жылдығын дайындау және өткізу бойынша Қазақстан Республикасы Министрлер кабинеті комиссиясының мүшесі.

1994 ж. – Қазақстан Республикасының журналистер одағының мүшесі.

1994 ж. – Академик Сәтпаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры, экономика және менеджмент кафедрасының меңгерушісі

1995 ж. – «Екібастұз қаласының құрметті азаматы» атағы берілді.

1997 ж. – ҚР Минералды ресурстар академиясының корреспондент -мүшесі болып сайланды.

1999 ж. – Кітап шолушысы Медеу Сәрсекеев « Қаныш ел»-Родина Сатпаева»//Алматы, 1999/, туғанына 100 жыл толуына арналған академик К.И. Сәтбаев.

2000 ж. – Академик Сәтпаев атындағы Екібастұз инженерлік -техникалық институтының экономика және менеджмент кафедрасының профессоры ғылыми атағы берілді.

2001 ж. – Павлодар университетінің (қазіргі Инновациялық Еуразия университеті) профессоры ғылыми атағы берілді.

2008 ж. – «Жасыбай батыр» қоғамдық қорының президенті/ Екібастұз қаласы.

С. Жақсыбаевтың ізденіс жолындағы туындылары.

«Айтайын дегенім... Құдайкөл емес, Құдайқұл»

Екібастұз әкімдігіне қарайтын Құдайкөл ауылдық округінің орталығы ресми құжаттарда «Құдайкөл ауылы» деп қате беріліп жүр. Дұрысында осы ауылдың атауы оның жанындағы «Құдайқұл» деп аталатын көлге байланысты болуы тиіс. Сонау кеңес үкіметі кезінде осы жерде жаңа совхоз құрылғанда бір басшы адамның білместігінен оның орталығы «Құдайкөл ауылы» деп айтылып кетсе керек.

Аталмыш көлдің маңайы ертеде Бәсентиін руының Сырым атасы ішіндегі Мұрат бұтағындағы Құдайқұл есімді кісінің жайлауы

болуына байланысты жұрт осы көлді «Құдайкүл көлі» деп атаған. Қазақтар арасында «Құдайкүл» есімді кісілер көп кездеседі. Мысалы, Қаржас руының ішінде де «Құдайкүл» деген ата бар. Бұл есімнің орысша мағынасы «раб божий», ал «Құдайкөл» дегеніміз «божье озеро». Санкт-Петербург қаласында 1903 жылы шыққан географиялық картада Қарасор көлінің оңтүстігіндегі көл «озеро Худайкул» (Кудайколь емес) деп көрсетілген.

Мәшһүр Жүсіптің «Бір редакторға» деген өлеңінде: «Әдетін алаңдаған қайда қалды, Құдайкүл-Қарасордың қасқырындай», – деген жолдар бар. (Қараңыз: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-ші том. Алматы, «Алаш», 2005, 201-ші бет). Бұл өлеңде Мәшһүр Жүсіп атамыз Екібастұз өңіріндегі Құдайкүл мен Қарасор көлдерін айтып отырғаны күмәнсіз. Сондықтан гидроним «Құдайкүл» атауына байланысты ауылдық округ «Құдайкүл», ал қазіргі аталып жүрген ойконим «Құдайкөл» – «Құдайкүл ауылы» деп аталулары дұрыс болады [4].

«Екібастұз тарихынан»

Патшалы Ресейдің 17-ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап қазақ жерін отарлау мақсатындағы жүргізген жүйелі саясаты, ақырында келіп, 19-ғасырдың бірінші жартысында қазақтың феодалдық мемлекетінің мүлде күйреуі мен қазақ халқының тәуелсіздігінен айырылып, орыс империясының біржолда болуына әкелген еді.

Міне, осыдан кейін Қазақстанда патшалық әкімшілік жүйелердің нығаюына байланысты көшпелі халықтың құнарлы шабындық жайылым алқаптары күшпен тартып алынып, ол жерлерге Ресейдің шаруаларын, орыс-қазақтарын жаппай қоныстандыру процесі басталады. Бұл қоныс аудару қозғалысының қазақ халқын жалпы Ресейлік тарихтың бірыңғай арнасына тартуына байланысты.

«Екібастұзды ашқан кім?»

Қазіргі уақытта газет, журнал беттерінде Екібастұз таскөмір бассейнінің алғашқы ашылуы 1886 жыл деп қате мағлұмат беріліп жүр.

Шындығында да Екібастұзда көмір кенінің барлығы XIX ғасырдың 60 жылдығында белгілі болған. Мұнда көмір кенін алғаш ашқан белгілі жершіл, тау-тастың тілін жете білген Қосым Пішенбаев екендігі тарихи деректерден белгілі. Екібастұз жерінде таскөмір кенінің барлығын естіген көпес Бенардаки 1867 жылы Верхотурскіден әдейі қазақ даласына келіп, Қарабидайық көлінің жанынан геологиялық шурф қазған. Бұлай деуімізге Қазақ ССР-ның

Орталық архивынан табылған документ толық дәлел. Ол документ көпес А. Бенардакидың Екібастұз жер қойнауында көмір кені барлығы жөніндегі мәлімдемесі. Енді төменде сол мәлімдеменің негізгі, текстін қазақ тілінде берелік. «Верхотурскінің тау-кен өнеркәсіпшісі бірінші гильдиялық көпесі Александр Бенардакидан мәлімдеме.

«Ақбеттау–Ақбет қыз»

Өлке өрнектері Жасыбай көлінен күн шығыс бағытқа созылған, орта шеңіне таман ойпандау келіп, ары қарай жоғарылай түскен алып тау жотасы жатыр. Бұл тау жотасы – Баянауыл поселкесінің солтүстігіндегі көпшілікке белгілі Ақбеттау. Оның құзар шыңы Жасыбай көлі жағында, биіктігі Балтық теңізі деңгейінен есептегенде 1026 м. Шыңның басына триангуляциялық белгі орнатылған. Онда 1026 м деп шойынға құйылып жазылған. Ақбеттаудың ең биік шыңына осы жолдардың авторы өзімен сыныптас бес жолдасымен, 1951 жылы тамыз айында шығып, ондағы 10 кісі сыятын табиғи үңгірге бір түнеп шыққаның бүгінде мақтаныш сезіммен еске алады.

Тау-кең саласына байланысты еңбектері.

Энциклопедияның шығуы Павлодар облысының 65 жылдығы мен Екібастұз аумағында алғаш қоныстануға 105 жыл толуына орайластырылады. Басылым екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде қаланың тарихы, оның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен табиғи-климаттық жағдайлары туралы мәліметтер болады. Екінші бөлімде Екібастұз көмір кенінің ашылуы мен дамуы туралы, сондай-ақ көмір өнеркәсібінің дамуына ең үлкен үлес қосқан адамдар туралы ақпарат беріледі. Энциклопедияға Екібастұз өмір сүрген 105 жыл ішінде ірі кәсіпорындардың, қоғамдық ұйымдардың, атқарушы және өкілді билік органдарының басшыларының есімдері енгізілетін болады. Болашақ энциклопедияны Екібастұз қаласының құрметті азаматы, экономика ғылымдарының кандидаты, ҚР минералды ресурстар академиясының корреспондент-мүшесі және өлкетанушы Серік Жақсыбаев өңдейді. Энциклопедияны құрастыру кезінде Ресейдің ірі қалаларының – Мәскеу, Санкт-Петербург, Томск, Омбы, Барнаул мұрағаттарында жинақталған С. Жақсыбаевтың жеке материалдары пайдаланылады. Болашақ энциклопедияның редакторы Екібастұз тұрғындарына өзінің мұрағатын толықтыруды сұрап жүгінді. Екібастұз үшін маңызды оқиғалар мен атақты адамдар туралы ақпарат болашақ басылым үшін пайдалы болуы мүмкін [10].

Екібастұз – қазақстан индустриясының шамшырағы, 2009 ж.

Брошюрада Екібастұз көмір бассейнінің даму кезеңдері туралы айтылады. Автор – Екібастұз қаласының құрметті азаматы, академик Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының профессоры.

Кітапта Екібастұз қаласының тарихы, оның әлеуметтік-экономикалық және өнеркәсіптік дамуы, шахталар мен басқа да кәсіпорындардың еңбек сіңірген қызметкерлері туралы айтылады. Кітапқа қала тарихындағы 1898–1998 жылдардағы маңызды оқиғалардың шежіресі, сонымен қатар жергілікті және қазақстандық авторлардың Екібастұзға арналған өлеңдері енгізілген.

«Екібастұз біріншіден – тас көмірінің кені»

Кітап Екібастұз көмір бассейнінің тарихы мен дамуына арналған. Аймақтың табиғаты мен табиғи ресурстары сипатталған, Екібастұз тарихнамасына материалдардың жүйелі көрсеткіші берілген.

«Павлодар облысының минералдық шығымдары»

Кітап авторы – тау-кен инженері, ҚР минералды ресурстар академиясының корреспондент -мүшесі, академик Қ. И. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының профессоры. Сәтбаев пен Павлодар университетінің Екібастұз филиалы, Екібастұз қаласының құрметті азаматы.

Кітап библиографиялық сирек кездесетін мұрағаттық деректер мен әдебиеттер негізінде 19–20 ғасырларда Павлодар Ертіс өңірінде тау-кен өндіру өнеркәсібінің пайда болу тарихын суреттейді. Павлодар облысының пайдалы қазбаларының әр түрлі кен орындарының ашылған күндері көрсетілген және олардың орналасқан жері көрсетілген. Павлодар облысында орналасқан минералдар мен тау жыныстарының қысқаша түсіндірме сөздігі берілген. Кейбір тау-кен және геологиялық терминдердің бастапқы түсініктері берілген. Минералды – шикізат базасын кеңейту мен сапалық жақсарту және Павлодар облысында тау -кен өндірісін дамыту бойынша нақты ұсыныстар бар. Кітап оқырмандардың кең ауқымына және, ең алдымен, тау-кен және барлау кәсіпорындарының инженерлік-техникалық қызметкерлеріне, оқытушыларға, аспиранттарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне және тау -кен және барлау мамандығының колледж студенттеріне, сондай -ақ кәсіпкерлерге арналған.

Аймағымыздың белгілі өлкетанушыларының бірі, кентанушы, экономика ғылымдарының кандидаты, шежіретанушы, жазушы,

публицист Серік Жақсыбаевтың өмірі қызметі шығармашылық пен ізденіске толы болды. Атаулы ғылыми жобамызда марқұм ағамыздың кентану саласы мен Екібастұз өңірінің қалыптасуы алғашқы көмір кендерінің игерілуіне байланысты жұмыстарын ашуға тырыстық.

1960 жылдан бері жарты ғасырға жуық уақыт бойы Серік Имантайұлы өлкетанумен айналысады – Екібастұз тарихын ынтамен зерттейді, біздің өлкеміздің тарихы және Екібастұз тас көмір кен орнын игеру бойынша құжаттарды жинақтаған.

Серік Жақсыбаев ағамыз 1994 жылы зейнеткерлік демалысқа шықса да оның ізденістері мен ғылыми туындыларын жарыққа шығаруын бір тоқтатпаған. Осыған байланысты 1995 жылдан Екібастұз қаласының құрметті азаматы атағына ие болды. 72 ғылыми еңбектің, 3 монографияның, 9 кітаптың, оның ішінде «Қаржас ұрпақтары» атты шежірелік-танымдық жинақтың, 627 әр түрлі тақырыптардағы мақалалардың авторы. 2001 жылы Павлодар облысы әкімінің шешімімен «Облыс алдында сіңірген еңбегі үшін» төс белгісі берілген болатын.

Ғылыми жоба барысында марқұмның өмірбаянына байланысты мәліметтер жинақталып, толықтырылды. Ғалымның тау-кен саласы бойынша еңбектері жинақталып, қысқаша шолу және талдау жұмыстары жүргізілді.

Ұсыныстар:

Ғалым өлкетанушы ағамыздың есіміне мектеп және көше атауларын беру.

№ 25 қазақ қыздар гимназиясында С. Жақсыбаевқа арналған ақпараттық бұрыш ұйымдастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байбосын С. Сексеннің сенгірінде Серік аға!: (Өлкетанушы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Серік Жақсыбаев 80 жаста) // Сарыарқа самалы. – 2014. - 19 сәуір. - 6 б.

2 Джақсыбаев Серик Имантаевич: Биобиблиографический указатель /Павлодарский областной департамент культуры; Павлодарская областная библиотека им. С. Торайгырова. - Павлодар: ЭКО, 2003. - 41 б. - (Краеведы области)

3 Джақсыбаев С. И. Так начинался Экибастуз. - Павлодар: ЭКО, 2007. - 212 с: ил.

4 Жақсыбаев С. Құдайкөл емес, Құдайқұл Отарқа. 2009. 16 шілде. (№ 29).5 б.

- 5 Жақсыбаев С. Екібастұз тарихынан. Отарқа. 1999.25 маусым. (№27).1, 2 б.
- 6 Жақсыбаев С.Екібастұзды ашқан кім? Қызыл ту. 1977.12.04. – 3 б.
- 7 Жақсыбаев С. Ақбеттау - Ақбет қыз. Отарқа. - 2012. - 29 наурыз. (№ 13). - 5 б.
- 8 Джаксыбаев С. И. Экибастуз - светоч индустрии Казахстана. - Экибастуз: PginLix, 2009. - 24 с
- 9 Джаксыбаев С.И. Большой уголь Экибастуза: производственное объединение «Экибастузуголь» /С.И. Джаксыбаев, И.Я. Муравьев. - М.: Недра, 1990. - 82 с: ил.
- 10 Минеральное сырьё Павлодарской области.— Павлодар, 2002.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА ФОРТЕПИАНО НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

ПАВЛЕНКО О. В.

магистр педагогических наук, преподаватель, ГУ «Комплексе» Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар

Информационно-коммуникационные технологии в учебном процессе музыкального колледжа стали применяться интенсивно в наше время и давать свои результаты. Сейчас уже имеющиеся у преподавателей колледжа аппаратура, специальные обучающие компьютерные программы активно используются как текстовые средства, специфические музыкальные средства, как средства связи и т. п.

К информационно-коммуникационным технологиям относятся как электронные музыкальные синтезаторы, так и специальные компьютерные программы, позволяющие работать с ними, как с обычными синтезаторами, которые помогают в обучении игре на фортепиано посредством использования информационно-коммуникационных технологий на начальном этапе.

Учащиеся имеют возможность самостоятельно находить определенный материал в сети Интернет на различных сайтах, где представлены биографии композиторов и множество классической музыки, музыка различных стилей и направлений, а также тексты, история создания и аудиозаписи различных произведений.

classic-online.ru – крупнейший в интернете архив классической музыки и нот. На сайте представлена классификация всех известных композиторов и исполнителей по алфавиту, странам, направлениям и эпохам [1].

notes.tarakanov.net – «Нотный архив Бориса Тараканова» - старейший нотный архив, огромное количество нот, самоучителей и учебных пособий, можно скачать даже чистый нотный лист для печати.

При проведении уроков фортепиано целесообразно использовать такие формы ИКТ как, мультимедиа презентации - электронные диафильмы, включающие в себя анимацию, аудио- и видеофрагменты. Использование мультимедийных презентаций в таких темах как «История возникновения фортепиано» способствует формированию наиболее четкого представления, об истории музыкального инструмента, его развитии и внутреннем устройстве механики.

ИКТ позволяет создавать различные методические работы: программы, доклады, разработки, учебные пособия, таблицы схемы, дипломы, грамоты.

Появляется наглядная информация, урок становится более интересным и разнообразным. Доступ к лучшим образцам исполнительства позволяет расти ученикам профессионально.

В перспективе возможно накопление материала и хранение его в виде небольших учебных комплектов, позволяющих использовать материал при первой же необходимости.

Музыканты и программисты создали компьютерные программы для обучения, соединив компьютер и инструмент в одну систему, которые успешно применяются на начальном этапе обучения игре на фортепиано.

В практике успешно используется программа – музыкально-дидактические игры для обучения игре на фортепиано на начальном этапе «SoftWayToMozart», что помогает вести уроки обучения игре на фортепиано продуктивно и интересно. Обучение игре на фортепиано с использованием компьютера и синтезатора в программе «SoftMozarttoWay» является блестящей находкой в воссоздании интерактивности обучения музыке [25].

«SoftMozarttoWay» как инновационный метод обучения навыкам чтения нот эффективен и удобен для занятий с маленькими детьми. Мы используем обучающую программу для быстрого усвоения и запоминания нотного текста с самого первого урока.

Автор программы Елена Хайнер создала совершенно новый подход к обучению нотному чтению. Для этой игры необходимо наличие синтезатора и компьютера с MIDI- или USB-кабелем.

«SoftMozarttoWay» включает в себя следующие обучающие подпрограммы:

Музыкально-дидактическая игра «Легкое Фортепиано» (GentlePiano) предназначена для быстрого изучения нот, играть и запоминать мелодию с помощью синтезатора.

«Легкое Фортепиано» (GentlePiano) является эффективным обучающим программным средством для того, чтобы играть и разучивать пьесы, где весь контроль над этой программой в руках играющего [1, 2, 25].

Необычное преобразование нотного стана и представления нот и соответствующие наклейки на клавиши фортепиано дают возможность начинающему маленькому ученику возможность читать ноты и играть реальную музыку с самого начала занятий. Игра предназначена для обучения игре на фортепиано на начальном этапе учащихся ДМШ.

Музыкально-дидактическая игра «Длительности нот» (NoteDuration) – это оригинальный и увлекательный способ изучать длительности нот и читать различные музыкальные ритмы. Учащиеся детской музыкальной школы учатся играть различные мелодии по реальной нотной записи, но проигрывая их только одной клавишей. Внимание учащегося концентрируется только на значке ноты (длительности), и его рука непосредственно ведет этот символ. Для более длительной ноты требуется удерживать клавишу в течение более длительного времени. Здесь кончиками пальцев игрок ощущает, как долго одна нота должна играть по сравнению с другой [3, 17, 25].

Музыкально-дидактическая игра «Нотный алфавит» (NoteAlphabet) мы используем в своей практике в старших классах.

Учащийся осваивает материал через интересную и яркую игру, где каждая нота, как и в реальной музыке, является частью замечательной загадки. Учащийся должен собрать 49 различных картинок, чтобы открыть портрет известного композитора и закончить игру. Автоподстройка темпа игры обеспечивает эффективное обучение, как для продвинутых учеников, так и для начинающих.

Программа помогает изучить названия нот в порядке Do-Re-Mi-Fa-Sol-La-Ti, либо A-B-C-D-E-F-G показывая связь одной ноты с другими.

Эта игра полезна тем, что в процессе игры учащиеся сознательно или подсознательно постоянно читают ноты в порядке их возрастания или убывания, это упражнение тренирует способность мгновенно опознавать последующую или предшествующую клавишу фортепиано. Сопровождающий эти ноты звук обеспечивает эффективное развитие слуха.

Информационно-коммуникативные технологии используются для формирования музыкально-ритмической способности у учащихся в классе фортепиано. Ритм – один из центральных, основополагающих элементов музыки, обуславливающий ту или иную закономерность в распределении звуков во времени. Чувство музыкального ритма – это комплексная способность, включающая в себя восприятие, понимание, исполнение, созидание ритмической стороны музыкальных образов. Для точного воспроизведения любого музыкального фрагмента использовали метроном [1].

На сегодняшний день очень редко можно встретить в классе у преподавателя ДМШ метроном. Но тут нам на помощь приходят информационно-коммуникативные технологии. На сегодняшний день существует множество метрономов (программ) предназначенных, как для персонального компьютера, так и для различных гаджетов. Скачать можно практически на любом сайте для компьютера и на PlayMarket для Android.

Мы нашли для себя лучшие варианты для формирования музыкально-ритмической способности у учащихся в классе фортепиано с использованием ИКТ.

Тренажёр Ритма – эффективный способ быстро довести до автоматизма базовые ритмические навыки, на каком бы инструменте вы ни играли.

Ритм – основа всей музыки. Короткие занятия, проверенные упражнения и индивидуальная скорость обучения не дадут скучать и обеспечат максимальный прогресс каждый день. Тренажёр Ритма поможет вам:развить чувство ритма, легко понимать и повторять ритмы на слух, точно играть ритмические партии с листа, метроном встроен в приложение. Наш опыт подтверждает результаты от занятий с тренажером в жизни, на реальных инструментах.

Информационно-коммуникативные технологии дают самые широкие возможности для развития творческого потенциала

учащихся. Среди обилия информации в Интернете важно находить нужную и учиться обрабатывать её в виде рефератов, тестовых заданий, вопросов по теме, кроссвордов и т.п.

Сочетание ИКТ связано с двумя видами технологий: информационными и коммуникационными [19].

Музыкальное искусство – перспективно развивающаяся система. Новые информационно-коммуникационные технологии помогают нам изучать и внедрять в практику с компьютерные программы, ориентироваться где и когда проходят исполнительские конкурсы, использовать Internet сеть обогащая свои знания и делая урок современным. Творческо-поисковая деятельность учащихся способствует творческому развитию личности учащегося и реализует компетентностно-ориентированный подход в образовании.

Информационно-коммуникационные технологии оптимизируют учебный процесс, позволяют найти индивидуальный подход к каждому ребенку. Индивидуализация обучения является первым шагом на пути повышения эффективности учебного процесса. Так же важно, что реализуется не только индивидуальный, но и дифференцированный подход в обучении.

Эффективность обучения по предмету фортепиано на отделении «Музыкальное образование» с внедрением информационно-коммуникационных технологий повышается. Компьютерные программы активизируют развитие воображения, мышления, музыкального восприятия; использование новых информационных технологий способствует созданию конкретных образов, делают абстрактные знания учащихся более осмысленными, благодаря чему активизируется творческая активность учащихся. Тем самым, применение новых информационных технологий помогает активизировать познавательную деятельность, повысить эффективность и результативность урока, дает возможность реализации самообразования учащихся. Новые информационные технологии повышают мотивацию учащихся к занятиям фортепиано, оказывают воздействие на развитие личности ребенка, раскрывают творческий потенциал детей.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <http://ru.wikipedia.org/wiki/> Музыкально-компьютерные технологии
- 2 <http://pedsovet.su>
- 3 <http://www.5ka.ru>

4 Андреев, В.И. Педагогика творческого саморазвития: инновационный курс Текст. / В.И.Андреев. Казань, 2003. - 608 с.

5 Балаховская, Т.Н. Три назначения мультимедиа Текст. / Т.Н.Балаховская // Компьютер пресс. 1995. - №2. - С. 37.

6 Беспалов, П.В. Компьютерная компетентность в контексте личностно-ориентированного обучения Текст. / П.В.Беспалов // Педагогика. -2003.- №4. -С. 41-45.

7 Бороздин, А.О. Применение музыкально-компьютерных технологий на уроках музыки в музыкальной школе Текст. / А.О.Бороздин // Музыка в школе. 2006. - №1. - С. 27-31.

8 Боффи, Г. Большая энциклопедия музыки Текст. / Г.Боффи. -М.: АСТ, Астрель, 2007. 413 с.

9 Важов, С. «Развивающие и обучающие игры в ДМШ» Текст. / С. Важов. СПб.: Композитор, 1998. - 80 с.

10 Выготский, Л.С. Собрание сочинений 6 т. Т.4. Детская психология./ Л.С.Выготский, -М.: Педагогика, 1984. 431 с.

11 Гаязов, А.С. Семь проблем современного образования Текст. / А.С. Гаязов. Уфа: Вагант, 2008. - 246 с.

12 Гершунский, Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы Текст. / Б.С.Гершунский. М.: Педагогика, 1987. - 264с.

13 Дьяченко, Н.Г. Технические средства обучения в системе комплексного воспитания музыканта (к постановке проблемы) Текст: диссертация. канд. искусств.: 17.00.02, 13.00.02. Киев, 1983. - 200 с.

14. Дыс, Л.И. Основы музыкальной информатики: лекции Текст. / Л.И.Дыс. Киев, 1988. - 12 с.

15 Живакин, П.Л. Синтезатор - это основной элемент общего музыкального образования в будущем Текст. / П.Л.Живакин // Музыка в школе. -2005. -№1.-С.4-6.

16 Зятямина, Т.А. Об опыте использования педагогических технологий на уроках музыки Текст. / Т.А.Зятямина // Музыка в школе. 2005. - №5. - С. 28-33.

17 Инновации в интеграционных процессах образования, науки, производства: сборник научных трудов Международной научной конференции Текст. Уфа: Гилем, 2009. - 360 с.

18 Кабалевский, Д.Б. Воспитание ума и сердца: книга для учителя Текст. / Д.Б. Кабалевский 2-е изд. - М.: Просвещение, 1984. - 206 с.

19 Красильников, И.М. Интонационная концепция музыкальности и модель дополнительного музыкального образования Текст. / И.М.Красильников // Музыка в школе. 2000. - №4. - С. 14-19.

20 Красильников И.М. Цифровые технологии в музыке: педагогические творческие перспективы Текст. / И.М. Красильников // Педагогика: научно-теоретический журнал. 2001. - №10. - С. 26-29.

21 Крылова Т.М., Современные педагогические технологии в музыкальной школе: между традицией и инновацией.

22 Латышев В.Л. Компьютерная технология обучения игре на фортепиано: учебное пособие Текст. / В.Л. Латышев. М.: Изд-во МАИ, 1992. - 48 с.

23 Лифановский, Б.И. Интернет для музыканта Текст. / Б.И.Лифановский. -М.: Классика-XXI, 2006.-213 с.

24 Медушевский, В.В. Компьютеризация музыкального образования как музыковедческая проблема Текст. / В.В. Медушевский, А.А. Подражанская // ЭВМ и проблемы музыкального образования. Новосибирск, 1989. - С. 23-31.

25 Новые технологии в музыкальном образовании Текст.: материалы Всероссийской научно-практической конференции /Сост. Е.В.Орлова. М., 2008.- 108 с. - (Библиотека журнала «Искусство и образование». - Вып. 1.)

26 Полозов, С.П. Обучающие компьютерные технологии и музыкальное образование Текст. / С.П.Полозов. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2002.-208 с.

27 Пучков, С.В. Музыкальные компьютерные технологии: современный инструментальный творчества Текст. / С.В.Пучков, М.Г.Светлов. -СПб.:СПбГУП, 2005. 232 с.

28 Рагс Ю.Н. «Компьютерные технологии в музыкальном образовании».

29 Сериков, В.В. Личностно-ориентированное образование / В.В.Сериков // Педагогика. 1994. - № 5. - С. 16-21.

30 Сколод И., Шип С. «Компьютер помощник в музыкальном образовании» // Информатика и образование 1990г.№2.

31 Якиманская, И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения. Вопросы психологии. № 2, 1995. -

ОСОБЕННОСТИ ХРОНОТОПА В «ПАВЛОДАРСКИХ БЫЛЯХ» Г. А. БЕШКАРЕВА

ПРИХОДЧЕНКО И. О.

м.фил.н., преподаватель спецдисциплины, Высший колледж имени М. Кананьянова, г. Павлодар

Каждый город, представляя собой социально-культурную самоорганизующуюся систему, стремится осознать себя, что побуждает творчески активных жителей к репрезентации образа места в различных видах искусства. Первостепенную роль в процессе авторепрезентации и авторефлексии города играет литература.

Павлодарская литература не является исключением в этом отношении. Несмотря на трёхсотлетний возраст Павлодара, историю его литературы видится возможным исчислять лишь с начала двадцатого века, но литературная «юность» города не воспрепятствовала попыткам запечатлеть образ Павлодара в разные периоды его развития. Так, литературным памятником Павлодару 1930-х годов являются мемуары журналиста, артиста и поэта Г. А. Бешкарева под названием «Павлодарские были»[1]. Г. А. Бешкарев проживал в Павлодаре в конце 1930-х годов, оставив любопытные воспоминания о быте и нравах горожан того времени. К слову, говоря о Павлодаре 1930-х годов, необходимо также упомянуть мемуары А. В. Миля под названием «Воспоминания»[2], в которых воссоздан облик Павлодара конца 1920-х – начала 1930-х годов.

Образ Павлодара, складывающийся в мемуарной прозе 1930-х годов, близок хронотопу провинциального городка, описанному М. М. Бахтиным в знаменитом труде «Формы времени и хронотопа в романе» [3]. Говоря о хронотопе провинциального городка, М. М. Бахтин характеризует его как «провинциальный мешанский городок с его затхлым бытом» [3, с. 407]. В этом ключе важно следующее высказывание философа: «Такой городок – место циклического бытового времени. Здесь нет событий, а есть только повторяющиеся «бывания» [3, с. 407]. В рамках данной статьи не менее важна следующая цитата: «Это густое, липкое, ползущее в пространстве время»[3, с. 407]. Именно таким времяпространством является Павлодар в мемуарах и Г. А. Бешкарева, реализуясь в его прозе в таких вариантах хронотопа провинциального городка, как город-болото и города-тюрьма, и в мемуарах А. В. Миля, воплощаясь в хронотопе края мира.

Павлодар 1930-х годов в мемуарной прозе Бешкарева предстаёт перед читателем городом максимальной степени провинциальности – маленьким, уездным, не развитым ни в каком отношении. В городе нет ничего примечательного, что могло бы выделить его из ряда прочих провинциальных советских городов Прииртышья; горожане живут рутинной жизнью. Мемуарист изображает трудовые будни интеллигента, в которых он сталкивается с интригами и подлостью, любовные истории, в которых есть место адюльтерам, типичную советскую действительность, в которой репрессии – обычное явление.

Павлодарское общество в прозе Бешкарева условно делится на «своих» и «чужих» (павлодарцев и не-павлодарцев), где «чужими» являются изрядно населявшие Павлодар 1930-х годов ссыльные. Не будучи сам ссыльным, Бешкарев в павлодарском хронотопе провинциального городка оказывается принадлежащим к лагерю «чужих», тяготея к ссыльным, не-павлодарцам, отличающимся от коренных павлодарцев более высоким уровнем культуры и способностей. Провинциальная манерность Павлодара в мемуарах Бешкарева выступает определяющей чертой павлодарцев, которая проявляется как свойство культурной периферии.

Важно, что понятие «провинциальная манерность» обнаруживается в самом тексте. Описывая встречу с двумя подругами, Ольгой и Любой, первая из которых была ссыльной, автор обращает внимание на существенную разницу во внешнем и внутреннем портрете девушек. Так, образ Любы создан в негативных тонах: «Обе гости оказались бухгалтерами небольших учреждений, но я безошибочно определил, что одна из них – Люба – к музыке абсолютно равнодушна, и пришла лишь из чувства солидарности с подругой. Она была хорошо сложена и со вкусом одета, но весь её облик показался мне неестественно вычурным. Такие русокудрые голубоглазые женские лица встречались на старинных пасхальных открытках с той лишь разницей, что вместо медоточивой улыбки в лице Любы проглядывало что-то недоверчивое и злое. Это бросалось в глаза. Портит её и заметная хромота, – в детстве она сломала ногу, та плохо срослась и стала на несколько миллиметров короче» [1, с. 231]. Ольга является противоположностью Любы: «Гладко зачёсанные и схваченные сзади в пучок русые, с золотым отливом, волосы её не знали завивки. На лице ни следа косметики, да и одета она была просто, – чёрная в талию юбка и легкая белая блузка без всяких украшений и вышивки. Рядом с крепдешинным платьем, модными туфлями и накрашенными губами Любы Ольга выглядела

королевой» [1, с. 231]. Завершая портрет Ольги, автор отмечает: «...какая-то особая грациозная естественность резко контрастировала с провинциальной манерностью её подруги» [1, с. 231].

Провинциальность Павлодара в мемуарах Бешкарева реализуется преимущественно в теме культуры. В его мемуарах город предстаёт культурно неразвитым населённым пунктом: по-настоящему высокое, качественное, стоящее внимания в Павлодаре времён Бешкарева – это чаще всего нечто не-павлодарское по происхождению.

Особенно ярко эта городская черта являет себя в эпизоде, посвящённом Ленпарку, история с которым сыграла злую шутку с мемуаристом. Группа ссыльных артистов обратилась к Г. А. Бешкареву, на тот момент работавшему в местной газете, с просьбой посодействовать им с трудоустройством по специальности (ссыльным артистам было запрещено работать по профессии в отличие от ссыльных представителей других ремёсел), попросив о ходатайстве перед местными органами НКВД: они пытались убедить власти в исключительной пользе, которую могут принести молодой области профессиональным художественным трудом.

Затея удалась, артистам позволили выступать, для чего те вместе с Бешкаревым возродили всем известный в Павлодаре Ленпарк, на тот момент пришедший в глубокое запустение (например, автор упоминает «...зелёные насаждения, изрядно обглоданные коровами и козами» [1, с. 248]). К слову, в мемуарах Бешкарева Ленпарк 1930-х годов предстаёт как развёрнутый, подробный пространственный образ, складывающийся из разных составляющих: растительности («Выкорчевали сухостой, заменив его выкопанными с корнями на дальнем острове кустами смородины, молодыми деревцами тополей, черемухи и рябины», «...аваллеях разбиты газоны» [1, с. 248]), построек («Уже к середине мая ограда была полностью восстановлена, вкопаны столбы для электропроводки, построена сцена...» [1, с. 248]), деталей инфраструктуры («Трест столовых и ресторанов» построил в парке павильон летнего ресторана с кухней и подсобными помещениями, а «Горторг» привёз два киоска для торговли пивом, прохладительными напитками и мороженым» [1, с. 248]). Дополняют образ места детали подготовки к первому выступлению ссыльных артистов: «Изгородь и новые входные ворота окрашены, наняты сторожа и садовник, а я заказал в типографии двухкрасочные афиши на открытие сезона» [1, с. 248].

Бешкарев описывает Ленпарк в день открытия особенно подробно: «Наконец, наступил долгожданный день. В шесть часов вечера, когда июньское солнце стояло ещё высоко, в парке раздались звуки духового оркестра, и со всех сторон сюда потянулись толпы оживлённых людей. Уже через полчаса все столики летнего ресторана были заняты, и официанты едва успевали разносить графины пенящегося пива и подносы с холодными и горячими блюдами. Возле киосков с мороженым и прохладительными напитками выстроились очереди, а на танцевальной площадке закружились танцующие пары» [1, с. 254]. Пространство парка в этом отрывке наполняется движением и звуком, в нём ощущается ход времени - оно оживает.

Обратной стороной провинциальной манерности Павлодара оказывается культурный голод: «Розданные по учреждениям и предприятиям города билеты на всю первую неделю открытия парка разошлись без остатка, город пестрел рекламными щитами и афишами, и меня атаковали заявками на билеты последующей недели» [1, с. 251]. На него же указывают и объёмы продаж, которые удалось организовать Бешкареву («...на первые дни открытия у нас разошлось по полторы тысячи билетов. Большого количества посетителей небольшой парк вместить просто не мог» [1, с. 254]), и неугасающий интерес публики («Ажиотаж вокруг наших концертов стал несколько ослабевать лишь к началу августа. К тому времени у нас было уже почти три полных смены программ, и в течение этого времени их по несколько раз пересмотрели почти все жители города» [1, с. 255]).

Несмотря на ошеломительный успех выступления ссыльных артистов на сцене Ленпарка, итог был печальным: за помощь репрессантам Бешкарева уволили из газеты, лишили комсомольского билета, разлучили с его возлюбленной Ольгой, которая, как было упомянуто выше, тоже ссыльная, и вынудили покинуть Павлодар в состоянии крайнего эмоционального истощения.

По нашему мнению, в эпизоде с Ленпарком хронологические мотивы города-болота и города-тюрьмы соединяются, эксплицитно воплощаясь в сюжете. Волею судьбы обречённые отбывать срок ссылки в отдалённой глуши на берегу сибирской реки у границ бесконечных степей («... волею обстоятельств оказавшихся в Павлодаре» [1, с. 244].), талантливые деятели различных видов искусства оказываются лишены возможности творить и зарабатывать себе на хлеб. Их творческие силы не находят ни

выхода, ни применения: «Нам хотелось бы получить работу по специальности, но куда бы мы ни обращались с предложением своих услуг, нам везде отказывают» [1, с. 243]. Ленпарк, являющийся ключевым местом в павлодарском локальном тексте Бешкарева, оказывается связанным с образами репрессированных: «... все мы ссыльные» [1, с. 243].

Болотное, почти недвижимое течение жизни провинциального городка, ставшего клеткой для талантливых интеллигентных людей, оказывается несовместимым с творческими порывами и подавляет их. Яркая личность, которой являлся сам мемуарист, мощным волевым порывом и напором неистощимого энтузиазма пытается побороть сонное, застойное бытие провинциального городка, но проигрывает в битве со стагнацией культурно и территориально удалённого захолустья. Вместе с мемуарами А. В. Милья «Павлодарские были» Бешкарева формируют целостный образ Павлодара 1930-х годов, который предстаёт перед читателем тюрьмой под открытым небом на окраине советской цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1 Г. А. Бешкарев. Павлодарские были (Записки о Павлодаре) // С. Ф. Нуркенова, Л. Е. Токатова. Павлодар литературный: Хрестоматия для учащихся школ, колледжей, вузов \ Под ред. Н. Г. Шафера. – Павлодар, 2013. – Вып. 1. – 282 с. – с. 228-265;

2 А. В. Миль. Люди и судьбы. Воспоминания [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://berkovich-zametki.com/2011/Starina/Nomer4/Mil1.php#Часть%20вторая> (дата обращения 20.10.2021);

3 М. М. Бахтин. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С.234-407.

АРҚАНЫҢ АРҚАЛЫ ӘНШІСІ ТЕМІРБОЛАТ АРҒЫНБАЕВ

ТЛЕГЕНОВ Е. Н.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, қауымд. профессоры (доцент), «Орындаушылық өнер» кафедрасы, Торайғыров университеті, г. Павлодар

Павлодар Ертіс өңірі дарынды таланттарға өте бай өлке. Павлодарлық әншілердің тамаша жағажай еркіндікті сүйетін өлеңдерімен және жаңашыл әндерімен халық арасында кеңінен танымал атакты Жаяу Мұса Байжанов (1850-1929 жж.), тамаша

әуен жазушылары, ақын – әншілер Бүркітбай мен оның ұлы Мұстафа – ән шығармашылығы мектебінің негізін қалаушылар болып ерекше орын алады. Бөрібай, Жафар, Жәмшібай, Қобылан, Кәпсалбай, Ысқақбай олардың бай мұраларының талантты ізбасарлары болды. Соқыр (зағип) есімді әнші Жамал мыңдаған тыңдарман қауымды бір тәулікке созылған таңғажайып әнімен тамсандырды. Академик А.Қ. Жұбановтың пікірінше, XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында павлодарлық әншілер арасында ерекше орындаумен, ән айту мәнерімен «Топайкөк», «Шұбартау», «Шама», «Ардақ» сияқты танымал әндерді шығарған атакты шебер әнші Жарылғапберді Жұмабаевтың (1861–1914 ж.) мектебі ерекшеленді. А. В. Затаевич «Ардақ» әні жайлы мынадай шаттыққа толы сөздер жазған: «Бұл поэзияның өзі армандаған жазғы түн, жұмсақ ай сәулесі, даланың түсініксіз тыныштығы!». Жарылғапберді Жұмабаев Қали Байжановтың тәлімгері болған. Жиені Жарылғапберді Жұмабаевтың, Батима Жақсылыққызының, айтуы әңгімелері бойынша оның орындаған әні көрші ауылдарда естіліп тұрған жарқын вокалдық қабілетке, қуатты дауысқа ие болған. Бұл мектептің тәрбиеленушілері қатарына әншілер Сур Омар, Әубәкір Атубайұлы, ағайынды Сапарбек және Балабек Ержановтар, Ақеділ, Майра Шамсутдинова, Құдайберген Әлсейітов, тамаша импровизация жанрындағы қайталанбас Иса Байзақов, Иманжүсіп Құтпанұлы, Естай Беркімбаев, Бисмилла Балабеков, сондай-ақ ерекше музыкалық Қали Байжанов жатады, оның феноменальды жадының арқасында бізге 100-ден астам қазақ әуендері жетті, сол үшін Қали Байжанов 1930-шы жылдары Қазақ КСР Халық әртісі жоғары атағына ие болды.

Қазақ халқының ауызша дәстүрінің ән мәдениетін жалғастырушылардың бірі-көрнекті өкілі Темірболат Арғынбаев. Павлодар, Ертіс ән өнерінің дамуына көрнекті үлес қосқан арқалы әнші. Павлодар облысы, Лебяжье ауданы (Қазіргі Аққу ауданы), Шербұқты ауылында 1889 жылы дүниеге келген. Әкесі Арғынбай жәй шаруасымен ғана айналысқан, басқа елтең-селтеңі жоқ адам болған. Бірақ Арғынбай кішкене Темірболаттың музыкаға әуестігімен қатар қабілетінің барын сезіп, «ата балаға сыншы» дегендей, жас талапкердің созған қолын қақпай, қайта оған қолынан келгенін жасаған. Темірболат 12 жасқа келгенде кәдімгідей өзінің бала даусымен әнді дұп-дұрыс салатын болды. Осыны көрген әкесі сол өлкеде Ақбай деген белгілі әнші, домбырашыны шақырып, баласы Темірболатқа ән үйреттіреді. Темірболат аз уақыттың

ішінде үлкен көркемдік табыстарға жетеді. Ежелден салмақты, орнықты жас, өнер жолындағы бет алған мақсатына жетуге бар күшін салып тырысады. Ондай еңбектен белгілі нәтиже шығады. Темірболат осы өлкеде әншілік атаққа ие бола бастайды. 20 ғасырдың басында Темірболат Бесқарағайда болған Бұлақай дегеннің үлкен асында бірінші рет көп алдында ән салады. Сол күннен бастап Темірболаттың аты бүкіл аймаққа жайылады.

Темірболат өзінің ортаға жақын шаруасының арқасында көп аса кем-кетік көрмейді. Шаруасын да істейді, әнінде сала жүреді. Кеңес үкіметі құрылғанда Темірболат жігіт болып қалған, аққараны танитын кісі еді. Өйткені жасында қазақша оқып, тым тәуір дерлік сауаты болған. Соның арқасында ол ауылды кеңестендіру жұмысына қызу араласады. 1919–1920 жылдарда ауыл кеңестің мүшесі қызметін атқарады. Ал 1920 жылдан 1921 жылға қарағанда Семей уездік тергеушісінің іс жүргізушісі болып жұмыс істейді. Ол жұмыста бір-екі жыл болғанын ауылшаруашылық бірлестігі кооперативінің мүшелік қызметін, ал 1923–1925 жылдар арасында Бесқарағай болыстық атқару комитетінің мүшелік міндетін атқарады. 1925 жылдың ортасынан ауданда мал дайындау агенті болып, ол қызметте үш-төрт жыл, ал жирмасыншы жылдардың аяғынан бастап Семейдің уездік мекемелерінде, қызмет істейді.

Осы жұмыстардың қайсысында жүргенде де Темірболат бір уақытта та әнін тастамайды. Қайда болса да қолында домбырасы, аузында әні жүреді. Павлодар, Семей, Сибқрай жақтарының бәрі де Темірболатты қызмет бабынан көрі әншілік жағынан көбірек біледі. Өйткені Темірболаттың әні тындағандарды екінші рет іздеуге, көруге мәжбүр етеді. Өзі де қанша қызметті жанын салып істеп, адал міндет орындау жөнінде көзге түсіп жүрсе де, үнемі бір нәрсесі жетпегендей, бір шаруасы келіспей жатқандай, енжар болады да жүреді. Әншілік жағы «маған қарай ауыс» деп күндіз-түні құлағының құрыш етін жегендей болып, бірақ бала-шаға асырау амалында белгілі бір қызмет істемеске болмайтын болғасын, мекемелерді, жоғарғыда айтқандай, «аралайды». Кәсіпкерлік өнер ұжымдары ол кезде неке-саяк, сондықтан «өнер қайдасың!» деп етек-жеңін сыбанып шыға қоюға өмірдің ұсақ-ұлан бөгеттері алдынан тосқауыл бола береді. Темірболат болса қайткенде сүйген өнер жолына түсудің амалдарын ойлап, бір қортындыға келе алмай жүреді.

Бір күні Темірболат өзін Алматыға шақыртқан қағаз алады. Бұл 1933 жыл еді. Алматыда ашылғалы жатқан музыкалық театрдың

бастамасы музыка студиясына әншілікке шақырыпты. Мұндай қызметтің ән салудан басқа белгілі еңбек ақысы болғасын, соның арқасында үй-ішін де асырап, сүйген өңерінің ортасына барып кіретін жол ашылғасын Темірболат көп ойланбай Алматыға тартып кетеді. Келесі 1934 жылы музыка театры «Айман-Шолпанмен» шымылдығын ашқанда Темірболат ақынның бейнесінде шығады. Бұрын сахынада ән салғанмен мынандай музыкалы пьесаларда ойнап көрмеген Темірболат үшін «Айман-Шолпан» жаңа қадам болады. Бірақ музыкалық қабілеті күшті Темірболат оркестрмен жақсы қосылып, дирижердің сілтеген таяқ жобасын да тез түсініп кетеді. Оның белгілі бине де шығыуы өзі үшін де, тыңдаушы-көрушілер үшін де үлкен шығармашылық жеңісі. Осылай, Қазақстанда бірінші рет музыкалы театр дүниеге келгенде кешегі тергеушінің іс жүргізушісі болып, азаматтық және қылмыс заңдарының тармақтарын тиеген папканы көтеріп, зыр жүгіріп жүретін Темірболат, жаңа кәсіпкерлік музыка мекемесінің шымылдығын ашысады. Қазақ кенес музыкасының даму жолында бұл үлкен, көрнекті еңбек етеді. Темірболат «Шұғада» қасіреттің жолдасы, «Қыз Жібекте» Бекежан тобындағы әнші жігіт ролін ойнайды. Бұлардың қайсысында шыққанда да Темірболат алдымен музыкалық биене жағын үнемі көңілдегідей келтіретін. Сол 1934 жылы Темірболат музыка театрымен Сеймейге гастрольдық сапарға шығады. Онда спектакльдерде ойнаумен қатар концерттерде ән салады. Сол сапарында Семейде жүрген жерінен болашақ үлкен музыка шебері, Қазақстанның барлық жерлерінің күй орындау дәстүрін толық меңгерген Үрістембек Омаровты алып Алматыға келеді.

Өзінің халық әндерін орындаудағы белгілі орнын сезіп, Темірболат 1936 жылы Жамбыл атындағы филармониясына қабылданады. Сол филармонияның концертінде Темірболат, Естайдың «Юран-ай» әнін айтты. Сол кезде ол ән Алматыда тарап бола қоймаған кезі еді. «Юраннан» бастаған Темірболат «Тоғыз жар» атты өнге көшті. Ән қоңыр ғана, еш жерінде айқай, жыртар дыбысы жоқ, басынан аяғынан сазды жүреді екен. Тыңдаушыларға қатты ұнады. Темірболат соңғы нөмірінде Естайдың атышулы «Қорланын» орындады. Оның сағыздай созылған әдемі баритон даусына арнап шығарғандай, «Қорлан» әні де көріктене қалды. Темірболаттың бір ерекшелігі, ол әнің баста алған екпінін қатты ұстайды да, керегі болмаса, қуып кету сияқты әдеттен аулақ болатын. Басында майда-қоңыр үнмен келіп, «Сірә Сіздей жан тумас» дейтін жеріне

келгенде, шынғырмай, ісіп-кеппей, мойынтамырлары білеудей болып шықпай, даустың табиғи көркемдігін, қалпын сақтай шырқап, ырғап көтеріп алып кетті. Шарықтау шегі осы ғой деп отырсаң, жоқ дарынды композитордың ой шыңы әлі таусылмаған екен, тағы бірекі басқыш жоғары өрлеп, «О, дариға ләуліктас, Бағыдад, Мысыр, Шымшын» деген сөздерде ақ бұлттың аржағын самғап шыққан қырандай аспандады. Бірақ сол бір аспан әлемінде жүргеннің өзінде де әннің терең лирикалық, жұмсақ үнді, жүректің түбінен шыққан Қорланға деген махаббаттың кескінін бұзбай, елжіретіп, барлық ынтық, қабылетін салып, автордың ойын нысана еткендей, бір мезетте құрғақ бажылдақ дыбыс ұшқынын көрсеткен жоқ. Ал әннің аяғына беттегенде, композитордың өлеңнің бір буынына бірнеше дыбысты топтас, сол арқылы әннің тәттілігін тағы арттырып, Қорланның сынына сөз жетпегенсін дыбыстан оның мүсінін суреттегендей етіп берген бітісін баппен, салмақпен, іште жатқан үлкен шердің, арманның үнімен, кімде болса; «Осылай болу керек еді!» дейтіндей-ақ жеткізді. Қазақ әншілерінің арасында жиі бола бермейтін баритон дауыстың болғанына ма, жоқ Темірболаттың «Қорланының» бір нотасын жартышекелемей, бәрін де орынорнында, толық, өсу-баяулау, шырқау-құлдилау сияқты әннің көркемдік кезеңдерін әдемі бергенге ме, тыңдаушылар сол күні біраз тамсанып масарсанып қалды. Темірболат өмірінің соңғы күндеріне дейін филармонияның жеке әншісі болып жұмыс атқарды.

Темірболат Қарқаралы, Керейку, Семейде болып, оның бәрінде де ән салып, жаңа ән болса үйреніп, біраз аралады. Темірболаттың сол сапарлары оның әншілігінде үлкен із қалдырды. Не бір тәжірибелі орындаушыларды есту арқылы ол өзінің де орындаушылық бойын биіктетті, өсті. Темірболаттың репертуарында; «Юран», «Тел қаратай», «Үш дос», «Буырлтай», «Қорлан», «Қара айдар», «Бөрік тал» және сол сияқты ондаған әндер болған. Сол бай репертуарын келешек ұрпаққа қалсын деп 1939 жылы Темірболат Арғынбаев, Борис Еразаковичті шақыртып, науқас даусының қырылына қарамай сыбырлап отырып елуден астам әндерін нотаға түсіртті. Темірболаттың бірнеше әндерін Александр Затаевич те жазып алып, «қазақ халқының 1000 әні» жинағына енгізген.

Темірболат 1940 жылы мамырдың 25 күні ұзақ науқастан кейін қайтыс болған. Павлодар облысы Лебяжі ауданы Шарбақты ауылында туып, қазақтың ән өнерінің дамуына көзге түсерліктей үлес қосқан, музыка майданының ыстығына шыдап, суығына тоңып, бар өнерін ортаға салып, білгенін ұрпаққа қалдырып кеткен

көрнекті қайраткер. Темірболат Арғынбаевтың аты бұл күндері үлкен құрметпен аталып, өсіп келе жатқан өнерші жастарға жақсы үлгі болатынын сенімдемін.

ӘДЕБИТТЕР

- 1 Жұбанов А. Ғасырлар пернесі – Алматы, 2002 ж. «Дайк – Пресс»
- 2 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары – Алматы, 2002 ж. «Дайк – Пресс»
- 3 Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа Алма Ата, 1966 г.
- 4 Ахметова М., Ерзакович Б., Жұбанов А. Советтік Қазақ Музыкасы - Алматы, «Ғылым», 1975 ж.
- 5 История Казахской музыки Т.1 – Алматы, 2000 г.
- 6 Әмина Нұғман Қазақтың әншілік дәстүрі – Алматы, «Арыс», 2009 ж.

МӘШҲҮР ЖҮСІП МУЗЕЙІНДЕГІ ТӘРБИЕЛІК ШАРА

ТҮСІПБАЕВА М. Б.

п.ғ.к., аға оқытушы, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы, Алматы қ.

2021 жылғы 2 қазан күні Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы Ескелді шатқалында орналасқан Мәшһүр Жүсіп мемориалды кешенінде, яғни, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мемориалды музейінде (Қ. Сәтбаев мемориалды музейінің филиалы) «Мәшһүр баба атын қойып, Рабиға ана бесікке салған» атты экспозиция ашылды.

Салтанатты шара шымалдығын Баянауыл ауданының Құрметті азаматы, айтыскер ақын Жүмкен Сейітов арнау жырымен ашты. Бұдан кейін Ақжігіт Көпейұлының жиен қарындасы, ішкі істер саласының ардагері Балқия Махметқызы, Ақжігіт Көпейұлының қызы – колонер шебері Қалампыр Ақжігітқызы, Торайғыр ауылында әріптесі болған ардагер Серік Мұқашев, қарт ұстаздар Шолпан Әбілғазина мен Зәуреш Ақантайқызы ескірмес естеліктер шертті [1].

«Әкем Баянауыл өңірінде өте сыйлы азамат болды. Әлі күнге дейін көз көргендер анамыздың дастарханын, бал қымызының дәмін аузынан тастамайды. 1969 жылы экранға шыққан «Найзатас баурайында» фильмі баянауылдықтарға ерекше ыстық. Бұл фильм

Қуат Әбусейітовтің режиссерлігімен, Шәкен Айманов, Тұрғанбай Мәткәрімовтің сценарийі бойынша бүкіл әлемдік «ЭКСПО – 69» көрмесі үшін түсірілген. Айта кетерлігі, Шәкен Айманов, Әмина Өмірзақова, Раиса Мұхамедьярова сынды аңыз-адамдармен бірге бұл фильмде баянауылдық Жібек Шәкірова да ойнаған. Бір деректерде фильм қаһармандарының прототиптері Торайғыр ауылының тұрғындары болғаны айтылады. Фильм түсірілген жылдың жазы әлі есімде. Біздің үйдің атшаптырымауласына неше түрлі көліктер мен кісілер келіп тоқтап, ақ ордамыздына алды базарға айналды. Бұл Шәкен Айманов бастаған өнер саңлақтарыеді. «Найзатас баурайында» түсірілгенде, ауыл жұртымен бірге табиғатаясына біз де бардық. Екі ортада шапқылап жүретінбіз. Өкініштісі, ол кезде кішкентай кезім болғандықтан, үйімізге кеп жүрген Шәкен Айманов пен Кәукен Кенжетәевтан басқа қонақтар есімде қалмапты. Ойлап қарасам, кеңшар директорының немесе басқа басшылардың үйіне бармай, Аймановтай ардақты адамның ұжымын біздің үйге бастап әкеліп, аунап-қунап жатуының өзі көп жайтты аңғартса керек, – деп естелік шерткен Қалампыр Ақжігітқызы мұражай басшысы – Мәшһүр Жүсіп шөбересі Әсет Пазыловқа өз қолынан шыққан көз жауын алатын құрақ көрпелерін сыйға тартты.

«Төрт қызы бар Көпей ағамыз бір ұл балаға зар болып жүргенде, Мәшһүр Жүсіп әулие: «Тоғыз айдан соң шаңырағына ер бала келеді. Атын өзім қоямын», – деп, батасын бергенін үлкендерден естідік. Әулиенің айтқаны айнымай келіп, дүниеге ұл бала келгенде, ата-анасы Көпей мен Фатима дайындық жасап, сабаға қымыз жиып, құрт-ірімшік, сыбағасымен Мәшһүр Жүсіптің ауылына барады. Үй іші, туған-туыс осы оқиғаға орай әкеміз Ақжігітті «Мәшһүр ата берген бала» деп те атап кетіпті. Қарап отырсақ, Мәшһүртануда талай тақырыптар зерттеліп жатқанымен, бабамыздың балаға ат қою оқиғалары онша зерделене қоймапты. Осыны ескеріп, қазіргі уақытта 6-сыныпта оқитын қызымыз Әмина «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақ антропонимикасына ықпалы» атты тақырыпқа ден қойып, әулие бабадан бата алған аталар жайлы әңгімелерді оқып-қарастырып жатыр, – деп сыр шертті Ақжігіт Көпейұлының баласы Азамат Көпеев [2].

Іс-шараның шарықтау шегі – Ақжігіт Көпейұлына арналған экспозицияның лентасын кию рәсімі көңіл толқытты. Себебі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шөбересі Әсет Қажымұқанұлы мен Ақжігіт Көпейұлының жиен-немересі Әйгерім Қинаятқызы лентаны

киып, жабуды ашқанда ұрпақ сабақтастығының үзілмей, бабалар өнегесі мәңгілік жасайтынына куә болдық.

Мәшһүр Жүсіп бабамыз атын қойған азаматтардың ішінен ерекше атап айтатын себеп – Ақжігіт Көпейұлының дүниеге келетінін әулие Мәшһүр Жүсіп алдын ала білген және өз аталарының бірінің атын қойып, «Бабам тіріліп келді!» – деп қуанған екен. Олай дейтіні – әулие бабаның өз аталарының бірі Ақжігіт абыз болған. Мәшһүр атаның өмірлік жолдасы – Рабиға Шегебайқызы Ақжігіт Көпейұлын бесікке салған көрінеді [3].

Тарих парақтарын ақтарар болсақ, Ақжігіт Көпейұлының әкесі Көпей Мәшһүр Жүсіппен сыйлас, үзеңгілес дос болып, жақын араласқан. Көпей ата Мәшһүр ғұламаның анасы жерленген Шорабай ауылын мекен еткендіктен де ол шаңыраққа әулие баба жиі ат басын тірейтін көрінеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев атын қойған басқа тұлғалар туралы біз белгілі өлкетанушы Алтынбек Құрмановтан естідік.

«Журналист Бақи Әбдіқадыров «Мәшһүр Жүсіп ата біздің айналамызда төрт кісінің атын қойды, соның үлкені – Ақжігіт», – дейтін. Мәшекең Бақи ағамызға ат қойғанда, әкесі: «Бақиы несі? Аузыңызға басқа ат түспеді ме?» – десе керек. Сонда Мәшекең қарқылдап күліп, «Әй, Әбдіқадыр, менен несін сұрайсың, ақылдан әлі жұтаған жоқпын. Осы заманда мен Мұрат қожаның баласы Исабек ишанды жоқтадым, Шорманның Мұсасын жоқтадым, Боштайдың Құсайынын жоқтадым. Мен жоқтамаған адам бар ма, біз өлгеннен кейін бізді кім жоқтайды?! Сонда бұл бакилықтарды іздейтін бала болады, – депті. Осы оқиғаға қатысты Бақи ағам: «Алдымен Ақжігіттің атын қойды, содан кейін оңбастай қып менің атымды Бақи қылып қойды», – деп қалжындайтын... Мен білетін осы екі адамның екеуі де ел қамқоры болды...» – деп әңгімеледі Алтынбек Жұматұлы [4].

Жалпы, назар аударарлық жайт – Мәшһүр Жүсіп Көпеев есімдерін қойған тұлғалардың өмір жолдары ерекше өрілген.

Белгілі жазушы Дихан Әбілев: «Қазақ бала туғанда молда алдырып, азан шақыртып ат қойдырады. Қошқарбай молда менің атымды «Әбдірахман» қойған екен. Арада он бес-жиырма күн өткенде біздікіне Мәшһүр Жүсіп келіпті. Менің атымды сұрапты.

– Жоқ, Әбіл, Қошқарбай қойған ат бұл нәрестеге ат болмайды. Бері әкелші өзін, – деп мені өзіне жақындаттырып алып, аузыма түкіртіпті де, – бұның аты – Дихан! – депті. Ол шығымдылық деген

сөз. Бұл жылы біздің елде – Баянауылда егін-шөп өте шығымды, мал күйлі болыпты» деп жазады [5, 167].

Дихан Әбілев – Қазақстанның халық жазушысы, ақын, 1907 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданы Мойылды қыстауында дүниеге келген. 2003 жылы Алматы қаласында көз жұмған. Жазушының С.Торайғыров туралы «Ақын арманы» (1965 ж.), «Арман жолында» (1969 ж.), «Баянауыл баурайында» (1975 ж.) деп аталатын трилогиясы Дихан Әбілевің проза саласындағы ең ауқымды еңбегі. Жазушы мұнда ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының тұрмысын, Сұлтанмахмұттың өмір жолын көркемдікпен суреттеген. Дихан Әбілев – А. П. Чехов, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, Г. Низами, Н. Хикмет туындыларын қазақ тіліне аударған кәсіби тәржімашы. Оның шығармалары орыс, өзбек, әзірбайжан, армян, татар, тәжік, қырғыз, т.б. тілдерге аударылды. Еңбек Қызыл Ту, I дәрежелі «Отан соғысы», «Қызыл Жұлдыз», «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған. Дихан Әбілев – Мәшһүр Жүсіп Көпеев дүниеден озғаннан кейін оның шығармаларының жарық көруіне зор үлес қосқан адам.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев есімін қойған келесі тұлға – академик Шапық Шөкин. «Өзіне келген кісілердің ешқайсысын да Мәшһүр бөліп-жармаған. Әр үйдің қуанышы ма, әлде қайғысы ма – ешбір оқиға Мәшһүрдің дұға-батасынсыз өтпейтін болған. Мәселен, біз Риза екеуміз өз есімдеріміз үшін Көпеевке борыштымыз. Өмірінің осы бір фактісін Риза жамбасы жерге тигенше айтып, мақтан тұтып өтті. Қазақтың ішінде сирек кездесетін өз атымның қалай қойылғанын айтуды мен де ұнатамын. Жерлестері арасында Мәшһүр сөзсіз құтқарушы әулиедей көрінетін» деп жазды академиктің өзі [5, 169].

Шапық Шөкіұлы Шөкин – көрнекті қазақ энергетигі, Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі, техника ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Ол 1944–50 жылдары Іле өзенінің суы мен энергетика қорын кешенді түрде пайдалану мәселесін шама тұрғысынан зерттеді, осылайша Қапшағай бөгені мен Қапшағай су электр станциясын салу ісіне үлкен үлес қосты. 1949–58 жылдары Орталық қазақстанды сумен қамтамасыз ету мәселесімен Ертіс өзенін бұру негізінде шешуге болатынын дәлелдеді. Мұның өзі Ертіс-Қарағанды каналының салынуына себеп болды. Ш. Шөкин – Сібір өзендерін Қазақстан мен Орта Азияға бұру мәселесін

ғылыми тұрғыда қарастырған алғашқы ғалымдардың бірі, 170-тен аса ғылыми еңбектің авторы.

Риза Шөкіұлы Шөкин – академик Ш. Шөкиннің ағасы. Оның да атын Мәшһүр Жүсіп Көпеев қойған. Риза Шөкин туралы Шапық Шөкин өзінің «Өмірдің төрт маусымы» кітабында жазған. Риза Шөкин Қаз КСР ұжымшарлар министрінің орынбасары, Ауыл шаруашылығы және ұжымшарлар министрлігінде, ҚазКСР Министрлер Кеңесінде жетекші қызметтерде болды. 1968 жылы құрметті зейнет демалысына шығады. Қызметтегі ерен еңбегі ескеріліп, «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған.

Ғұлама Мәшһүр Жүсіп атын қойған тұлғалардың тағы бірі – қазақ киноөнерінің майталманы – Қуат Әбусейітов. Бұл туралы өзі былай жазған:

«Бізге ат қойғанда
 Әбусейіт бабамыз ғой жылқы баққан,
 Қуат бер, суат бер деп тілек айтқан.
 Қысы-жазы мал бағумен азап шегіп,
 Қызылтау баурайында таңдары атқан.
 Мәшекең кездесіпті атамызға,
 Жылқышы батыр текті бабамызға.
 «Әбеке, биылғы жыл су тасыпты,
 Жол көрсет, адасып қаламыз ба».
 Мәтелі Әбекеннің дайын екен,
 Мәшекең талай жерде айтып жүрген.
 «Иә, Құдай, Қуат бер, қиын жерден Суат бер» деп,
 Өте бер, әне біреу өткел жерден».
 Есімде қолыңыздан қант бергенің,
 Тіледіңіз бақытты өмір, бақ бергенің.
 Рахметолла-Қайролла дегенде әкем,
 Өзгертіп Қуат-Суат ат бергенің».
 Ол кезде менің жасым бесте екен,
 Суатжан нәресте еді бірге келген.
 Ататай, қалам алып, тұмар жаздың,
 «Бісімілла» деп әкеміз мойынға ілген» [5, 175].

Қуат Әбусейітов – Қазақстан киноөнеріне еңбегі сіңген қайраткер, кинематография саласының қарлығашы, қоюшы-режиссер, дубляж ісінің маманы. Ол Қазақстан Республикасының киноөнерінің дамуы мен қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан

тұлға, 20 толықметражды және деректі филмдерді жасаған және дубляждаған.

Суат Әбусейітов – Қазақстанның халық артисі. Ол әншілік өнерде өз орындаушылық мәнерін танытты. 1957 ж. Мәскеуде өткен Дүние жүзі жастары мен студенттері фестивалінің лауреаты. «Құрмет белгісі» орденімен марапатталған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ат қойған танымал тұлғалардың бірі – ұстаз, ақын Зекебай Солтанбайұлы. Зекебай Солтанбайұлы 1931 жылы 15 наурызда Баянауыл ауданы Басшілік атамекенінде туған. Ыбырай Алтынсарин медалінің иегері, оқу-ағарту саласының үздік қызметкері, Баянауыл ауданының Құрметті азаматы. Ол кейінгі 5–6 жыл ішінде алты кітап жазды. Соның бесеуі Мәшһүр Жүсіп Көпеев туралы. «Мәшһүр», «Жүсіп», «Көпеев», «Ғұлама» және қолжазбасы «Адам» дастаны - Мәшһүр баба туралы бесінші кітап. Мәшһүр туралы шығармаларына жазған түсінігінде ақын: «Мәшһүр Жүсіп Көпеев туралы қолыма қалам алғандағы мақсат-мүддемің түп негізі осы болса, ұлы ойшыл, философ, ақын, тарихшы, этнограф, ауыз әдебиетінің жинақшы зергері ғұлама жанның еңбегіне оқырман назарын аудару баса көзделеді. Мен әркімге әрқилы көрінетін Мәшһүр образын жасауда өмір шындығына сүйендім, – дейді.

Біз жоғарыда қарастырып өткен Мәшһүр Жүсіп Көпеев аттарын қойған тұлғалардың барлығы дерлік – Баянауыл ауданында туған азаматтар. Бұдан шығатын қорытынды – ат қоюда қазақ халқының алыстан арбаламай, жақыннан дорбалайтыны. Тарқата айтқанда, қазақ халқы жасы үлкен, көрген-түйгені мол, аузы дуалы адамдарға ат қойғызатын болған. Және ат қою дәстүрі алыстан емес, бір ауыл, бір өңір шеңберінде жүзеге асқан. Тағы бір байқайтынымыз – Мәшһүр Жүсіп Көпеев ат қою дәстүрінде діни наным-сенімге емес, есімнің өзінің мағыналы, мазмұнды болуына сүйенген. Қазіргі уақытта психология ілімінде «позитив» деген ұғым бар. Міне, осы позитивтілікті біз Мәшһүр Жүсіп антропонимдерінен кездестірдік. Мысалы, жазушы Дихан Әбілевке есім бергенде әулие бабамыз «Дихан» атын молшылық, шығымдылықпен байланыстырған, елде жақсылық болсын деп тілек еткен. Бұл үрдіс оның Шапық Шөкин мен Риза Шөкиндерге ат қою салтынан да байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қабдыләшім Е. Мәшһүр баба атын қойып, Рабиға ана бесікке салған // Баянтау. 2021 жылғы 7 қазан (№73). – 2 б.

- 2 Ахмадия О. Мәшһүр баба атын қойған // Сарыарқа самалы. 2021 жылғы 7 қазан (№115/15733). – 20 б.
- 3 Жақсыбаев С. Шорманның Мұсасынан бата алған Мәшһүр Жүсіп // Сарыарқа самалы. – 1999. – № 14.
- 4 Ер әкеме ескерткіш. – Қадырова Ж. – Павлодар, «Эко», 2021 – 104 б.
- 5 Ақиқат. Шарапиев А. – Алматы, «Дай Пресс», 2019. – 344 б.

МӘШҺҮРТАНУДАҒЫ ЕСІМДЕР ЭСТЕТИКАСЫ

ТҮСІПБАЕВА М. Б.

п.ғ.к., аға оқытушы, Құрманғазы атындағы
Қазақ Ұлттық консерваториясы, Алматы қ.

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ халқы балаға ат қоюда ырымға да көп сүйенген, әсіресе, тіл-көзден сақтанған. Баласы тұрақтамаса, сәбиін «Тұрар» деп, ұл баласы болмаса, қыздарына «Ұлболсын», «Ұлдай» деген есімдермен атаған. Сол сияқты, Жаманкүл, Жаманбай сияқты аттарды да қойған. Кісі қайтыс болғаннан кейін дүниеге келген баланы «Орынбасар», «Орынтай», «Орынбек» деп атаған. Яғни, өлген адамның орнын басатын тұлға болсын деп ниет еткен. Мұндай атаулар халқымыздың психологиясын, наным-сенімін де білдіреді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары біздің елімізге шет жерлерден, әсіресе, Моңғолиядан қандастарымыз оралды. Олардың арасында Советхан, Октябрь сияқты кеңес өкіметінің саясатымен байланысты есімдер көп болды.

Үлкен аға-апаларымыздың арасынан Айгүл, Мұрат, Нұрлан сияқты есімдер өте көп. Бұған қарап 70–80-ші жылдарда осы есімдер сән болғанын байқауға болады. Бертін келе бұл есімдер сирек қойылатын болды. Тәуелсіздік жылдары туған сәбилерге қойылған есімдерден елдік рух, дінге деген көзқарастың өзгеруі байқалып тұратын болды.

Есімдердің адам өмірінде ғана емес, ел болашағы үшін де белгілі бір маңызы барын бұл тақырыпта жауапты мекемелердің талдау жүргізуінен де байқауға болады. Оған мысал – ҚР Әділет министрлігінің АХАТ басқармасы жариялаған 2019–2020 жылдары нәрестелерге ең жиі қойылған есімдер тізімі. Екі жыл ішінде ұлдарға Әлихан, Айсұлтан, Нұрислам есімдері өте жиі қойылған. Атап

айтқанда, 2019 жылы 4268 Әлихан, 3270 Айсұлтан, 2528 Нұрислам дүниеге келген. Ал 2020 жылы Әлихан есімі 1204 балаға, Айсұлтан 841, Нұрислам есімі 765 балаға қойылды. Қыздарға Райана, Медина, Айзере есімдері ең жиі қойылған. Атап айтқанда, 2019 жылы 5601 қыз балаға Райана, 5320 сәбиге Медина, 4510 сәбиге Айзере есімі берілген [1].

2020 жылы 1289 Медина, 1183 Асылым, 1172 Райана дүниеге келді. Биылғы жылдың басында «Егемен Қазақстан» газеті сәбилерге жиі қойылатын есімдердің тізбесін жариялады [3]. ҚР Әділет министрлігі таратқан мәліметтерге сүйенсек, 2020 жылы 1200-ден астам ұл балаға ұлт көсемі – Әлиханның есімі беріліпті. Ал қыздарда ең көп қойылған есімдер қатарында «Медина» тұр. Жиі қойылатын есімдердің қатарында Айсұлтан (841), Нұрислам (765), Асылым (1 183), Райана есімдері бар. 2019 жылы да еліміздегі балаға ат қою көрсеткіштері тура осындай болған [2]. Бұл көрсеткіштерден біз есім таңдауға заманның ағымы, адамдардың тарихи талғамы да ықпал ететінін көреміз.

Жалпы, Тәуелсіздік жылдары Президентіміздің құрметіне қойылған Нұрсұлтан атты есімге ие балалар көбейді. Сонымен қатар, «Нұр» сөзімен басталатын аттар көш бастады. Мұның өзінен халқымыздың тұлғаға еліктеу ниеті аңғарылады.

Әрине, әлі де қазақ қоғамында Анель, Жанель, Даяна деген мәні белгісіз есімдер жойылып кеткен жоқ. Бұл олқылықтан тіліміздің өз тұғырына қона алмай тұрғанын да пайымдаймыз. Дегенмен бұл үрдіс кең етек жайып тұр деуге болмайды. Оған жоғарыда өзіміз атаған Әлихан, Нұрсұлтан сынды есімдердің көбеюі – дәлел [3].

Есімдер эстетикасын қарастыра отырып, біз өз еңбегімізде қазақтың белгілі ғұламасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ат қою дәстүрін нысан етіп алдық. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы балаға молда, дін адамдарының «ауыр» есімдер беруін құптамаған, біз оны Дихан Әбілевтің азан шақырып қойылған аты – Әбдірахманға өзгеріс енгізуінен байқадық. Сол сияқты, ақын-ұстаз Зекебай Солтанбаев сәби күнінде науқастанғанда, Мәшһүр әулие оған «Зейнелғабиден» деген тіркес есімді көтере алмай жатыр деп, Зекебай деп жеңіл есім берген. Қуат-Суат Әбусейітовтерге ат берген кезде де, қысқа-нұскалықты тандап, Рахметолла, Қайролла деген есімдерді өзгертіп жіберген [4].

Мәшһүр Жүсіп антропонимдеріне зер салсақ, онда Пайғамбарлардың есімін, Құраннан есім беруге құштарлық байқалмайды. Мұның мынадай да себебі болуы мүмкін. Кей-кейде

адамдардың аттары жағымсыз жағдайда, жайсыз тіркестермен аталуы да ықтимал. Сондайда қасиетті есімдерге қиянат келуі мүмкін. Мәшһүр Жүсіп бабамыз, біріншіден, осы ұстанымды көздеген болуы мүмкін. Екіншіден, екіншісі бұрынғы өткен ғұламалардың есімдерін және екі бірдей тіркестен құралған күрделі есімдерді алып жүре алмайды деп есептеген. Осылайша, балаларға айтуға жеңіл, есте қаларлық әрі оң тілекті аттар қойған [5].

Сонымен қатар, әулие қойған есімдер әрі аманат, әрі бата есебінде болған. Себебі Мәшһүр ата ат қойған азаматтардың барлығы дерлік танымал тұлғалар болып ержеткен және Дихан Әбілев, Зекебай Солтанбаев, тағы басқалар өз шығармашылығына Мәшһүр Жүсіп өмірін арқау етіп, Мәшһүртану ғылымына қомақты үлес қосты. Яғни, олар өздеріне артылған аманат пен сенімді ақтауға тырысты [6].

Мәшһүр Жүсіп антропонимдерін зерттей отырып назар аударған тағы бір жайт – ұлғайған шағында балаға ат қойғанда, әулие бабамыздың алдағы бақи дүниені, яғни, өзінің қайтқаннан кейінгі өмірін ескеріп, бір балаға Бақи деп ат қоюы. Оған: «Мен жоқтамаған адам бар ма, біз өлгеннен кейін бізді кім жоқтайды?! Сонда бұл бақилықтарды іздейтін бала болады», - деген сөзі дәлел.

Мәшһүр Жүсіп антропонимдерінің тағы бір ерекшелігі – бұрын-сонды мәшһүртануда айтылмай келген «Ақжігіт» есімі. Бұл есімді бергенде, әулие атамыз: «Бабам тіріліп келді!» - дегенін білдік. Яғни, ат қоюда Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз бабасы есімінің ұмытылмай, жаңғыруын қалаған. Токталып өтсек, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің үшінші атасының аты Ақжігіт екен. Демек, әулие бабамыз ат қою дәстүрінде дүниеден өткен, есім-сойы ұмытылып бара жатқан ата-баба есімін жаңғырту мүддесін де ұстанған [3].

Мәшһүр Жүсіптің ат қою дәстүрінің ислам қағидаларына ұқсастығы мен айырмашылығын зерделер болсақ, ислам діні балаға көркем, мағынасы дұрыс есім қоюға шақырады. Мұхаммед Пайғамбардың ат қою жөнінде бірнеше өсиеті мен ескертулері бар. Атап айтқанда: «(Сәбилерге) пайғамбарлардың есімдерін беріндер. Есімдердің Аллаға сүйкімдісі – Абдулла, Абдурахман, ең дұрысы– Харис (егінші, дикан, кәсіп етуші), һәммам (жігерлі, майталман), ал ең жаманы– Харб (соғыс) және Мурра (ащы)»- деген. Тағы бір хадисте: «Сіздер қиямет күні өз есімдеріңізбен және әкелеріңіздің есімдерімен шақырыласыздар. Сондықтан әдемі есім қойыңыздар» – делінген. Есімнің мағынасы дінімізге қайшы болса, адамның баланың намысына тисе немесе мазаққа себеп болса, онда оны ауыстыру қажет. Айша анамыздан жеткен хадисте: «Пайғамбарымыз

жағымсыз, жаман есімдері жақсы есімге ауыстыратын еді» – деген. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ат қою дәстүрінің ислам қағидаларымен тамырлас екенін байқаймыз. Олай делініміз, Мәшһүр Жүсіп бірнеше рет бұрын қойылған есімдерді батыл өзгерткен. Сонымен қатар, хадисте аталған «Дихан» сияқты есімдерді қолданған [6].

Артына өшпес мұра қалдырған қасиетті Мәшһүр Жүсіп бабамыздың мұраларының бізге, келер ұрпаққа берері мол екеніне ешкімнің де күмәні жоқ. Ендеше, сол мол мұраны көздің қарашығындай сақтап, кейінгі ұрпақ үлгі аларлықтай іске жарату – біздің басты парызымыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өмірі мен шығармашылығы сөз болғанда, әулие бабамыздың ат қою дәстүрі көп ауызға алына бермейді. Қазіргі таңда қоғамда мағынасыз және өзге тілдегі атаулар көбейгендіктен және Мәшһүр Жүсіп антропонимдері деп өзіміз ат қойып, айдар таққан сала бұрын-сонды жете зерттелмеген тың сала болғандықтан да біз осы тақырыпқа ат басын бұрдық. Мәшһүр Жүсіптің өзге қырынан гөрі бүгінгі жұрттың әулиелігіне көп қызығатыны жасырын емес. Мәшһүр әлеміне қызықтыру арқылы жас ұрпақты, біздіңше, Мәшһүрдің тілі – қазақ тіліне және қазақ дәстүрлеріне қызықтыруға болар еді. Біз жүргізген зерттеулер Мәшһүр Жүсіптің қазақ антропонимикасына ықпалы халқымыздың діні мен дәстүрі, өз пәлсапасы мен психологиясы шеңберінен алшақтамайтынын көрсетті. Және бұл мәселеге байыппен қарайтындығы ат қою деген жай ғана жеңіл-желпі дүние емес, тәрбиелік мәні зор құбылыс, өнеге мектебі екенін де байқатады. Бұл мәселеде ең алдымен үлкенге құрмет мектебі тұрғаны анық.

Антропонимика қоғаммен бірге дамып, түлейтін сала екенін ескерсек, Мұса мырзадай қоғам қайраткерінен «Мәшһүр» атын алған аса зерек, тума талант дарыған, он бесінде біртіндеп емес, бір түнде кеудесіне өнер өлең болып құйылып, тылсым қасиет қонған ерекше ақындық дарынның иесі, халық ауыз әдебиетінің інжу-маржанын жинаушы, тарихшы, шежіреші, аудармашы, философ, зерттеуші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының антропонимикадағы өзіндік қолтаңбасы көпке ой салары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 2020 жылы сәбилерге ең көп қойылған есімдерді білесіз бе: <https://kaz.nur.kz/1851325-2020-zyly-sbilerge-e-kp-kojylgan-esimderdi-bilesiz-be.htm>.

2 Жиі қойылатын есімдер: <https://egemen.kz/article/164122-astanalyq-narestelerge-dgii-qoyulaty-esimder-anyqталды>.

3 Қабыләшім Е. Мәшһүр баба атын қойып, Рабиға ана бесікке салған // Баянтау. 2021 жылғы 7 қазан (№73). – 2 б.

4 Ахмадия О. Мәшһүр баба атын қойған // Сарыарқа самалы. 2021 жылғы 7 қазан (№115/15733). – 20 б.

5 Жақсыбаев С. Шорманның Мұсасынан бата алған Мәшһүр Жүсіп // Сарыарқа самалы. – 1999. – № 14.

6 Ақиқат. Шарапиев А. – Алматы, «Дай Пресс», 2019. – 344 б.

«ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ЖАҚЫП ПАЛУАН – ӨЗ ЗАМАНЫНЫҢ «БАРЫСЫ»

ТҮСІПБАЕВА М. Б.

п.ғ.к., аға оқытушы, Құрманғазы атындағы
Қазақ Ұлттық консерваториясы, Алматы қ.

Жақып палуан жайында Ілияс Жансүгіров өзінің «Құлагер» поэмасында көсіле жырлағанымен, атақты Сағынай асында бас палуан атанған тұлғаның өмір тарихына үніліп көрмеппіз [2]. Палуан жайлы нақты деректерді алғаш баянауылдық шежіреші ақсақал Нығмет Жәміновтен естідік. Нығмет ағамыз бізді бірнеше жыл бұрын Жақып атамыздың жұртына ертіп апарып, зиратын да көрсеткен еді. Кейін өзінің «Құтты аймақ» атты өлкетану бағытында жазған кітабында біраз деректі қария етті. Қысқаша келтіріп өтсек, былай: «Желтау бауырындағы қалың ел Қожамберді-Дәрбеуіл елі деп аталады. Сол елдің ұрпағы Жақып Мамай баласы (1846–1932 жж.) үш жүздің басын қосқан керей Сағынайдың асында бас палуандықты жеңіп алған еді. Осы асқа Желтаудағы Қожамберді-Дәрбеуіл елінің басшысы Жандостың Ахметі бастаған бір топ адам сойыс малы мен киіз үй, қазан-ошақтарымен барған екен. Асқа бару заңы солай ғой. Сол асқа барғандар аруақтанып үлкен олжамен оралыпты, «үш жүздің бас палуан жүлдесін Жақып палуан алған екен», – деп Сарыөлеңнің үлкендері жыр қылып айтып отыратын. 2001 жылы шыққан «Баянаула» деген тарихи шығарма бар. Онда Жақып ағамыз хақында айта келе, «...Таутанның баласы Жақып еді» делінген сөз бар (Баянаула, 2001 ж. 86-бет). Ол мәлімет Ілияс Жансүгіровтің «Дейтұғын Баянаула таутан Жақып» деп келетін өлең жолдарына сүйеніп жазылса керек. Бұл арадағы «таутан» деген сөз Жақыптың әкесінің атын білдірмейді. Ол Жақыптың жылдамдығы мен күшін сипаттайтын тенеу сөз болып

табылады. Бір деректе атам қазақ жолбарыстың еркегін шерхан, ұрғашысын таутан деп атаған деген сөз бар. Олай болса, Ілияс Жақыптың күші мен жылдамдығын жолбарыстың ұрғашысы таутанға тенеген деп түсінген жөн. Басты дәлел ретінде шежіреге сүйенген жөн, Мәшһүр Жүсіптің жазбаларында (10-том) Жақыптың әкесі Мамай деп тайға таңба басқандай жазылғаны белгілі».

Ал енді поэмаға үнілсек, Ілияс Жақыптың портретіне түйдек-түйдек шумақтар арнаған:

«Бітік көз, үрпек сары, дөмбелшелеу,
Шешініп қарсы жақтан шықты біреу.
Қораштау көрер көзге, балуан дерге,
Аруақтап Оқас жағы қылды тілеу.
Атағы бұл сарының балуан Жақып,
Шыңыраудан түйе тартып алған Жақып.
Әдісқой, алысқанда дөңгеленіп,
Топтарды талай жығып, жарған Жақып.
Асына Абақ, Керей барған Жақып,
Онда да бас бөйгені алған Жақып.
Мойынын қашағанның үзген талай,
Дейтұғын Баянаула Таутан Жақып.
Бұл Жақып әлде жалшы, әлде малшы,
Болмаса Оқасқа ерген бір итаршы.
Жүректі, кім болса да күшті жігіт,

Сияқты би қолында жезді қамшы...». Сонымен қатар, поэмада Жақыптың жұртқа қалай таныстырылғаны, қарсыласымен белдесіп, жеңіп шыққаны бүге-шігесіне дейін сипатталады.

Жақып палуан туралы тағы бір дерек Зейтін Ақышевтің «Ақбел асуы» шығармасында кездеседі.

«Енді сізге балуан туралы айтайын, жалықпасаңыз.

– Ол не дегеніңіз, Әбіл Баубекевич. Айтқан адамдарыңыз бірінен-бірі өтеді. Айта беріңіз. Ол да осал емес шығар.

– Жақып дейтін балуан болыпты. Өзі кедей адам екен. Өмірі байдың жылқысын бағып өтсе керек. Жасы елуден асқан соң қартайдым деп жылқыдан қалады да, баласының қолына шығады. Жасынан шыр бітпеген адамның баласы қанша кенеліп кетті дейсіз, ол байдың қойын бағады екен.

Жақып пен бай жасы құрбы адамдар болса керек. Балуан қайраты қайтпай тұрғанда талай күреске түсіп, талай түйе балуанды жығып, байдың атағын жайған екен, мәртебесін көтерген екен. Сондықтан бай Жақыпты құрметтейді екен.

Бір жылы Жақып соғымға соятын мал сұрап байға барыпты. Байда сонда екі мың жылқы болса керек. Бір тай жетелетпей құр қайтарыпты.

Жақып үндемей шығып кетіпті де, қалың жылқының ішіне барыпты. Көп жылқыны бастап, үнемі алдында жүретін тоғыз жасар торы ала айғыры болады екен байдың. Туғалы жүген-құрық тимеген жануар болса керек. Бай оны «малымның құты» дейді екен. Жылқы келе жатқанда Жақып тобылғының түбіне бұғып жатыпты. Оскырып қалып, жүре шалып келе жатқан айғыр дәл тұсына келгенде кекілден шап беріп ұстай алыпты да, жамбасқа салып жіберіп алып ұрыпты. Сөйтіп төрт аяғын екі қолтығына қысып, арқасына тірідей салып алып жүріп кетіпті.

Сол күні кешке жылқышы «торы ала айғыр жоқ» деп байға хабарлайды. Бай жылқысына келсе, байсауат малдың ізі білінбейді, тек бір жаяу адамның ізі жатады. Бай Жақыптың ізін танып тұра қалыпты – үйіне барып отырғанда бір етігінің өкшесі түсіп қалғанын байқаған екен. Айғырдың Жақыптан келгенін біліп шауып барып тінтіп жіберсе, сере шыққан жылқы еті жайрап жатыр дейді, жылы-жұмсағы пісіп тұрса керек.

Бай Жақыптың күшіне сүйсініп кетіп, айғырын салауат қыпты, оған қоса тағы бір ту бие беріпті.

– Не деген күш, ә! – деп Ермаков санын бір соғып, отырған орнынан түрегелді. – Геркулестің тауды тауға соққаны аңыз. Ал мынау – шын болған оқиға. Атағы мындаған жылдар бойы ұмытылмай келе жатқан Геркулестен кем бе осы Жақыбыңыз!» [2, 175].

Жақып палуанның есімі Алтынбек Нұхұлының «Баянның бәйтерегі – Мұса мырза» атты мақаласынан да ұшырасты («Ақбеттау» журналы, № 1 (3), 2018 ж.):

«Баянаула жерін жайлаған іргелі екі елдің бірі – Қаржас, бірі – Айдабол. Әрине, ағайын болғасын, ел ішінде алақөздік, дау-дамай болмай тұрмайды. Солардың бірі Жаяу мұсаның белгілі «Ақсиса» әніне қатысты. Бұл жөнінде Мұсаның Білалдан тарайтын тікелей ұрпағы, геология-минералогия ғылымының докторы, профессор Бақыт Дінмұхамедұлы былай деп әңгімелейді: «Бір күні біздің академик Евней Букетов әкеймен әңгімелесіп отырғанда: «Осы Жаяу Мұсаның белгілі өлеңінде «Шорманның Мұстапасы атымды алып, атандым сол себептен Жаяу Мұса» деген сөздер бар. Осы жағдай шын болған оқиға ма?» – деп сұрады. Бұл сауалға әкей: «1927 жылы шешейдің төркін жұртынан қайтып келе жатыр едік. Қасымда мосқал тартқан Жақып палуан болды. Түс кезінде палуан «Жолдағы бір үйге тоқтайық» деді. Содан бір үйге тоқтасак, төрде бір ақсақал отыр екен.

Жөн сұрасқаннан кейін ақсақал: «Жақып, қасындағы бала кім?» – деп мені сұрады. Жақып палуан: «Бұл – Мұса мырзаның шөбересі», – деп жауап берді. Мен жаспын, 24-тегі кезім, үлкен кісілердің әңгімесіне кіріспей үндемей отырдым. Қоштасарда үй иесі: «Кешіргенінді білейін, босағадағы қаршығаны алып кет», – деді. Мен бірақ қаршығаны алған жоқпын. Сондағы кешірім сұраған үй иесі 92 жастағы Жаяу Мұса екен», – деп басынан кешкен осы оқиғаны айтып берді» – деп еске алады» [3].

Ал енді жоғарыда Нығмет ағамыз тоқталған «таутан» деген сөзге келер болсақ, шынымен «таутан» сөзі эпитет ретінде қолданылған, бұл сөздің Жақыптың әкесінің кім екенін білдірмейтіндігін «дейтұғын» етістігі де айқындап тұр емес пе [4]. Түсіндірме сөздікке жүгінсек, «Барыстың қаншығы – таутан» дейді. «Алма апаннан аланды, таутан алар баланды», «Таутанын тастап барсақ (барысақ), жаға болар ішікке» деген мәтелдер де бар қазақта. Бір қызығы, таутан деп ұсақ балықтың бір түрін де атайтын көрінеді.

...Жалпы, қазақ халқында қара күшімен талайға таңдай қақтырған ерлер аз болмаған. Бірақ соның ішінде Қажымұқан мен Балуан шалақтан басқасын көпшілік біле бермейді, бірлі-жарым мақалалар немесе қысқаша деректер болмаса, олар жайлы жазылған кітап та жоқ. Байқасақ, Жақып палуанның Сағынай асының бас палуаны болғанына күмән келтіріп, «Автор палуанның есімін поэмаға өзгертіп енгізген» деген пікірді ұстанушылар барын да көреміз. Мұндай кереғар пікірлердің тууы палуанның өмірінің жүйелі, терең зерттелмеуінен де болса керек. Жақып палуан туралы әр жерден назарымызға іліккен аз ғана деректің басын қосып ұсынудағы ойымыз алдағы уақытта зерттеп, зерделеуге ниеттенгендер болса, пайдасы тиер деген ниеттен.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жансүгіров Ілияс. Құлагер: <https://kitap.kz/audio-book/aqan-seri-qogamsaulu-qulager>.

2 Ақышев Зейтін. Ақбел асуы: роман. - Алматы: Жазушы, 1971. – 238 б.

3 Нұхұлы А. Баянның бәйтерегі – Мұса мырза // Ақбеттау. – 2018. - №1(3).

4 Жәмінов Н. Құтты аймақ. – Павлодар: Эко, 2009.

ТРОПЫ КАК СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ОБРАЗНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ КОНТЕКСТЕ ПАВЛА ВАСИЛЬЕВА

ШАЙМАРДАНОВА С. К.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Содержательная сторона творчества писателя определяется его поэтическим мироощущением, особенностями восприятия окружающей действительности, чем и объясняется выбор автором соответствующей тематики, синтаксического и ритмико-интонационного строя произведений, особой системы словоупотребления. Художественный контекст Павла Васильева отличается оригинальностью его творческой манеры. На наш взгляд, ощущение поэтом перенасыщенности бытия обуславливает появление в его контексте слов с тяжеловесной, «сгущенной» семантикой, «вещная» основа его поэтики формируется в процессе конкретизации слов с отвлеченными семами, тем самым, абстрактные понятия становятся зримыми: «судьба плечистая», «дебри темноты», «ситцевые метели», «крылья удачи», «рябая ночь» [5].

Своеобразие поэтического мира Павла Васильева проявляется в показе действительности изображаемого в высшем ее проявлении. Действие, состояние, признак в авторском контексте доведены до кульминационной, предельной точки: «Оранжевые тела дынь накаляются добела», «Гремучий дождь конского пляса», «Набухшее чрево дома» и др. [5].

Павел Васильев – поэт, тонко передающий краски и детали окружающего мира, основой его поэтического стиля является тяготение к образности «вещной», материализованной, т.е. такой, которая не отрывает предмет или явление от реальности, а наоборот, приближает к ней. Конкретно-вещественное восприятие сопровождается порой психологическими переживаниями: «закат спокоен», «веселый дым», «злая пена листьев», «теченье пугливое», «ветер горестный» [5].

Творческий слог Павла Васильева глубокими корнями связан с фольклорной традицией. Содержание его произведений отличается многокрасочное, на редкость колоритное богатство образов. Присущая его творчеству необычность образов возникает в результате органического слияния природного и социального,

поэтому в его стихах объединяются цветы и железо, степные ветры и поезда:

«И ветви рельс перекипают соком – весенней кровью яблонь и берез», «Цветет урюк у синих чайхане», «Цветут огни поднявшихся вокзалов» [5, 155].

К особенностям произведений Павла Васильева можно отнести высокую эмоциональность и образность. На наш взгляд, авторская наблюдательность, желание передать не столько определенное, сформировавшееся впечатление, но и чувство или ощущение еще не сложившееся и трудно определяемое словами, служат в значительной степени поводом к созданию эпитетного и метафорического изображения разнообразных объектов.

В ходе лингвистического анализа лирических произведений Павла Васильева мы выяснили, что наибольшей «популярностью» в его творчестве пользуется метафора. Самыми частыми являются метафоры, представленные словосочетаниями «Существительное + существительное в Родительном падеже»: «золото улыбок», «цепи туч», «разлив заката», «дыры мрака», «солнца тыкв», «буран пшениц», «пена листьев», «буран пожара», «раны площади», «пена листьев» [5]. В приведенных примерах управляемое слово сохраняет свое прямое значение и передает основной признак понятия, являясь смысловым центром, управляющее слово контекстуально переосмысливается под влиянием зависимого слова. Сущность этого переосмысления состоит в творческом мышлении поэта, который, создавая образ, имеет в виду все признаки понятия и переносит отдельные из них, часто периферийные (второстепенные), на основное понятие. Так, в приведенном выше словосочетании «цепи туч» слово «цепи», оказавшись в смысловой зависимости от другого, воспринимается в значении «много туч, расположенных последовательно друг за другом», то есть «предмет и его количество». В строках:

«... хорошо
Вот таким, без шума и ошибок,
Задевать лицом за лунный шелк
И купаться в золоте улыбок» [5, 51].

в словосочетании «золото улыбок» возникает индивидуально-авторское значение «состояние в высшей степени радости, счастья».

В словосочетании «солнца тыкв» слово «солнце», утрачивая свое прямое номинативное значение «небесное светило», приобретает новое, контекстуальное значение на основе ассоциативных

признаков по форме и цвету к слову «тыква» – «желтый, как солнце», «теплый, как солнце» [5, 105].

В словосочетании «пена листьев» лексема «пена» утрачивает свое номинативное значение «пузырчатая масса» и приобретает новое значение в авторском контексте: «множество листьев, взвихренных ветром» [5, 214].

Метафорическая образность выражается не только моделями рассмотренного типа. Важной особенностью, определяющей творческую манеру Павла Васильева, является употребление им сложных, трехчленных словосочетаний, которые также несут в себе переносный образный смысл. При этом степень отрыва преобразованной семантики не зависит от синтаксической структуры словосочетаний, она определяется контекстуальной семантикой входящих в сочетание слов: «ведро серебряного ржанья», «кусок веселого дыма», «вдовья одежда ворон», «серый цвет пехоты», «пряный холод дынь», «темный хмель волос», «рыхлое мяско арбуза», «розовый овал луны», «седые гамаки паутин», «мертвое мерцанье лун» и т.д. [4] Тем самым, значение такого сложного, трехчленного словосочетания, как в сращении, понимается как цельный смысл этой единицы. Оно не учитывает конкретное общезыковое лексическое значение каждого отдельного слова в этой конструкции, а возникает в авторском контексте как общее образно-метафорическое значение всей этой трехчленной единицы.

Так, например, словосочетание «вдовья одежда ворон» [6, 279] состоит из главного слова «одежда» при наличии при нем двух зависимых слов «вдовья» и «ворон». Если данное словосочетание разложить на два простых словосочетания «вдовья одежда» и «одежда ворон», то эти сочетания слов семантически не смогут в полной степени раскрыть образный смысл данного выражения: «вдовья одежда» – вызывает у читателей ассоциации с траурной одеждой женщин, потерявших своих мужей; «одежда ворон» – необычный переносный смысл первого слова заставляет нас задуматься, что же является «одеждой» для этих птиц. Тем самым автор показывает этих птиц в обычном чёрном оперенье, создавая при этом их довольно мрачный и хищный облик. Ведь, как известно, вороны чаще собираются в местах сражений, массовой гибели людей, питаются падалью. Этот образ – «ВОроны» связан с темой смерти, следовательно, и все трехчленное словосочетание приобретает следующие контекстуальные смыслы-ассоциации:

«Птицы в черном оперенье, черные птицы, черные одежды, траурный вид, гибель, смерть».

Оригинальными в авторском употреблении становятся динамические метафоры, передающие своеобразие авторского восприятия окружающей действительности: «Алой искрой брызгал закат» [5, 66], «Встав на дыбы и раскинув лапы, на него медведем шла тоска» [6, 265], «Голубизной и вскипающей кровью по небу ударил горячий рассвет» [5, 107], «Навстречу нахлынут по гривам песков горячие вьюги побед и боев» [5, 152], «Но слова ключьями шерсти слинявших шкур, пьяными багровыми шишаками дикого репья полезли в башку» [6] и др.

В поэзии Павла Васильева метафоры играют очень большую роль, так как они являются важным элементом, определяющим художественное своеобразие творческой манеры писателя.

Метонимия как троп также широко представлена в лирике П. Васильева. В стихотворении «Анову И. И.» поездка Васильева из Новосибирска на Дальний Восток представлена метонимическим словосочетанием «Странствовать с Запада багряного на синий Восток» [5, 91]. Использование иносказательности подобного рода носит название «метонимии места».

Поэт активно использует в своем творчестве также количественные метонимии – синекдохи, т.е. обозначения целого предмета через наименование его части, так в стихотворении «Ярмарка в Куяндах» стремительность бега коней передана через такие слова:

«В этот день поет тяжелей
Лошадиный горячий пах...» [5, 141]

П. Васильеву свойственно через деталь увидеть многое, через горсть целое, через непохожее общее, и в этом сказывается его цепкость творческого зрения, обостренная наблюдательность, особая эмоциональная чуткость.

В основе использования поэтом таких образных средств, как эпитет, метафора и сравнение лежит сема «движение», являющаяся в поэтическом мире П. Васильева доминирующей и отражающей наиболее характерные черты его мировосприятия через призму не просто русского поэта, а «русского азиата». Только в его произведениях можно «встретить»: «в мешках бушующий кумыс», «бушуют полыни», «Валяются люди там на кошму. И в глазах у них пляшет страх: черную байбичу-чуму выслали нас сжигать на кострах!», «И летит молодой беркутенок малахаем, сброшенным

с неба», «пестрая кошма степей», «золотая кора веснушчатых дынь», «Над нашей юртой склонилась косматая пика!», «Степь приподнялась, нюхала закат каждым цветком», «Отдадим тебе, старый джут, самых жирных баранов кровь», «так вкладывай, о степь, в сыновью руку кривое ястребиное перо!», «Согнувшись под стальным копытом, на ящерицу с перебитым хребтом похож был Павлодар» и др. [3]

В поэзии П. Васильева вокруг семы «движение» объединяются и примыкают к нему другие лексемы с подобным смыслом. Динамичны описываемые им картины природы: все вокруг движется, ходит, летит:

«В черном небе волчья проседь
И пошел буран в бега,
Будто кто с размаху косит
И в стога гребет снега» [5, 227].

В поэтическом мире П. Васильева находятся в движении деревья, перелески, дождь: «Сначала пробежал осинник, потом дубы прошли», «шла береза», «шли за стадами аулов песни», «легким, веселым шагом ходит по саду дождь» и т.д. [5]

Как показывает анализ произведений поэта, немаловажное значение в его творчестве имеет такое средство образности, как гипербола. Будучи непосредственным свидетелем накала социальных перемен в обществе, стремительной индустриализации страны, строительства новых объектов, городов, Павел Васильев невольно пришел к ощущению гиперболизации жизни. Мы считаем, что гиперболизация жизни стала существенной стороной его творчества, а отсюда и особого мировоззрения. Особенностью его тонкой, поэтической природы было то, что он особенно остро ощущал пустоту мещанской жизни, и поэтому его огромное жизнелюбие, вера в победу нового порождало стремление показать мир в его необычных красках, в преувеличенных ощущениях. Видимо, поэтому в контексте автора появляется экспрессивная гипербола: «Громко кричит над миром, крылья раскрыв, петух, клювом впиваясь в небо и рассыпая пух...», «Сто ярмарок нам осень привезла – ее обозы тридцать дён тянулись, всё выгорело золотом дотла, всё серебром, всё синью добела», «Не четыре конца у степи, а восемь, и не восемь, а сорок восемь, и не столько, во много больше», «В ее глубине сияла гроза и, выкипев добела, то рыжим закатом пела в глаза, то яблонями цвела» [4].

Гипербола нашла свое место в произведениях П. Васильева, тематически связанных с Октябрьской революцией. Например, в цикле «Казахские степи» в стихотворении «Песня о Ленине» обжорство, хитрость и злоба баев и муллов так огромны, что их не измерить, если даже объединить все «обжорство волков», «всю хитрость лис», «всю злобу змей», а «горечь казахского народа» не измерить, если даже попытаться собрать «всю горечь степей», «всю озерную соль» [5, 368].

Кроме динамической метафоры и гиперболы, П. Васильев активно использует в своих произведениях олицетворение. Как известно, «роль олицетворения основана на отождествлении явлений природы, растительного и животного мира с сознательной жизнью и деятельностью людей по принципу сходства между ними. Олицетворение – это целый образ, складывающийся из отдельных словесных метафор, но имеющий в произведениях самостоятельное предметное значение» [7, 29].

В стихотворении «Джут» олицетворяется само явление джута. Джут «властвует в пустыне», «по пальцам считает дни», «хохочет за спиной» [5, 150]. К нему обращаются с просьбой пожалеть людей и животных:

«Сжался, старый, безумный джут,
Не бери всех коней и коров...
Убери, убери, хитрый джут,
Тонкий лед и белый туман».

Джут олицетворен как некое «старое», «хитрое», «злое» существо, которое безжалостно к мольбам людей.

Таким образом, с помощью таких художественных приемов, как динамическая метафора, олицетворение и гипербола поэт передает великую силу явлений обновляющейся действительности 30-х годов двадцатого века с ее активным ритмом, энтузиазмом строителей нового, радикальной ломкой старого быта.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Васильев П.Н. Избранные стихотворения и поэмы. – М: Художественная литература, 1957. – 213 с.
- 2 Васильев П.Н. Избранное. – Новосибирск: Сибирь, 1966. – 225 с.
- 3 Васильев П.Н. Избранное. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1968. – 210 с.

- 4 Васильев П.Н. Избранное. Весны возвращаются. – М.: Художественная литература, 1991. – 240 с.
 5 Павел Васильев. Собрание сочинений. – Том 1. – Алматы, 2009.
 6 Павел Васильев. Собрание сочинений. – Том 2. – Алматы, 2009.
 7 <https://lektsia.com/5x4358.html>

МАЗМҰНЫ

2 Секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар 2 Секция. Гуманитарные и социальные науки

2.1 Филологияның өзекті мәселелері 2.1 Актуальные проблемы филологии

Абильханова Б. К., Балтабаева Б. А., Кабыкенова М. С. Категория рода зоонимов в русском, казахском, английском языках как отражение национальной картины мира.....	3
Akhmetbekova A. M., Seitkenov K. B. The peculiarities of tropes in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts	10
Вервейко Т. А., Иост О. А. Рок-поэзия как направление современной русской литературы.....	14
Даривхан Н. Профессор Сәрсен Аманжолов және терминжасамның синтетикалық тәсілі.....	21
Ерболатова А. Е. Ағылшын тілі сабақтарында коммуникативтік грамматиканы оқыту	26
Жумабеков И. Е., Бейсенова С. Т. Филологияның әлемдік мәселелері.....	31
Жумашева А. Ш., Селезнева К. С. К вопросу о лингвокультурной интерференции дискурсов	33
Жүсіпов Е. Қ., Қуандық З. Е. Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы сюжет тәркіндістігі	39
Карибжанова Ш. А. Развитие исследовательских навыков учащихся на уроках русского языка и литературы	44
Колесник Д. А. Английский символизм. Художественный бунт против современности.....	49
Mels A. E. The role of animal images in intercultural communication in English and Kazakh metaphors.....	57
Нургожина Б. В., Жумабекова Б. Б. Некоторые приемы обогащения словарного запаса на уроках русского языка у студентов с государственным языком обучения	61
Оспанова Д. Қ. Құрмалас сөйлемдерді С. Жиенбаев әдістемесі негізінде оқыту.....	66
Palan A., Zhumasheva A. Sh. Linguoculturological commentary of a folklore text as a method of acquaintance with folk culture.....	71

Раймбекова С. Ж. Актуальные проблемы филологии	75
Смагулова А. М., Шакирова А. Ж. Аббревиатура в грамматике говорящего: экспериментальное исследование	77
Смағұл Б. Е., Каиргельдина Л. Д., Апаев К. Е. Изучение английского с помощью видеоигр	85
Смольянинов В. Д., Исина Г. И. Прецедентный материал как отражение языковой личности в литературе.....	89
Терехина В. С., Оспанова Д. Қ. Көркем шығармадағы гендерлік портрет	96
Трушева Ш. Ж., Трушев А. Қ., Трушев Ә. А. Дәстүрлі шешендік сөздер – рухани байланыс (Мәшһүр Жүсіп, Сұлтанмахмұт).....	101
Цветкова А. Д., Остапенко Н. С. Концепт «Вода» в фольклорной картине мира (на материалах сборника Павлодарского Прииртышья).....	107
Цветкова А. Д., Швец А. Н. Авторское видение исторической личности в романе С. Муканова «Промелькнувший метеор».....	113
Шаикова Г. К. Глаголы слухового восприятия	119
2.2 Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері	
2.2 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии	
Азербайев А. Д. К вопросу о бытовом историцизме	123
Акишев А. А., Токтасынова Р. М. Муражайтанудың ғылыми пән ретінде қалыптасуы	126
Алина М. К. Қазақстандағы 1930 жылдағы ашаршылық: тарихи жады мәселелері	130
Авдиенко Л. С., Амренова Т. Б. Алихан Букейханов и идея независимости Казахстана	135
Батталов А. Б. Исторические особенности столицы Алашской автономии.....	140
Ельмуратова Б. Ж., Кулумбаева М. Ж., Аубакиров М. Н. Важность исторических источников – фонды личного происхождения	144
Жаскайрат К. Р., Нургожина Б. В. Слово творца, звучащее столетиями.....	148
Жұмаділдаева Б. Е. «Мәңгілік ел» – жалпыұлттық идеясын іске асыру барысында қоғамдық ғылымдардың қызметі	152

Икласов А. Е., Турлыбекова А. М. Повседневность скандинавских добровольцев СС в боях 1944-45 годов. Курляндский котёл.....	155
Кубеева Л. А., Рахимов М. И. Акбар – великий правитель моголов.....	159
Нығмет С. Н., Оразалина А. Б. Баянаула тауларындағы табиғи тас мүсіндері	164
Сдыков М. Н., Каженова А. С. Актуальные проблемы археологии Казахстана	168
Тихомиров Ю. В. О значении материалов открытых источников для каталогизации бумажных денежных знаков в бонистике	174
Торайғыров Е. М. Вклад национальной интеллигенции в формирование государственной территории советского Казахстана	179
Туранова Г. Д., Козьмин Н. А. Гусиный перелет современные проблемы памятника	185

2.3 Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері

2.3 Актуальные проблемы развития психологической науки

Алимханова Г. С., Нургалиева М. Е. Жоғары сынып оқушыларын толеранттылыққа тәрбиелеу	189
Баужанов Х. Қ. Жат ағымдардың жастар санасына әсері.....	194
Әнуарбек Д. А., Тайболатов Қ. М. Психикалық ауытқулары бар адамдарға қоғамның қатынасы	198
Касейнова Б. Н., Сабирова Р. Ш. Мир психодиагностики	203
Ксембаева С. К., Аужанов О. Изучение проблемы психического здоровья подростков в г. Павлодар в период пандемии Covid-19.....	209
Мейрамғалиева А. Б. Психикалық бөгелесі бар балалардың дамуындағы заманауи мәселелері	214
Омарова А. К. Білім берудегі психологиялық қызметтің өзекті мәселелері.....	219
Оразбаева Д. А., Жумадилова К. К. Адаптация детей в ДОУ	225
Сембина А. Б., Тулжова Г. М. Развитие коммуникативных навыков персонала, находящегося в непосредственном контакте с клиентами.....	229
Тен Р. В. Механизмы формирования игровой зависимости на примере современных многопользовательских онлайн-игр.....	233

Түлемисова Н. К. Формирование диалогической речи, как условие успешной интеграции и социализации детей с нарушениями слуха.....	238
Хамзина К. Б. Психокоррекционная помощь детям в эмоциональной сфере	246
Худиева С. Р., Карачевцев В. А. Влияние карантинных мер и цифровых технологий на психоэмоциональное состояние граждан в период пандемии	252
2.4 Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері 2.4 Актуальные проблемы казахского языкознания и литературоведения	
Абельдинова К. Ш., Мукатова Б. К. Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында қазақ тілі сабақтарында белсенді әдіс-тәсілдерді қолданудың тиімділігі	260
Абуева А. Г. Мектепте орфографияны оқытуда грамматикалық ереженің ролі	265
Байсариева Б. К. Қазақ тіл ғылымындағы мәтін тілдесімдік қатынастың жемісі	270
Белгожанова М., Бейсенова С. Т. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері	272
Джаппарова Д. А. Әдебиеттануда көркем шығармадағы көтерілген мәселенің шынайлығын таныту басты бағыт	274
Ибрагимова Б. М. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында салт-дәстүрдің көрініс табуы.....	277
Кабдылова А. М. Кітап оқу – көптеген табыс пен жетістіктің ең басты негізі.....	281
Кумарова Ж. Т. Алаштың ардақты ақыны.....	286
Мақимова Н. Б., Омарова Г. К. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйрету.....	289
Маралбаева Қ. Т. Ақын-жазушылардың шығармаларында Баянауыл жерін сипаттауы.....	294
Омашева А. Р. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	300
Реймова К. Е., Асанбаева С. А. Мәдениетаралық қатысымдағы баламасыз лексика	303
Сейтова Н. С. Қазақстан Республикасындағы қазіргі тілдік ахуалдың дамуындағы қазақ және орыс тілдерінің ролі.....	309
Сыдықова Ж. Т. Сұлтанмахмұт Торайғыров лирикасындағы өршілдік.....	314

Tlebaldina N. K. The importance of language features used in the kazakh language.....	316
Толымханова Г. А. «Қазақ прозасында көкпен таласқан Алтайдың сырға бергісіз адам жандүниесімен байланысы»	322
Турдалиева Г. А. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың ауызша тілін дамыту мәселелері	328
Тусупбаева Г. Б. Қазақ тілі сабағында оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін жетілдіру.....	331
Шералы Ш. Б. Қазіргі қазақ драматургиясының өзекті идеялары	339

2.5 Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары
2.5 Культурные и духовные ценности Павлодарского Прииртышья

Airova A. K., Novossyolova Ye. A. Kazakh musical instruments	347
Арынова А. Д. Баянауыл ән өнерінің майталманы – Жарылғапберді Жұмабайұлы	356
Баужанов Х. Еліміз – діни толеранттылық пен келісім идеясын қалыптастырудың алаңы	360
Бейсенов А. Ж., Панченко Е. А. Основатель домбровой школы «Шертпе» великий кюйши Таттимбет.....	367
Кабиева М. А., Нурмухан Н. Национальный конкурс «Мерейлі отбасы» – пропаганда семейных ценностей.....	373
Мусин Б., Жақупова Г. Е. Павлодардағы қайырымдылық: тарих және қазіргі заман	376
Нурғалиева С., Жангурова А. Б. Жерлес өлкетанушы Серік Жаксыбаевтың кен өндірісі мен топонимика бағытындағы еңбектерінің маңыздылығы	380
Павленко О. В. Инновационные технологии как фактор повышения эффективности обучения игре на фортепиано на начальном этапе.....	388
Приходченко И. О. Особенности хронотопа в «Павлодарских былях» Г. А. Бешкарева	395
Тлегенов Е. Н. Арқаның арқалы әншісі Темірболат Арғынбаев	399
Түсіпбаева М. Б. Мәшһүр Жүсіп музейіндегі тәрбиелік шара	404

Түсіпбаева М. Б., Қапасова Б. Қ. Мәшһүртанудағы есімдер эстетикасы.....	410
Түсіпбаева М. Б. «Құлагер» поэмасындағы Жақып палуан – өз заманының «барысы».....	414
Шаймарданова С. К. Тропы как средства создания образности в художественном контексте Павла Васильева	418

**«XIII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 2

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Басуға 29.10.2021 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім 29,7 × 42 1/4. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 24,8. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3833

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университет» ҚЕАҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.